P.- ISSN 0320-8117
E.- ISSN 2953-8297

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

HERALD
OF SOCIAL SCIENCES

ВЕСТНИК
ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК

2
2025

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

ԼՐԱԲԵՐ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ВЕСТНИК ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК

HERALD OF SOCIAL SCIENCES

2(674)
ՄԱՅԻՍ-ՕԳՈՍՏՈՍ
МАЙ-АВГУСТ
MAY-AUGUST

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն/Изд. «Гитутюн» НАН РА/"Gitutyun" Publishing House NAS RA

ԵՐԵՎԱՆ/ЕРЕВАН/YEREVAN 2025

ՔԱՌԱՄՍՅԱ ՀԱՆԴԵՍ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՍՆՈՒՄ 1940 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ

Խմբագիր՝ **Բոբոխյան Արսեն,** ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստ., Հայաստան
Խմբագրի փեղակալ՝ **Հարությունյան Գայանե,** ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Հայաստան

Խմբագրական խորհուրդ

Աղասյան Արարատ, ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ, Հայաստան
Ասատրյան Աննա, ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ, Հայաստան
Ավետիսյան Պավել, ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Հայաստան
Բարդակչյան Գևորգ, Միչիգանի համալսարան, ԱՄՆ
Գալստյան Նարե, Նյու Յորքի Սիրակուզայի համալսարան, ԱՄՆ
Դալալյան Տորք, ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Հայաստան
Դերլուգյան Գեորգի, Նյու Յորքի համալսարան, ԱՄԷ
Դորֆման-Լազարև Իգոր, Սոֆիայի համալսարան, Բուլղարիա
Դում-Թրագուտ Ժասմին, Զալցբուրգի համալսարան, Ավստրիա
Խառատյան Ալբերտ, ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայաստան
Խատիաշվիլի Թեո, Իլյայի պետական համալսարան, Վրաստան
Կալցոլարի Վալենտինա, Ժնևի համալսարան, Շվեյցարիա
Կատվալյան Վիկտոր, ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ, Հայաստան
Կունցե Ռենե, Հալլե-Վիտենբերգի համալսարան, Գերմանիա
Հովակիմյան Վաչե, ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, Հայաստան
Հովսեփյան Լևոն, ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Հայաստան
Ղազինյան Գագիկ, ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետ, Հայաստան
Մանուչարյան Մերի, ԳԱԱ տնտեսագիտության ինստիտուտ, Հայաստան
Մարության Հարություն, ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Հայաստան
Մարտիրոսյան Հրաչ, Լեյդենի համալսարան, Նիդերլանդներ
Մելքոնյան Աշոտ, ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայաստան
Մոսկվին Անդրեյ, Վարշավայի համալսարան, Լեհաստան
Յակովլևիչ-Ռադունովիչ Անա, Բելգրադի համալսարան, Սերբիա
Որսկանյան Հերիքնազ, ԳԱԱ գրականության ինստիտուտ, Հայաստան
Չիլինգիրյան Հրաչ, Օքսֆորդի համալսարան, Միացյալ Թագավորություն
Պլունգյան Վլադիմիր, ՌԳԱ լեզվաբանության ինստիտուտ, Ռուսաստան
Պողոսյան Գևորգ, ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտ, Հայաստան
Ռատներ Սվետլանա, Կառավարման հիմնախնդիրների ինստիտուտ, Ռուսաստան
Սաֆրաստյան Ռուբեն, ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Հայաստան
Սիեկիերսկի Կոնրադ, Պետեր Պազմանի կաթոլիկ համալսարան, Հունգարիա
Սիմոնյան Նեկտար, ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ, Հայաստան
Սոկոլովսկի Մարեկ, Օլշտինի Վարմիայի և Մազուրի համալսարան, Լեհաստան
Սուվարյան Յուրի, ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունք, Հայաստան
Վան Լինթ Թեո Մաարթեն, Օքսֆորդի համալսարան, Միացյալ Թագավորություն
Տոնապետյան Պատրիկ, Էքս-Մարսել համալսարան, Ֆրանսիա
Քաուի Փիթեր, Կալիֆորնիայի համալսարան, ԱՄՆ
Օհանյան Աննա, Սթոունհիլի քոլեջ, ԱՄՆ
Օրդուխանյան Էմիլ, ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտ, Հայաստան
Օրենգո Ալեսանդրո, Պիզայի համալսարան, Իտալիա
Ֆրանկլին Քեյթ, Լոնդոնի համալսարան, Միացյալ Թագավորություն

JOURNAL IS PUBLISHED 3 TIMES A YEAR, SINCE NOVEMBER 1940

Editor-in-Chief: **Bobokhyan Arsen,** Institute of Archaeology and Ethnography NAS, Armenia
Vice-Editor: **Harutyunyan Gayane,** "Gitutyun" Publishing House NAS, Armenia

Editorial Advisory Board

Aghasyan Ararat, Institute of Arts NAS, Armenia
Asatryan Anna, Institute of Arts NAS, Armenia
Avetisyan Pavel, Institute of Archaeology and Ethnography NAS, Armenia
Bardakjian Kevork, University of Michigan, USA
Calzolari Valentina, University of Geneva, Switzerland
Cowe Peter, University of California, USA
Dalalyan Tork, Institute of Archaeology and Ethnography NAS, Armenia
Derluguian Georgi, New York University, UAE
Dorfmann-Lazarev Igor, Sofia University, Bulgaria
Dum-Tragut Jasmine, University of Salzburg, Austria
Franklin Kate, University of London, United Kingdom
Galstyan Nare, Syracuse University, New York, USA
Ghazinyan Gagik, Faculty of Law of Yerevan State University, Armenia
Hovakimyan Vache, "Gitutyun" Publishing House NAS, Armenia
Hovsepyan Levon, Institute of Oriental Studies NAS, Armenia
Katvalyan Victor, Institute of Linguistics NAS, Armenia
Kharatyan Albert, Institute of History NAS, Armenia
Khatiashvili Teo, Ilia State University, Georgia
Kunze Rene, University of Halle-Wittenberg, Germany
Manucharyan Mari, Institute of Economics NAS, Armenia
Martirosyan Hrach, Leiden University, Netherlands
Marutyan Harutyun, Institute of Archaeology and Ethnography NAS, Armenia
Melkonyan Ashot, Institute of History NAS, Armenia
Moskwin Andriej, University of Warsaw, Poland
Ohanyan Anna, Stonehill College, USA
Ordukhanyan Emil, Institute of Philosophy, Sociology and Law NAS, Armenia
Orengo Alessandro, University of Pisa, Italy
Plungian Vladimir, Institute of Linguistics, Russian Academy of Sciences, Russia
Poghosyan Gevorg, Institute of Philosophy, Sociology and Law NAS, Armenia
Ratner Svetlana, Institute of Control Sciences, Russia
Safrastyan Ruben, Institute of Oriental Studies NAS, Armenia
Siekierski Konrad, Pázmány Péter Catholic University, Hungary
Simonyan Nektar, Institute of Language NAS, Armenia
Sokołowski Marek, University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland
Suvaryan Yuri, Department of Armenian Studies and Social Sciences NAS, Armenia
Tchilingirian Hratch, University of Oxford, United Kingdom
Tonapetyan Patrick, University of Aix-Marseille, France
Van Lint Theo Maarten, University of Oxford, United Kingdom
Vorskanyan Heriknaz, Institute of Literature NAS, Armenia
Yakovlevich-Radunovich Ana, University of Belgrade, Serbia

ЖУРНАЛ ВЫХОДИТ 3 РАЗА В ГОД, ИЗДАЕТСЯ С НОЯБРЯ 1940 ГОДА

Редактор: **Бобохян Арсен,** Институт археологии и этнографии НАН, Армения
Заместитель редактора: **Арутюнян Гаянэ,** Издательство «Гитутюн» НАН, Армения

Редакциаонная коллегия

Аветисян Павел, Институт археологии и этнографии НАН, Армения
Агасян Арарат, Институт искусств НАН, Армения
Асатрян Анна, Институт искусств НАН, Армения
Бардакчян Геворг, Мичиганский университет, США
Ван Линт Тео Маартен, Оксфордский университет, Великобритания
Ворсканян Герикназ, Институт литературы НАН, Армения
Газинян Гагик, Юридический факультет ЕГУ, Армения
Галстян Наре, Сиракузский университет, Нью-Йорк, США
Далалян Торк, Институт археологии и этнографии НАН, Армения
Дерлугян Георгий, Нью-Йоркский университет, ОАЭ
Дорфман-Лазарев Игорь, Софийский университет, Болгария
Дум-Трагут Ясмин, Зальцбургский университет, Австрия
Калцолари Валентина, Женевский университет, Швейцария
Катвалян Виктор, Институт языкознания НАН, Армения
Кауи Питер, Калифорнийский университет, США
Кунце Рене, Галле-Виттенбергский университет, Германия
Манучарян Мери, Институт экономики НАН, Армения
Мартиросян Грач, Лейденский университет, Нидерланды
Марутян Арутюн, Институт археологии и этнографии НАН, Армения
Мелконян Ашот, Институт истории НАН, Армения
Москвин Андрей, Варшавский университет, Польша
Овакимян Ваче, Издательство «Гитутюн» НАН, Армения
Овсепян Левон, Институт востоковедения НАН, Армения
Оганян Анна, Колледж Стоунхилл, США
Ордуханян Эмиль, Институт философии, социологии и права НАН, Армения
Оренго Алессандро, Пизанский университет, Италия
Плунгян Владимир, Институт языкознания АН, Россия
Погосян Геворг, Институт философии, социологии и права НАН, Армения
Ратнер Светлана, Институт проблем управления, Россия
Сафрастян Рубен, Институт востоковедения НАН, Армения
Сиекиерский Конрад, Католический университет Петера Пазманя, Венгрия
Симонян Нектар, Институт языкознания НАН, Армения
Соколовски Марек, Варминьско-Мазурский университет в Ольштыне, Польша
Суварян Юрий, Отделение арменоведения и социальных наук НАН, Армения
Тонапетян Патрик, Экс-Марсельский университет, Франция
Франклин Кейт, Лондонский университет, Великобритания
Харатян Альберт, Институт истории НАН, Армения
Хатиашвили Тео, Государственный университет Ильи, Грузия
Чилингирян Грач, Оксфордский университет, Великобритания
Яковлевич-Радунович Ана, Белградский университет, Сербия

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Պատմություն և քաղաքագիտություն

Վոլոդյա Գասպարյան, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ նացիստական Գերմանիայի զինված ուժերի կազմում գործող Հայկական լեգեոնի պատմության լուսաբանումը հայ պատմագրության մեջ..... 14

Ռուբեն Ազիզբեկյան, Միջպետական հարաբերությունները Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև 2001–2008 թթ. .. 28

Քնարիկ Ավագյան, Աջակցություն սիրիահայ հայրենադարձների առողջապահական խնդիրներին (2012–2018 թթ.)..... 43

Յակոբ Բրոյ, Ֆիլիպ դը Սանիս-Ֆիլիպ դը Զաղլին Վիեննայում և վիեննական աղբյուրներում..... 56

Արգիշտի Վարդանյան, Մամիկոնյանների նախարարական տոհմի գործունեությունը 452–482 թթ. 76

Շաքէ Մանկասարեան-Մենկեչյան, ԱՄԷ-ի հայ համայնքի մշակութային կեանքի առանձնայատկութիւնները XXI դարասկիզբին..... 86

Հրաչուհի Թուրվանդյան, Քաղաքական զարգացումները Պաղեստինի ինքնավարությունում «արաբական գարնան» համատեքստում (2011–2012 թթ.)..... 102

Փիլիսոփայություն և իրավունք

Վլադիմիր Հովսեփյան, Հայոց Արևելից կողմանց իրավական տեսանկյուններն իրավահայտ աղբյուրներում և վիմագրերում..... 115

Բագրատ Բագրատյան, Անվտանգության խորհրդի կարգավիճակը ազգային անվտանգության ապահովման գործում (համեմատական վերլուծություն)..... 134

Սոցիոլոգիա

Մարիա Զասլավսկայա, Աննա Մանասյան. Մարինա Գալստյան, Հայաստանյան երիտասարդների սոցիալական հարմարումը աշխատաշուկայում..... 148

Գայանե Հարությունյան, Քաղաքային շարժումն արդի հայաստանյան հասարակությունում. սոցիոլոգիական վերլուծություն..... 161

Տնտեսագիտություն

Յուրի Սուվարյան, Հանրային կառավարում. ժողովրդավարության և առաջնորդման փոխառնչությունները..... 174

Նարինե Մանուկյան, Գործարար վարչարարության ծրագրի շրջանավարտների կրթական և մասնագիտական հեռանկարները. իրավիճակային ուսումնասիրություն..... 184

Կամո Ալեքսանյան, Մեղրիի տարածաշրջանի լքված և գոյություն ունեցող բնակավայրերի հիմնախնդիրները վերջին հարյուրամյակում..... 199

Լրագրություն

Օլգա Տիխոնովա, Ռադիոյի էկրանային պատկերը 1920–1930-ական թվականների խորհրդային կինոխրոնիկայում..... 207

Արվեստագիտություն

Աշխունջ Պողոսյան, «Լոռի-Փամբակ» ենթախմբի գորգերի ծագումնաբանության և տարածման արեալների մասին..... 215

Արմինե Պետրոսյան, Գրաֆիկան Հմայակ Հակոբյանի արվեստում..... 235

Հնագիտություն, ազգագրություն և բանագիտություն

Անժելա Ամիրխանյան, Մասրենին հայոց ավանդական մշակույթում..... 246

Մելինե Պետրոսյան, Օրորոցային երգերը Արցախի մանկական բանահյուսության մեջ. փոխառնչությունները ժողովրդական հեքիաթների հետ..... 262

Ռաֆիկ Գաբրիելյան, Դաշտավարական դարավանդների ձևավորումը և քարտեզագրումը Սյունիքի ու Քաշաթաղի օրինակով..... 273

Գևորգ Գյուլումյան, Հոպոպ թռչունի մասին առասպելաբանական պատկերացումները հայ ժողովրդական ավանդազրույցներում. պատմահամեմատական քննություն..... 290

Վարդուհի Գրիգորյան, Ղազի խաղ-պարի դրսևորումները Օշականում... 308

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ալբերտ Խառատյան, Պատմութիւն տէր Յովհաննիսի Թովմաճանեան որ զամս երեսուն ի կեանս իւր շրջեցաւ յԵւրոպիայ, յԱսիա, ի Հնդիկս եւ յԱփրիկէ ի Հապեշստան..... 320

CONTENTS

ARTICLES

History and Political Science

Volodya Gasparyan, The Coverage of the Armenian Legion's History in the Fascist German Armed Forces during the World War II by the Armenian Historiography..... 14

Ruben Azizbekyan, Interstate Relations between the Republic of Armenia and Russian Federation in 2001–2008..... 28

Knarik Avagyan, Support to the Syrian-Armenian Repatriates in Solving Healthcare Problems (2012–2018)..... 43

Jakob Breu, Philippe De Sanis/Philippe De Zaghly in Vienna and in Viennese Sources..... 56

Argishti Vardanyan, The Activities of the Mamikonyan Nakharar Family in 452–482..... 76

C*hake Mangassarian-Menkechyan*, The Characteristics of the Cultural Life of the Armenian Community in the UAE at the Beginning of the 21st Century..... 86

Hrachuhi Turvandyan, Political Developments in the Palestinian Authority in the Context of "Arab Spring" (2011–2012)..... 102

Philosophy and Law

Vladimir Hovsepyan, Legal Aspects in Historiographical Works and Lapidary Inscriptions of the Eastern Parts of Armenia..... 115

Bagrat Bagratyan, The Status of the Security Council in Ensuring National Security (Comparative Analysis)..... 134

Sociology

Maria Zaslavskaya, Anna Manasyan, Marina Galstyan, The Social Adaptation of Armenian Young People in the Labor Market..... 148

Gayane Harutyunyan, Urban Movement in Contemporary Armenian Society: A Sociological Analysis..... 161

Economics

Yuri Suvaryan, Public Administration: Relationships of Democracy and Leadership..... 174

Narine Manukyan, Educational and Career Perspectives of the Graduates of the Program of Business Administration: a Case Study..... 184

Kamo Aleksanyan, The Problems of Abandoned and Active Settlements in the Meghri Region in the Last Century..... 199

Journalism

Olga Tikhonova, The On-Screen Image of Radio in Soviet Newsripes of the 1920–1930-s..... 207

Art History

Ashkhunj Poghosyan, On the Origin and Distribution Areals of the "Lori-Pambak" Carpet Subgroup..... 215

Armine Petrosyan, Graphics in the Art of Hmayak Hakobyan..... 235

Archaeology, Ethnography and Folklore

Anzhela Amirkhanyan, Rose Hip (Rosa L.) in Armenian Traditional Culture.. 246

Meline Petrosyan, Lullabies in the Children's Folklore of Artsakh: Interconnections with Folk Tales..... 262

Rafik Gabrielyan, Formation and Mapping of Lynchets: A Case Study at Syunik and Kashatagh..... 273

Gevorg Gyulumyan, Mythological Perceptions of the Hoopoe Bird in Armenian Folk Legends: A Historical-Comparative Study..... 290

Varduhi Grigoryan, The Manifestations of Ghazi Game-Dance in Oshakan..... 308

REVIEWS

Albert Kharatyan, The Story of Lord Hovhannes Tovmajanian, who traveled for Thirty Years in His Life through Europe, Asia, India, and Africa to Abyssinia..... 320

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

История и политология

Володя Гаспарян, Освещение истории Армянского легиона армянской историографией в фашистско-немецких вооруженных силах во время Второй мировой войны..... 14

Рубен Азизбекян, Межгосударственные отношения между Республикой Армения и Российской Федерацией в 2001–2008 гг. 28

Кнарик Авакян, Содействие армянам-репатриантам из Сирии в вопросе здравоохранения (2012–2018 гг.)..... 43

Якоб Брой, Филипп Де Санис-Филипп Де Загли в Вене и венских источниках..... 56

Аргишти Варданян, Деятельность нахарарского рода Мамиконянов в 452–482 гг. 76

Шаке Мангасарян-Менкечян, Особенности культурной жизни армянской общины ОАЭ в начале XXI века..... 86

Грачуи Турвандян, Политические события в палестинской автономии в контексте «арабской весны» (2011–2012 гг.)..... 102

Философия и право

Владимир Овсепян, Правовые аспекты в историографических трудах и лапидарных надписях Восточных краев Армении..... 115

Баграт Багратян, Статус Совета безопасности в обеспечении национальной безопасности (сравнительный анализ)..... 134

Социология

Мария Заславская, Анна Манасян, Марина Галстян, Социальная адаптация армянской молодежи на рынке труда..... 148

Гаяне Арутюнян, Городское движение в современном армянском обществе: социологический анализ..... 161

Экономика

Юрий Суварян, Общественное управление: взаимосвязи демократии и лидерства..... 174

Нарине Манукян, Образовательные и карьерные перспективы выпускников программы по бизнес-администрированию: кейс-стади..... 184

Камо Алексанян, Проблемы заброшенных и существующих поселений Мегринского региона в последнем столетии..... 199

Журналистика

Ольга Тихонова, Экранный образ радио в советской кинохронике 1920–1930-х гг. 207

Искусствоведение

Ашхундж Погосян, О происхождении ковров подгруппы «Лори-Памбак» и ареале их распространения..... 215

Армине Петросян, Графика в творчестве Амаяка Акопяна..... 235

Археология, этнография и фольклор

Анжела Амирханян, Шиповник в армянской традиционной культуре..... 246

Мелине Петросян, Колыбельные песни в детском фольклоре Арцаха: взаимосвязь с народными сказками..... 262

Рафик Габриелян, Формирование и картографирование террас с межевыми откосами на примере Сюника и Кашатага..... 273

Геворг Гюлумян, Мифологические представления о птице удод в армянских народных преданиях: историко-сравнительное исследование..... 290

Вардуи Григорян, Особенности игры-танца гази в Ошакане..... 308

РЕЦЕНЗИИ

Альберт Харатян, История отца Ованеса Товмачаняна, который на протяжении 30 лет своей жизни путешествовал по Европе, Азии, Индии, Африке (Абиссинии)..... 320

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ՆԱՑԻՍՏԱԿԱՆ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒՄ ԳՈՐԾՈՂ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԵՈՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

THE COVERAGE OF THE ARMENIAN LEGION'S HISTORY IN THE FASCIST GERMAN ARMED FORCES DURING THE WORLD WAR II BY THE ARMENIAN HISTORIOGRAPHY

ОСВЕЩЕНИЕ ИСТОРИИ АРМЯНСКОГО ЛЕГИОНА АРМЯНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИЕЙ В ФАШИСТСКО-НЕМЕЦКИХ ВООРУЖЕННЫХ СИЛАХ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Վոլոդյա Գասպարյան
Volodya Gasparyan
Володя Гаспарян

Երևանի պետական համալսարան, Հայաստան
Institute of Armenian Studies of Yerevan State University, Armenia
Ереванский государственный университет, Армения

vgasparyan@ysu.am

Ներկայացվել է՝ 03.07.2024; գրախոսվել է՝ 01.07.2025; ընդունվել է՝ 12.08.2025
Received: 03.07.2024; Revised: 01.07.2025; Accepted: 12.08.2025
Представлено: 03.07.2024; рецензировано: 01.07.2025; принято: 12.08.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.2-14

Ամփոփում – Հոդվածում վերլուծվում է Հայկական լեգեոնի ստեղծման, կազմավորման և գործունեության պատմությունը նացիստական Գերմանիայի զինված ուժերում Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Հիմնվելով արխիվային նյութերի, վավերական փաստաթղթերի, գիտական և հուշագրական աղբյուրների բազմակողմանի վերլուծության վրա՝ լուսաբանվում են լեգեոնի ստեղծման քաղաքական և ռազմավարական շարժառիթները, կազմավորման վայրերը և կազմի առանձնահատկությունները: Հեղինակը դիտարկում է, թե ինչպես է լեգեոնի զգալի մասը ձախողել Գերմանիայի նպատակները՝ անցնելով Կարմիր բանակի և եվրոպական պարտիզանական խմբավորումների կողմը: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում հայ պատմաբանների գնահատականներին՝ ընդգծելով խորհրդային շրջանի և նորանկախ Հայաստանի պատմագիտական մոտեցումների միջև եղած տարբերությունները: Արդյունքները ցույց են տալիս, որ չնայած մասնակի ուսումնասիրություններին, լեգեոնի պատմությունը մինչև օրս չի ունեցել համապարփակ գիտական ուսումնասիրություն՝ հիմնավորված միասնական մոնոգրաֆիայի

ձևով: Հոդվածի գիտական նորությունը լեգեոնի գործունեության լայնածավալ վերլուծությունն է և նրա դերի նոր գնահատումը հայ ժողովրդի պատմական հիշողության համատեքստում:

Abstract – This article examines the history of the Armenian Legion's creation, structure, and activities within Nazi Germany's armed forces during World War II. Based on a comprehensive analysis of archival documents, authentic sources, and the works of prominent historians, the study reveals the political and military motivations behind the formation of the legion, as well as its organizational specifics and combat path. Special emphasis is placed on the fact that the majority of the legion's members did not serve Nazi objectives but defected to the Red Army and European resistance movements at the earliest opportunity. The article also explores the subsequent fate of the legionnaires in various European countries, including France, the Netherlands, Italy, and Greece. The coverage of the legion's history in Armenian historiography is presented through diverse perspectives, highlighting differences between Soviet-era and post-Soviet interpretations. Despite numerous partial studies, a comprehensive monograph encompassing the legion's complete history is still lacking. This work fills critical gaps in Armenian history and provides a new framework for reassessing the role of Armenian legionnaires within anti-fascist movements.

Аннотация – В статье рассматривается история создания, формирования и деятельности Армянского легиона в составе вооружённых сил нацистской Германии в годы Второй мировой войны. Основываясь на анализе архивных документов, подлинных источников и работ известных историков, автор раскрывает политические и военные мотивы формирования легиона, особенности его состава и боевой путь. Особое внимание уделяется тому факту, что большинство армянских легионеров не выполняли задачи вермахта, а при первой возможности переходили на сторону Красной армии и европейских движений сопротивления. В статье также анализируются судьбы легионеров в разных странах Европы – Франции, Нидерландах, Италии и Греции. Освещение истории легиона в армянской историографии представлено в многогранном аспекте с акцентацией различия между советским и постсоветским восприятием. Несмотря на ряд исследований, до сих пор отсутствует комплексная монография, всецело освещающая историю легиона. Данная работа, призванная восполнить пробелы в истории армянского народа, выдвигает новую точку зрения в вопросе оценки роли армянских легионеров в антифашистской борьбе.

Հիմնաբառեր – Հայկական լեգեոն, պատմագրություն, Կարմիր բանակ, դիմադրություն:
Keywords – Armenian Legion, historiography, Red Army, resistance.
Ключевые слова – Армянский легион, историография, Красная армия, сопротивление.

Ներածություն

Հայ ժողովուրդը գործուն մասնակցություն է ցուցաբերել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին: Ավելի քան 600 հազար հայ մարտնչել է տարբեր ռազմաճակատներում, որոնցից 200 հազարը զոհվել է: Հայերը պատերազմում մարտնչել են ֆաշիզմի դեմ ոչ միայն Կարմիր բանակի համազորային, այլև հայկական 6 դիվիզիաների (76-րդ, 89-րդ, 261-րդ, 390-րդ, 408-րդ և 409-րդ) կազմում: Մեծաքանակ հայորդիներ են եղել նաև Խորհրդային Միության դաշ-

նակից պետությունների (ԱՄՆ, Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա և այլն) բանակներում, ինչպես նաև պարտիզանական և դիմադրության շարժման շարքերում:

Ուստի պատահական չէ, որ հայ պատմագրությունը մեծ ուշադրություն է դարձրել Երկրորդ աշխարհամարտին և Հայրենական մեծ պատերազմին հայերի մասնակցության լուսաբանմանը: Սակայն պատերազմին հայերը մասնակցել են նաև նացիստական Գերմանիայի զինված ուժերի կազմում գործող Հայկական լեգեոնի շարքերում, որ նույնպես լուսաբանվել է թե՛ խորհրդային և թե՛ հետխորհրդային հայ պատմագրության մեջ:

Ազգային ստորաբաժանումները Գերմանիայի զինված ուժերում

Մինչև այս հիմնահարցի լուսաբանումը հարկ է պատմական համառոտ անդրադարձ կատարել գերմանական զինված ուժերի կազմում գործող ազգային զորամասերի ու ստորաբաժանումների պատմությանը՝ հիմնահարցի վերաբերյալ հստակ պատկերացում կազմելու համար: Այսպես, պատերազմի տարիներին, սկսած 1942 թվականից, նացիստական Գերմանիայի զինված ուժերում քաղաքական, քարոզչական և ռազմական նպատակներով խորհրդային բանակի ռազմագերիներից կազմավորվեցին ազգային ռազմական ստորաբաժանումներ՝ լեգեոններ, ռուսական ազատագրական բանակ: Ըստ Ռուսաստանի Դաշնության պաշտպանության նախարարության ռազմական պատմության ինստիտուտի և Ռուսաստանի պատմության, համաշխարհային պատմության և սլավոնագիտական ինստիտուտների հրատարակած «Великая Отечественная война 1941–1945» քառահատորյակի 4-րդ հատորի տվյալների՝ պատերազմի տարիներին նացիստական Գերմանիայի զինված ուժերի կազմում ստեղծվել են 26 թուրքեստանյան, 15 ադրբեջանական, 13 վրացական, 12 հայկական, 9 հյուսիսկովկասյան ազգությունների գումարտակներ: Դրանից բացի, Ղրիմի թաթարներից կազմավորվեց 8, իսկ Պովոլժիեի և Ուրալի թաթարներից՝ 7 գումարտակ, որոնցից յուրաքանչյուրը բաղկացած էր 900 մարդուց: 1942 թ. գերմանական "A" բանակային խմբում գործում էր հեծյալ կորպուս, որն իր շարքերում ուներ ավելի քան 5000 մարդ: Ավելի քան 300 000 զինվոր ուներ ռուսական ազատագրական բանակը, որի հրամանատարն էր ֆաշիստներին կամավոր գերի հանձնված գեներալ-լեյտենանտ Ա.Ա. Վլասովը, որը մինչ այդ եղել էր Կարմիր բանակի 2-րդ հարվածային բանակի հրամանատարը: Ֆաշիստական Գերմանիայի զինված ուժերում ստեղծվել էին նաև ուկրաինական, բելառուսական, էստոնական, լիտվական և լատվիական դիվիզիաներ (Великая Отечественная война 1941–1945 1999, 155–157):

Վերոնշյալ զորամասերից միայն ռուսական, ուկրաինական և մերձբալթյան միավորումները մարտնչեցին Խորհրդային բանակի դեմ՝ մինչև պատերազմի ավարտը, իսկ Մերձբալթիկայում և Ուկրաինայում այդ պայքարը շարունակվեց նաև պատերազմից հետո: Ինչ վերաբերում է գերմանական բանակի ազգային մյուս զորամասերին, ապա նրանց մեծ մասը առաջին իսկ մարտերում անցավ Կարմիր բանակի կողմը կամ համալրեց պարտիզանական ջոկատների շարքերը: Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում գործող լեգեոնականների զգալի մասը, ֆաշիստական Գերմանիայի անվերապահ կործանումը զգալով, անցավ դիմա-

դրության շարժման կողմը և մարտնչեց ֆրանսիական, հոլանդական, իտալական, հունական հայրենասերների հետ:

Այժմ տեսնենք, թե հայ պատմագրության մեջ ինչպես է լուսաբանվել նացիստական Գերմանիայի զինված ուժերի կազմում գործող Հայկական լեգեոնի պատմությունը:

Հայկական լեգեոնը

Հայ պատմաբաններից առաջինն այս հարցին անդրադարձել է ակադեմիկոս Հրաչիկ Սիմոնյանը՝ «Սփյուռքահայությունը սոցիալ-քաղաքական պայքարի ուղիներում» իր աշխատության մեջ: Ըստ Հ. Սիմոնյանի՝ 1942 թ. աշնանը, Դրոյի գլխավորությամբ, հայ ռազմագերիներից կազմվեց 8 գումարտակ, որում ընդգրկված էր մոտ 8 հազար զինվոր (Սիմոնյան 1968, 447): 1942 թ. վերջերին ՀՅԴ-ի ջանքերով Բեռլինում կազմավորվեց նաև «Հայոց ազգային խորհուրդ», որի նախագահ նշանակվեց Արտաշես Աբեղյանը, փոխնախագահ՝ Աբրահամ Գյուլխանդանյանը, քարտուղար՝ Հարություն Բաղդասարյանը: 1943 թ. լույս տեսան Հայոց ազգային խորհրդի «Ազատ Հայաստան» (խմբագիր՝ Աբրահամ Գյուլխանդանյան, փոխխմբագիր՝ Գարեգին Նժդեհ) և Հայկական լեգեոնի «Հայաստան» շաբաթաթերթերը (խմբագիր՝ Գրիգոր Սահառունի): Խորհրդի մեջ էր նաև Գարեգին Նժդեհը: Հայկական լեգեոնի ղեկավարման համար գերմանական ռազմական գերագույն հրամանատարությանը կից ստեղծվեց հայկական խնամակալ մարմին՝ Ալֆրեդ Մուրադյանի գլխավորությամբ: «Հայ ռազմագերիների մեծ մասը ընդգրկվել էր լեգեոնի կազմում մի հիմնական նպատակամղումով՝ ռազմաճակատում հարմար պահի յուրայինների կողմն անցնելու համար», - նշում է Հրաչիկ Սիմոնյանը: Եվ նա իրավացի է: Երբ Կովկասի համար մղվող ճակատամարտի օրերին գերմանական զորքերը հասել էին Կովկասյան լեռնաշղթա, և մարտեր էին մղվում Անդրկովկաս ներխուժելու համար, և երբ 1942 թ. նոյեմբերի 19-ից Ստալինգրադում խորհրդային զորքի հակահարձակման հետևանքով շրջապատվեց ու ջախջախվեց գերմանական 300-հազարանոց զորախումբը, և սկսվեց ֆաշիստական բանակի համատարած նահանջը՝ ինչպես Ստալինգրադից, այնպես էլ Կովկասից, Կովկասյան ճակատում կռվող հայկական լեգեոնի մի գումարտակ համարյա ամբողջությամբ անցավ Կարմիր բանակի կողմը: Ապա Հրաչիկ Սիմոնյանը նշում է, որ «1943 թ. ամռանը հիտլերականները հայկական լեգեոնի մնացորդները տեղափոխում են Ֆրանսիա և օկուպացված եվրոպական ուրիշ երկրներ: Բայց լեգեոնականներից շատերը խույս տվեցին հիտլերականներին ծառայելուց և անցան պարտիզանական պայքարի հերոսական ճանապարհը՝ հիանալի շատ էջեր գրելով Ֆրանսիայի, Չեխոսլովակիայի, Հարավսլավիայի, Հոլանդիայի դիմադրական շարժման պատմության մեջ» (Սիմոնյան 1968, 437): Լեգեոնականների այն մասը, որ չցանկացավ հայրենիք վերադառնալ, պատերազմից հետո հանձնվեց ամերիկյան զորքերին, ապա բնակություն հաստատեց ԱՄՆ-ում և Կանադայում (Սիմոնյան 1968, 427):

Գերմանական բանակի հայկական լեգեոնի հիմնահարցը լուսաբանել է նաև պատմական գիտությունների թեկնածու Երվանդ Խալեյանը: «Հայ ժողովրդի

պատմության» 8-հատորյակի վերջին հատորի 4-րդ գլխի 2-րդ ենթաբաժնում նա համառոտակի անդրադարձել է լեգեոնի պատմությանը: Ըստ Ե. Խալեյանի՝ «1942 թվականի ամռանից դաշնակցական գործիչները Բեռլինի հրամանով լծվում են գերմանական հրամանատարության մտահղացած «հայկական լեգեոնի» կազմակերպման աշխատանքներին: Այդ գործի գլուխ են կանգնում Դրոն, Վահրամ Փափազյանը, Դավիթ Դավիթխանյանը, Սահակ Տեր-Թովմասյանը, Գարեգին Նժդեհը և ուրիշները: Նրանք, ճամբարից ճամբար անցնելով, հայ ռազմագերիներին լրտեսում, համոզում, խաբում, ահաբեկելով հարկադրում էին մտնել «հայկական լեգեոնի» շարքերը: Լեգեոնի շարքերում նրանք կատաղի հակախորհրդային քարոզչություն էին մղում՝ աշխատելով ամեն կերպ գաղափարական վերամշակման ենթարկել նրանց ու օգտագործել Կարմիր բանակի և պարտիզանների դեմ մղվող կռիվներում: Չնայած դաշնակցականների բոլոր ձեռնարկումներին՝ նրանց չհաջողվեց շոշափելի արդյունքների հասնել» (Հայ ժողովրդի պատմություն 1970, 152–153):

Խալեյանը լեգեոնի պատմությանն անդրադարձել է նաև «Հայ ժողովրդի զավակների մասնակցությունը Բելոռուսիայի համար մղված մարտերին (1941–1944 թթ.)» իր աշխատության մեջ. «Գերմանա-ֆաշիստական հրամանատարությունը սկսեց 1942 թ. լեգեոն կազմակերպել՝ նպատակ ունենալով խորհրդային ռազմագերիներին օգտագործել Գերմանիայի նվաճողական նպատակների համար: Լեգեոնները կազմակերպվեցին ըստ ազգային պատկանելության: Հայկական լեգեոնի գումարտակները կենտրոնացված էին Լեհաստանի Պուլավի և Ուկրաինայի Լոխվիցա քաղաքներում: Հարկադրանքով լեգեոն քշված հայ ռազմագերիները, կոմունիստների նախաձեռնությամբ, գումարտակներում և վաշտերում խիստ կոնսպիրացիայի կանոններով ստեղծեցին ընդհատակյա հակաֆաշիստական կազմակերպություններ: Նրանք իրենց առջև խնդիր էին դրել ամեն միջոցով մերկացնել ֆաշիստների ստահոդ պրոպագանդան, ռազմագերիների մեջ վառ պահել խորհրդային հայրենիքի սերը և նրանց նախապատրաստել ապստամբության, հարմար պահի կազմակերպված անցում կատարել Կարմիր բանակի կողմը և կամ միանալ պարտիզաններին, զենքը ուղղել ֆաշիստների դեմ:

Հիտլերը Կովկասյան ազգություններից լեգեոնների կազմակերպման առթիվ ասել է. «Այդ զուտ կովկասյան գումարտակների կազմակերպումը ես համարում եմ վերին աստիճանի վտանգավոր գործ... Չնայած Ռոզենբերգի և զինվորականների հավաստիացումներին՝ ես նույնպես չեմ հավատում հայերին» (Верт 1967, 418–419):

Հայկական լեգեոնում ապստամբություններ և պարտիզանների ու Կարմիր բանակի կողմն անցնելու գործողություններ կատարվեցին Ուկրաինայում և Հյուսիսային Կովկասի ռազմաճակատում: Հաջող անցումների հետ նաև տեղի ունեցան ձախողումներ, որոնց ընթացքում հարյուրավոր հայրենասերներ ձերբակալվեցին գեստապոյի կողմից, գնդակահարվեցին, կախաղան բարձրացվեցին և տանջամահ արվեցին տուգանային ճամբարներում:

Հայկական լեգեոնից գումարտակներ ուղարկվեցին նաև Ֆրանսիա, Հոլանդիա և Եվրոպայի այլ երկրներ: Ամեն տեղ նրանք իրենց կազմակերպութ-

յունների միջոցով կապեր հաստատեցին տեղի դիմադրական շարժման հետ, պայքար մղեցին ֆաշիստական զավթիչների դեմ...» (Խալեյան 1975, 85):

Ըստ Խալեյանի՝ հայ լեգեոնականները, փախչելով ռազմագերիների ճամբարներից, համալրեցին նաև Բելոռուսիայի պարտիզանների շարքերը: Նրանցից ավելի քան 60-ը դարձել են պարտիզանական բրիգադի և ջոկատի հրամանատարներ, շտաբի պետեր, կոմիսարներ, քաղղեկներ, վաշտի, դասակի, ջոկի հրամանատարներ և այլն: Բելոռուսիայում ընդհատակյա կազմակերպությունների մեջ և պարտիզանների շարքերում հայերի թիվը հասնում էր մոտ հազարի, որից ավելի քան 200-ը պարգևատրվել են շքանշաններով ու մեդալներով (Խալեյան 1975, 86):

Խալեյանը Հայկական լեգեոնի պատմությանը համառոտ անդրադարձել է նաև «Ղրիմի և Հյուսիսային Կովկասի պարտիզանական շարժման պատմությունից (1941–1944 թթ.)» և «Թշնամու թիկունքում» իր աշխատություններում (Խալեյան 1981, 192): Երկրորդ աշխատության մեջ Խալեյանը ուշագրավ փաստեր է բերում 1943 թ. փետրվարի վերջերին Լոխվիցայից (Պոլտավայի մարզ) Բրյանսկի մարզ բերված Հայկական լեգեոնի 3-րդ գումարտակի վերաբերյալ, որը տեղավորվեց Կլետնյա և Ակուլիչի բնակավայրերում: Մարտի 21–22-ին հայ լեգեոնականները Հակոբ Չոբանյանի գլխավորությամբ անցնում են պարտիզանների կողմը և միանում Ֆեոդոր Դանչենկովի պարտիզանական բրիգադին (Խալեյան 1990, 184–190):

Հայկական լեգեոնի կազմավորմանը և նրա ճակատագրին է անդրադարձել նաև պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆ. Վիկտոր Մուրադյանը «Компартия Армении в годы Великой Отечественной войны» (1984, 266–286) գրքում: Հեղինակը արխիվային հարուստ փաստերի, համապատասխան գրականության և մամուլի հիման վրա, ժամանակի ոգուն համապատասխան, Հայկական լեգեոնի կազմավորման և գործունեության պատմությանը տվել է իր գնահատականը: Ըստ Մուրադյանի՝ Հայկական լեգեոնը կազմավորվել էր գերմանական հրամանատարության կողմից՝ ՀՅԴ ղեկավարների աջակցությամբ: Մուրադյանը հետաքրքիր տվյալներ է բերում ֆրանսիացի հրապարակախոս Ալեն Գերենի «Գորշ գեներալը» գրքից (Փարիզ, 1968 թ.), ըստ որի՝ կովկասյան ազգության պատկանող խորհրդային ռազմագերիներից 1942 թ. մայիս-օգոստոս ամիսներին Լեհաստանում կազմավորվեցին հայկական 10, ադրբեջանական՝ 10, վրացական՝ 11, Հյուսիսային Կովկասի ազգություններից՝ 5 գումարտակներ: Ուզբեկ, տաջիկ, ղազախ, թուրքմեն, կիրգիզ ռազմագերիներից ձևավորվեցին 20 հետևակային, 8 սակրային, 2 վարժական, 2 ոստիկանական վարժական գումարտակներ (Мурадян 1984, 267): Այդ գումարտակներից 4-ը թուրքեստանյան էին, մեկական՝ հայկական, վրացական և ադրբեջանական, 1942 թ. օգոստոսի վերջերին տեղափոխվեցին Հյուսիսային Կովկաս: Մուրադյանը արժանահավատ փաստեր է ներկայացնում Անդրկովկասյան ճակատի քաղվարչության 7-րդ բաժնի նյութերից, ըստ որոնց՝ լեգեոնականների 90%-ը հակված էր առաջին իսկ մարտերի ժամանակ անցնել Կարմիր բանակի կողմը:

Ըստ Մուրադյանի՝ Հայկական լեգեոնի գումարտակներից 6-ը կազմավորվել է լեհական Պուլավի, 4-ը՝ ուկրաինական Լոխվիցա քաղաքում: Յուրաքանչյուր գումարտակ բաղկացած էր 800 մարդուց: Այսինքն՝ Հայկական լեգեոնն իր շարքերում հաշվում էր շուրջ 8000 մարդ: Ըստ Դրաստամատ Կանայանի՝ Հայկական լեգեոնի անձնակազմը բաղկացած էր շուրջ 8–9 հազար մարդուց («Պայքար» 1948):

Ապա Մուրադյանը նշում է, որ 1942 թ. օգոստոսի 20-ին Հայկական լեգեոնի 808-րդ գումարտակը Պուլավիից ուղարկվել է Հյուսիսային Կովկաս և հոկտեմբերի 5-ին պաշտպանական դիրքեր գրավել Մայկոպի շրջանում: Հարմար առիթ գտնելով՝ գումարտակից շուրջ 100 մարդ, զենքը ձեռքներին, անցավ Կարմիր բանակի կողմը: Գերմանական հրամանատարությունը ստիպված եղավ գումարտակը հետ քաշել առաջին գծից և ուղարկել թիկունք (Մուրադյան 1984, 270–271):

Մուրադյանը օրինակ է բերում նաև Լոխվիցայում կազմավորված 3-րդ գումարտակի մասին, որն ուղարկվել էր կռվելու պարտիզանների դեմ: 850 հոգուց բաղկացած գումարտակից շուրջ 400 մարդ զենքը ձեռքներին անցան Բրյանսկի և ուկրաինական պարտիզանների կողմը, իսկ մնացած մասը գերմանական հրամանատարությունն ուղարկեց Ֆրանսիա:

Հայկական լեգեոնի 2-րդ գումարտակի մարզիկներից ոմանք, որ ուղարկվել էին Լենինգրադի շրջանում մարտնչող գերմանական զորքերին օգնության, նույնպես հարմար պահին անցան Լենինգրադի և Կալինինի մարզերում թշնամու թիկունքում պայքարող խորհրդային պարտիզանական ջոկատների կողմը և կռվեցին թշնամու դեմ:

Նման ճակատագիր ունեցավ նաև Ժիտոմիրի մարզ տեղափոխված Հայկական լեգեոնի 6-րդ գումարտակը, որը կրում էր 814-րդ համարը: 1943 թ. սեպտեմբերի 16-ին գումարտակի անձնակազմը՝ 256 մարդ, Արամայիս Հովսեփյանի գլխավորությամբ, զենքը ձեռքին անցավ գեներալ Նաումովի հրամանատարությամբ Ուկրաինայում կռվող խորհրդային պարտիզանների կողմը, և ստեղծվեց Անաստաս Միկոյանի անվան պարտիզանական ջոկատը՝ Արամայիս Հովսեփյանի հրամանատարությամբ: Շուտով գեներալ Կովպակի պարտիզանական միավորմանը միացան 814-րդ գումարտակի 80 հայ լեգեոնականները:

Մուրադյանը իր աշխատության մեջ հավաստի տվյալներ է բերում նաև Ֆրանսիա տեղափոխված հայ լեգեոնականների մասին, որոնց զգալի մասն անցավ ֆրանսիական դիմադրության շարժման կողմը և կազմավորվեց որպես առանձին զորամաս՝ ստանալով *Խորհրդային 1-ին պարտիզանական գունդ* անվանումը: Գնդի հրամանատարն էր Կարմիր բանակի գնդապետ Ալեքսանդր Ղազարյանը, շտաբի պետը՝ Դավիթ Մինասյանը, հրամանատարի տեղակալը՝ կապիտան Բարթուղ Պետրոսյանը: Գունդը իր շարքերում ուներ 2000 մարդ, որոնցից 1200-ը հայ էին:

Պրոֆեսոր Մուրադյանը, անդրադառնալով Հայկական լեգեոնի համառոտ պատմությանը, հանգում է այն եզրակացության, որ նացիստական Գերմանիայի զինված ուժերի շարքում կազմավորված Հայկական լեգեոնը ոչ միայն չծառայեց Վերմախտին, այլև դարձավ Կարմիր բանակի խորհրդային պարտիզանական

միավորումների, ինչպես նաև եվրոպական հակաֆաշիստական դիմադրության շարժման յուրահատուկ համալրման աղբյուր (Մուրադյան 1984, 284):

Գերմանական բանակի Հայկական լեգեոնի մասին խոսել է նաև պատմական գիտությունների դոկտոր Կլիմենտ Հարությունյանը: Առաջին անգամ նա այդ հարցին անդրադարձել է 1994 թ. «Գարուն» ամսագրի 7-րդ համարում՝ իր «Հայկական լեգեոնը» հոդվածում (68–70), ապա՝ «Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին (1941–1945 թթ.)» (2002, 120–122), «Участие армянского народа в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945)» (2004, 717–720), «Вклад армянского народа в победу в Великой Отечественной войне (1941–1945) (2010, 484–486) աշխատություններում, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հրատարակած «Հայոց պատմությունը» բազմահատորյակի 4-րդ հատորի 1-ին գրքում (2010, 572–573) և Երևանի պետական համալսարանի Հայոց պատմության ամբիոնի կողմից 2012 թ. հրատարակված «Հայոց պատմություն» բուհերի համար նախատեսված դասագրքում (667–669): Լուսաբանելով Հայկական լեգեոնի համառոտ պատմությունը՝ հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, թե «հայ լեգեոնականների բացարձակ մեծամասնությունը թշնամաբար էր տրամադրված նացիստների նկատմամբ և մտադիր չէր մարտնչելու նրանց համար: Հայ լեգեոնականների մեծ մասը գերմանական զինվորի համազգեստ էր հագել՝ մեղմելու ռազմագերու թշվառ վիճակը, իսկ հարկ եղած պահին անցնելու ռազմաճակատի գիծը, միանալու Կարմիր բանակին կամ պարտիզաններին: Ինչպես վկայում են փաստերը, ռազմաճակատ փոխադրված գումարտակների մեծամասնությունը կա՛մ միացավ պարտիզաններին (այդպես Ուկրաինայում կազմակերպվեց Անաստաս Միկոյանի անվան հայկական պարտիզանական ջոկատը), կա՛մ էլ անցավ ռազմաճակատի գիծը և շարունակեց մարտնչել Կարմիր բանակի շարքերում: Իսկ լեգեոնականների այն գումարտակները, որոնք տեղափոխվեցին Ֆրանսիա, դարձան խորհրդային պարտիզանական 1-ին գնդի հիմքը: Այսպիսին էր նաև Հոլանդիա, Հունաստան, Իտալիա տեղափոխված հայկական մյուս գումարտակների ճակատագիրը: Այսպիսով՝ հիտլերականների ստեղծած հայկական լեգեոնի ստորաբաժանումները ոչ միայն չծառայեցին ֆաշիստական Վերմախտին, այլև վերածվեցին խորհրդային պարտիզանների ֆրանսիական, հոլանդական, հունական Դիմադրության շարժումների համալրման աղբյուրների: Ուկրաինայի և Բելոռուսիայի պարտիզանական երկրամասերի ազատագրումից հետո և մինչև պատերազմի հաղթական ավարտը հարյուրավոր լեգեոնականներ կրկին մտան Կարմիր բանակի շարքերը, մարտնչեցին գերմանաֆաշիստական զավթիչների դեմ և իրենց ավանդը ներդրեցին ֆաշիզմի դեմ տարած հաղթանակի գործում» (Հայոց պատմություն 2010, 573):

Գերմանական բանակի Հայկական լեգեոնի մասին խոսել է նաև պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վլադիմիր Ղազախեցյանը՝ իր «Հայ պարտիզանները» գրքում: Աշխատության 7–10-րդ էջերում հեղինակը համառոտ ակնարկով անդրադառնում է Հայկական լեգեոնի կազմավորման պատմությանը, նշում, որ հայ պարտիզանների հիմնական զանգվածը կազմել են ռազմա-

գերիներն ու լեգեոնականները: «Ազգային զորամասերի (լեգեոնի) ստեղծումը մտահղացել էր գերմանական հրամանատարությանը, – գրել է Վ. Ղազախեցյանը: – Պատերազմի սկզբում գերության մեջ հայտնվեցին մեծ թվով կարմիր բանակայիններ ու սպաներ, խորհրդային ժողովուրդների զավակներ… Որոշ տվյալներով՝ ամբողջ պատերազմի ընթացքում խորհրդային բանակը ունեցել է 5750 հազար ռազմագերի, որոնց մեծ մասը (3800 հազարը) գերի է ընկել 1941 թ.: Շատերը մահացան սովից ու հիվանդություններից: Որոշ մասը տարբեր ձևերով հավաքագրվեց ազգային լեգեոնների անձնակազմերում: Ֆաշիստական Գերմանիան, ոտնահարելով միջազգային օրենքները, անտանելի պայմաններ էր ստեղծել նրանց համար: Մահվան դուռը հասած շատ մարդկանց համար կենդանի մնալու ելքը դարձավ լեգեոնը: Պատերազմի սկզբում հայ ռազմագերիների թիվը հասնում էր 10 հազարի, իսկ 1942–1943 թթ.՝ 20–30 հազարի: 30 հազար գերիների փաստը հաստատվում է նաև այլ տվյալներով» (Ղազախեցյան 2004, 7):

«Ռազմագերիներից ազգային զորամասեր կազմակերպելու մասին որոշում ընդունել էր գերմանական բանակի հրամանատարությունը՝ 1941 թ. դեկտեմբերի 30-ին, – նշել է Ղազախեցյանը: – Իսկ հայկական և այլ կովկասյան զինյալ ուժերի ստեղծման որոշումը կայացվել էր դրանից հետո: Արևելյան գրավյալ տարածքների մինիստրության 1942 թ. մարտի 28-ի «Կովկասյան զինվորական ստորաբաժանումների մասին հարցը» փաստաթղթում ասված էր, որ Ֆյրերի որոշումով նախատեսվում էր գերիներից ստեղծել կովկասյան զորամասեր, որոնք օգտագործվելու են Կովկասում մղվելիք կռիվներում: Այդ զինվորական ստորաբաժանումները կազմավորվում էին Անդրկովկասի ժողովուրդներից և ներկայացնելու էին 4 խումբ՝ հայկական, վրացական, ադրբեջանական և լեռնական (դաղստանցիներ): Ֆյրերն էր որոշելու, թե այդ զորամասերը, որոնց կարիքը կզգացվի, հատկապես «Կովկասը գրավելուց անմիջապես հետո, ինչ նպատակների համար պիտի օգտագործվեն»: Հայկական լեգեոնը կազմավորվեց տասը գումարտակով, 8–9 հազար անձնակազմով: Գումարտակների հրամանատարները գերմանացիներ էին, իսկ տեղակալները և կրտսեր հրամանատարները՝ հայեր: Լեգեոնի բազաներն էին Լեհաստանի Պուլավի և Ուկրաինայի Պոլտավայի մարզի Լոխվիցա քաղաքները: Լեգեոնի բազային կենտրոններում բարձրացված էր Հայաստանի Հանրապետության եռագույն դրոշը, իսկ լեգեոնականների համազգեստն ուներ «Armenia» տարբերանշանը» (Ղազախեցյան 2004, 9):

Ապա պրոֆեսոր Ղազախեցյանը համոզիչ փաստերով ներկայացնում է, որ ռազմաճակատ կամ պարտիզանների դեմ կռվելու համար ուղարկված հայ լեգեոնականների զգալի մասն անցել է Կարմիր բանակի կողմը կամ միացել պարտիզաններին: Նույն ճակատագրին են արժանացել Ֆրանսիա, Հոլանդիա, Հունաստան ուղարկված Հայկական լեգեոնի մյուս գումարտակները:

Գերմանական բանակի Հայկական լեգեոնի պատմության վերաբերյալ առանձին աշխատություններ է հրատարակել պատմական գիտությունների թեկնածու Էդուարդ Աբրահամյանը (Абрамян 2002; Абрамян 2005): «Վերմախտի հայկական լեգեոնը» գրքում հեղինակը մանրամասն տալիս է այդ զորամասի գումարտակների ստեղծման պատմությունը, նշում այդ ստորաբա-

ժանումների հաստիքային կառուցվածքը, սպառազինությունը, համարները՝ 808, 809, 810, 812, 813, 814, 815, 816, նաև նշում, որ Վերմախտի կազմում ձևավորված արևելյան լեգեոնների մեջ միայն հայկականն էր, որ ուներ միատարր ազգային կազմ: Ապա Աբրահամյանն անդրադառնում է Կովկասյան ռազմաճակատ ուղարկված 808-րդ և 809-րդ գումարտակների մարտական գործողություններին, նշում, որ Նալչիկ-Մոզդոկի ուղղությամբ գործող 808-րդ գումարտակը շուտով կազմացրվեց, քանի որ նրա անձնակազմի զգալի մասն անցել էր ռազմաճակատի գիծը և միացել Կարմիր բանակի զորամասերին: Տուապսեի շրջանում գործող 809-րդ գումարտակը, որն ստացել էր «Զեյթունցիներ» անվանումը, որպեսզի չունենա 808-ի ճակատագիրը, 1943 թ. հոկտեմբերին ուղարկվեց Հոլանդիա: Աբրահամյանը մի քանի թվական տվյալներ է բերում նաև գերմանական բանակի կողմից գերված խորհրդային զինվորների վերաբերյալ: Ըստ այդ տվյալների՝ գերիներից 70 հազարը պատկանում էր միջինասիական ազգություններին (ղազախներ, ուզբեկներ, թուրքմեններ և այլն), 30 հազարը՝ ադրբեջանցիներ, 20 հազարը՝ վրացիներ, շուրջ 25 հազարը՝ հայեր, շուրջ 30 հազարը Հյուսիսային Կովկասի լեռնականներ էին (Абрамян 2002, 3): Սակայն հեղինակը չի նշում այդ թվական տվյալների աղբյուրը: Մենք այդ տվյալները համեմատեցինք 2009 թ. Ռուսաստանի Դաշնության պաշտպանության նախարարության գլխավոր շտաբի հեղինակային կոլեկտիվի հրատարակած «Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь» հիմնակազմ տեղեկատու գրքում մեջբերված համապատասխան տվյալների հետ, տեսանք, որ հայ ռազմագերիների թիվը կազմել է 20067, ադրբեջանցիներինը՝ 20850, վրացիներինը՝ 23816 և այլն (Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь 2009, 325): Ինչպես տեսնում ենք, Աբրահամյանի բերած տվյալները ռազմագերիների թվի մասին շատ քիչ է տարբերվում պաշտոնական տվյալներից: Աբրահամյանը իր մյուս՝ «Забытый легион» գրքում հիմնականում լուսաբանում է Կովկասի բնիկ ազգություններից կազմավորված «Բերգմանլեռնական» հատուկ միավորման պատմությունը, որ գրեթե չի առնչվում «Հայկական լեգեոնի» գործունեությանը, ուստի դրան չենք անդրադառնա:

Հայկական լեգեոնի և նրա անձնակազմի մի շարք մարտիկների պատմությանն է անդրադարձել նաև պատմական գիտությունների թեկնածու, ճանաչված լրագրող Միքայել Հակոբյանը: Առաջին անգամ նա այս հարցին անդրադարձել է դեռևս 1964 թ. ՀԽՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների «Տեղեկագիր» հանդեսի 4-րդ համարում տպագրած «Մի անծանոթ էջ հայ ռազմագերիների ընդհատակյա պայքարից (Հայկական լեգեոնի առաջին (808-րդ) գումարտակը)» հոդվածում (31–47): Ինչպես նշել է հեղինակը, իր հոդվածը մի փորձ է վերականգնելու և ամբողջացնելու Հայկական լեգեոնի առաջին (գերմանական համարակալմամբ՝ 808-րդ) գումարտակի հերոսական պատմության էջերը, լույս սփռելու ծանրագույն պայմաններում այդ գումարտակի ընդհատակը գլխավորած հայրենասերների ճակատագրի վրա (Տեղեկագիր 1964, թիվ 4, 31): Իր առջև դրած խնդիրը Հակոբյանը լուծել է հաջողությամբ: Նա կարողացել է գումարտակի կենդանի մնացած մարդկանց հուշերի, համապատասխան գրականու-

թյան, մամուլի, ինչպես նաև որոշ արխիվային փաստերի հիման վրա շարադրել Հայկական լեգեոնի 1-ին գումարտակի կազմավորման պատմությունը: Ըստ Հակոբյանի՝ լեհական Պուլավի քաղաքում կազմավորված Հայկական լեգեոնի 1-ին (808-րդ) գումարտակի անձնակազմը հասնում էր 800 մարդու: Գումարտակը զինված էր 10 հաստոցային և 20 ձեռքի գնդացիրներով, 55 մմ տրամաչափի 6 և 82 մմ տրամաչափի 3 ականանետերով: 1942 թ. օգոստոսի 20-ին գումարտակը իր լրիվ կազմով երկաթուղային 2 գնացքակազմով դուրս եկավ Պուլավիից և սեպտեմբերի 29-ին հասավ Հյուսիսային Կովկաս՝ Մայկոպի շրջանի Նևթեգորսկ բնակավայր: Գումարտակի կազմում գործող ընդհատակյա հակաֆաշիստական կոմիտեն իր առջև խնդիր էր դրել առաջին գիծ հասնելուն պես գումարտակի ամբողջ կազմով անցնել Կարմիր բանակի կողմը: Սակայն դա չհաջողվեց, որովհետև մատնության հետևանքով գերմանացիները իմացան այդ մասին և գումարտակը հետ քաշեցին առաջին գծից և զինաթափեցին, իսկ նրա 33 գործուն ղեկավարներին ձերբակալեցին: Ըստ Միքայել Հակոբյանի՝ լեգեոնականներից միայն 73 հոգու էր հաջողվել անցնել Կարմիր բանակի կողմը: Վախենալով նման ճակատագրից՝ գերմանական հրամանատարությունը ստիպված էր գումարտակի մնացած մարտիկներին ուղարկել թիկունք և կազմացրել այն: Ֆաշիստական զինվորական դաշտային դատարանի վճռով գումարտակի առավել աչքի ընկած ընդհատակյա գործիչներ Ենոք Խաչատրյանը, Ժորա Գրիգորյանը, Արմո Ավետիսյանը, Գրիշա Հովհաննիսյանը, Սերգո Բարսեղյանը մահապատժի ենթարկվեցին կախաղանի միջոցով, շուրջ 400 լեգեոնական ուղարկվեց համակենտրոնացման ճամբար: Այսպիսի վախճան ունեցավ Հայկական լեգեոնի 1-ին (808-րդ) գումարտակը (Տեղեկագիր 1964, թիվ 4, 44–46):

Հակոբյանը լեգեոնականների ճակատագրին է անդրադարձել 1964 թ. Հայպետհրատի կողմից հրատարակված «Անհայտ կորած մարդիկ» գրքում: Նա, մասնավորապես, անդրադարձել է լեգեոնական Բագրատ Ոսկանյանի, Արամ Նալբանդյանի, Հակոբ Հակոբյանի, Ավետիս Կարապետյանի, Լևոն Տիտանյանի, Աշոտ Մաթևոսյանի, Բարթուղ Պետրոսյանի գործունեությանը, չափազանց ուշագրավ տվյալներ բերել նրանց մասին (Հակոբյան 1964, 245, 248, 287, 358, 382, 430, 438):

Գերմանական բանակի Հայկական լեգեոնի պատմության վերաբերյալ արժանահավատ տեղեկություններ կան 1975 թ. ՀԽՍՀ ԳԱ հրատարակության հրատարակած «Սովետական Հայաստանը Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին (1941–1945)» փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուում, որը կազմել են Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի կուսակցության պատմության ինստիտուտի – ԽՄԿԿ Կենտկոմին կից մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղի, Հայկական ԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի և Հայկական ԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին կից արխիվային վարչության աշխատակիցները: Մասնավորապես՝ լեգեոնի մասին կարևոր տեղեկություններ է պարունակում ժողովածուի 658–662-րդ էջերում տպագրված՝ 1943 թ. հունվարի 1-ի փաստաթուղթը, որ ստորագրված է Անդրկովկասյան ռազմաճակատի Սևծովյան զորախմբի շտաբի հետախուզության պետ, գնդա-

պետ Երյոմինի և զինկոմ Չումակի կողմից: Փաստաթուղթը կրում է «Անդրկովկասյան ռազմաճակատի Սևծովյան զորախմբի շտաբի հետախուզական բաժնի տեղեկատուից (գերմանական 17-րդ բանակի կազմում գործող ազգային զորամասերի ու լեգեոնի մասին)» վերնագիրը: Փաստաթղթում արժանահավատ տեղեկություններ կան ինչպես վրացական, թուրքեստանյան, Կովկասի լեռնականներից կազմավորված լեգեոնների, այնպես էլ Հայկական 1-ին (808-րդ) գումարտակի մասին: Փաստաթուղթը կարևոր սկզբնաղբյուր է Հայկական լեգեոնի պատմությամբ զբաղվողների համար: Այն պահվում է ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության կենտրոնական արխիվում (ֆ. 40, ց. 9533, գ. 115, թ. 44–45):

«Հայկական լեգեոնի» և պարտիզանների ու Դիմադրության շարժման կողմն անցած հայերի մասին կարևոր տեղեկություններ են պարունակում նաև ժողովածուի 663–703-րդ էջերում տպագրված փաստաթղթերը:

Հայկական լեգեոնի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ կան նաև լեգեոնական Հակոբ Չոբանյանի՝ «Մեր բրիգադի պարտիզանները» (Թբիլիսի 1984), Լևոն Մկրտչյանի (Քարտաշյան)՝ 1995 թ. Երևանում հրատարակած «Պատերազմի տարիներին» աշխատություններում, որտեղ հեղինակները ականատեսների վկայությամբ լուսաբանում են լեգեոնի պատմության մի քանի էջեր:

Հայկական սփյուռքում ևս լույս են տեսել աշխատություններ, որտեղ փորձել են յուրովի մեկնաբանել Հայկական լեգեոնի պատմությունը: Այդ առումով ուշագրավ են Զավեն Մըսրլյանի՝ 1984 թ. Բեյրութում «Հայկազյան հայագիտական հանդեսի» 7-րդ համարում տպագրած «Համաշխարհային Բ պատերազմը և Հայկական լեգեոնը» հոդվածը (163–191) և Թեհրանի հայկական ուսանողական և երիտասարդական միության կողմից 1985 թ. պարսկերեն գրված և 1988 թ. Երևանում հայերեն թարգմանված ու հրատարակված «Դաշնակցության իսկական դեմքը» գրքույկը:

Այս հիմնահարցին նվիրված ծավալուն գիրք է Կիևում հրատարակել Ալեքսանդր Պանչենկոն: Հիմնահարցը մասամբ լուսաբանվել է նաև Սերգեյ Դրոբյազկոյի աշխատություններում:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, հայ պատմաբանները թեպետ մինչ օրս այս կամ այն կերպ ներկայցրել են Հայկական լեգեոնի պատմությունը, սակայն դեռևս չկա հայերենով մի համահավաք գիրք, որտեղ լուսաբանված լինի լեգեոնի ամբողջական պատմությունը: Այս առումով էլ հայ պատմագրությունը դեռևս անելիք ունի: Դրանով ոչ միայն կլրացվեն հայոց պատմության սպիտակ էջերը, այլև նորովի և առարկայական կերպով գնահատանքի կարժանանա հայ լեգեոնականների գործունեությունը:

Շնորհակալական

Աշխատանքն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի աջակցությամբ՝ ԵՊՀ «Հայագիտական ուսումնասիրությունների ինստիտուտ» գիտահետազոտական նախագծի շրջանակում:

Գրականություն/References/Литература

1. Գարուն ամսագիր 1994, թիվ 7, 68–70:
   Garun Journal 1994, N 7, 68–70 (in Armenian).
2. Թեհրանի հայկական ուսանողական և երիտասարդական միություն 1985, Դաշնակցության իսկական դեմքը, Թեհրան (պարսկերեն), նույնը՝ 1988, Երևան (հայերեն թարգմանություն), «Հայաստան»:
   Armenian Student and Youth Union of Tehran 1985, The True Face of Dashnaktsutyun, Tehran (in Persian), the same: 1988, Yerevan, Hayastan (in Armenian).
3. Խալեյան Ե. 1975, Հայ ժողովրդի զավակների մասնակցությունը Բելոռուսիայի համար մղված մարտերին (1941–1944 թթ.), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
   Khaleyan Y. 1975, Participation of Armenians in the Battles for Belarus (1941–1944), Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
4. Խալեյան Ե. 1981, Ղրիմի և Հյուսիսային Կովկասի պարտիզանական շարժման պատմությունից (1941–1944 թթ.), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
   Khaleyan Y. 1981, From the History of the Partisan Movement in Crimea and North Caucasus (1941–1944), Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press.
5. Խալեյան Ե. 1990, Թշնամու թիկունքում, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ.:
   Khaleyan Y. 1990, Behind Enemy Lines, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
6. Հակոբյան Մ. 1964, Անհայտ կորած մարդիկ, Երևան, Հայպետհրատ:
   Hakobyan M. 1964, Missing People, Yerevan, Haypethrat (in Armenian).
7. Հակոբյան Մ. 1964, Մի անծանոթ էջ հայ ռազմագերիների ընդհատակյա պայքարից (Հայկական լեգեոնի առաջին (808-րդ) գումարտակը), ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների տեղեկագիր, N 4, 31–47:
   Hakobyan M. 1964, An Unknown Page from the Underground Struggle of Armenian Prisoners of War (The First [808th] Battalion of the Armenian Legion), Bulletin of Social Sciences of the Armenian SSR Academy of Sciences, N 4, 31–47 (in Armenian).
8. Հայ ժողովրդի պատմություն 1970, հ. 8, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
   The History of the Armenian People 1970, vol. 8, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).
9. Հայոց պատմություն 2010, հ. 4, գ. 1, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918–1945 թթ.), Երևան, «Զանգակ-97»:
   The History of Armenia 2010, vol. 4, Book 1, Modern Period (1918–1945), Yerevan, Zangak-97 (in Armenian).
10. Հայոց պատմություն 2012, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
    The History of Armenia 2012, Yerevan, YSU Press (in Armenian).
11. Հարությունյան Կ. 2002, Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին (1941–1945 թթ.), Երևան, «Զանգակ-97»:
    Harutyunyan K. 2002, Participation of the Armenian People in the Great Patriotic War (1941–1945), Yerevan, Zangak-97 (in Armenian).
12. Ղազախեցյան Վ. 2004, Հայ պարտիզանները, Երևան, «Զանգակ-97»:

Ghazakhetsyan V. 2004, Armenian Partisans, Yerevan, Zangak-97 (in Armenian).

13. Մըսրլյան Զ. 1984, Համաշխարհային Բ պատերազմը և Հայկական լեգեոնը, Հայկազյան հայագիտական հանդես, N 7, Բեյրութ, 163–191:
Msrlyan Z. 1984, World War II and the Armenian Legion, Haigazian Armenological Review, N 7, Beirut, 163–191 (in Armenian).

14. Սիմոնյան Հ. 1968, Սփյուռքահայությունը սոցիալ-քաղաքական պայքարի ուղիներում, Երևան, «Հայաստան»:
Simonyan H. 1968, The Armenian Diaspora in Socio-Political Struggles, Yerevan, Hayastan (in Armenian).

15. Պայքար 1948, Բոստոն, 13 հուլիսի:
Paykar 1948, Boston, July 13 (in Armenian).

16. Абрамян Э.А. 2002, Армянский легион вермахта (1941–1945 гг.), Ереван.
Abramyan E.A. 2002, The Armenian Legion of the Wehrmacht (1941–1945), Yerevan.

17. Абрамян Э.А. 2005, Забытый легион, Ереван, «Аполлон».
Abramyan E.A. 2005, The Forgotten Legion, Yerevan, Apollon (in Russian).

18. Арутюнян К. 2004, Участие армянского народа в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945), Ереван, «Гитутюн».
Arutyunyan K. 2004, Participation of the Armenian People in the Great Patriotic War of the Soviet Union (1941–1945), Yerevan, Gitutyun (in Russian).

19. Арутюнян К. 2010, Вклад армянского народа в победу в Великой Отечественной войне (1941–1945), Ереван, «Гитутюн».
Arutyunyan K. 2010, Contribution of the Armenian People to the Victory in the Great Patriotic War (1941–1945), Yerevan, Gitutyun (in Russian).

20. Верт А. 1967, Россия в войне 1941–1945, Москва.
Werth A. 1967, Russia at War 1941–1945, Moscow (in Russian).

21. Великая Отечественная война 1941–1945 1999, кн. 4, Народ и война, Москва, «Наука».
The Great Patriotic War 1941–1945 1999, vol. 4, The People and the War, Moscow, Nauka (in Russian).

22. Дробязко С. 1999, Вторая мировая война 1939–1945. Восточные легионы и казачьи части в вермахте, Москва, «АСТ».
Drobiazko S. 1999, World War II 1939–1945. Eastern Legions and Cossack Units in the Wehrmacht, Moscow, AST (in Russian).

23. Дробязко С. 2000, Русская освободительная армия, Москва, «АСТ».
Drobiazko S. 2000, Russian Liberation Army, Moscow, AST (in Russian).

24. Мурадян В. 1984, Компартия Армении в годы Великой Отечественной войны, Ереван, «Айастан».
Muradyan V. 1984, Communist Party of Armenia During the Great Patriotic War, Yerevan, Hayastan (in Russian).

25. Панченко А. 2013, Армянский легион, Киев, «Видавництво имени Олены Телиги».
Panchenko A. 2013, Armenian Legion, Kyiv, Olena Teligy Publishing House (in Russian).

ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԵՎ 2001–2008 ԹԹ.

INTERSTATE RELATIONS BETWEEN THE REPUBLIC OF ARMENIA AND RUSSIAN FEDERATION IN 2001–2008

МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ РЕСПУБЛИКОЙ АРМЕНИЯ И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИЕЙ В 2001–2008 ГГ.

Ռուբեն Ազիզբեկյան
Ruben Azizbekyan
Рубен Азизбекян

Պատմության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia
Институт истории, Национальная академия наук, Армения

ruben.azizbekyan@academhistory.am

Ներկայացվել է՝ 16.06.2025, գրախոսվել է՝ 02.04.2025, ընդունվել է՝ 12.08.2025
Received: 16.06.2025; Revised: 02.04.2025; Accepted: 12.08.2025
Представлено: 16.06.2025; рецензировано: 02.04.2025; принято: 12.08.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.2-28

Ամփոփում – XXI դարի շեմին ծավալվող աշխարհաքաղաքական վերափոխումների համատեքստում Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև հարաբերություններն աստիճանաբար ստացան իրատեսական բնույթ. դա արտահայտվում էր թե՛ կողմերի համընկնող շահերի բազմազանությամբ, և թե՛ նրանց միջև գոյություն ունեցող որոշակի տարակարծություններով: Այն տարածաշրջանում առկա աշխարհաքաղաքական իրողություններից բխող մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոնների հետևանք էր: Հատկանշական էր, որ պաշտոնական Երևանը, ելնելով ՀՀ ազգային անվտանգությանը Թուրքիայի կողմից սպառնալիքի գոյությունից, կարևորում էր Մոսկվայի հետ ռազմաքաղաքական գործակցության խորացումը: Մանավանդ որ տարածաշրջանում ՌԴ-ի քաղաքականությունն ընդհանուր առմամբ դրական համակարգային գործոններ էր ապահովում ՀՀ արտաքին քաղաքականության իրագործման համար: Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ 2000-ականների սկզբներին ԱՊՀ վերածումը լիարժեք ինտեգրացիոն միավորման բախվում էր լուրջ խնդիրների, որից ելնելով՝ Մոսկվան շեշտը դնում էր հատկապես ՀԱՊԿ մասնակից պետությունների հետ երկկողմ հարաբերությունների զարգացման վրա: Հատկանշական էր, որ 2000-ականների առաջին տասնամյակում Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունը հիմնվում էր Արևմուտքի և Ռուսաստանի, ինչպես նաև մյուս դերակատարների շահերի հավասարակշռման պահպանման վրա հենվող փոխլրացման քաղաքականության վրա, որը դժվար էր ընկալվում հանրապետության փորձագիտական

որոշ շրջանակների կողմից: Սեփական սահմանափակ ռեսուրսներով թուրքական սպառնալիքի չեզոքացման անհնարինության գիտակցումը Հայաստանին առավելապես մղում էր Ռուսաստանի հետ դաշնակցային հարաբերությունների խորացմանը՝ հանգեցնելով արտաքին հարաբերություններում ռուսական գործոնի աստիճանական գերակայության ամրապնդման: Վերջինս մեծապես պայմանավորված էր նաև այն հանգամանքով, որ ՌԴ քաղաքականությունը հետխորհրդային տարածաշրջանում ածանցվում էր նաև այստեղ առկա հակամարտությունների, այդ թվում և Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի կարգավորման գործընթացում Մոսկվայի ազդեցիկ դերակատարության ստանձնումով:

Abstract – In the conditions of geopolitical transformations unfolding on the threshold of the 21st century, relations between Armenia and Russia gradually took on a realistic character, which was expressed both in the diversity of the parties' overlapping interests and in the presence of certain differences between them. The latter was a consequence of a number of objective and subjective factors arising from the geopolitical realities existing in the region. Against this background, it was noteworthy that official Yerevan, based on the existence of a threat to the national security of the Republic of Armenia from Turkey, emphasized the importance of deepening military-political cooperation with Moscow. Especially since the Russian Federation's policy in the region generally provided positive systemic factors for the implementation of the Republic of Armenia's foreign policy. This was due to the fact that in the early 2000s, the transformation of the CIS into a full-fledged integration union was facing serious problems, which is why Moscow emphasized the development of bilateral relations with the CSTO member states in particular. It was noteworthy that in the first decade of the 2000s, Armenia's foreign policy was based on a policy of complementarity based on maintaining a balance between the interests of the West and Russia, as well as other actors, which was difficult to perceive by some expert circles in the Republic. The realization of the impossibility of neutralizing the Turkish threat with its own limited resources increasingly pushed Armenia to deepen allied relations with Russia, leading to the gradual strengthening of the Russian factor in foreign relations. The latter was also largely conditioned by the fact that the Russian policy in the post-Soviet region was also derived from Moscow's influential role in the resolution of the existing conflicts here, including the Nagorno-Karabakh conflict.

Аннотация – В условиях развертывания глобальных преобразований начала 21-го века отношения между Арменией и Россией постепенно обрели прагматичный характер, что проявлялось как в многообразии совпадающих интересов, так и в существующих между ними некоторых разногласиях. Они были следствием определенных объективных и субъективных факторов, связанных с реалиями глобальных перемен в регионе. На этом фоне характерным было то, что официальный Ереван, исходя из существующей для безопасности РА угрозы со стороны Турции, придавал огромное значение углублению военно-политического сотрудничества с Москвой. Тем более, что политика РФ в регионе в основном обеспечивала позитивные системные факторы для осуществления внешней политики РА. Это было обусловлено тем обстоятельством, что в начале 2000-ых трансформирование СНГ в полноценный интеграционный союз сталкивалось с серьезными проблемами, исходя из чего Москва особенно акцентировала внимание на развитии двусторонних отношений с государствами – членами ОДКБ. Примечательно, что в первое десятилетие 2000-ых годов внешняя политика Армении базировалась на комплемен-

тарной политике, основу которой составляло равновесие интересов Запада, России и других акторов, что с трудом воспринималось определенными экспертными кругами республики. Осознание невозможности нейтрализации турецкой угрозы собственными ограниченными ресурсами побудило Армению пойти на углубление союзнических отношений с Россией, что привело к укреплению превосходства российского фактора во внешних отношениях. Это было обусловлено тем обстоятельством, что политика РФ на постсоветском пространстве была аффилирована с существующими здесь конфликтами, в том числе с влиятельной ролью в процессе решения проблемы Нагорного Карабаха.

Հիմնաբառեր – Հայաստան, Ռուսաստան, ռազմավարական, դաշնակցային, հարաբերություններ:
Keywords – Armenia, Russia, strategic, allied, relations.
Ключевые слова – Армения, Россия, стратегический, союзнический, отношения.

Ներածություն

2000-ականների սկզբներից հայ-ռուսական հարաբերությունները զարգանում էին միջազգային համակարգի կառուցվածքային որոշակի փոփոխությունների համատեքստում, որոնք մասնավորապես արտահայտվում էին նաև Հարավային Կովկասում հավաքական Արևմուտքի և Թուրքիայի ազդեցության ուժեղացմամբ՝ ի հաշիվ Ռուսաստանի: Վերջինով պայմանավորված՝ նշյալ թվականների առաջին տասնամյակում ՌԴ և ՀՀ արտաքին քաղաքականության հայեցակարգերում էական տեղաշարժեր արձանագրվեցին: ՌԴ նախագահ Բ. Ելցինին փոխարինած Վ.Պուտինը ձեռնամուխ եղավ ավելի ինքնուրույն ու բացառապես սեփական ազգային շահերի հիման վրա կառուցված արտաքին քաղաքական ուղեգծի որդեգրմանը՝ միջազգային հարաբերություններում առաջ մղելով բազմակենտրոն աշխարհակարգի կառուցման գաղափարը: Միաժամանակ, ՌԴ արտաքին քաղաքականությունը, բացի քաղաքական իրատեսությանը բնորոշ ավանդական շահերի հայեցակարգից, սկսեց հենվել նաև արժեքային և գաղափարական որոշակի սկզբունքների վրա (Գալստյան 2022, 55): Տվյալ ուղեգծի որդեգրումից հետո Ռուսաստանի աշխարհաքաղաքական կողմնորոշումն ընդգծված «եվրասիականության» երանգներ ձեռք բերեց: Մոսկվան հետխորհրդային տարածքում ակտիվորեն սկսեց քարոզել և իրականացնել ինտեգրացիոն նախագծեր: Եվ եթե ԱՊՀ-ն, որպես կառույց, վճռական դերակատարում չուներ գլոբալ համատեքստում, ապա ՀԱՊԿ և ԵՏՄ նախագծերը մասնակից պետությունների ներքին և արտաքին քաղաքական կյանքի առանցքային կողմնորոշիչներն էին ամփոփում (Ղևոնդյան 2020, 24 փետրվարի): Այս առումով հատկանշական էր, որ Կրեմլը ռազմաքաղաքական տեսանկյունից որպես իրեն դաշնակիցներ նախ և առաջ դիտարկում էր ՀԱՊԿ անդամ երկրներին (Ղևոնդյան 2024, 183): Փաստորեն, Ռուսաստանը, իր աշխարհաքաղաքական շահերին համահունչ, ՀՀ-ին ևս ներգրավել էր առաջնային դաշնակիցների շարքում, որը համապատասխանում էր Հայաստանի անվտանգային շահերին: Տվյալ համատեքստում ՀՀ արտաքին քաղաքականության մեջ ՌԴ-ն հատուկ տեղ էր գրավում, իսկ Հայաստանը Հարավային Կովկասում ստանձնել էր Ռուսաստանի տարածաշրջանային ռազմավարության միակ և բավական

ակտիվ գործընկերոջ դերը: 2001–2008 թթ. Երևանի համար Թուրքիան և Ադրբեջանը շարունակում էին մնալ Հայաստանի ազգային անվտանգության գլխավոր սպառնալիքներ, որն էլ վերջինիս դրդեց Ռուսաստանի և Իրանի հետ համագործակցության ամուր առանցքի ստեղծման: Միաժամանակ, Հայաստանի իշխանությունները ձգտում էին արտաքին քաղաքականության ոլորտում հանդես բերել առավել իրատեսություն և ճկունություն՝ խարսխված դեռևս 1990-ականների վերջերին սկիզբ առած փոխլրացման՝ այսինքն՝ կովկասյան տարածաշրջանին անմիջականորեն առնչվող ռազմաքաղաքական տարբեր դաշինքների և պետությունների միջև հավասարակշռություն պահպանելու սկզբունքի հիման վրա: Հետագայում տվյալ ուղեգիծն ամրագրվեց արտաքին քաղաքականության հայեցակարգում, ըստ որի՝ Հայաստանը ռազմական ոլորտում փոխգործակցում էր ոչ միայն առանձին պետությունների, այլև ակտիվորեն համագործակցում միջազգային և տարածաշրջանային անվտանգային կառույցների հետ: Սակայն քննվող ժամանակափուլում ՀՀ-ի՝ միայն ՌԴ-ի հետ հարաշարժորեն զարգացող հարաբերություններն էին կրում ռազմավարական դաշնակցային բնույթ:

Ռազմաքաղաքական փոխգործակցության խորացումը

XXI դարի սկզբին հայ-ռուսական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները թևակոխեցին որակապես նոր փուլ: 2000 թ. սեպտեմբերի 26-ին Մոսկվայում ՀՀ և ՌԴ նախագահներ Ռ. Քոչարյանը և Վ. Պուտինը ստորագրեցին «ՀՀ և ՌԴ միջև XXI դար ուղղված դաշնակցային փոխգործակցության մասին» հռչակագիրը (Ռուսաստան-Հայաստան ընկերություն, ստուգված դարեր շարունակ 2017, 18–19): Վերջինով Մոսկվան ու Երևանն ազդարարեցին միմյանց միջև հարաբերությունները դաշնակցային մակարդակի հասցնելու մասին: Չնայած դրան, խնդրո առարկա ժամանակափուլում հայկական կողմը ՌԴ-ի նկատմամբ ժամանակ առ ժամանակ խուսափում էր օգտագործել «դաշնակից» կամ «դաշնակցային հարաբերություններ» եզրույթները. դա, ըստ երևույթին, պայմանավորված էր Արևմուտքի հետ հարաբերությունները չվատթարացնելու նկատառումով: Պաշտոնական Երևանը Ռուսաստանին առավելապես անվանում էր «ռազմավարական գործընկեր»՝ ռուսաստանյան կողմի մեջ առաջացնելով որոշակի տարակուսանք (Александров 2010, 425): Փաստորեն, XXI դ. առաջին տասնամյակում ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև դաշնակցային հարաբերություններում գոյություն ունեին տարածաշրջանային առանձնահատկություններով պայմանավորված որոշ տարակարծություններ:

Ընդհանուր առմամբ, 2001–2008 թթ. հայ-ռուսական հարաբերություններն առաջին հերթին բնորոշվում էին անվտանգության բնագավառում բավական ակտիվ և արդյունավետ համագործակցությամբ: 2000-ականներից սկսած՝ Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ սկիզբ առավ Երևանն աստիճանաբար ԱՊՀ ոչ պաշտոնական կենտրոններից մեկը դարձնելու գործընթացը: 2001 թ. առաջին կեսին Հայաստանի մայրաքաղաքում տեղի ունեցան ԱՊՀ-ի շրջանակում բարձր մակարդակի մի շարք համաժողովներ: Հատկապես կարևոր էր 2001 թ. մայիսին Երևանում ՌԴ նախագահ Վ. Պուտինի ղեկավարությամբ կայացած

Հավաքական անվտանգության խորհրդի (ՀԱԽ) նիստը, որտեղ ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանը մեկ տարով ընտրվեց այդ խորհրդի նախագահող: 2001 թ. հոկտեմբերի 3-ին ՌԴ 102-րդ ռազմակայանի և Հայաստանի հակաօդային պաշտպանության (ՀՕՊ) միջոցները, Ռուսաստանի ռազմական ավիացիոն խմբավորումն ու զենիթահրթիռային գունդն անցան շուրջօրյա համատեղ հերթապահության, ինչը բարձրացրեց ՀՀ անվտանգային մակարդակը (Минасян 2005, 8 июня): 2001 թ. ՀՀ և ՌԴ պաշտպանության նախարարները ստորագրեցին համաձայնագրեր Ռուսաստանից Հայաստան գործուղվող ռազմական խորհրդականների և մասնագետների կարգավիճակի, Հայաստանում տեղակայված ռուսաստանյան 102-րդ ռազմակայանի գործունեության հետ կապված անշարժ օբյեկտների փոխադարձորեն փոխանցման մասին (История дипломатических отношений России и Армении 2006, 30 октября), որոնք լրացնում էր ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 2003 թ. սեպտեմբերին վավերացված ռազմական օբյեկտների համատեղ օգտագործման հարցերը կարգավորող հայ-ռուսական համաձայնագիրը (Ազիզբեկյան 2019, 209): Ըստ վերջինի՝ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ռուսաստանյան ռազմակայանի տեղակայման համար վարձավճար չէր գանձվելու, բացի այդ, փոխհատուցվելու էր էներգիայի և ջրամատակարարման ենթակառուցվածքի պահպանման համար ռազմակայանի օբյեկտների ծախսերի 30%-ը (Шакарянц 2002, 100, 103, Ռուսաստանը և Հայաստանը համաշխարհային և տարածաշրջանային քաղաքականության համատեքստում 2010, 11–12): ՀՀ հանրության որոշ շրջանակներ այս ամենը որակեցին որպես ոտնձգություն հանրապետության ինքնիշխանության նկատմամբ:

2003 թ. հունվարին երկու երկրների միջև ստորագրվեց ռազմատեխնիկական համագործակցության մասին համաձայնագիրը, որով Հայաստանին հնարավորություն ընձեռվեց զենքի մատակարարումների վերաբերյալ պայմանագրեր կնքելու անմիջականորեն զինամթերք արտադրող ռուսաստանյան ձեռնարկությունների հետ՝ ՌԴ զինված ուժերին տրամադրվող նույն արտոնյալ պայմաններով: Ռազմատեխնիկական բնագավառում փոխգործակցության խորացման համար կարևոր նշանակություն ունեցավ տվյալ ոլորտում համագործակցության հայ-ռուսական միջկառավարական հանձնաժողովի ստեղծումը, որի անդրանիկ նիստը կայացավ 2004 թ. սեպտեմբերին (Ազիզբեկյան 2019, 210): 2003–2008 թթ. Ռուսաստանից Հայաստան ռազմական նշանակության ապրանքների մատակարարումների ծավալը կազմեց շուրջ 25 մլն ԱՄՆ դոլար (Ռուսական կապիտալը Հայաստանի լոկոմոտիվն է 2008, 22 հունվարի):

Զուգահեռաբար Ռուսաստանը զենք էր վաճառում նաև Ադրբեջանին՝ ընդ որում, ավելի մեծ քանակով: Նույն 2003 թ. ՌԴ-ի և Ադրբեջանի միջև ևս կնքվեց ռազմատեխնիկական համագործակցության մասին համաձայնագիր, որից հետո Բաքուն ավելի մեծ ծավալի զինտեխնիկա սկսեց ներմուծել Ռուսաստանից: Վերջինս իր որդեգրած նման քաղաքականությունը նախ և առաջ փորձում էր ներկայացնել Ղարաբաղյան հակամարտության կողմերի միջև ռազմատեխնիկական հավասարակշռության պահպանման անհրաժեշտությամբ, ինչպես նաև սեփական «բիզնես շահի» ապահովման տեսանկյուններից: Մոսկվայի

նման պահվածքը լրջորեն մտահոգում էր Հայաստանին, քանի որ այն չէր համապատասխանում հայ-ռուսական ռազմավարական դաշնակցային հարաբերությունների ոգուն (Ղևոնդյան 2024, 156, 157, 159): Մինչդեռ Ռուսաստանը, ելնելով իր աշխարհաքաղաքական և հատկապես տնտեսական շահերից, ձգտում էր Ադրբեջանի հետ ամեն գնով պահպանել բարիդրացիական հարաբերություններ, որոնք 2000-ականների երկրորդ տասնամյակի սկզբներին ձևակերպվեցին որպես դաշնակցային փոխգործակցություն (Ազիզբեկյան 2024, 14, 15): Ռուսաստանի և Ադրբեջանի միջև սերտ համագործակցությունը Հայաստանում որոշ շրջանակներ օգտագործում էին հայ-ռուսական հարաբերությունները վարկաբեկելու նպատակով՝ հանգեցնելով բնակչության շրջանում հակառուսական տրամադրությունների աճին: Հատկանշական էր, որ ՌԴ-ի համար, թե՛ Հայաստանի և թե՛ Ադրբեջանի ունեցած կարևոր աշխարհաքաղաքական նշանակությամբ պայմանավորված, Մոսկվայի կողմից իրականացվող հավասարակշռության պահպանման քաղաքականությունը դրսևորվում էր նաև ԼՂ հակամարտության ընթացում: Մասնավորապես, 2020 թ. սեպտեմբերին՝ Թուրքիայի աջակցությամբ Ադրբեջանի կողմից Արցախի դեմ սանձազերծված 44-օրյա զավթողական պատերազմի ժամանակ, Ռուսաստանը, խուսափելով ագրեսորին դատապարտելուց, հիմնականում սահմանափակվեց պատերազմի կանգնեցմանը նպատակամիտված ակտիվ միջնորդի դերի ստանձնմամբ: Նոյեմբերի 9-ին, երբ Բաքուն զավթել էր Լեռնային Ղարաբաղի մի մասը, ստորագրվեց հիմնականում ՌԴ-ի կողմից մշակված եռակողմ հայտարարություն:

2000-ականների առաջին տասնամյակում ՀՀ-ն իր որդեգրած փոխլրացման քաղաքականությունը հաջողությամբ իրականացնում էր Հյուսիսատլանտյան դաշինքի (ՆԱՏՕ-ի) հետ հարաբերությունների զարգացման գործում: Այստեղ հայկական կողմը, հանդես բերելով հավասարակշռվածություն, ձգտում էր դրանք կառուցել Ռուսաստանի հետ ռազմաքաղաքական գործընկերության խնդիրներից ելնելով: Երևանը, խորացնելով Բրյուսելի հետ գործնական հարաբերությունները ժողովրդավարության, խաղաղապահ գործողությունների, գիտության և այլ ոլորտներում, չէր ձեռնարկում ՆԱՏՕ-ին անդամագրվելու գործնական քայլեր: ՀՀ իշխանությունները մշտապես շեշտում էին ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու հարցը օրակարգում դրված չլինելու և Դաշինքի հետ հարաբերությունները երբեք Ռուսաստանի հետ համագործակցության հաշվին չզարգացնելու մասին: Փաստորեն, փոխլրացման քաղաքականությունը Հայաստանին թույլ էր տալիս որոշակի հավասարազոր հեռավորություն պահպանել աշխարհաքաղաքական հիմնական կենտրոններից՝ միաժամանակ խորացնելով ջանքերը դրանց հետ համագործակցելու ուղղությամբ (Գալստյան 2022, 53): Ռուսաստանը հիմնականում ըմբռնումով էր վերաբերվում Հայաստանի և ՆԱՏՕ-ի միջև ծավալված համագործակցությանը, որը հիմնականում պայմանավորված էր ՌԴ-ի՝ ևս մի շարք բնագավառներում համագործակցությամբ ՆԱՏՕ-ի հետ: Միաժամանակ, Մոսկվան երբեմն դժգոհություն էր հայտնում միջազգային ասպարեզում Հայաստանի ձեռնարկած որոշ քաղաքական քայլերից՝ ինչպես, օրինակ, երբ 2004 թ. ՄԱԿ-ի ԳԱ 59-րդ նստաշրջանում հայկա-

կան կողմը խոստացավ աջակցել Գերմանիային, Ճապոնիային և Հնդկաստանին այդ կազմակերպության Անվտանգության խորհրդում մշտական անդամ դառնալու վերջիններիս ձգտումներին: ՌԴ-ն իր մտահոգությունն արտահայտեց նաև այն ժամանակ, երբ ՀՀ ղեկավարությունը 2005 թ. մտադրություն հայտնեց 40-հոգանոց ոչ մարտական զինվորական քանակակազմ ուղարկել Իրաք, որը ձեռնարկվել էր առանց Մոսկվայի հետ խորհրդակցելու (Александров 2010, 431): Սակայն նման տարակարծությունները լրջորեն չէին անդրադառնում հայ-ռուսական ռազմավարական դաշնակցային հարաբերությունների վրա: Արտաքին քաղաքականության բնագավառում երկուստեք հետաքրքրություն ներկայացնող խնդիրների քննարկման նպատակով ՀՀ և ՌԴ համապատասխան գերատեսչությունների միջև կանոնավոր անցկացվում էին տարբեր մակարդակների խորհրդատվություններ: Հայաստանի և Ռուսաստանի հարաբերությունների ռազմավարական դաշնակցային բնույթն արտահայտվում էր ոչ միայն երկկողմ համագործակցությամբ, այլև անվտանգության և տնտեսության ոլորտներում իրականացվող ինտեգրման գործընթացներով:

Այսպիսով, 2001–2008 թթ. ՌԴ-ի հետ ռազմավարական դաշնակցային գործընկերությունը մնում էր ՀՀ ազգային անվտանգության գլխավոր գերակայություններից մեկը: Դա ակնբախորեն արտահայտվում էր 2007 թ. փետրվարի 7-ին ընդունված ՀՀ ազգային անվտանգության ռազմավարության մեջ, որում շեշտվում էր Ռուսաստանի՝ Հայաստանի անվտանգության ապահովման երաշխավոր լինելը, և միայն ՌԴ-ի հետ էր հռչակվում ռազմավարական դաշնակցային փոխգործակցություն (Стратегия национальной безопасности Республики Армения 2007, 49):

Առևտրատնտեսական հարաբերությունների ընդլայնումը

2001–2008 թթ. Հայաստանն ու Ռուսաստանը ակտիվորեն ձեռնամուխ եղան միմյանց միջև առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման ակտիվացմանը, որի մակարդակն ակնհայտորեն զիջում էր ռազմաքաղաքականին՝ չհամապատասխանելով ռազմավարական դաշնակցային գործընկերության նշաձողին: Այս առումով կարևոր նշանակություն ունեցան 2001 թ. սեպտեմբերի 15-ին Երևանում ստորագրված «ՀՀ և ՌԴ միջև մինչև 2010 թ. երկարաժամկետ տնտեսական համագործակցության մասին» պայմանագիրն ու «ՀՀ և ՌԴ միջև մինչև 2010 թ. երկարաժամկետ տնտեսական համագործակցության» ծրագիրը (ՀՀ միջազգային պայմանագրերի ժողովածու 1999–2001 թթ. 2002, 372–377): Վերջինիս իրականացումը զգալիորեն նպաստեց երկու երկրների միջև առևտրատնտեսական հարաբերությունների խթանմանը: 2000-ականների կեսերից ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև տարեցտարի աճում էին առևտրաշրջանառության ծավալները՝ 2004 թ. 208 մլն ԱՄՆ դոլարից 2007 թ. հասնելով 704 մլն ԱՄՆ դոլարի, որի շնորհիվ 2007 թ. Ռուսաստանին բաժին էր ընկնում հանրապետության արտաքին առևտրի 16%-ը (ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2007 թ. հունվար-դեկտեմբերին, 123):

2000-ականների առաջին տասնամյակում հայ-ռուսական տնտեսական հարաբերությունների առանձնահատկություններից էր Հայաստանի տնտեսության հատկապես ռազմավարական նշանակություն ունեցող ոլորտներ ռուսական կապիտալի ներթափանցման գործընթացի ծավալումը: Շուտով Ռուսաստանը զբաղեցրեց Հայաստանի տնտեսության մեջ խոշորագույն օտարերկրյա ներդրողի դիրքերը էներգետիկ, բանկային, մետալուրգիական, տրանսպորտի, կապի, շինարարության և այլ ոլորտներում: 2008 թ. ՌԴ-ի՝ ընդհանուր առմամբ ՀՀ-ում կատարած ներդրումների ծավալը հասավ շուրջ 3 մլրդ ԱՄՆ դոլարի (ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2008 թ. հունվար-դեկտեմբերին, 125): Նույն թվականին Հայաստանում արդեն գործում էր ռուսական կապիտալով ավելի քան 1000 ձեռնարկություն, որը օտարերկրյա կապիտալով հանրապետությունում գործող ձեռնարկությունների ավելի քան 25%-ն էր (Министерство экономического развития Российской Федерации, справка по Республике Армения 2008, 15 сентября): Սակայն Հայաստանի տնտեսության ենթակառուցվածքների մեջ ռուսական կապիտալի ներթափանցման ուժեղացումն առաջացնում էր հանրության որոշ շերտերի դժգոհությունը, քանի որ ըստ նրանց՝ դրանով մեծանում էր առավելապես Ռուսաստանից ՀՀ տնտեսական կախվածությունը՝ նպաստելով հանրապետության ինքնիշխանության սահմանափակմանը (Մարտիրոսյան 2012, 28 փետրվարի): Մինչդեռ Հայաստանում ներդրումներ կատարող այլ օտարերկրյա ընկերությունները, ի տարբերություն ռուսականների, այնքան էլ շահագրգռված չէին այստեղ խոշորածավալ ներդրումներ իրականացնելու:

ՀՀ-ում լուրջ տարակարծություններ առաջացրեց նաև երկու երկրների միջև 2002 թ. նոյեմբերին կնքված «Գույք պարտքի դիմաց» անվանմամբ միջկառավարական համաձայնագիրը, որով հիմնականում միջուկային վառելիքի և գազի մատակարարումներից գոյացած՝ Հայաստանի 100 մլն դոլարի պարտքի դիմաց Ռուսաստանին փոխանցվեց հայաստանյան 5 գիտաարդյունաբերական ձեռնարկություն (Բալասանյան 2022, 47): Թեև ՀՀ իշխանություններն այդ գործարքը համարեցին հաջողված, քանի որ, ըստ նրանց, այն հնարավորություն էր ընձեռում ոչ միայն հանրապետությունն ազատելու արտաքին պարտքի առավել ծանրաբեռնված բաժնից, այլև ՌԴ-ին դարձնելով ներդրող՝ պահպանելու տվյալ ձեռնարկությունները, որոնք հարկեր էին վճարելու և ստեղծելու էին նոր աշխատատեղեր (Քոչարյան 2021, 11 հունիսի): Մինչդեռ նրանց ընդդիմախոսների կարծիքով՝ այն Հայաստանում Ռուսաստանի տնտեսական էքսպանսիայի ցայտուն դրսևորում էր և վկայում էր հանրապետության արտաքին հարաբերությունների միաբևեռության խորացման մասին: Ուշագրավ էր, որ նշյալ գործարքը ՌԴ-ում ևս տարաբնույթ մեկնաբանությունների տեղիք տվեց:

Քննվող ժամանակափուլում փոխգործակցության զգալի առաջընթաց գրանցվեց հատկապես վառելիքաէներգետիկ բնագավառում: 2006 թ. մարտին ՀՀ կառավարության և «Գազպրոմ» ԲԲԸ-ի միջև 25 տարով կնքվեց Հայաստանի տարածքում գազաէներգետիկ նախագծերում համագործակցության ռազմավարական սկզբունքները սահմանող համաձայնագիրը: Ըստ վերջինի՝ Ռուսաստանից մատակարարվող բնական գազի գինը մինչև 2009 թ. հունվարի 1-ը 1000 խմ

համար սահմանվեց 110 ԱՄՆ դոլար, որը զգալիորեն էժան էր միջազգային շուկայում գործող գներից: Առաջնորդվելով նշյալ համաձայնագրով՝ ռուսաստանյան գազային կոնցեռնը հետագա երեք տարիներին շուրջ 550 մլն ԱՄՆ դոլարի կապիտալ ներդրումներ կատարեց՝ ներառյալ Հրազդանի ՋԷԿ-ի 5-րդ էներգաբլոկի շինարարության ավարտի և Իրան-Հայաստան գազամուղի շինարարական աշխատանքների համար (Ռուսաստանը և Հայաստանը համաշխարհային և տարածաշրջանային քաղաքականության համատեքստում 2010, 33): Վերջինիս առնչությամբ շրջանառվում էին տարբեր նախագծեր՝ նշյալ գազամուղի կառուցումը Վրաստանով մինչև Ուկրաինա, այնուհետև դեպի ԵՄ երկրներ շարունակելու վերաբերյալ, որոնք կյանքի կոչելը ՀՀ-ի համար թե՛ տնտեսական և թե՛ քաղաքական առումներով խիստ շահեկան կարող էր լինել: Սակայն դա հարուցեց Մոսկվայի անհանգստությունը, քանի որ հայ-իրանական խողովակաշարը ոչ միայն կարող էր ռուս-թուրքական «Կապույտ հոսք» գազամուղի մրցակիցը դառնալ, այլև, Ռուսաստանին շրջանցելով, իրանական գազի առաքումը դեպի Եվրոպա կսասաներ նաև «Գազպրոմի» դիրքերը միջազգային շուկայում: Ուստի, վերոնշյալ նախագծերը ռուսական կողմի լուրջ հակազդեցության հետևանքով իրականություն չդարձան: Ավելին, հայկական կողմը Հրազդանի ՋԷԿ-ի 5-րդ էներգաբլոկի հետ մեկտեղ «ՀայՌուսգազարդին» փոխանցեց Իրան-Հայաստան գազամուղի 40 կմ-անոց հայկական առաջին հատվածը: ՀՀ կառավարությունը պարտավորվեց նաև «ՀայՌուսգազարդին» տրամադրել Իրան-Հայաստան գազամուղի երկրորդ՝ 197 կմ-անոց հատվածի շինարարության պատվիրատուի գործառույթները (ՀայՌուսգազարդը» կդառնա Հրազդանի ՋԷԿ-ի 5-րդ էներգաբլոկի և Իրան-Հայաստան գազամուղի սեփականատեր, 2006, 6 ապրիլի): 2007 թ. սկզբին «Գազպրոմի» մասնաբաժինը «ՀայՌուսգազարդի» հիմնադիր կապիտալում գրեթե կրկնապատկվեց՝ կազմելով որակական մեծամասնություն: 2002 թ. «ԻՆՏԵՐ ՌԱՕ ԵԷՍ» ռուսաստանյան ընկերությունը «Գույք պարտքի դիմաց» ծրագրի շրջանակում ձեռք բերեց Հրազդանի ՋԷԿ-ը (Բալասանյան 2022, 47): Միաժամանակ, նշյալ ընկերությունը 5 տարի ժամկետով ստանձնեց Հայկական ատոմակայանի հավատարմագրային կառավարումը, ընդ որում, ատոմակայանի գործարկումից ստացված շահույթի 75%-ը «ԻՆՏԵՐ ՌԱՕ ԵԷՍ»-ը պարտավորվում էր փոխանցել ՀՀ կառավարությանը (Սուքիասյան 2020, 64): Նույն ընկերությունը 2006 թ. դարձավ Հայաստանի միասնական բաշխիչ էլեկտրացանցի սեփականատերը: Երկու երկրները սերտորեն համագործակցում էին նաև միջուկային էներգիայի ոլորտում, որն իրականացվում էր «Ատոմային էներգիայի խաղաղ օգտագործման բնագավառում համագործակցության մասին» 2000 թ. սեպտեմբերի 25-ի միջկառավարական համաձայնագրի շրջանակում, և որի հիմնական ուղղություններն էին Հայկական ԱԷԿ-ի անվտանգ շահագործման ապահովումն ու ատոմակայանին թարմ միջուկային վառելիքի մատակարարումը (ՀՀ միջազգային պայմանագրերի ժողովածու 1999–2001 թթ. 2002, 242–245): Փաստորեն, 2000-ականների առաջին տասնամյակում Հայաստանի էներգետիկ համակարգի շուրջ 90%-ը կառավարվում էր Ռուսաստանի կողմից, որը հանրապետության քաղաքական և տնտեսական շրջանակներում ոչ միանշանակորեն

էր ընդունվում: Տվյալ շրջանակների ընդդիմախոս հատվածների ներկայացուցիչների համար մտահոգիչ էր, որ հանրապետության գրեթե ողջ էներգահամակարգը պատկանում էր միայն մեկ երկրի, ինչը, ըստ իրենց, բարդացնում էր էներգակիրների ներմուծման բազմազանեցման քաղաքականության իրականացումը՝ խոչընդոտելով հանրապետության լիարժեք էներգետիկ անվտանգության ապահովման ուժեղացումը:

2001–2008 թթ. ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև մեծ թափով զարգանում էր համագործակցությունը ֆինանսաբանկային և կապի ու հեռահաղորդակցության ոլորտներում: Առաջինը նպաստեց Հայաստանի ֆինանսաբանկային համակարգի կատարելագործմանն ու գործառույթների արդյունավետության բարձրացմանը, իսկ երկրորդը՝ հանրապետությունում բջջային կապի բաժանորդների թվի զգալի ավելացմանն ու նոր աշխատատեղերի բացմանը:

Քննվող ժամանակաշրջանում կարևոր նշանակություն ուներ հայ-ռուսական համագործակցությունը տրանսպորտի ոլորտում: Հայաստանը Ռուսաստանի հետ կապող միակ ցամաքային ճանապարհը վրաց-ռուսական սահմանագծին գտնվող «Կազբեկ-Վերին Լարս» ավտոմոբիլային անցակետն էր, որը 2000-ականներից սկիզբ առած վրաց-ռուսական հարաբերություններում աստիճանաբար աճող լարվածության հետևանքով մերթ մեկ, մերթ մյուս կողմի նախաձեռնությամբ պարբերաբար փակվում էր՝ բարդ իրավիճակ առաջացնելով Հայաստանի տնտեսության համար: ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև հաղորդակցային ոլորտում առկա խնդիրները կողմերին հարկադրում էին համատեղ ջանքեր գործադրել միմյանց միջև նոր տրանսպորտային երթուղիների բացման ուղղությամբ: Առաջինը՝ Նովոռոսիյսկ-Փոթի երկաթուղալաստանավային անցուղին էր, որով իրականացվում էին նաև բեռնարկղերով փոխադրումներ: 2007 թ. սկսեցին գործարկվել նաև Նովոռոսիյսկ-Փոթի ավտոմոբիլալաստանավային և Փոթի-Կավկազ (Ռուսաստան) երկաթուղալաստանավային անցուղիները: Արդյունքում՝ նշյալ թվականին հայ-ռուսական լաստանավային փոխադրումների ծավալը գերազանցեց 30 հազ. տոննան (Ռուսական կապիտալը՝ Հայաստանի լոկոմոտիվն է, 2008, 22 հունվարի): ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև տրանսպորտային հաղորդակցությունն ամրապնդելու և Հայաստանի երկաթուղային համակարգը զարգացնելու առումներով կարևոր նշանակություն ունեցավ «Հայկական երկաթուղային ուղիներ» ՓԲԸ 30 տարով հավատարմագրային կառավարման իրավունքի համար 2007 թ. հայտարարված միջազգային մրցույթում «Ռուսաստանյան երկաթուղային ուղիներ» ԲԲԸ-ի հաղթանակը (Ազիզբեկյան 2017, 201): Բացի տնտեսության ռազմավարական ճյուղերում ծավալված արդյունավետ համագործակցությունից, քննվող ժամանակափուլում հայ-ռուսական տնտեսական փոխգործակցությունը հաջողությամբ զարգանում էր նաև այլ բնագավառներում:

Այսպիսով, խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում հայ-ռուսական առևտրատնտեսական հարաբերությունները երկու երկրների միջև քաղաքական համագործակցության կարևորագույն բաղկացուցիչ էին: Մոսկվան գիտակցում էր, որ Հարավային Կովկասում հուսալի գործընկեր ունենալու համար, բարձր մակարդակի ռազմաքաղաքական հարաբերություններից զատ, անհրաժեշտ է ունենալ

նաև լուրջ տնտեսական ներուժ: Իր հերթին, Հայաստանում Ռուսաստանի ծանրակշիռ տնտեսական ներկայությունը Երևանը դիտարկում էր որպես հանրապետության համար տարածաշրջանային անվտանգության կարևոր գործոն:

Եզրակացություններ

XXI դարում արագորեն գլոբալիզացվող աշխարհում միջազգային հարաբերությունների կառուցման հիմքում սկսեց դրվել իրատեսությունը, որը դրսևորվեց նաև 2001–2008 թթ. ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև հարաբերություններում: Այդ ժամանակափուլում վերջիններս սրընթաց վերելք ապրեցին՝ հասնելով ռազմավարական գործընկերության մակարդակի, որը բնորոշվում էր հատկապես անվտանգության և տնտեսական բնագավառներում բավական ակտիվ և արդյունավետ համագործակցությամբ: Երևանը շարունակում էր Մոսկվայի հետ ռազմաքաղաքական համագործակցությունը դիտարկել որպես իր պաշտպանական և անվտանգության քաղաքականության առանցքային տարր: Այս լույսի ներքո Հայաստանի արտաքին քաղաքականության մեջ Ռուսաստանը հատուկ տեղ էր գրավում: Թերևս քաղաքական իրատեսությամբ էր պայմանավորված, որ ՌԴ-ի՝ ՀՀ անվտանգության գլխավոր երաշխավորը լինելու պարագայում Երևանն իրականացնում էր փոխլրացման արտաքին քաղաքականություն: Սակայն հայ հանրության մեծ մասը բացարձակապես համոզված էր արտաքին քաղաքականության ոլորտում ռուսաստանյան վեկտորի գերակայության մեջ: Ռուսաստանը, ելնելով սեփական աշխարհաքաղաքական և հատկապես տնտեսական շահերից, բավական սերտ հարաբերություններ էր պահպանում ինչպես Ադրբեջանի, այնպես էլ Թուրքիայի հետ, ինչը նրան հիմք էր տալիս, խուսանավելով հայ-ադրբեջանական հակամարտությունում որևէ մեկի կողմը բռնելուց, ստանձնել միջնորդի դեր: Դա որոշակի կասկածներ էր առաջացնում հայ-ադրբեջանական հակամարտությունը կարգավորելու ՌԴ-ի անկեղծ ձգտման նկատմամբ, քանի որ, լինելով մշտական միջնորդի դերում, Մոսկվան իրենից կախվածության մեջ էր պահում թե՛ Երևանին և թե՛ Բաքվին: Մինչդեռ հայ հանրության զգալի մասի համար Ռուսաստանը հիմնականում ընկալվում էր ոչ թե որպես միջնորդ, այլ դաշնակից՝ արցախահայության անվտանգության և ՀՀ սահմանների անձեռնմխելիության ապահովման հարցերում (Դարբինյան 2025, 21 փետրվարի): Վերջինիս առումով և՛ Հայաստանում, և՛ Ռուսաստանում գերակշռում էր կարծիք, թե Երևանն ավելի շահագրգիռ է իր տարածքում ռուսական ռազմական ներկայությամբ, քան Մոսկվան: Սակայն Գյումրիում ռուսաստանյան ռազմակայանը թերևս պակաս կարևոր չէր նաև ՌԴ-ի համար, քանի որ նրա հնարավոր դուրսբերումը տարածաշրջանից կհանգեցներ Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի ազդեցության կարևորագույն գործիքի կորստին: Առաջացած վակուումը կարող էր լրացվել այլ պետության ռազմական զորամիավորումով, որն էլ մեծապես կթուլացներ ՌԴ-ի դիրքերը տարածաշրջանում (Ղևոնդյան 2024, 162–163): Ինչ վերաբերում էր այն տեսակետին, թե ՌԴ 102-րդ ռազմակայանը ԼՂ-ի վրա Ադրբեջանի հնարավոր հարձակումը զսպող գործոն էր, ապա դա հերքվեց 2020 թ. 44-օրյա պատերազմի ժամանակ, երբ Լեռնային

Ղարաբաղը պաշտպանելու հանձնառությունը երբևիցե չստանձնած Ռուսաստանը, ըստ էության, որևէ գործնական քայլ չձեռնարկեց արցախահայությանը ադրբեջանաթուրքական ագրեսիայից պաշտպանելու ուղղությամբ: ՌԴ-ն դաշնակցին հարիր աջակցություն չցուցաբերեց նաև Հայաստանին՝ վերջինիս տարածքային ամբողջականությունը պահպանելու հարցում, երբ 2021–2022 թթ. Ադրբեջանի զինուժի կողմից բռնազավթվեց շուրջ 140 քառ. կմ ՀՀ ինքնիշխան տարածք (Մուշեղյան 2023, 28 ապրիլի): Դա Հայաստանում օգտագործվեց հանրության մեջ հակառուսական հռետորաբանության խորացման համար՝ հանգեցնելով Երևանի և Մոսկվայի միջև լարվածության ուժեղացման: Վերադառնալով 2001–2008 թվականներին, նշենք, որ Ռուսաստանի հետ Հայաստանի համապարփակ համագործակցության խորացումը հայ հանրության որոշ հատվածի կողմից աստիճանաբար սկսեց ընկալվել իբրև մարտահրավեր ՀՀ ազգային ինքնիշխանությանը: Նման մոտեցումը սնուցվում էր նաև ռուսաստանյան տարբեր շրջանակների կողմից մերթընդմերթ հրապարակ նետվող սադրիչ հայտարարություններով և չհաշվարկված ոչ ճշգրիտ քայլերով: Դրանց գումարվում էին նաև հայ հանրության առանձին շերտերի դյուրամիտ հույսերը, թե, ՌԴ-ի հետ դաշինքից հրաժարվելով, հանրապետությունը շատ արագ կկարողանա ինտեգրվել եվրոպական կառույցներին: Այս ամենը նպաստում էր Հավաքական Արևմուտքի կողմից Հայաստանում հակառուսական տրամադրությունների ընդլայնմանն ու դրանք հակառուսական հենահարթակ դարձնելու ձգտումների ակտիվացմանը, որոնք իրենց գագաթնակետին հասան 2020-ականների առաջին կեսին: Մինչդեռ իր բոլոր թերություններով հանդերձ՝ Ռուսաստանը պատմականորեն եղել է Հայաստանի անվտանգության հիմնական երաշխավորը: Թեև Մոսկվայի ձախողումների վերաբերյալ դժգոհությունները հիմնավոր են, սակայն ՌԴ-ի հետ ռազմավարական դաշնակցային հարաբերությունների վերանայումը, առանց համարժեք այլընտրանքների ապահովման, կարող է ՀՀ-ի համար ունենալ ռազմաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական լուրջ հետևանքներ:

Շնորհակալական

Սույն հոդվածը գրելու ընթացքում տրամադրած օգտակար նյութերի և արժեքավոր խորհուրդների համար շնորհակալություն ենք հայտնում պատմաբան Վ. Հովակիմյանին:

Գրականություն/Referenses/Литература

1. Ազիզբեկյան Ռ. 2017, ՀՀ և ՌԴ միջև առևտրատնտեսական հարաբերությունների սկզբնավորումն ու զարգացումը 1991–2008 թթ., Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու), N 18, 184–206:
2. Azizbekyan R. 2017, The Origin and Development of Trade and Economic Relations between the Republic of Armenia and the Russian Federation in 1991–2008, Issues of Armenian History (Collection of Scientific Articles), N 18, 184–206 (in Armenian).

3. Ազիզբեկյան Ռ. 2024, Միջպետական հարաբերությունները Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև 1992–2000 թթ., Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2, 9–28:
Azizbekyan R. 2024, Interstate Relations between the Republic of Armenia and the Russian Federation 1992–2000, Herald of Social Sciences, N 2, 9–28 (in Armenian).

4. Ազիզբեկյան Ռ. 2019, ՀՀ և ՌԴ միջև ռազմաքաղաքական համագործակցության սկզբնավորումն ու զարգացումը 1991–2008 թթ., Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու), N 20, 191–220:
Azizbekyan R. 2019, The Origin and Development of Military-Political Cooperation between the Republic of Armenia and the Russian Federation in 1991–2008, Issues of Armenian History (Collection of Scientific Articles), N 20, 191–220 (in Armenian).

5. Բալասանյան Գ. 2022, Հայ-ռուսական բազմակողմ համագործակցությունը և եվրասիական ինտեգրման առաջնահերթությունները, Հայաստան-Ռուսաստան. բարեկամություն, համագործակցություն և փոխադարձ օգնություն (Հոդվածների ժողովածու), Երևան, «Նահապետ», 44–50:
Balasanyan G. 2022, Armenian-Russian Multilateral Cooperation and the Priorities of Eurasian Integration, Armenia-Russia: Friendship, Cooperation and Mutual Assistance (Collection of Articles), Yerevan, Nahapet, 44–50 (in Armenian).

6. Գալստյան Խ. 2022, Հայ-ռուսական դիվանագիտական հարաբերությունների հարացուցային տեղաշարժերը, Հայաստան-Ռուսաստան. բարեկամություն, համագործակցություն և փոխադարձ օգնություն (Հոդվածների ժողովածու), Երևան, «Նահապետ», 51–55:
Galstyan Kh. 2022, The Historical Shifts in Armenian-Russian Diplomatic Relations, Armenia-Russia: Friendship, Cooperation and Mutual Assistance (Collection of Articles), Yerevan, Nahapet, 51–55 (in Armenian).

7. Դարբինյան Ա. 2025, Հայաստանը և Ռուսաստանը պետք է սթափ նայեն պատմությանը, ներկային և ապագային, 21 փետրվարի, https //mediamax.am/am/news/foreignpolisy/57028/?fbcild (ներբեռնման օրը՝ 12.03.2025):
Darbinyan A. 2025, Armenia and Russia should look soberly at History, Present and Future, February 21, https//mediamax.am/am/news/foreignpolicy/57028/?fbcild (Accessed on: 12.03.2025) (in Armenian).

8. «ՀայՌուսգազարդ»-ը կդառնա Հրազդանի ՋԷԿ-ի 5-րդ էներգաբլոկի և Իրան-Հայաստան գազամուղի սեփականատեր 2006, 6 ապրիլի, www.panarmenian.net (ներբեռնման օրը՝ 12.03.2025):
"ArmRusgazprom" will become the Owner of the 5th Power Unit of the Hrazdan Thermal Power Plant and the Iran-Armenia Gas Pipeline 2006, April 6, www.panarmenian.net (Accessed on: 12.03.2025) (in Armenian).

9. ՀՀ միջազգային պայմանագրերի ժողովածու 1999–2001 թթ. 2002, ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության պաշտոնական տեղեկագիր, N 3/3, 12 հունիսի:
Collection of International Treaties of the Republic of Armenia 1999–2001 2002, Official Bulletin of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia, N 3/3, June 12.

10. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2007 թ. հունվար-դեկտեմբերին, www.armstat.am (ներբեռնման օրը՝ 10.03.2025):
Socioeconomic Situation of the Republic of Armenia in January-December 2007, www.armstat.am (Accessed on: 10.03.2025) (in Armenian).

11. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2008 թ. հունվար-դեկտեմբերին, www.armstat.am (ներբեռնման օրը՝ 10.03.2025):
Socioeconomic Situation of the Republic of Armenia in January-December 2008, www.armstat.am (Accessed on: 10.03.2025) (in Armenian).

12. Ղևոնդյան Ա. 2024, ՀՀ-ՌԴ և ՀՀ-ՀԱՊԿ փոխհարաբերությունները Հարավային Կովկասում ուժային հավասարակշռության փոխակերպման ներկա փուլում, Հարավկովկասյան տարածաշրջանում ուժային հարաբերակցության փոխակերպումը և Արցախյան 2020 թ. պատերազմը, Երևան, «Գիտություն», 151–235:
Ghevondyan A. 2024, RA-RF and RA-CSTO Relations at the Current Stage of the Transformation of the Balance of Power in the South Caucasus, The Transformation of the Balance of Power in the South Caucasus Region and the Artsakh War of 2020, Yerevan, Gitutyun, 151–235 (in Armenian).

13. Ղևոնդյան Ռ. 2020, Հայ-ռուսական հարաբերությունների աշխարհաքաղաքական ենթատեքստը, 24 փետրվարի, https://www.1inam/2707096.htm (ներբեռնման օրը՝ 11.03.2025):
Ghevondyan R. 2020, The Geopolitical Context of Armenian-Russian Relations, February 24, https://www.1in am/2707096.htm (Accessed on: 11.03.2025) (in Armenian).

14. Մարտիրոսյան Ա. 2012, Ինչու Ռուսաստանը և ռուսական կապիտալը. ինչպես են զարգանում հայ-ռուսական տնտեսական հարաբերությունները, «Ազգ», 28 փետրվարի:
Martirosyan A. 2012, Why Russia and Russian Capital: How Armenian-Russian Economic Relations Are Developing, "Azg", February 28th (in Armenian).

15. Մուշեղյան Տ. 2023, Ադրբեջանի զինված ուժերը 139 քառակուսի կիլոմետրի վրա ՀՀ ինքնիշխան տարածքում են. ԳՇ պետ, «Արմենպրես», 28 ապրիլի:
Musheghyan T. 2023, The Armed Forces of Azerbaijan are on 139 Square Kilometers of the Sovereign Territory of the Republic of Armenia. Chief of the General Staff, "Armenpress", April 28 (in Armenian).

16. Ռուսաստան-Հայաստան ընկերություն, ստուգված դարեր շարունակ. պատմական և վավերագրական ցուցահանդեսի գրացուցակ 2017, Մոսկվա:
Russia-Armenia Friendship, Verified for Centuries: Catalog of the Historical and Documentary Exhibition 2017, Moscow (in Armenian).

17. Ռուսական կապիտալը՝ Հայաստանի լոկոմոտիվն է 2008, 22 հունվարի, www.newsa rmenia.ru (ներբեռնման օրը՝ 11.03.2025):
Russian Capital is the Locomotive of Armenia 2008, January 22, www.newsarmenia.ru (Accessed on: 11.03.2025):

18. Ռուսաստանը և Հայաստանը համաշխարհային և տարածաշրջանային քաղաքականության համատեքստում. Հիմնախնդիրներն ու հեռանկարները. Վերլուծական զեկույց 2010, Մոսկվա-Երևան, Եվրասիական հետազոտությունների ինստիտուտ:
Russia and Armenia in the Context of Global and Regional Politics: Key Issues and Prospects. Analytical Report 2010, Moscow-Yerevan, Institute of Eurasian Studies (in Armenian).

19. Սուքիասյան Ն. 2020, ՀՀ արտաքին քաղաքականության ռուսական ուղղության վրա ազդող կառուցվածքային գործոնների տեսականացման փորձ և այդ գործոնների ազդեցության էվոլյուցիան, Գիտական Արցախ, N 4/7, 61–72:
Sukiasyan N. 2020, An Attempt to Theorize the Structural Factors Influencing the Pro-Russian Direction of the RA Foreign Policy and the Evolution of the Impact of these Factors, Scientific Artsakh, N 4/7, 61–72 (in Armenian).

20. Քոչարյան Ռ. 2021, «Գույք պարտքի դիմաց» գործընթացը կապ չունի ոչ ՀԱԷԿ-ի, ոչ երկաթուղու հետ, 11 հունիսի, https://news.am/arm/news/648417 (ներբեռնման օրը՝ 11.03.2025):
Kocharyan R. 2021, The Process of "Property for debt" has Nothing to do with either the Armenian Nuclear Power Plant or the Railway, June 11, https://news.am/arm/news/648417 (Accessed on: 11.03.2025) (in Armenian).

21. Александров М.В. 2010, Битва за Кавказ 2004–2008. Институт стран СНГ в борьбе за национальные интересы России на Южном Кавказе, Москва, Институт стран СНГ.
Aleksandrov M.V. 2010, Battle for Caucasus 2004–2008. Institute of CIS Countries in the Struggle for National Interests of Russia in the South Caucasus, Moscow, Institute of CIS Countries (in Russian).

22. История дипломатических отношений России и Армении 2006, 30 октября, ria.ru (дата обращения: 12.03.2025).
The History of Diplomatic Relations between Russia and Armenia 2006, October 30, ria.ru (Accessed on: 12.03.2025) (in Russian).

23. Минасян С. 2005, В контексте проблем в региональной безопасности, Военно-промышленный курьер, 8 июня, N 20, http://vpk-news.ru/articles/1414 (Дата обращения: 12.03.2025).
Minasyan S. 2005, In the Context of Problems in Regional Security, Military-Industrial Courier, 8 June, N 20, http://vpk-news.ru/articles/1414 (Accessed on: 12.03.2025) (in Russian).

24. Министерство экономического развития Российской Федерации: внешнеэкономическая деятельность, двустороннее сотрудничество, экономическое сотрудничество со странами СНГ, справка по Республике Армения 2008, 15 сентября, www.economy.ru (дата обращения: 12.03.2025).
Ministry of Economic Development of the Russian Federation: Foreign Economic Cooperation, Economic Cooperation with the CIS Countries, Reference for the Republic of Armenia, September 15, 2008.www.economy.ru (Accessed on: 12.03.2025) (in Russian).

25. Стратегия национальной безопасности Республики Армения 2007, http://www.mil.am/rus/index.php?pag=49m (дата обращения: 12.03.2025).
The Strategy of National Security of the Republic of Armenia 2007, http://www.mil.am/rus/index.php?pag=49m (Accessed on: 12.03.2025) (in Russian).

26. Шакарянц С. 2002, Вопросы коллективной безопасности СНГ и Армения, Ориентиры внешней политики Армении, Ереван, Центр стратегического анализа «Спектр», 95–115.
Shakaryants S. 2002, The Issues of Collective Security of the CIS and Armenia, Landmarks of the Foreign Policy of Armenia, Yerevan, Center of Strategic Analysis "Spectrum", 95–115 (in Russian).

27. Results of the Activities of the Government of the Republic of Armenia for 2007–2011, Communication Sector 2011, May 13, report.gov.am (Accessed on: 12.03.2025).

SUPPORT TO THE SYRIAN-ARMENIAN REPATRIATES IN SOLVING HEALTHCARE PROBLEMS (2012–2018)

ԱՋԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ՍԻՐԻԱՀԱՅ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՆԵՐԻ ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻՆ (2012–2018 ԹԹ.)

СОДЕЙСТВИЕ АРМЯНАМ-РЕПАТРИАНТАМ ИЗ СИРИИ В ВОПРОСЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ (2012–2018 ГГ.)

Knarik Avagyan
Քնարիկ Ավագյան
Кнарик Авакян

Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia
Պատմության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Институт истории, Национальная академия наук, Армения

knarik.avakian@academhistory.am

Received: 11.07.2024; Revised: 14.07.2025; Accepted: 12.08.2025
Ներկայացվել է՝ 11.07.2024; գրախոսվել է՝ 14.07.2025; ընդունվել է՝ 12.08.2025
Представлено: 11.07.2024; рецензировано: 14.07.2025; принято: 12.08.2025

© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.2-43

Abstract – As a result of the harsh and stressful conditions of the war in Syria since 2011, a significant number of our compatriots arrived in Armenia with illnesses, and therefore needed urgent medical care. Syrian Armenians in need have applied to the Ministry of Diaspora of the Republic of Armenia with requests for primary medical care, assistance in purchasing medicines, as well as free or partial reimbursement of healthcare and surgery-related expenses. By decision of the RA Government, the health problems of Syrian Armenians who applied to the RA Ministry of Health were resolved within the framework of a state order, with the mediation of the Ministry of Diaspora RA. Medical services not included within the framework of the state order or requiring high costs were financed by various Armenian and international organizations, again with the mediation of the Ministry of Diaspora RA. Programs to support Syrian Armenians operated in separate medical institutions in Armenia. Syrian-Armenian doctors have also supported the health problems of their compatriots, especially through the "AGBU – Clodia Nazarian" charity clinic opened in Yerevan, as well as establishing their own private medical centers. Syrian-Armenian doctors who have settled in Armenia have mainly been employed in various medical institutions, and individual Syrian-Armenians have opened their own private clinics in the Homeland. Overall, the Armenian government has managed to quickly and effectively resolve the health problems of Syrian-Armenians settled in the Homeland.

Ամփոփում – 2011 թվականից Սիրիայում ծավալված պատերազմական դաժան և սթրեսային պայմանների հետևանքով մեր հայրենակիցների զգալի մասը ձեռք է բերել զանազան հիվանդություններ, ուստի երբ նրանք ժամանել են Հայաստան, կարիք են ունեցել անհետաձգելի բժշկական օգնության: Սիրիահայերը դիմել են ՀՀ սփյուռքի նախարարություն՝ առաջնային բժշկական օգնություն, դեղամիջոցների գնման հարցում աջակցություն, ինչպես նաև առողջապահության ու վիրահատության հետ կապված ծախսերն անվճար դարձնելու կամ մասամբ փոխհատուցում ստանալու խնդրանքներով: ՀՀ կառավարության որոշմամբ, ՀՀ առողջապահության նախարարությանը դիմած սիրիահայերի առողջական խնդիրները լուծվել են պետական պատվերի շրջանակում՝ ՀՀ սփյուռքի նախարարության միջնորդությամբ: Պետպատվերում չներառված կամ մեծ ծախսեր պահանջող բուժծառայությունները ֆինանսավորվել են հայկական ու միջազգային տարբեր կազմակերպությունների կողմից՝ նորից ՀՀ սփյուռքի նախարարության միջնորդությամբ: Սիրիահայերի աջակցության ծրագրեր են գործել Հայաստանի առանձին բուժհաստատություններում: Սիրիահայ բժիշկները ևս աջակցել են հայրենակիցների առողջապահական խնդիրները լուծելու՝ հատկապես Երևանում բացված առանձին «ՀԲԸՄ– Քլոտիա Նազարյան» բարեգործական կլինիկայի միջոցով, ինչպես նաև հիմնել են իրենց մասնավոր բժշկական կենտրոնները: Սիրիահայ բժիշկները հիմնականում աշխատանքի են ընդունվել ՀՀ տարբեր բուժհաստատություններում, իսկ առանձին սիրիահայեր իրենց մասնավոր կլինիկաներն են բացել հայրենի երկրում: Ընդհանուր առմամբ, Հայաստանի կառավարությանը հաջողվել է արագ և արդյունավետ միջոցներով լուծել Հայրենիքում հաստատված սիրիահայերի առողջապահական խնդիրները:

Аннотация – В результате войны, развернувшейся в Сирии в 2011 г., в Армению хлынул поток наших соотечественников, при этом большинство армян-репатриантов из Сирии нуждалось в срочной медицинской помощи, и с этой целью они вынуждени были обратиться в Министерство диаспоры РА с просьбой об оказании первичной медицинской помощи, содействия в приобретении лекарств, а также о частичной компенсации расходов на здравоохранение. По решению Правительства РА проблемы со здоровьем сирийских армян, обратившихся в Министерство здравоохранения РА, были решены в рамках государственного заказа при посредничестве Министерства диаспоры РА. Медицинские услуги, не входящие в рамки государственного заказа или требующие больших затрат, финансировались различными армянскими и международными организациями, опять же при посредничестве Министерства диаспоры РА. Программы поддержки сирийских армян действуют в отдельных медицинских учреждениях Армении. Армянские врачи – сирийцы также оказали поддержку своим соотечественникам, в частности, через отдельную благотворительную клинику «ВАБС – Клодиа Назарян», открытую в Ереване, а также путем создания собственных частных медицинских центров. Врачи из числа сирийских армян, обосновавшиеся в Армении, в основном работают в различных медицинских учреждениях. Ряд сирийских армян открыли на родине собственные частные клиники. В целом правительству Армении удалось быстро и эффективно решить проблемы здравоохранения сирийских армян, обосновавшихся на Родине.

Keywords – Syria, war, Armenian Community, repatriation, healthcare.
Հիմնաբառեր – Սիրիա, պատերազմ, հայ համայնք, հայրենադարձություն, առողջապահություն:
Ключевые слова – Сирия, война, армянская община, репатриация, здравоохранение.

Introduction

Since July, 2012, the flow of Syrian Armenians to Armenia has increased significantly.

From the very beginning of the war in Syria, the RA Ministry of Diaspora (hereinafter referred to as the RA Ministry of Diaspora, Minister Hranush Hakobyan, 2008–2018) has been engaged in the work of meeting the needs of Armenians repatriated from Syria, upon the instruction of the RA President (Համաժողովներ 2017, 1; Զաքարյան 2018, 570). Already on September 22, 2012, four sectorial working subgroups were formed in the RA Ministry of Diaspora to deal with housing, labor, health, and educational issues of Syrian Armenians (Պետական քաղաքականություն 2024, <http://www.mindiaspora.am>; Համաժողովներ 2017, 1).

State Support for the Health Problems of Syrian-Armenians

The majority of Syrian-Armenians who have seen the horrors of war have arrived in Armenia with numerous health problems. That is why a significant number of them have applied to the RA Ministry of Health with a request for urgent medical assistance.

The health problems of Syrian-Armenians who applied to the Ministry with medical certificates (providing primary medical assistance, assistance in purchasing medicines, etc.) have been resolved directly through a corresponding official petition sent to the RA Ministry of Health by the Head of Staff (Firdus Zakaryan) on behalf of the RA Minister of Diaspora. In accordance with the agreement reached with the RA Ministry of Health, it was decided to implement the treatment of Syrian-Armenians as an exception within the framework of a state order (ՀԱԱ, Ֆ. 1786, g. 2, գ. 7, թ. 43). In the case of large expenses (heart surgery, purchase of medicines, prostheses, etc.), the Ministry was supported by various Diaspora and international charitable organizations operating in Armenia (Ապրում են Հայաստանում 2018). Moreover, the support of international organizations was mainly directed at those displaced from Syria to Armenia and those who found themselves in refugee status (Սիրիահայերին օժանդակություն տրամադրող 2018, 4).

Some of the Syrian Armenians were not at all able to cover their or their relatives' healthcare or surgery-related expenses with their own funds, so they applied for full (i.e.: free) medical care, while others applied for partial or 50% (i.e.: discounted) reimbursement.

An individual approach was shown to Syrian Armenians who applied to the RA Ministry of Social Affairs with a request for assistance in solving health problems. Before the RA Ministry of Health submitted a written request to be included in the state order, a detailed assessment of the needs of Syrian Armenians was carried out in the Ministry of Health on a daily basis (ՀԱԱ, Ֆ. 1786, g. 3, գ. 43, թ. 23).

All medical institutions in Yerevan were given instructions on the free use of outpatient polyclinic services by Syrian Armenians (ՀԱԱ, Ֆ. 1786, g. 2, գ. 78, թ. 47).

Hospital and outpatient medical care for Syrian Armenians was organized free of charge within the framework of the state order. Moreover, outpatient medical

care was provided according to their actual place of residence, in regional polyclinics and medical outpatient clinics (Առողջապահություն 2019, <http://www.mindiaspora.am>).

The Chief of Staff of the RA Ministry of Health responded to numerous applications from Syrian Armenians without delay, upon receipt. They mainly concerned the issue of providing urgent and largely free solutions to certain diseases of our needy compatriots. The diseases of the Syrian-Armenians who applied for treatment were diverse: ophthalmology, coronagraphy, cardiac stenting, cardiac surgery, internal organ surgery, urology, gynecology, pregnancy, childbirth, osteoporosis, hip joint endoprosthesis, post-accident, fracture, prosthetics, hernia, implant, cancer-chemotherapy, as well as mammography, skin, respiratory, therapeutic physical education, provision of appropriate medications, up to in vitro fertilization, etc. Many Syrian-Armenians have also been repeatedly or periodically provided with medicines that are difficult to find and require constant intake (ՀԱԱ, Ֆ. 1786, g. 3, գ. 70, թ. 2, 32, 39; գ. 77, թ. 6; գ. 99, թ. 34, 35; գ. 100, թ. 36; գ. 101, թ. 61; գ. 102, թ. 64; գ. 104, թ. 72).

Many have benefited from several different programs designed to support Syrian-Armenians at the same time: for example, housing compensation, purchase of medicines, etc. (ՀԱԱ, Ֆ. 1786, g. 3, գ. 70, թ. 2, 32, 39; գ. 77, թ. 6).

The medical care provided to Syrian-Armenians in need included a number of directions, often several at the same time: consultative, research, therapeutic, surgical, postoperative. In some cases, it also concerned several members of the same family.

Compensation for some difficult-to-access examinations, heart and other complex surgeries not included in the state order, as well as the purchase of necessary medications and the settlement of other health issues of Syrian-Armenians was carried out by petitions of the RA Ministry of Health. The Chief of Staff of the RA Ministry of Foreign Affairs has, through official letters, interceded with the heads of various charitable organizations to include Syrian-Armenians and their relatives who have applied to them in support programs (ՀԱԱ, Ֆ. 1786, g. 2, գ. 7, թ. 43).

Financial expenses related to healthcare issues of Syrian-Armenians settled in Armenia have been reimbursed in full or in the form of co-payments, thanks to the cooperation of the RA Ministry of Health with a number of state, international, charitable and public institutions, organizations and foundations (Առողջապահություն, <http://www.mindiaspora.am>). These are: the Ministry of Health of the Republic of Armenia, the "Center for Coordination of Syrian-Armenian Issues" NGO, the Armenian Office of the "Izmirlian Foundation", the Armenian General Benevolent Union (hereinafter referred to as the AGBU), the "Mission Armenia" NGO, the "SOS-Children's Villages" Armenian Charitable Foundation, the "Armenia" Pan-Armenian Foundation, the Armenian Missionary Association of America, the "Howard Karagyozian" Medical Charitable NGO, the Armenian-American Health Center, the "Aragil" Reproductive Medicine Support Foundation, the Armenian Office of the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), the Armenian branch of the Oxford Committee for Famine Relief (OXFAM), Yerevan State Medical University after

Mkhitar Heratsi, the "Dinamo" Sports NGO of Armenia, the Combat and Physical Training Department of the RA Police, the "Gracia" Armenian International Rehabilitation Center of the Red Cross Society LLC (Առողջապահություն 2019, <http://www.mindiaspora. am>; ՀԱԱ, ֆ. 1786, g. 3, գ. 99, թ. 34, 35; գ. 100, թ. 36; գ. 101, թ. 61; գ. 102, թ. 64; գ. 104, թ. 72; գ. 61, թ. 17, 18, 26, 49, 56, 60, 61, 86, 87, 92; գ. 62, թ. 29, 30, 41, 42, 45, 48, 54, 103; գ. 63, թ. 1, 6, 7, 22, 29, 92, 99; գ. 64, թ. 14, 93, 96, 97, 98, 103, 105, 106, 109; գ. 65, թ. 10, 39, 40, 43, 45, 74, 75, 84, 86, 100; գ. 66, թ. 9; գ. 67, թ. 13, 20, 71, 75; գ. 68, թ. 31, 61; գ. 69, թ. 12, 16, 29, 51, 65; գ. 70, թ. 2, 29, 32, 33, 39, 95; գ. 71, թ. 60; գ. 72, թ. 3, 18, 25, 33ա, 57, 105; գ. 73, թ. 18, 29, 30, 37, 45, 54, 58, 87; գ. 74, թ. 10, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 31, 33, 71, 81, 82; գ. 75, թ. 99; գ. 77, թ. 6; գ. 79, թ. 52; գ. 80, թ. 17), etc.

It should be noted that the AGBU, based on written petitions provided by the Armenian Missionary Association of America and the "Center for Coordinating the Issues of Syrian-Armenian Issues" NGO, also provided financial assistance to address the health problems of Syrian Armenians in need (Սիրիահայերին օժանդակություն տրամադրող կազմակերպությունների 2018, 7; Առողջապահություն 2019, <http://www.mindiaspora.am>).

Support Programs for Syrian Armenians in Armenian Medical Institutions

In addition to the above, a number of Armenian medical institutions have operated support programs for Syrian Armenian compatriots.

Thus, on March 17, 2017, the launch of the "Medical Assistance to Needy Syrian Armenians Living in Armenia" program and the signing of a memorandum of cooperation took place at the "Izmirlian" Medical Center (ՀԱԱ, Ֆ. 1786, g. 3, գ. 71, թ. 43). The initiator and supporter of the program is the Armenian office of the "Izmirlian Foundation". The goal of this program, co-financed by this foundation and the Mother See of Holy Edjmiadzin, is "to provide free medical assistance to needy Syrian-Armenians who have settled in Armenia since 2012 as a result of the Syrian war". The beneficiaries were provided with special discounts for all medical services at the Izmirlian Medical Center, which implemented the program (Մամլո հաղորդագրություն, <https://www.izmirlianmedicalcenter.com>). Within the framework of the Medical Assistance to Syrian-Armenians program, the beneficiary was also sent for an initial medical consultation to the "Claudia Nazarian" clinic located on the 2nd floor of the AGBU "Vahe Karapetian" Center, founded by AGBU (Սիրիահայերին օժանդակություն տրամադրող կազմակերպությունների 2018, 6). The partners of the program were: the Ministry of Diaspora of the RA, "Izmirlian" Medical Center, "Izmirlian" Foundation in Armenia, the Mother See of St. Edjmiadzin, AGBU, "Center for Coordination of Syrian-Armenian Issues" NGO, "Aleppo" NGO (Մամլո հաղորդագրություն 2017, <https://www.izmirlianmedicalcenter.com>). The state-ordered and difficult-to-access examinations and a number of complex surgical interventions for needy Syrian-Armenians living in Armenia were carried out within the framework of

this program (Առողջապահություն 2019; Մեկնարկեց սուրիահայերու բժշկական աջակցութեան ծրագիրը 2017, <http://www.ragmamoul.net>).

Medline Clinic, equipped with the latest medical equipment, also cooperated with the Ministry of Diaspora of the RA and provided our Syrian-Armenian compatriots with both outpatient and inpatient surgical services free of charge (Առողջապահություն 2019, <http://www.mindiaspora.am>).

In 2012-2015, about 1,700 Syrian-Armenians applied to the Ministry of Diaspora of the RA with health problems. Moreover, in 2013, according to June, 2013 data, with the support of the Ministry of Health of the RA, about 500 Syrian-Armenians received hospital medical care (ՀԱԱ, ֆ. 1786, g. 3, գ. 44, թ. 40; Նորածին երեխաներ ունեցող սիրիահայ ընտանիքներ 2013, <https://news.am>). About 750 Syrian-Armenians were examined and treated in hospital conditions (Հայաստան-Սփիւռք չորրորդ համաժողովում 2014, 70; ՀԱԱ, ֆ. 1786, g. 1, գ. 137, թ. 1).

By the decision of the Mayor of Yerevan and the Minister of Health of the RA, Syrian-Armenians living in Yerevan received free polyclinic services, which were used by more than 1,000 Syrian-Armenians during the mentioned period (Զաքարյան 2018, 572; Աշխատանք փնտրող սիրիահայ բժիշկներ 2013, <https://www.panarmenian.net>).

During 2012-2015, in total, more than 100 million drams were allocated from the RA budget for the purpose of providing difficult-to-reach examinations and services (Զաքարյան 2018, 572).

During this period, 20 heart surgeries were performed on Syrian-Armenians with the support of the Ministry of Health of the RA and the "Hayastan" All-Armenian Fund (ՀԱԱ, Ֆ. 1786, g. 3, գ. 44, թ. 40).

In total, more than 60 heart and other complex surgeries were performed during 2012–2015. 1,128 Syrian-Armenians underwent difficult-to-reach examinations and received hospital medical care (ՀԱԱ, ֆ. 1786, g. 3, գ. 141, թ. 99). (See Table 1.)

Table 1

The number of Syrian-Armenians who underwent difficult-to-reach examinations and received medical services in 2012-2015 (Zakaryan 2018, 572)

Year	**Number**
2012–2013	608
2014	380
2015	140
Total	***1.128***

On October 11, 2016, numerous Syrian-Armenian compatriots received medical care at Yerevan "Nork-Marash" Medical Center CJSC with the referral of the Ministry of Diaspora of the RA. In addition to the assistance provided by the state and with state support, the Medical Center, in turn, provided financial assistance to those referred in the form of discounts (ՀԱԱ, ֆ. 1786, g. 3, գ. 141, թ. 99). Often, many

were urgently operated on or stented, and only then the issue of payment was raised (ՀԱԱ, Ֆ. 1786, g. 3, գ. 64, թ. 14).

With the mediation of the Ministry of Diaspora of the RA, the Ministry of Health provided a referral for surgery to the Syrian-Armenians with health problems, to pay "in the manner and amount established within the framework of the state order," which implied that the Syrian-Armenian's surgery would be partially paid for by the state or a charitable organization, and partially by the Syrian-Armenian. However, very often, Syrian-Armenians, being in difficult social conditions, did not have the opportunity to pay even the partial amount necessary for the surgery. Therefore, the newcomers again turned to the assistance of the Ministry of Diaspora of the RA. In such cases, the Chief of Staff of the Ministry of Diaspora of the RA addressed an official letter to this or that medical center, asking to perform the necessary urgent medical operation until the necessary amount is paid through the mediation of the Ministry of Diaspora of the RA (ՀԱԱ, Ֆ. 1786, g. 3, գ. 59, թ. 91, 93).

Over the past years, more than 80 heart and other complex surgeries of Syrian-Armenians were performed with the assistance of the Ministry of Diaspora of the RA, including more than 25 heart stenting in 2015 alone. In 2016, up to 30 cardiac stenting surgeries were expected (ՀԱԱ, Ֆ. 1786, g. 3, գ. 64, թ. 95).

Very often, for Syrian-Armenians in need of urgent surgery or stenting, medical intervention was performed before the financing issue was resolved.

In addition to heart surgeries, the Chief of Staff of the Ministry of Diaspora, in order to solve various health problems of Syrian-Armenians (medical examination, gynecological and mammographic examinations, chemotherapy, hernia surgery with mesh implant placement, etc.), has applied with official letters to the heads of various medical institutions (Armenian-American Health Center, "Armenia" MC, "Izmirlian" MC, etc.), as well as to various national and international charitable organizations ("Hayastan" All-Armenian Fund, Armenian Representation of the Armenian Missionary Association of America, etc.) to cover the costs related to treatment (1,000,000 drams and more) (ՀԱԱ, Ֆ. 1786, g. 3, գ. 57, թ. 14, 15, 92; գ. 60, թ. 21, 54, 97; գ. 71, թ. 43; գ. 75, թ. 99).

In the medical institutions under the jurisdiction of the Municipality, many socially vulnerable Syrian-Armenian families received medical assistance and services (The Municipality Donated Strollers 2013, <https://news.am>). Thus, in 2013-2016 January-March, 5,977 Syrian-Armenians were provided with free medical assistance and services in the medical institutions under the jurisdiction of the Municipality of Yerevan (ՀԱԱ, Ֆ. 1786, g. 3, գ. 135, թ. 34). By the way, in January, 2013, Yerevan Municipality provided assistance to 81 Syrian-Armenian families, 31 families received free medical assistance (Շարունակվում են սիրիահայ ընտանիքներին ցուցաբերվող 2013, <https://www.panorama.am>).

During 2016 and the first 6 months of 2017, about 3,400 Syrian-Armenians applied to medical institutions under the jurisdiction of the Yerevan Municipality, receiving free medical assistance (ՀԱԱ, Ֆ. 1786, g. 3, գ. 45, թ. 6). And according

to April, 2017, medical assistance was provided to 1,686 Syrian-Armenians («Պետք է անենք հնարավոր ամեն ինչ…» 2017, <https://www.aravot.am>).

All applications submitted by Syrian-Armenians to the Ministry of Diaspora of the RA were accepted and, upon written mediation by the Ministry, they were given appropriate processing. As a result, over the course of just 5 years (from 2012 to the first half of 2017), about 4,000 Syrian-Armenians benefited from free healthcare services (ՀԱԱ, Ֆ. 1786, ց. 3, գ. 70, թ. 65).

This process of support, with a few exceptions, generally continued until the end of the Ministry of Diaspora of the RA and, in particular, the end of Minister H. Hakobyan's term (May 11, 2018).

Support of Diaspora and International Organizations for the Health Issues of Syrian-Armenians

Diaspora and international organizations have also provided support for the health issues of Syrian-Armenians.

The "Hayastan" All-Armenian Fund has implemented health support programs for Syrian-Armenians. For example, donations from Brazilian, Argentine and Swedish branches paid for the heart surgery expenses of 6 Syrian-Armenians (Hayastan All-Armenian Fund Continues 2013, <http://www.armradio.am>), etc.

On November 1, 2013, among other issues, the United Armenian Fund (USA, founding president Harut Sassounian) and the Ministry of Diaspora of the RA discussed and reached an agreement to submit to the fund a list of medicines and medical supplies needed by Syrian-Armenians (ՀԱԱ, Ֆ. 1786, ց. 3, գ. 36, թ. 118).

On July 30, 2015, the reference submitted to the 6th session of the Court under the RA Minister of Diaspora stated that the Ministry of Diaspora carried out preparatory work for the signing of memorandums of cooperation with the Armenian Relief Society (ARS), the Armenian General Benevolent Union (AGBU), as well as the "Howard Karagyozian" Medical Caritable Non-Governmental Organization (MC NGO) (ՀԱԱ, Ֆ. 1786, ց. 3, գ. 35, թ. 11 շրջ.).

The huge financial support provided by the AGBU to our Syrian-Armenian compatriots in the healthcare sector is undeniable: the health problems of numerous Syrian-Armenians have been solved (ՀԱԱ, Ֆ. 1786, ց. 3, գ. 19, թ. 28), the expenses related to medication, medical care and emergency surgeries have been reimbursed (ՀԱԱ, Ֆ. 1786, ց. 3, գ. 45, թ. 33, 37), etc.

With the support of the Ministry of Diaspora of the RA, "Howard Karagyozian" MC NGO carried out preventive ophthalmological and dental medical examinations of Syrian-Armenians, as well as Iraqi-Armenians, in 2014, which continued in subsequent years. Thus on December 9, 2015, at the initiative of the Ministry of Diaspora of the RA and "Howard Karagyozian" MC NGO, a traditional health outing was organized to the Darbnik community of Ararat province, where 117 local children (Syrian-Armenians, Iraqi-Armenians, and displaced persons from Soviet Azerbaijan) under the age of 18 underwent ophthalmological and dental examinations. 70 of them (under 14

years old) needed professional treatment, which was provided at the "Howard Karagyozian" MC NGO in Yerevan (ՀԱԱ, ֆ. 1786, g. 3, գ. 35, թ. 11 շրջ., 88, 89, 92).

And already in November, 2016, the medical staff of the "Howard Karagyozian" MC NGO in the Darbnik community performed ophthalmological and dental examinations of 45 Syrian-Armenian and Iraqi-Armenian children. Those in need of treatment were referred to the "Howard Karagyozian" MC NGO clinics to receive free treatment (ՀԱԱ, ֆ. 1786, g. 3, գ. 172, թ. 102).

"Mission Armenia", with the support of the UNHCR Office in Armenia, provided extensive assistance to refugees and asylum seekers in Armenia, providing a variety of social and health services: medical care (surgery, physiotherapy and inpatient treatment, examinations), household, etc. The NGO provided financial assistance for the implementation of examinations not included in the framework of the state order, providing co-payments, purchasing medicines, and other issues (Զաքարյան 2018, 573; Առողջապահություն 2019, <http://www.mindiaspora.am).

Although UNHCR has been operating under conditions of declining global funding, in November, 2016, UNHCR Armenia provided an additional $10,000 to the medical assistance programs provided by "Mission Armenia", bringing the total funding for the program, in 2016, to $101,842. In 2017, the overall budget of UNHCR Armenia will decrease by approximately 34% compared to 2016, however, $81,000 will be allocated to the medical assistance program (ՀԱԱ, ֆ. 1786, g. 3, գ. 144, թ. 25, 25 շրջ.).

The "Mission Armenia" charitable NGO also provided care services to bedridden or limited mobility Syrian-Armenians, as well as health assistance: doctor's consultation, provision of medication, and, if necessary, organization of treatment and examination (Սիրիահայերին օժանդակություն տրամադրող կազմակերպությունների 2018, 4; Germany Allocates 2013, <http://asbarez.com>), etc.

The Armenian Red Cross Society (ARCS) also assisted with the health problems of Syrian-Armenians: providing: medication, musculoskeletal equipment, visual aids (ՀԱԱ, ֆ. 1786, g. 3, գ. 45, թ. 9, 10), etc.

The Armenian Missionary Association of America (AMAA) has assisted Syrian-Armenians in terms of reimbursement of medical diagnosis and treatment costs, as well as providing humanitarian packages (Սիրիահայերին օժանդակություն տրամադրող կազմակերպությունների 2018, 3), etc.

And or, on October 3, 2012, the Armenian Lighthouse Charitable Foundation, operating in Seal Beach, California and Ptghunk, Armavir, under the Ministry of Diaspora of the RA, provided assistance to 14 Syrian-Armenian families. At the same time, as a result of cooperation with the Ministry of Health of the Republic of Armenia, free humanitarian surgeries were organized for Syrian Armenians. The Foundation has expressed its willingness to continue to assist Syrian-Armenian families and individuals who have applied to it and have already become beneficiaries of the Fund (ՀԱԱ, ֆ. 1786, g. 2, գ. 78, թ. 3).

Of course, it has not always been possible to raise the required amount at the right time, especially since some international charitable organizations have not reimbursed the amount needed for the healthcare of Syrian-Armenians on time or at all for various reasons.

Syrian-Armenian Doctors' Support for Their Compatriots' Health Issues. Charity Medical Center for Syrian-Armenians

Syrian-Armenians living in Armenia have also made a significant contribution to supporting their compatriots' health issues by organizing a charity medical center.

Thus, the "Center for Coordinating the Issues of Syrian-Armenians" NGO (founded on October 18, 2012, President of the CCISA NGO Lena Halajian), continuing its mission to support Syrian-Armenians living in Armenia, has opened its doors to the office every Saturday, since 2014, to support the health issues of Syrian-Armenians who have moved to Armenia. Seven Syrian-Armenian doctors working there on a voluntary basis provided free consultations and prescriptions, assisting 2,800 patients. The center's prescriptions were recognized by various NGOs and served as a basis for providing free medication (ՀԱԱ, Ֆ. 1786, ց. 3, գ. 125, թ. 116).

Many organizations in Armenia and the Diaspora, in the face of the humanitarian disaster caused by the ongoing war in Syria, which inevitably affected the local Armenian community, even created separate funds within their structures specifically for the assistance of Syrian Armenians. Thus, the AGBU created an emergency fund in October, 2016, to provide urgent assistance to Syrian-Armenians (Տեղի է ունեցել սիրիահայերի հիմնախնդիրները համակարգող 2016, <https://www.azatutyun.am>).

And already on December 5, 2016, the union opened the "AGBU – Claudia Nazarian" outpatient medical service clinic at the AGBU "Vahe Karapetyan" Center in Yerevan (1 Z. Kanakertsi Street, 2nd floor), within the framework of the program to support Syrian Armenians, specifically for our compatriots who arrived from Syria. In 2012, at the new medical service center, which is part of the "Support to Syrian Armenians" program launched by the AGBU, Syrian-Armenians could receive free medical consultation, assistance, and services in the following areas requiring urgent and urgent medical care: ophthalmology, gynecology, cardiology, and pediatrics (Հայկական բարեգործական ընդհանուր միություն 2016; ՀԱԱ, Ֆ. 1786, ց. 3, գ. 45, թ. 37; գ. 143, թ. 18; գ. 154, թ. 112).

In 2017, in the context of the reduction of the general budget of the UNHCR Armenia office, the role of the polyclinic opened with the joint support of the AGBU and the Center for Coordination of the Problems of Syrian Armenians has become even more important (ՀԱԱ, Ֆ. 1786, ց. 3, գ. 144, թ. 25, 25 շրջ.).

In addition to the above, Syrian-Armenian doctors who settled in Armenia were mainly employed in various medical institutions, and some opened their own private clinics in their Homeland. As of 2015, more than 80 Syrian-Armenian doctors have been employed in their specialty. The RA Ministry of Social Affairs sent a petition for

employment for 10 Syrian-Armenian medical workers to the RA Ministry of Health, which also received a positive decision (ՀԱԱ, ֆ. 1786, g. 3, գ. 175, թ. 45, 46).

Conclusion

As a result of the terrible and stressful conditions of the war that has been going on in Syria since 2011, a significant part of our compatriots have arrived in Armenia with illnesses, and therefore have been in need of urgent medical care.

Syrian-Armenians in need have applied to the RA Ministry of Diaspora with requests to receive primary medical care, assistance in purchasing medicines, as well as free or partial reimbursement of healthcare and surgery-related expenses.

By decision of the RA Government, the health problems of Syrian Armenians who applied to the RA Ministry of Health were resolved within the framework of a state order, with the mediation of the RA Ministry of Diaspora. Medical services not included within the framework of the state order and or requiring high costs were financed by various Armenian and international organizations, again with the mediation of the RA Ministry of Diaspora (Համաժողովներ 2017, 2).

Programs to support Syrian-Armenians have operated in separate medical institutions in Armenia. Syrian-Armenian doctors have also supported the health problems of their compatriots, especially through the separate "AGBU – Claudia Nazarian" charity clinic opened in Yerevan, as well as establishing their own private medical centers.

Syrian-Armenian doctors who settled in Armenia were mainly employed in various medical institutions in their homeland, and individual Syrian-Armenians opened their own private clinics in the Homeland.

In general, the Armenian government has managed to quickly and effectively resolve the health problems of Syrian-Armenians settled in the Homeland.

Acknowledgements

We would like to thank historian K. Petrosyan (PhD), former employee of the RA Ministry of Diaspora and the National Archives of the RA, and current employee of the Institute of History of the NAS RA, for the useful information provided during the writing of this article. The research was conducted within the framework of the thematic plan at the Institute of History of the RA.

References/Գրականություն/Литература

1. Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 1786, g. 1, գ. 137; ֆ. 1786, g. 2, գ. 7, 78; ֆ. 1786, g. 3, գ. 19, 35, 36, 43, 44, 45, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 79, 80, 99, 100, 101, 102, 104, 125, 135, 141, 143, 144, 154, 172, 175: National Archive of Armenia, F. 1786, L. 1, Case 137; F. 1786, L. 2, C. 7, 78; F. 1786, L. 3, C. 19, 35, 36, 43, 44, 45, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 79, 80, 99, 100, 101, 102, 104, 125, 135, 141, 143, 144, 154, 172, 175.

2. Աշխատանք փնտրող 73 սիրիահայ բժիշկներից 45-ը ԱՆ աջակցությամբ աշխատանք է գտել 2013, 6 հունիսի, https://www.panarmenian.net (ներբեռնման օրը՝ 10.11.2024):
Out of 73 Syrian-Armenian Doctors Looking for Work, 45 Found Jobs With the Support of the Ministry of Health 2013, June 6, https://www.panarmenian.net (Accessed on: 10.11.2024) (in Armenian).

3. Ապրում են Հայաստանում, վաստակում՝ Սիրիայում. սիրիահայերի ճակատագիրը 2018, 14 մարտի, https://armeniasputnik.am (ներբեռնման օրը՝ 10.11.2024):
Living in Armenia, Earning in Syria: the Fate of Syrian Armenians 2018, March 14 (Accessed on: 10.11.2024) (in Armenian).

4. Առողջապահություն 2019, http://www.mindiaspora.am (ներբեռնման օրը՝ 20.01.2019):
Healthcare 2019, http://www.mindiaspora.am (in Armenian) (Accessed on: 20.01.2019).

5. Զաքարյան Ֆ. 2018, Սիրիայի հայ համայնքի հետ տարուող աշխատանքները (2008–2015), «Սուրիոյ հայերը. Գիտաժողովի նիւթեր (24–27 մայիս, 2015)», Պէյրութ, Հայկազէան համալսարանի հրատ., 569–576:

Zakarian F. 2018, Report on the Work Done by the Ministry of the Diaspora Regarding the Syrian-Armenian Community in Armenia (2008–2015), Armenians of Syria. Proceedings of the Conference (24–24 May, 2015), Beirut, Haigazian University Press, 569–576 (in Armenian).

6. Հակոբյան Հ. 2017, Պետք է անենք հնարավոր ամեն ինչ, որպեսզի սիրիահայերը հաստատվեն Հայաստանում, 5 ապրիլի, https://www.aravot.am (ներբեռնման օրը՝ 10.11.2024):
Hakobyan H. 2017, We Must Do Everything Possible to Ensure that Syrian Armenians Settle in Armenia, April 5, https://www.aravot.am (Accessed on: 10.11.2024) (in Armenian).

7. Համաժողովներ. Հայաստան-Սփյուռք 6-րդ համաժողով, ՀՀ սփյուռքի նախարարության աշխատակազմի ղեկավար, սիրիահայերի հիմնախնդիրներով զբաղվող աշխատանքային խմբի ղեկավար Ֆիրդուս Զաքարյանի զեկույցը «Հայաստանի Հանրապետությունում ապաստան գտած սիրիահայերին տրամադրվող աջակցության վերաբերյալ» 2017, 18–20 սեպտեմբերի, 18, http://www.mindiaspora.am (ներբեռնման օրը՝ 20.01.2019):
Conferences: 6th Armenia-Diaspora Conference. Report by Firdus Zakaryan, Chief of Staff of the RA Ministry of Diaspora, Head of the Working Group Dealing with the Issues of Syrian Armenians, "On the Support Provided to Syrian Armenians who Found Refuge in the Republic of Armenia" 2017, September 18–20, 18, http://www.mindiaspora.am (Accessed on: 20.01.2019) (in Armenian).

8. Հայաստան-Սփիւռք չորրորդ համաժողովում (2011 թ., սեպտեմբերի 19–20, Երևան) արված առաջարկութիւնների կատարման վերաբերյալ, Հայաստանի Հանրապետության սփյուռքի նախարարություն 2014, Երևան, 84:
On the Implementation of the Recommendations made at the Fourth Armenia-Diaspora Conference (September 19–20, 2011, Yerevan), the Ministry of Diaspora of the Republic of Armenia 2014, Yerevan, 84 (in Armenian).

9. Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միությունը սիրիահայերի աջակցության ծրագրի շրջանակներում ՀԲԸՄ Վահե Կարապետյան կենտրոնում բացեց մի նոր «Բժշկական սպասարկման կենտրոն» սիրիահայերի համար (տեսանյութ) 2016, դեկտեմբերի 7, https://www.agbu.am (ներբեռնման օրը՝ 10.11.2024):

The Armenian General Benevolent Union opened a New "Medical Service Center" for Syrian Armenians at the AGBU Vahe Karapetyan Center as Part of its Program to Support Syrian Armenians (Video) 2016, December 7, https://www.agbu.am (Accessed on: 10.11.2024) (in Armenian).

10. Մամլո հաղորդագրություն 2017, 15 մարտի, https://www.izmirlianme dicalcenter.com (ներբեռնման օրը՝ 10.11.2024):
Press Release 2017, March 15, https://www.izmirlianmedicalcenter.com (Accessed on: 10.11.2024) (in Armenian).

11. Մեկնարկեց սուրիահայերու բժշկական աջակցութեան ծրագիրը 2017, 18 մարտի, http://www.ragmamoul.net (ներբեռնման օրը՝ 10.11.2024):
Medical Assistance Program for Syrian Armenians Launched 2017, March 18, http://www.ragmamoul.net (Accessed on: 10.11.2024) (in Armenian).

12. Նորածին երեխաներ ունեցող սիրիահայ ընտանիքներին քաղաքապետարանը մանկասայլակներ է նվիրել 2013, 27 հունիսի, https://news.am (ներբեռնման օրը՝ 10.11.2024):
The Municipality Donated Strollers to Syrian-Armenian Families with Newborn Children 2013, June 27, https://news.am (Accessed on: 10.11.2024) (in Armenian).

13. Շարունակվում են սիրիահայ ընտանիքներին ցուցաբերվող սոցիալական աջակցության ծրագրերը 2013, 29 հունվարի, https://www.panorama.am (ներբեռնման օրը՝ 10.11.2024):
Social Assistance Programs Provided to Syrian-Armenian Families Continue 2013, January 29, https://www.panorama.am (Accessed on: 10.11.2024) (in Armenian).

14. Պետական քաղաքականություն, http://www.mindiaspora.am (ներբեռնման օրը՝ 10.11.2024):
State Policy, http://www.mindiaspora.am (Accessed on: 10.11.2024) (in Armenian).

15. Սիրիահայերին օժանդակություն տրամադրող կազմակերպությունների և ծառայությունների ցանկ. Սիրիահայերի և տեղացիների դիմակայունության բարձրացում 2018, Երևան, 24:
List of Organizations and Services Providing Assistance to Syrian Armenians: Increasing the Resilience of Syrian Armenians and Local Communities 2018, Yerevan, 24 (in Armenian).

16. Տեղի է ունեցել սիրիահայերի հիմնախնդիրները համակարգող միջգերատեսչական հանձնաժողովի արտահերթ նիստը 2016, 11 հոկտեմբերի, https://www.azatutyun.am (ներբեռնման օրը՝ 10.11.2024):
An Extraordinary Session of the Interdepartmental Committee Coordinating the Issues of Syrian-Armenians was Held 2016, October 11, https://www.azatutyun.am (Accessed on: 10.11.2024) (in Armenian):

17. Germany Allocates 30,000 Euros for Syrian-Armenian Refugees 2013, June 27, http://asbarez.com (Accessed on: 10.11.2024).

18. Hayastan All-Armenian Fund Continues to Raise Worldwide Support for Syrian-Armenian Community 2013, June 27, http://www.armradio.am (Accessed on: 10.11.2024).

PHILIPPE DE SANIS / PHILIPPE DE ZAGHLY IN VIENNA AND IN VIENNESE SOURCES

ՖԻԼԻՊ ԴԸ ՍԱՆԻՍ-ՖԻԼԻՊ ԴԸ ԶԱՂԼԻՆ ՎԻԵՆՆԱՅՈՒՄ ԵՎ ՎԻԵՆՆԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

ФИЛИПП ДЕ САНИС-ФИЛИПП ДЕ ЗАГЛИ В ВЕНЕ И ВЕНСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Jakob Breu
Յակոբ Բրոյ
Якоб Брой

Leibniz Institute for the History and Culture of Eastern Europe (GWZO), Germany
Արևելյան Եվրոպայի պատմության և մշակույթի Լայբնից ինստիտուտ (ԳՎԶՕ), Գերմանիա
Лейбниц-Институт истории и культуры Восточной Европы (ГВЦО), Германия

jakob.breu.nfg@leibniz-gwzo.de

Received: 18.02.2024; Revised: 26.08.2025; Accepted: 12.08.2025
Ներկայացվել է՝ 18.02.2024; գրախոսվել է՝ 26.08.2025; ընդունվել է՝ 12.08.2025
Представлено: 18.02.2024; рецензировано: 26.08.2025; принято: 12.08.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.2-56

Abstract – This article traces the infamous Armenian adventurer and "trickster-traveller" Philippe de Sanis as far as his life can be constructed when looking at the sources in the Austrian State Archive in Vienna. These previously neglected documents allow reconstructing especially the years de Sanis spent in the Holy Roman Empire, Poland and Vienna (1689–1694) before resettling to Sweden, but also shed light to his earlier years in France and Switzerland. Thereby de Sanis' relationship to his brother-in-law, the traveller and merchant Tavernier, and the former's claims to the latter's inheritance move into the focus. I show that de Sanis and his friends invested a lot of time to pursue a dubious claim that in the end produced nothing. Another focal point of the article is de Sanis' integration into a French espionage scheme and intriguing network. The Armenian authored plans favourable to France that centred on convincing the Polish King Jan Sobieski to conclude a separate peace with the Ottoman Empire and instead declare war on Prussia. De Sanis combined this goal with a conspiracy theory, instigating in his papers a fear of an all-European alliance of the Catholic Emperor, the Pope, and several Protestant princes who were allegedly secretly working at destroying Poland and the Catholics in England.

Ամփոփում – Հոդվածը քննության է առել հայ հայտնի արկածախնդիր և «խաբեբա-ճանապարհորդ» Փիլիպ դը Սանիսի (մոտ. 1652–1707) գործունեությունը՝ հիմնված Ավստրիայի պետական արխիվում (Վիեննա) պահվող աղբյուրների վրա: Ցայժմ անտեսված սույն

փաստաթղթերը հնարավորություն են տալիս նորովի ներկայացնելու հատկապես Սանիսի՝ Սրբազան Հռոմեական կայսրությունում, Լեհաստանում և Վիեննայում ապրած տարիները (1689–1694) նախքան նրա՝ Շվեդիայում հաստատվելը, ինչպես նաև լույս են սփռում նախորդ տարիներին Ֆրանսիայում և Շվեյցարիայում նրա ծավալած գործունեության վրա: Ուսումնասիրության նյութ են դարձել Սանիսի առնչություններն իր քենակալի՝ ճանապարհորդ և վաճառական Ժան-Բատիստ Տավեռնիեի (1605–1689) հետ և վերջինիս ժառանգության նկատմամբ ունեցած նրա հավակնությունները: Սանիսի և իր համախոհների գործադրած բոլոր ջանքերը մի կասկածելի պահանջ կատարելու առումով ոչ մի արդյունք չեն տվել: Հոդվածի մյուս առանցքային հայեցակետը Սանիսի ներգրավվածությունն է ֆրանսիական լրտեսական ցանցի և քաղաքական ինտրիգների սխեմայի մեջ: Նա հղացել է Ֆրանսիայի շահերին նպաստող ծրագրեր, որոնց գլխավոր նպատակը եղել է Լեհաստանի թագավոր Յան Սոբեսկիին Օսմանյան կայսրության հետ խաղաղություն կնքելու և դրա փոխարեն Պրուսիային պատերազմ հայտարարելու գաղափարներ ներշնչելը: Սանիսն այս նպատակը համադրել է դավադրության տեսության հետ՝ իր փաստաթղթերում տարածելով այն վախը, թե իբր Սրբազան Հռոմեական կայսրության կայսեր, Հռոմի պապի և մի շարք բողոքական իշխանների համաեվրոպական դաշինքը ենթադրաբար գործում է Լեհաստանի և Անգլիայի կաթոլիկների կործանման ուղղությամբ:

Аннотация – В статье, на основе источников Австрийского государственного архива в Вене, прослеживается деятельность известного авантюриста и «обманщика-путешественника», армянина Филиппа де Саниса (ок. 1652–1707). Эти ранее не изученные документы позволяют реконструировать, в частности, годы, проведённые де Санисом в Священной Римской империи, Польше и Вене (1689–1694) до его переселения в Швецию, а также проливают свет на более ранние годы его деятельности во Франции и Швейцарии. В центре внимания оказывается его связь со своим свояком – путешественником и купцом Жаном-Батистом Тавернье (1605–1689), а также претензии де Саниса на наследство последнего. В статье показано, что де Санис и его сторонники преследовали сомнительные цели, которые в итоге ни к чему не привели. Другой ключевой аспект статьи – вовлечённость де Саниса во французскую шпионскую сеть и интригующую политическую схему. Он разработал планы, выгодные Франции, которые были направлены на то, чтобы убедить польского короля Яна Собеского заключить мир с Османской империей и объявить войну Пруссии. Де Санис сочетал эту цель с теорией заговора, утверждая в своих документах, что, якобы, император Священной Римской империи, Папа Римский и несколько протестантских князей предположительно работают над уничтожением Польши и истреблением католиков в Англии.

Keywords – Philippe de Sanis, Jean-Baptiste Tavernier, Austria, France, espionage.
Հիմնաբառեր – Ֆիլիպ դը Սանիս, Ժան-Բատիստ Տավեռնիե, Ավստրիա, Ֆրանսիա, լրտեսություն:
Ключевые слова – Филипп де Санис, Жан-Батист Тавернье, Австрия, Франция, шпионаж.

Introduction

The Armenian adventurer and "trickster traveller" Khojah P'ilip'os (approx. 1652–1707), also known as Philippe de Sanis, Philippe de Zaghly or by other names, has found considerable attention, owing to his presence in many European courts

during the latter half of the 17th century. These studies have often concentrated on his activities in specific regions, cities or courts and thus could only reconstruct parts of his life, whereas some of his doings and his whereabouts during some years remained obscure. Most importantly, many of these studies have focused extensively on de Sanis' time in Sweden in the years 1695–97 and his subsequent turn to the Duchy of Courland, some of them only briefly summarizing his life up to that point and in the years following (Gulbenkian 1970; Curtin 1984; Troebst 1998; Matthee 1999, 200–201; Aslanian 2015; Bakhchinyan 2021). In contrast, the years he spent in the Holy Roman Empire and especially the two years he was imprisoned in Vienna and suspected for espionage on behalf of the French and the Ottomans have barely been studied so far. Small remarks by Stefan Troebst (1998) on the subject do not suffice, whereas Karl Teply who had written shortly also about de Sanis was not able to connect to the existing literature (Teply 1980, 150–51), and subsequently the remnant research on de Sanis also neglected Teply's remarks. It needs to be acknowledged that Michael Hundt (1997) has studied some of de Sanis's contacts with Brandenburg, however, the years in which the Armenian stayed in Magdeburg remained out of his focus. Thus it is clear that de Sanis merits another study in which the years of his stay in the Holy Roman Empire form the main focus, without ignoring the remainder of his biography. This is all the more important, because the Viennese sources allow shedding light also on parts of his earlier life and because studying his biography at least up to his arrival in Vienna in 1689 is important for understanding the reasons he came to this city.

Origins of de Sanis

Khojah P'ilip'os (Philippe de Sanis) was born approximately in 1652 in the Armenian colony of New Julfa near Isfahan. The date of his birth can be traced from the interrogation protocol of his process in Vienna where he said to be "approximately 37 years old" (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters October No. 133). As far as Gulbenkian reconstructed, de Sanis' father Elias was a goldsmith who considered it opportune to convert to Islam after having "done his business badly" and probably with the impetus of improving his business once again (Gulbenkian 1970, 362). Elias seems to have passed on this very pragmatic attitude towards his own religion to his son. Similar to other Armenians active in Europe, de Sanis changed his name several times according to the circumstances (Teply 1980). At the same time he tried to improve his background and status by asserting to possess a number of aristocratic titles and claiming a relationship with noble and ancient Persian families. His self-portrayal is most prominent in his autobiography "Histoire de Schick Alli Beg Sanis Prince du Sang de Perse. Contenant sa Genealogie, sa naissance, Ses Voyages, sa Conversion, & son Mariage en France avec la Belle-Sœur de Monsieur Tavernier, Baron d'Aubonne. Et Deux Lettres qu'il a écrites de Moscou au Roi de Perse", printed in Geneva in 1685, in which he claimed de-

scent from the princes of Nineveh, whose genealogy he could trace back to the Middle Ages and the time of Tamerlane. At other occasions, he spoke of himself as illegitimate son of Shah Abbas II and an Armenian concubine, thus purportedly being related to the Safavid family (Posselt 1866, 351f; Bakhchinyan 2021, 36). In Vienna he claimed to be a descendant from the "well-known Manbulican noble family" (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters October No. 133). During his life de Sanis appeared as "Comte de Simony", "Comte de Siry", "Marquis de Garbian", "Hussein Bey Talis" or, in his letters to the French king, "Philipp Sick Alli bey Sanis". When the interrogators during his Viennese process in 1689 commented on his adoption of diverse and dubious names, he snapped back that he was free to write "as he wished" (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters November No. 37, fol. 5r.).

As an Armenian from New Julfa, de Sanis was embedded in a merchant community from an early age and later served also as an agent of the trading families, most importantly, for the Šahremāniāns (Hundt 1997, 12f.; Bakhchinyan 2021, 36). His first documented visit to Europe dates back to 1669, when he joined a group of traders at the age of around 17 and came to Paris (Gulbenkian 1970, 362). However, this appears to have been only a short trip, as de Sanis returned to the Safavid Empire, which he said he only left for good in around 1676 and travelled to Europe via Constantinople (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters October No. 133 and November No. 37). His own testimony is bolstered by French envoy Pierre-Victor Michel who likewise said that de Sanis arrived in France in 1675 (Gulbenkian 1970, 362, who merged both travels).

Prior to this final decision to resettle, de Sanis had made acquaintance with a Jesuit priest in Isfahan, who then probably took him with him and recommended him to others. In 1678 or 1679, he converted from Islam to Catholicism by influence of the Jesuit (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters October No. 133, and November No. 37, fol. 3v), although it is not clear whether he was baptized in Portugal or in Paris. A report of the Brandenburgian envoy Johann Dietrich von Hoverbeck names Portugal as the place of conversion (Hundt 1997, 12; Troebst 1998, 177), but de Sanis' above-mentioned, in many aspects unreliable autobiography points to the latter place (Zagly 1686, 48; as well as Gulbenkian 1970, 363). According to his own narrative, the sponsor of his baptism was Philippe duc d'Orléans, brother of King Louis XIV, who also lent his first name to the newly-Catholicised. Afterwards he stated to have become a member of the French musketeer corps, allegedly through the intercession of Louis XIV's brother. He spent three-and-a-half years as a musketeer. When leaving the musketeers, he was entitled to a yearly French pension (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters October No. 133; Zagly 1686, 49).

Marriage and first travels through Europe

In 1682, de Sanis married a daughter of the Parisian jeweller Goisse in Paris. Through this marriage, he was related by marriage to the traveller and merchant Jean-Baptiste Tavernier and his wife Madeleine Goisse, the second daughter of the jeweller. The marriage was probably mediated by Tavernier, as de Sanis attributes the matchmaking to him: "He [Tavernier] suggested to him to enter his alliance and marry his sister-in-law" (Zagly 1686, 49). Tavernier came from a Huguenot family and through his travels to Armenia, Persia, and as far as India, his trading activities and the sale of precious gemstones to Louis XIV, he became so wealthy that he was awarded a title and could buy the castle and city of Aubonne near Lake Geneva (Tavernier 1889, xi–xxxvii; Joret 1886).

In the following years, de Sanis repeatedly spent time in Aubonne at his brother-in-law's castle. However, the relationship cannot have been entirely free of friction, as Tavernier referred to the Armenian unflatteringly as a "travestied Frenchman" (Troebst 1998, 178). Also, de Sanis complained later that Tavernier had made promises to him in course of the wedding, but broke them all and sold his property, which is by all likelihood far away from the real course of events, given that de Sanis fabricated tall tales more than once (OeStA, KA, HKR HR Records 70, 1693, Outgoing letters September No. 140, fol. 5r). However, it is an indication of the strenuous relationship with his brother-in-law. Following de Sanis' testimony, he also could not practice his new Catholic religion in Aubonne because his wife and sister-in-law were Protestant. Another problematic aspect was that in 1682 his properties in France were confiscated because of the Protestant faith of his new wife. Since then, de Sanis purportedly had never been in France again and he also did not receive French pensions anymore (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters October No. 133, and November No. 37, fol. 2r, 3r–v, and December No. 59, fol. 48v–49r). However, his testimony in the interrogation in Vienna is by all chances flawed. The confiscation of his goods, which he claimed to the Aulic War Council in Vienna, is implausible because it did not prevent him from subsequently representing French interests and making plans favourable to France. By insisting to the Aulic War Council that his property had been confiscated and that he had left France, he downplayed his still existing connections to the country. It is also important to note that de Sanis claimed the confiscation to have taken place already in 1682 and therefore a few years earlier than Louis XIV's revocation of the Edict of Nantes. The largest question mark must be put behind his religion and his impossibility to observe the Catholic rite after leaving France. The Aulic War Council took from a document he carried along that de Sanis was not a Catholic but a Protestant (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Outgoing letters November No. 24-1, fol. 55r, and Incoming letters November No. 37). A decade later, when he resettled to Sweden, de Sanis definitely converted to Protestantism, so his adherence to the Catholic faith was never a strong commitment.

Although at the beginning of the 1680s Philippe de Sanis was thus based in France and Aubonne, he went on at least two journeys throughout Europe. These journeys were driven by commercial impulse, to open new ways for Armenian travel on behalf of the New Julfan merchant families, as well as probably by espionage and secret missions on behalf of the French. In 1681, he travelled to Poland for the first time, from where he contacted the Elector of Brandenburg and offered to trade Persian silk for amber. The members of the Brandenburgian court at first hoped that the Armenian adventurer was an official legate of the Persian Shah and were initially disappointed when they found out that he was an envoy of the Šahremāniāns (Hundt 1997, 12f).

De Sanis travelled again eastwards in 1683, leaving Amsterdam in secrecy and reaching Moscow at the end of the year after he had been delayed in Arkhangel'sk because of a still missing passport. He stated that he wanted to go to Isfahan, but the people in Moscow believed that he was on a secret French mission to exert influence on the Persian Shah and prevent war between the Safavid and the Ottoman Empire or, alternatively, to fuel the French cause in the Moscow court (Posselt 1866, 351). During his stay in Moscow de Sanis claimed to be an illegitimate son of the Persian Shah and moved through high societal circles. Living in the Moscow sloboda he adopted a pretentious and boisterous lifestyle, surrounded himself with servants, equipage and horses, lived in luxury and had high expenses, so that even the high boyars treated him with reverence. He also met the ambassadors of Denmark and Poland while being a guest in the house of the German general Franz Lefort and allowed nobody to sit down until he had taken a seat (Posselt 1866, 351–353). This very characterising attitude – which was conceived unbearable by contemporaries but did not lead to him being let down – we will see again when focusing on his time in Vienna. Ultimately de Sanis left Moscow in haste and returned to Aubonne, according to his autobiography because the Persians had been informed of his Christianisation and marriage, so that he now feared for his life. He had made huge debts, so the Muscovites needed to confiscate and sell all his possessions (e.g. horses and carriages) that he had left behind (Zagly 1686, 55; Posselt 1866, 353).

In Magdeburg

Elector Frederick William of Brandenburg appointed Tavernier to Berlin in 1684 to advise him on trade and colonisation issues in Asia. Tavernier sold Aubonne the following year. His brother-in-law de Sanis also moved and, like Tavernier, enjoyed the Elector's patronage (Tavernier 1889, xxxiv–xxxv; OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters December No. 59, fol. 3v). He spent several years in Magdeburg, where he had travelled to establish himself, assess the money of his sister-in-law and to buy some estates. Although the documents of his stay in Magdeburg which he had in his luggage when travelling to Vienna and which were confiscated there were returned to him and thus did not survive in the archives, the War

Council's notes allow for some reconstructions. From that source stems that de Sanis bought a garden in or near Magdeburg, some estates which had previously belonged to the bishopric of Magdeburg, and took fiefdom of a water mill that belonged to the monastery of St Agatha in Magdeburg-Neustadt. He was also to some degree involved in the transfer of ownership of another water mill that had belonged to the late General Börstel, since he had purchase contracts of all these in his luggage. He also tried to buy the office of the canon Seldt in the Magdeburg monastery, but to no avail (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters November No. 37, fol. 7v, and December No. 59, fol. 51r, and Outgoing letters November No. 24-1, fol. 77v; OeStA, KA, HKR HR Records 70, 1693, Outgoing letters September No. 140, fol. 1v, 2v–3v, 29v, 30v, 31v, 32).

During the years in Magdeburg, de Sanis had a Dutch housekeeper from Nijmegen, Stephan Renier de Herwarden, and had also a close relationship with his sister Cornelia van Herwarden. De Sanis even wrote love letters to her. The romantic overture to Cornelia is telling, bearing in mind that de Sanis was legally married at that time and Cornelia had also a husband. But later de Sanis disengaged from her and demanded to get all things back which he had deposited with her. The rupture with Cornelia was likely the trigger for the break with Stephan Renier de Herwarden, with whom de Sanis had subsequently a legal dispute. De Sanis accused his housekeeper of taking away some of his possessions he had entrusted to him previously. De Herwarden denied that he was to blame (OeStA, KA, HKR HR Records 70, 1693, Outgoing letters September No. 140, fol. 1r–5v, 33–34). The next step in this litigation was that de Sanis was placed under house arrest and guarded by soldiers. Whereas some sources name an obscure charge brought in by "some people from Utrecht" as the reason for his arrest, a synopsis of the whole case by War Council President Count Starhemberg makes it clear that it was the proceedings against Herwarden that led to the arrest (OeStA, KA, HKR HR Records 70, 1693, Outgoing letters September No. 140, fol. 54r). De Sanis stayed in arrest for at least more than four months. On May 23, 1689, he wrote to the Elector and asked to be released from prison, but in the meantime Frederick William had died and de Sanis had lost the mercy of the "Great Elector's" successor (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Outgoing letters November No. 24–1, fol. 75f). His escape from house detention and from the city of Magdeburg is adventurous; he "escaped in disguise from said place by using some women as an excuse" (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters December No. 59, fol. 3v). When he departed from Magdeburg head over heels, he left all his possessions to his sister-in-law Madeleine de Tavernier. According to his own statement, he then spent time in Frankfurt and Hanover (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters October No. 133, and November No. 37, fol. 3r, and December No. 59, fol. 49r).

De Sanis in French mission in the Holy Roman Empire and Poland

In summer 1689 de Sanis had expanded his contacts with France as much that he was from then on definitely working for the French cause and "engaged in royal French service", as he called it (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters October No. 133). Even though he disputed it, he had probably worked in secret mission for France before. It is noteworthy that de Sanis had cultivated contacts with German princes and nobles already when he had lived in Paris and that he had met the Prince of Mecklenburg in the French capital. The Aulic War Council suspected that he had already back then endeavoured to forge alliances in the French interest (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters November No. 37, fol. 7). Although de Sanis denied this and insisted that he had only attempted to engage with the prince in a commercial enterprise, letters he carried with him confirmed the attempts to form alliances. Furthermore, when staying in Moscow he had also been suspected of being on a French mission. Apart from that, he had maintained a network of correspondents and certainly exchanged letters with the courts of Brandenburg, Hanover and Poland (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters November No. 37; OeStA, KA, HKR HR Book 379, 1689, fol. 2r). The sources compiled by the Viennese Aulic War Council point to a lot more correspondences that de Sanis maintained, among those for instance with the nobleman Marquis de Rivarola, a member of a Genoese aristocrat family that had produced two bishops in the 17th century. Rivarola was a Calvinist, a canon in Magdeburg, and lastly a close friend of the Armenian (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters November No. 37; OeStA, KA, HKR HR Records 70, 1693, Outgoing letters September No. 140, fol. 2r; the sources partly read "Rivavolla" or, heavily corrupted, "Novarola"). Also, de Sanis maintained a special correspondence with his wife who still stayed in Magdeburg. Since de Sanis wrote to her about his plans and scheming, the letters retained an interest for the Brandenburgian and Habsburg court (OeStA, KA, HKR HR Records 70, 1689, Incoming letters January No. 59, fol. 2v).

In the end of June 1689 de Sanis travelled to Hamburg and met there the French envoy Étienne Bidal. Étienne Bidal d'Asfeld, also known as Abbot Bidal, succeeded his father Pierre after his death as French resident in Hamburg, who was accredited to the Lower Saxon Circle and proved decisive in forming French foreign affairs vis-à-vis the Hanseatic cities of northern Germany and forging alliances (Félicité 2017). That de Sanis met Bidal was thus not a coincidence. His even tighter contacts with France are exemplified by letters he wrote on 27 June 1689 from Hamburg to Louis XIV and the Dauphin in which he pledged to sacrifice his life to the French cause if necessary (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters December No. 59, fol. 44–45, 48). He also mentioned a plan that he discussed with Bidal; a plan favourable to the French and Ottoman war efforts against the common enemy, the Habsburg emperor, and his allies. Especially they plotted

against Brandenburg. Later, when being interrogated in Vienna, de Sanis claimed that Bidal and the French envoy in Poland, François Gaston de Béthune, contrived the plan and dictated it to him, but the War Council remained sceptical (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters November No. 37).

In any case, the plan consisted in detaching Poland from the anti-Ottoman alliance (the Holy League), which was in de Sanis' opinion serving only the particular interests of the Emperor and Venice and was disadvantageous for Poland. Subsequently, Poland should be instigated to conclude a peace with the Ottomans for 20 or 30 years (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters November No. 37, and December No. 59, fol. 5v, 20v; OeStA, KA, HKR HR Book 378, 1689, fol. 646v–647r). That would have allowed Ottoman troops fighting in Podolia to be sent to the Balkan theatre, where the Ottomans had lost Belgrade in the previous year. To recapture it was of great importance, also for France, which was fighting against the Imperial troops near the Rhine. De Sanis even thought that a Polish separate peace would force the Emperor and Moscow to drop their weapons and ask for peace (which is rather unlikely). But de Sanis' plan further than that: Poland should not only cancel the alliance, it should also once and for all break with the Emperor, maybe even wage war against him, but at least announce war against the Elector of Brandenburg (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters December No. 59, fol. 36v, 42r). As de Sanis wrote, the Emperor's alliance with the Protestant imperial estates of Brandenburg and the Duchy of Palatinate-Neuburg was detrimental to the Catholic cause as a whole and to Poland in particular. According to him, this alliance was only aimed at magnifying the power of the houses of Habsburg, Hohenzollern and Palatinate-Neuburg and "to completely suppress the crown of Poland" (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters November No. 37). This suppression, he argued, found expression in the Emperor's wish to grant the rest of Prussia to the Elector of Brandenburg and to help the ascension of the Prince of Palatinate-Neuburg to the Polish throne. He even suggested, wildly overreaching, that the Emperor and the German princes had in fact armed themselves so well because they wanted to attack Poland (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters December No. 59, fol. 12r, 19v–20r).

In other parts of Europe, he sensed a conspiracy too: Spain would cede "underhandedly" its part of the Low Countries to the Duke of Lorraine, and the alliance would destroy King James II of England and the Catholics in this country by supplanting him with William of Orange (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters December No. 59, fol. 34v). In fact, the Glorious Revolution had already happened by the time when de Sanis wrote down the project and William had assumed the English throne, but to attribute the events to a conspiratorial alliance between the Catholic Emperor and the German Protestant princes is far away from that what happened. Interestingly, recent studies have shown that Emperor Leopold I had an impact on William's decision to invade England, but a completely

different one from that which de Sanis envisioned. In 1688 Louis XIV had secretly proposed a grand Catholic alliance to Leopold that greatly alarmed the Dutch. Subsequently, William and his diplomats referred to the possible alliance when arguing about the necessity to invade England (Kampmann 2012).

In a similar far-fetched manner, de Sanis then continued to contend that if Poland broke with the Holy League and attacked Brandenburg, the situation in England would drastically improve for the Catholics and the former King James, who had fled to France. Another suggestion in the plan is especially intriguing (and telling for the lack of a sense for reality and political possibilities shown in these documents), namely that de Sanis thought that Poland would allow 2,000 to 4,000 Ottoman troops to cross its country and fight against Brandenburg (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters December No. 59, fol. 37r).

In return for leaving the Holy League, de Sanis promised Sobieski an offensive and defensive alliance with France aimed for instance against Moscow. In this way Poland would allegedly have been able to acquire Podolia, Prussia, and Smolensk. He also promised him to secure the succession to the throne of Sobieski's son Jakub, that he would acquire with French help the large lands of the powerful Radziwiłł dynasty, and the handover of the fortress of Kamieniec to Poland, which was still Ottoman at the time. De Sanis assumed that the French influence on the Ottoman Empire was strong enough to persuade them to approve this plan (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters December No. 59, fol. 22v, 47v–48r). Interestingly, de Sanis emphasized in this plan the Catholic-Protestant alliances as a threat to the Catholic Church and cause as a whole and blamed even the Pope of paying large sums to Protestant rulers. Thereby he appealed to Sobieski's Catholicism and called up the latter's obligation "by indispensable debt" to protect the Church. He also allured Sobieski with pompous overstatements that the proposed action would be "one of the most glorious and important actions, and the most grateful which has ever been done for God", and would further grant Poland "eternal glory and immortalize its name" (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters December No. 59, fol. 5r, 7r, 39v). But de Sanis disregarded completely the implicit alliance of Catholic France with the Ottomans who were then perceived by many as "hereditary enemy" to (Catholic) Christianity and which Sobieski was prone to fight against.

The plan centred on Poland, so the obvious next step was to travel to this country – where he had been already eight years earlier. In Poland de Sanis stayed two months and met the French envoy Béthune, who assisted with the plan, as well as the Venetian resident, the papal nuncio, the English ambassador, and other nobles. He was able to talk about his plan with some of them – e.g. the English envoy – and got approbations. He even encountered King Jan Sobieski but was not able to present to him the proposition (OeStA Vienna, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters October No. 133, and November No. 37, fol. 4r, and December No. 59,

fol. 49v). Thus his plan did not achieve the desired result. Following this he applied with the help of a Jesuit for a passport to the Ottoman Empire "for [pursuing] my interests" and was about to depart when he received notice of Tavernier's death in Smolensk on 25 January 1690; the latter died while being on a travel to Persia. As a result, de Sanis felt that he was the legitimate heir to his brother-in-law's money and tried to claim it. He postponed his travel to the Ottoman Empire and entreated Jan Sobieski to confiscate what Tavernier had left behind in Smolensk, implying that it should be handed over to him (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Outgoing letters November No. 24–1, fol. 44–45). In the following years, de Sanis tried many more times to claim Tavernier's inheritance, not only in Smolensk but also in Persia and the Ottoman Empire. According to him, this was another reason why he planned to travel to the Ottoman Empire, as he wanted to settle Tavernier's legacy (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters October No. 133, and November No. 37; Burger 2017).

The death of his brother-in-law had only retarded his departure to the Ottoman Empire, so to say. However, another reason completely altered his travel plans, since – according to his testimony – the nuncio dissuaded him from travelling there. Instead, and because of war troubles, de Sanis set off for Vienna so that he could travel on from there to Venice and ask for money from the French envoy in that city; afterwards he would have continued to Rome. Ultimately, he stated France to be his destination, where Béthune had ordered him to return to (OeStA Vienna, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters October No. 133, and November No. 37, fol. 4v, 6r).

This episode showcases de Sanis' shortage of money – when he arrived in Vienna, he had virtually empty pockets – and that he needed to beg alms from nobles, French envoys or monasteries to allow him to continue his travels. It also shows that he desperately tried to scrape up some money, also when referring to Tavernier's inheritance that he wanted to appropriate. Thus he made his onward journey partly dependent on defending this very dubious claim to his brother-in-law's money. If his travel was bound to end in France, as he claimed, seems unlikely. The Aulic War Council doubted that vehemently and suspected that de Sanis had not relinquished his original plans and was still about to go to the Ottoman Empire. The Council also did not put too much weight on de Sanis' purported motives why he had wanted to go there in the first place, since they served also to obfuscate possible other reasons for such a journey.

Firstly, in his letters to the French King and the Dauphin de Sanis had promised to bring the plan "to a good effect" owing to his language knowledge and experience (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters November No. 37). He thus not only pledged to promote the plan in Poland but also in the Ottoman Empire. Second, when going to Vienna de Sanis brought along papers which prove that he had spied on information vital to the war effort: plans of the fortress of

Głogów in Silesia as well as of another fortress, the deployment of the Imperial troops in the 1686 campaign, information regarding Polish troops of hitherto unknown content, and a list of the military posts between Turin and Trieste (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Outgoing letters November No. 24–1, fol. 29, 70, 87, and Incoming letters November No. 37). He also had taken notes on various remarkable events in other countries. It seems likely that the Armenian had got these papers (or at least the information) from other people, probably Béthune and/or Bidal and had the assignment to bring these to the Ottoman authorities.

On his travel to Vienna, de Sanis was accompanied by the Irish presbyter Don Luca Usseri and his servant Antoni Simonowsky. Usseri had met the Armenian while residing at the Venetian ambassador in Poland and when he needed to travel to Venice to sort out problems, de Sanis allowed him to travel with him as an act of charity (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters October No. 133). Simonowsky is sometimes called a Pole in the acts of the Aulic War Council, but in reality he came from Albania. Being abducted to Constantinople in his youth, he served for various Ottoman lords; especially he was a servant of Great Dragoman Alexándros Mavrokordátos in Nicopolis for four years. Afterwards he served for the Polish ambassador to the Ottoman Empire Samuel Proski and moved to Poland. There, after not receiving an intended employment at the court, he was recruited by de Sanis because of his language skills (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters October No. 133; OeStA, KA, HKR HR Records 70, 1690, Incoming letters January No. 49, fol. 1r, and January No. 163, fol. 1r). The three of them travelled with horses until Olomouc and changed then to a carriage. In Olomouc, de Sanis also generously picked up a young woman whose travel destination was Vienna (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters October No. 133). At the beginning of October 1689 de Sanis arrived in Vienna.

Philippe de Sanis in Vienna

De Sanis and his companions first took up residence in the inn "Zum goldenen Hirschen" on the street Rotenturmstraße, but then moved to the Klugerstraße, because the fare was too expensive and they increasingly had to rely on alms (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters October No. 133). The papal nuncio in Poland had recommended de Sanis to Cardinal Francesco Buonvisi, legate of the Papal States to Austria and ardent supporter of the war against the Ottoman Empire, but he did not only meet him, but also – and more importantly – the interpreter Marcantonio Mamucca della Torre. The two men engaged in a discussion. According to de Sanis, they allegedly talked about the refinement and beauty of the Persian language. However, Marcantonio's description of the conversation is more plausible. Following the latter's account, de Sanis boasted to be in French service, to know Béthune and other French envoys and nobles, and to be on his way to Constantinople. He also claimed that the imperial troops would have already taken Con-

stantinople if the French had not prevented it. Afterwards Marcantonio reported the newly-arrived to the Aulic War Council (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters October No. 133; OeStA, KA, HKR HR Records 70, 1693, Outgoing letters September No. 140, fol. 52r; OeStA, KA, HKR HR Book 378, 1689, fol. 599v; OeStA, KA, HKR HR Book 380, 1689, fol. 120r; Stoye 1964; Barker 1967; Teply 1980). A few months previously, the very same had already warned the Council of a spy who maintained the correspondence between France, England, the Hungarian rebel Imre Thököly and the Ottoman Empire, and since the Armenian seemed suspicious, he was arrested and brought to jail in the Peilertor, a part of the inner Viennese city fortification. All that happened within six days after their arrival (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters October No. 133; OeStA, KA, HKR HR Records 70, 1693, Outgoing letters September No. 140, fol. 52r; Czeike 1995, 511f).

At first de Sanis behaved presumptuously and demanded to see the captain of the Vienna City Guard, Marchese degli Obizzi. When the marchese came, he insolently refused to take down his hat, insisting on his noble origins and emphasizing that he was a representative of the French king. Angered the marchese took his walking stick and knocked the hat off his head. The following short interlocution with Count Daun proceeded in a similar manner, because de Sanis boastfully declared himself an enemy of the Emperor. Furthermore, he refused to eat the normal prison fare which he deemed unfitting to his noble birth. As he went on hunger strike and the War Council feared that he might starve himself to death, he and his two companions were interrogated fairly quickly. After five days in prison, de Sanis started to eat again (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters October No. 82, and October No. 133). But successively, the War Council studied the letters the Armenian had in his luggage (which were written in French, Italian, Polish, Greek, and also Ottoman Turkish) and found out about his doings, also by exchanging letters with the princes of Anhalt-Dessau and Brandenburg. Thereby, de Sanis got even more suspicious, and the War Council got especially intrigued about the fact that at the same time Vienna housed an Ottoman delegation that wanted to negotiate peace. Important member of this delegation was Great Dragoman Alexándros Mavrokordátos, former lord of Antoni Simonowsky, so the War Council feared that de Sanis had approached the dragoman via his servant (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters October No. 133; Teply 1980, 151). The Irish cleric Usseri, however, did not arouse much suspicion, as he had little to do with de Sanis and knew nothing of his plans. In the end, Usseri and Simonowsky were released in December 1689 and escorted out of the city (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters October No. 133; OeStA, KA, HKR HR Book 382, 1689, fol. 135v, 192v, 198r).

Regarding de Sanis, the treatment was far harsher. The Aulic War Council did not believe his vehement denial of the charges brought against him and thought of

him as “cunning, practiced in all areas, and at the same time a dangerous intriguer” (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Outgoing letters November No. 24-1, fol. 106r). In addition to the clear-cut documents in his luggage, the facts that de Sanis had promised to Louis XIV to go to the Ottoman Empire too and that he had applied to Sobieski for a passport were seen as particularly serious. The Court War Council therefore found that there was "considerably large evidence" against him (OeStA, KA, HKR HR Records 69, 1689, Incoming letters December No. 59, fol. 50r; OeStA, KA, HKR HR Records 70, 1690, Incoming letters January No. 44–1, fol. 1v). As a French subject, he was arrested as a prisoner of war and, in the opinion of the Court War Council, should be treated as such. In January 1690, the court files were sent to Emperor Leopold I who gave his placet to a longer detention (OeStA, KA, HKR HR Records 70, 1690, Incoming letters January No. 44–1, fol. 2r, and January No. 45, fol. 8r, and January No. 49, fol. 1v). This decision was welcomed not only by the War Council, but also by Elector Frederic William of Brandenburg, who received information about this warmly, and Prince John George II of Anhalt-Dessau. The Elector even requested via John George that in course of future interrogations the War Council should ask de Sanis a bundle of new questions which were of keen interest to Brandenburg and to return the answers to Berlin. Among these questions was the demand to detail the way out of prison in Magdeburg and what he had contrived together with Bidal against the Elector and Brandenburg. The court in Berlin took the information for some of these charges from letters that de Sanis had sent to his wife. John George advised further that if the Armenian was not willing to answer or if his statements were not "clear and unambiguous", the Aulic War Council should resort to threats of torture (OeStA, KA, HKR HR Records 70, 1689, Incoming letters January No. 59). The answers of de Sanis to these questions have not been preserved in the Austrian archives and remain to be sought in Berlin.

De Sanis remained under arrest in the Peilertor until 1692. On February 9, 1692, he was finally released from prison and placed under house arrest, whereas in the following year, on September 9, 1693, Emperor Leopold decided to ease the sentence even further and place the prisoner under "city arrest", i.e. to forbid him to leave Vienna. To enforce the arrest, de Sanis’ possessions were confiscated and mortgaged. To get them back and achieve complete freedom, the Emperor decided to impose a bail on him. Furthermore, all city guards were ordered to police the Armenian and to protocol what he did and which suspicious correspondence or conversations he was still performing (OeStA, KA, HKR HR Records 70, 1693, Outgoing letters September No. 140, fol. 19r–v, 43r–v; OeStA, KA, HKR HR Book 389, 1692, fol. 76r; OeStA, KA, HKR HR Book 392, 1693, fol. 402v). In due course, de Sanis not only wrote letters in which he asked for copies of this imperial edict and requested from the Imperial Chamber the – in his eyes – outstanding allowance for his time in prison, but also tried to find some patrons who were willing to disburse this bail. According to a remark in the War Council’s protocol books, both Johann Am-

brosius of Wimbach and the Muscovite interpreter in Vienna, a certain Styla, offered to pay (OeStA, FHKA, AHK HFÖ Book 997, 1694, fol. 229r; OeStA, FHKA, AHK HFÖ Book 999, 1694, fol. 249r; OeStA, KA, HKR HR Book 393, 1694, fol. 174v, 192v, 232v; OeStA, KA, HKR HR Book 394, 1694, fol. 138r). This is yet another indication of the Armenian's abilities to find influential benefactors who were favourably disposed to him despite all his wrongdoings. In a letter to the Emperor in which he requested a complete release from arrest, he could refer to two more benefactors who were apparently convinced that he was completely innocent. By completely ignoring the evidence, he even went as far as to write that "in those accusations against me neither in writing nor verbally anything detrimental has been proven, and that I have not intended the slightest evil against Your Imperial Majesty's holy person, or the high interest of the state, during the time of my life" (OeStA, KA, HKR HR Records 70, 1693, Outgoing letters September No. 140, fol. 21r). All evidence that he had plotted against the Emperor he simply pushed aside as imputations of his enemies. In another letter, he spoke of his "good intention and desire to serve both Your Imperial Majesty and the entire House of Austria faithfully, righteously and steadily, as long as there is a living drop of blood in my body" (OeStA, KA, HKR HR Records 70, 1693, Outgoing letters September No. 140, fol. 39r). Needless to say, after he was finally freed from arrest, he did not at all render service to the Emperor, but left Vienna.

The War Council and the Emperor had now to gauge whether to free the arrested Armenian, if he – once freed – would stop his machinations against the Habsburg monarchy, if he would after such a long arrest be better inclined towards the Emperor or if he, oppositely, would now seek revenge, and ultimately, if he could still harm the Habsburg cause (OeStA, KA, HKR HR Records 70, 1693, Outgoing letters September No. 140, fol. 54v–55r). Finally, the War Council advised to accept Wimbach's money and not Styla's. However, in July 1694 de Sanis was still not freed and urgently requested his liberation. After this month, there is only one more mention of him in the Viennese sources, namely a remark from the Imperial Chamber in September 1694 concerning the expenses for board and lodge of the arrested (OeStA, KA, HKR HR Book 393, 1694, fol. 352r; OeStA, FHKA, AHK HFÖ Book 997, 1694, fol. 585v). It is questionable if de Sanis was still in Vienna in this month or if the "city arrest" had by that point already, lastly, been reversed.

Claiming Tavernier's inheritance

During his arrest de Sanis was not idle. He seems to have written a text called "Méditation chréstienne sur divers sujets" (Troebst 1998, 178), but most importantly, he set all levers in motion to gain Tavernier's inheritance, as already mentioned above. To adhere to it was also insofar of relevance, as he could show to the imperial court that he needed to be freed in order to better defend the claim (OeStA, KA, HKR HR Records 70, 1693, Outgoing letters September No. 140, fol. 41r). The starting point for his claim was that in short succession first de Sanis' wife and af-

terwards her sister Madeleine de Tavernier died (the former's death happened on or shortly before 22 August 1689). Both had stayed in Hamburg in the house of a certain Bizot who did not only inform de Sanis of the two women's deaths, but also assessed that "apart from Comte de Sanis I know of no other heir (scilicet to the late Madame Tavernier) and the departed has always said: what belonged to her should belong to the one who is alone" (OeStA Vienna, KA, HKR HR Records 70, 1693, Outgoing letters September No. 140, fol. 7r–v). Given that de Sanis' wife had died before Madame Tavernier, he was now "alone" and thus he and his friend Bizot saw him as the legitimate heir not only to Madame Tavernier's heritage, but also to that of her husband. In Vienna, de Sanis summoned a notary to prove his claim and produced more than one document stressing his kinship with Tavernier, thereof inferring that he was the only legitimate heir (OeStA, KA, HKR HR Book 379, 1689, fol. 5r). De Sanis found especially infuriating that Tavernier's secretary Peter Pipenpalm had taken the belongings of his former master with him and allegedly refused to hand them over to the Armenian. In his testimony, he mixed this name up and instead put "Peter Marteray" on record. Regarding the surname Marteray, the Armenian probably thought of Isaac de Cambiaque, who was for about 20 years owner of the Chateau de Martheray in Begnins near Lake Geneva and had served as procurator and representative of the buyer during Tavernier's selling of Aubonne (Joret 1886, 367, 401; Martignier, de Crousaz 1867, 73). Furthermore, de Sanis also raised a claim to the belongings of his wife and sister-in-law which had been confiscated in Hamburg after their death, and to the goods he had possessed in France which he tried to regain. In his claims he was supported by various friends in the Empire and Switzerland, most importantly by the Imperial Councillor, Orientalist and Ethiopianist Hiob Ludolff in Frankfurt, an old friend of de Sanis, to whom the Armenian gave power of attorney to defend his claims on Tavernier's inheritance (OeStA, KA, HKR HR Records 70, 1693, Outgoing letters September No. 140, fol. 6r–9v; Burger. 2017). Being presented so many documents, the notary found all of this very convincing.

However, de Sanis' claim completely disregarded the claim of Tavernier's other – and much closer – relatives to his inheritance, most importantly his nephew Pierre Tavernier, who had accompanied his uncle on his seventh voyage to Persia and afterwards served as one of his commercial representatives in Persia and the Levant. Some of Tavernier's biographers have accused Pierre of embezzlement of a valuable cargo belonging to Tavernier in Persia and de Sanis also believed it to be his task to collect the debt, but there is no proof that the cargo's loss was indeed Pierre's fault (Joret 1886, 282–290, 377–380). Even more so, possible problems with Pierre and his negligence concerning valuable goods belonging to his uncle do not lead at all to the conclusion that Tavernier wanted his heritage to pass to his brother-in-law de Sanis, with whom he had also a partly strenuous relationship, as indicated above.

In any case Ludolff investigated during 1692 and 1693 on behalf of de Sanis where Tavernier's legacy had remained and informed also Gottfried Wilhelm Leibniz of the matter. Ludolff's letters to Leibniz show that Pipenpalm had taken Tavernier's correspondence in order to find an heir and not because he wanted to appropriate it, and that he left the documents and the responsibility for finding the heir with his brother Joachim (*Commercium epistolicum* 1755, 66–72; OeStA, KA, HKR HR Records 70, 1693, Outgoing letters September No. 140, fol. 35–36). When Ludolff paid the 200 Reichstaler imposed on him and finally got the casket with the letters, he found "among them nothing handwritten, not a single note, that contained an [outstanding] obligation" against Tavernier's nephew, and most certainly the casket also lacked a will naming the envisaged heir (*Commercium epistolicum* 1755, 75). Whereas this setback could have put a stop to de Sanis' far-fetched claim, it apparently did not; in 1695 he was still using it.

Outlook

The further course of Philippe Comte de Sanis' life has already been traced before and no further information on it can be found in the Viennese sources. Therefore the following years in his biography will only be briefly summed up.

After de Sanis' release from prison, for a few months he seems to have continued to reside within the Holy Roman Empire. He corresponded with L.M. Bidal in Regensburg, which underlines his good contacts with the Bidal family. In 1694 – maybe already in Stockholm – he married again. At the turn of the year 1694/95, he moved to Sweden and went to King Charles XII from whom he requested a passport to go to Persia to settle Tavernier's legacy (Troebst 1998, 178; Bakhchinyan 2021, 36). Again, his regress to an inherited, but very dubious claim was likely only pretence. Because even though he received what he had requested, de Sanis did not leave Sweden for Isfahan, but instead publicly celebrated his conversion to Protestantism in May 1695. Just to remember, the Aulic War Council had already in 1689 found one of his documents in which he spoke about Protestantism as "my religion". But with his public confession to a – as he stated – new religion, he endeared himself to Charles XII, received a pension from him and in future worked on behalf of the Swedish king to organize the New Julfan Armenian Persian trade via Moscow and Swedish Narva. Even though a good part of the trade was already moving this way, de Sanis hoped to be able to ensure that the trade multiplied again and expected to be appointed by the king as a special Persian trade commissioner (Troebst 1998, 178–181). In 1696, however, de Sanis changed sides after his reputation in Sweden had also come under threat, and from then on advocated a re-routing of the Persian trade, first via Courland ports and then to Gdańsk. In order to facilitate these commercial routes, the Armenian also went two times to Moscow (Hundt 1997, 16–19; Troebst 1998, 182–186; Bakhchinyan 2021, 36–39).

His proposal to the Duke of Courland in 1696 has been labelled "a model for maximum demands by Diaspora traders", since de Sanis demanded the Duke to furnish the Armenian merchants with houses and translators paid by the Duke, to be exempted from tolls, and other requirements (Curtin 1984, 202). The two reached an agreement which was probably facilitated by the Duke's wish to profit from the rewarding Persian trade, wherefore he conceded de Sanis' maximum demands. This episode again showcases the Armenian's self-confident, boastful demeanour and that he showed everything apart from restraint.

In 1698, he turned to the newly elected Polish King Augustus the Strong and once again asked for permission to travel to Persia. This time his travel plans were serious. At the turn of the century he turned up once again in his native city of Isfahan, after having been absent for over twenty years. In Persia he converted to Shiite Islam once more and took the name Imam-quli Beg (Gulbenkian 1970, 364; Troebst 1998, 191f). De Sanis was also successful under this name, as in 1706 he was a troop inspector in the Persian province of Erevan and also worked as a translator. In translating service, he was involved when the Persian Shah ordered an execution of two Armenians in French service. This seems to have aroused the ire of the French envoy to Persia, Pierre-Victor Michel. Michel revealed details of de Sanis' activities in Europe to the Shah, who then sentenced de Sanis to death. On August 2, 1707, he was beheaded in Isfahan at the age of approximately 55, which gave Michel a feeling of deep satisfaction (Gulbenkian 1970, 369–372). Michel reported what he had instigated back to the French Chancellor Louis Phélypeaux Count of Pontchartrain, expecting the king's content with his actions. Louis XIV reacted differently. Michel received as an answer: "The King is satisfied with the amends you received following the offense made to the nation after the death of Sieur Fabre and there would be nothing to say to your acting in this case, hadn't it cost the life of a man" (Gulbenkian 1970, 372).

Conclusion

The life of Philippe de Sanis remains nebulous in parts, but the Viennese sources have helped to shed light on important aspects of it. Especially the decade between his stay in Aubonne and his relocation to Sweden, of which until now information was very sparse, could be painted much clearer. The advantage of surviving judiciary acts and interrogation protocols, but also of the documents he took with him to Vienna, is a stroke of luck for the research on this adventurous Armenian, for it enables also to make statements about his earlier life (e. g. his year of birth) and to open up the fascinating French intrigues of which de Sanis was an important part. Some of the events and doings of de Sanis described here merit further attention and call for a more encompassing study of his life, a project, which is now undertaken by Guillaume Aral. I personally look forward to more insights once his thesis will be published.

Acknowledgements

The author would like to thank Artsvi Bakhchinyan for his valuable support and comments.

Գրականություն/References/Литература

1. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Hofkriegsrat Hauptreihe (OeStA, KA, HKR HR), Akten 69, 1688–1689.
2. OeStA, KA, HKR HR, Akten/Records 70, 1690–1694.
3. OeStA, KA, HKR HR Buch 378, 1689 Expeditprotokoll.
4. OeStA, KA, HKR HR Buch 379, 1689 Registraturprotokoll.
5. OeStA, KA, HKR HR Buch 380, 1689 Expeditprotokoll.
6. OeStA, KA, HKR HR Buch 382, 1689 Registraturprotokoll.
7. OeStA, KA, HKR HR Buch 389, 1692 Registraturprotokoll.
8. OeStA, KA, HKR HR Buch 392, 1693 Registraturprotokoll.
9. OeStA, KA, HKR HR Buch 393, 1694 Expeditprotokoll.
10. OeStA, KA, HKR HR Buch 394, 1694 Registraturprotokoll.
11. Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Alte Hofkammer Hoffinanz Österreich (OeStA, FHKA, AHK HFÖ) Buch 997, 1694 Expeditprotokoll.
12. OeStA, FHKA, AHK HFÖ Buch 999, 1694 Registraturprotokoll.
13. Aral G. 2022, The Narcissistic Persian: Biography of Philippe de Sanis (1652–1707).
14. Aslanian S. 2015, Julfan Merchants and European East India Companies: Overland Trade, Protection Costs, and the Limits of Collective Self-Representation in Early Modern Safavid Iran, Kondo N. (ed.), Mapping Safavid Iran, Fuchu-Tokyo, Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, 189–222.
15. Bakhchinyan A. 2021, Armenian Merchants of New Julfa in Northern Europe (Seventeenth Century), Hovannisian R.G. (ed.), Armenian Communities of Persia/Iran: History, Trade, Culture, Costa Mesa, Mazda Publishers, 161–188.
16. Barker T.M. 1967, Double Eagle and Crescent: Vienna's Second Turkish Siege and its Historical Setting, Albany, State University of New York Press.
17. Burger P.-F. 2017, Tavernier, Jean-Baptiste, Encyclopedia Iranica, Online Access: https://iranicaonline.org/articles/tavernier-jean-baptiste.
18. Exchance of Letters between Hiob Ludolff and Gottfried Wilhelm Leibniz 1755, Ed. by Augustus Benedictus Michaelis, Göttingen (in Latin) [cited in the Text as: Commercium epistolicum].
19. Curtin P.D. 1984, Cross-Cultural Trade in World History, Cambridge, Cambridge University Press.

20. Czeike F. 1995, Historisches Lexikon Wien in 5 Bänden, vol. 4, Le–Ro, Vienna, Kremayr & Scheriau.

21. Gulbenkian R. 1970, Philippe de Zagly, marchand arménien de Julfa, et l'établissement du commerce persan en Courlande en 1696, Revue des études arméniennes, vol. 7, 361–426.

22. Félicité I. 2017, Das Königreich Frankreich und die norddeutschen Hansestädte und Herzogtümer (1650–1730): Diplomatie zwischen ungleichen Partnern, transl. by Markus Hiltl, Cologne-Weimar-Vienna, Böhlau.

23. Hundt M. 1997, "Woraus nichts geworden": Brandenburg-Preussens Handel mit Persien (1668–1720), Übersee: Kleine Beiträge zur europäischen Überseegeschichte 32, Hamburg, Abera.

24. Joret C. 1886, Jean-Baptiste Tavernier, écuyer Baron d'Aubonne, chambellan du Grand Électeur, Paris, E. Plon, Nourritet Cie.

25. Kampmann C. 2012, The English Crisis, Emperor Leopold, and the Origins of the Dutch Intervention in 1688, The Historical Journal, vol. 55, 521–532.

26. Martignier D., de Crousaz M.A. 1867, Dictionnaire historique, géographique et statistique de Canton du Vaud, Lausanne, Corbaz.

27. Matthee R.P. 1999, The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600–1730, Cambridge, Cambridge University Press.

28. Posselt M. 1866, Der General und Admiral Franz Lefort: Sein Leben und seine Zeit: Ein Beitrag zur Geschichte Peter's des Grossen, vol. 1, Frankfurt am Main, Buchhandlung Joseph Baer.

29. Stoye J. 1964, The Siege of Vienna, London, Collins.

30. Tavernier J.-B. 1889, Travels in India, vol. 1, ed. and transl. by Valentine Ball, Cambridge, Cambridge University Press.

31. Teply K. 1980, Die Einführung des Kaffees in Wien: Georg Franz Koltschitzky, Johannes Diodato, Isaak de Luca, Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 6, Vienna, Kommissionsverlag Jugend und Volk.

32. Troebst S. 1998, Die Kaspi-Volga-Ostsee-Route in der Handelskontrollpolitik Karls XI: Die schwedischen Persien-Missionen von Ludvig Fabritius 1697–1700, Forschungen zur osteuropäischen Geschichte, vol. 54, 176–192.

33. Zagly P. 1685, Histoire de Schick Alli Beg Sanis Prince du Sang de Perse. Contenant sa Genealogie, sa naissance, Ses Voyages, sa Conversion, & son Mariage en France avec la Belle-Sœur de Monsieur Tavernier, Baron d'Aubonne. Et Deux Lettres qu'il a écrites de Moscou au Roi de Perse, Geneva, Muller.

THE ACTIVITIES OF THE MAMIKONYAN NAKHARAR FAMILY IN 452–482

ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆՆԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏՈՀՄԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 452–482 ԹԹ.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАХАРАРСКОГО РОДА МАМИКОНЯНОВ В 452–482 ГГ.

Argishti Vardanyan
Արգիշտի Վարդանյան
Аргишти Варданян

Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia
Պատմության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Институт истории, Национальная академия наук, Армения

patminst@sci.am

Ներկայացվել է՝ 11.03.2025; գրախոսվել է՝ 02.07.2025; ընդունվել է՝ 12.08.2025
Received: 11.03.2025; Revised: 02.07.2025; Accepted: 12.08.2025
Представлено: 11.03.2025; рецензировано: 02.07.2025; принято: 12.08.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.2-76

Abstract – The sons of Hmayak Mamikonyan mentioned in the primary sources – Vahan, Vasak and Artashes, the son of the brother of the Sparapet Vardan (commander of the army) – Hamazasp, as well as Mushegh Mamikonyan, figured in the political life of the Marzpanate Armenia of the second half of the 5th century. The Mamikonyan brothers, arrested in the autumn of 450 by Vasak Syuni and sent as hostages to Persia in 455, were released from exile thanks to the efforts of Bidaxsh Ashusha and returned to their motherland in the early 460s. In the 460s of the 5th century, the Persian court again began to pursue a policy of oppression and persecution against Christians and the establishment of Zoroastrianism, which led to an uprising against Persian rule. In the second half of the 470s, Vahan Mamikonyan, who was the Sparapet, led the liberation struggle against Persian rule, and in 484, by the Treaty of Nvarsak, restored both the rights of the church and the nakharar system, receiving, among other things, the position of Armenian Marzpan. Vasak Mamikonyan, being one of the organizers of the uprising, in 482 during the Battle of Akori, defeated the Persian army with his small army. Prince Mamikonyan died in the Kingdom of Iberia (Virk) on the Charman field. The youngest of the Mamikonyan brothers, Vard, being a patrician, later replaced his brother Vahan, simultaneously occupying the positions of Sparapet and Marzpan. Hamazasp and Mushegh Mamikonyan, returning from Persian exile, led by Sparapet Vahan Mamikonyan, began the struggle against Persian rule. Mushegh Mamikonyan and his Sparapet went through this difficult path of struggle. Hamazasp Mamikonyan helped the historian Ghazar Parpetsi return to Armenia and begin writing the "History of Armenia".

Ամփոփում – V դ. երկրորդ կեսին սկզբնաղբյուրները մարզպանական Հայաստանի ռազմաքաղաքական կյանքում հիշատակում են Հմայակ Մամիկոնյանի որդիներին՝ Վահանին, Վասակին, Արտաշեսին, ինչպես նաև Վարդան սպարապետի եղբորորդի Համազասպին և Մուշեղ Մամիկոնյանին: 450 թ. աշնանը մարզպան Վասակ Սյունու կողմից ձերբակալված և որպես պատանդ պարսից արքունիք ուղարկված Մամիկոնյան եղբայրներն Աշուշա բդեշխի ջանքերով 455 թ. ազատվեցին գերությունից և 460-ական թվականների սկզբներին վերադարձան հայրենիք: V դ. 60-ական թվականներին պարսից արքունիքը տարածաշրջանում վերսկսեց բռնաճնշումները: Եվ քրիստոնեության վերացման, զրադաշտականության հաստատման քայլերը հանգեցրին ապստամբության պարսից տիրապետության դեմ: 470-ական թվականների երկրորդ կեսին սպարապետության գործակալությունը ստանձնած Վահան Մամիկոնյանը գլխավորեց ազատագրական պայքարը պարսից տիրապետության դեմ՝ ի վերջո, 484 թ. Նվարսակի պայմանագրով վերականգնելով թե՛ եկեղեցու, թե՛ հայ նախարարական համակարգի իրավունքները՝ ստանալով նաև հայոց մարզպանի պաշտոնը: Վասակ Մամիկոնյանը, լինելով ապստամբության գլխավոր կազմակերպիչներից մեկը, 482 թ. Ակոռիի ճակատամարտում փոքրաթիվ ուժերով ջախջախեց պարսկական մեծաթիվ զորաբանակին: Մամիկոնյան իշխանը զոհվեց Վիրքում՝ Ճարմանայի դաշտում: Մամիկոնյան եղբայրներից կրտսերը՝ Վարդը, ունենալով պատրիկի աստիճան, հետագայում փոխարինեց եղբորը՝ Վահանին՝ միաժամանակ զբաղեցնելով թե՛ սպարապետի, թե՛ մարզպանի պաշտոնները: Համազասպ և Մուշեղ Մամիկոնյանները, վերադառնալով պարսկական աքսորից, Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ սկսեցին պայքարը պարսից տիրապետության դեմ: Մուշեղ Մամիկոնյանը սպարապետի հետ անցավ այդ պայքարի ամբողջ դժվարին ուղին: Համազասպ Մամիկոնյանն օգնեց պատմիչ Ղազար Փարպեցուն՝ վերադառնալու Հայաստան և գրելու «Հայոց պատմությունը»:

Аннотация – В политической жизни марзпанской Армении второй половины V века фигурировали упомянутые в первоисточниках сыновья Амаяка Мамиконяна – Ваан, Васак и Арташес, сын брата спарапета Вардана – Амазасп, а также Мушег Мамиконян. Братья Мамиконян, осенью 450 г. арестованные Васаком Сюни и в качестве заложников отправленные к персам в 455 г., были освобождены из ссылки благодаря усилиям Бдешха Ашуша и в начале 460-х гг. возвратились на родину. В 460-х годах V века персидский двор вновь стал проводить политику гнета и гонений в отношении христиан и утверждения зороастризма, что привело к восстанию против персидского господства. Во второй половине 470-х гг. Ваан Мамиконян, стоявший во главе спарапетства, возглавил освободительную борьбу, направленную против персидского господства, и в 484 г. по Нварсакскому договору восстановил как права церкви, так и нахарарской системы, получив в том числе должность армянского марзпана. Васак Мамиконян, будучи одним из организаторов восстания, в 482 г. во время битвы при Акори своим малочисленным войском разгромил персидскую армию. Князь Мамиконян погиб в Вирке, на поле Чармана. Младший из братьев Мамиконян – Вард, являясь патрицием, в дальнейшем сменил брата Ваана, одномоментно заняв должность спарапета и марзпана. Амазасп и Мушег Мамиконяны, вернувшись из персидской ссылки, во главе со спарапетом Вааном Мамиконяном начали борьбу против персидского господства. Мушег Мамиконян вместе со спарапетом прошел весь этот трудный путь борьбы. Амазасп Мамиконян помог историку Лазарю Парпеци возвратиться в Армению и приступить к изложению «Истории Армении».

Keywords – Mamikonyans, Vahan, Vasak, Ghazar Parpetsi, Persia.
Հիմնաբառեր – Մամիկոնյաններ, Վահան, Վասակ, Ղազար Փարպեցի, Պարսկաստան:
Ключевые слова – Мамиконяны, Ваан, Васак, Лазарь Парпеци, Персия.

Introduction

The culmination of the Armenian people's struggle for liberation from Persian rule, which had commenced in 450 AD, was marked by the largest battle of the period, fought on 26 May 451 AD on the Avarayr Plain, along the banks of the Tghmut River. Following the death of the sparapet (commander-in-chief) Vardan Mamikonian during the battle, the Armenian forces continued to fight until evening, after which they withdrew from the Tghmut and entrenched themselves in Tayk, Khaghtik, Tmorik, Artsakh, and other impregnable fortresses throughout the country. The resistance persisted until the end of the year. Ultimately, in light of the Armenians' continued resistance, the defeats suffered by Persian forces at the hands of the Kushans in Central Asia, and the incursion of the Huns into the Transcaucasus, the Persian court was compelled to make concessions. It withdrew its forces from Marzpanate Armenia and abandoned the pursuit of its more ambitious objectives.

The Mamikonians in Persian Captivity

Trusting the assurances of the Persian court and the newly appointed marzpan, Atrormizd Arshakan, thirty-seven senior and junior Armenian nakharars (ministers) who had participated in the Battle of Avarayr presented themselves to the marzpan. Among them were the Mamikonian princes Hamazaspian, Hamazasp, Artavazd, and Mushegh (Եղիշե 1989, 389; cf. Փարպեցի 1982, 205). Atrormizd sent them to Ctesiphon, where, in early 452 AD, following their trial, they were exiled – first to Vrkanats land and subsequently to the city of Nyushapuh in the Apar land (present-day Khorasan, in northeastern Persia) (Անանուն [Է. դար] 2013, 164; Ашхарацуиц 2023, 124–125).

Prior to this, in the autumn of 450 AD, the marzpan Vasak Syuni, seeking retribution against his political rivals – the Mamikonians and the Kamsarakans, ordered the arrest of the descendants of those leading the Armenian resistance (Փարպեցի 1982, 157). At his command, the sons of Hmayak – Vahan, Vasak, and Artashes Mamikonians, along with the sons of Arshavir Kamsarakan – all grandchildren of Vardan Mamikonian, were taken into custody and sent to the Persian court as hostages (Փարպեցի 1982, 153; cf. Կյուլեսերյան 1909, 384–385; Կոզյան 1926, 66, 97). In doing so, he sought to influence the subsequent activities of the Mamikonians and the Kamsarakans, who were leading the movement, most likely attempting to induce them to make concessions in the implementation of his political agenda.

In 455 AD, the Iberian prince Ashusha was released from captivity. Through his intercession, Vahan, Vasak, and Artashes Mamikonians (Փարպեցի 1982, 267), along with the Kamsarakan brothers, were freed from Persian imprisonment. As is well known, the Mamikonians, the Kamsarakans, and Ashusha Pitiakhsh were con-

nected through affinal relations. Hmayak Mamikonian and Ashusha were married to the daughters of Vahan Artsruni, while the Mamikonian brothers were sons of Ashusha's sister-in-law. Ashusha's son Vazgen was married to Shushanik, the eldest daughter of the sparapet, while the Kamsarakan brothers were sons of Shushanik's sister. The Mamikonian princes spent their youth in the domains of Ashusha Pitiashkh, under the supervision of their mother, Princess Dzvik.

In 465 AD, Hamazasp, Artavazd, and Mushegh Mamikonians returned to their homeland. Without dwelling on the activities of Hamazaspian or Hamazasp – the younger brother of the sparapet Vardan Mamikonian, which formed the subject of our recent study (Վարդանյան 2024, 54–55), it should be noted that the primary sources provide no direct information about the descendants of Hamazasp Mamikonian. However, in the 480s AD, Ghazar Parpetsi refers to a younger Hamazasp as "the great benevolent and honourable nakharar of the Mamikonians" (Փարպեցի 1982, 449). If Hamazasp was referred to as a nakharar during the tenure of Vahan Mamikonian as marzpan, sparapet, and tanuter (lord) of Armenia, it is highly likely that he belonged to the elder branch of the family.

B. Ulubabyan, though without detailed explanation, rightly observed that this Hamazasp was either the son or grandson of Hamazasp, the brother of Vardan Mamikonian. Among the medieval Armenian noble houses, it was customary to name grandsons after their grandfathers (Փարպեցի 1982, 512, ftn. 4). Moreover, in the Mamikonian dynasty, not only grandsons but also sons were often named after their fathers: in the 4th century AD, the son of the patriarch Vardan bore the same name, and in the early 5th century AD, the third son of the sparapet Hamazasp Mamikonian was also named Hamazasp or Hamazaspian. It is most likely that the younger Hamazasp was his son and had accompanied him during the thirteen-year Persian exile. This younger Hamazasp returned in 465 AD and, following the successful liberation struggle of 482–484 AD, played a role in enabling Ghazar Parpetsi to return from the city of Amid and begin work on his History of the Armenia (Փարպեցի 1982, 449).

During the same period, both Yeghishe and Ghazar Parpetsi mention Mushegh Mamikonian, who had fought at the Battle of Avarayr and, like many of his kinsmen, had been exiled – spending many years in Central Asia. Further mention of Mushegh Mamikonian appears during the Vahanants War (482–484 AD), where he actively participated in the military engagements. In an effort to weaken the resistance and more easily suppress the rebellion, Persian agents spread false rumours in the winter of 483 AD that Vahan's brother, Vasak Mamikonian, and the marzpan Sahak Bagratuni had survived the Battle of Charmana. In response to pleas from the relatives of the fallen, General Vahan Mamikonian dispatched Mushegh Mamikonian to Iberiia at the head of a large regiment (Փարպեցի 1982, 349). After spending several months in Iberia and eventually realising that they had been deceived, Mushegh Mamikonian returned to Armenia with his cavalry and joined Vahan Mamikonian,

who was then retreating to Tayk (Փարպեցի 1982, 353; cf. Լեո 1967, 121–122). In the subsequent months, Mushegh – a Mamikonian sepuh, continued to take part in the Armenian–Persian confrontations until the signing of the Treaty of Nvarsak in 484 AD.

Stepanos Taronetsi Asoghik, who wrote during the period of the Bagratuni Kingdom's ascendancy, notes while mentioning the release of the Armenian nakharars by King Peroz, that the office of the Armenian sparapet (commandership) had remained vacant until the years 464–465 AD. According to Asoghik, upon the release of the nakharars from Persian captivity, this administrative position was assumed for a period of twenty years by Mangnos, the son of Vardan Mamikonian (Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ 2011, 687). As K. Yuzbashyan has noted, "This information regarding the heir of Vardan Mamikonian is puzzling, since no author prior to Asoghik mentions this Mangnos" (Յուզբաշյան 1989, 210). Even Ghazar Parpetsi, who discusses all the Mamikonians of the period, makes no reference to such a figure. He would certainly have mentioned the son of the martyred sparapet, who, according to B. Kyuleseryan's assessment, would have already reached the age required to command a regiment during the liberation movement (Կյուլեսերյան 1909, 380, ftn. 1). Both Yeghishe and Ghazar Parpetsi, who conscientiously record the names of the nakharars and sepuhs who were martyred at Avarayr or were exiled to Persia, would undoubtedly have mentioned Vardan Mamikonian's son, especially if he had led part of the liberation movement. Yet, no such reference exists in their works. M. Chamchiants, addressing this issue, suggests that the error stems from later scribes who relied on a highly inaccurate colophon. According to him, the account does not concern Vardan Mamikonian's son Mangnos, but rather his nephew, Vahan (Չամչյանց 1984, 459). M. Ormanian shares this view, noting that Asoghik confused Mangnos with Vahan (Օրմանյան 2001, 514).

The above considerations make it evident that not only did Mangnos not hold the office of sparapet, but that no such Mamikonian is attested in historical sources. As K. Yuzbashyan has further pointed out, Vahan Mamikonian already held the title of sparapet by the year 482 AD (Յուզբաշյան 1989, 211), and likely assumed this role from the second half of the 470s AD onward.

The Mamikonians on the Threshold of the People's Struggle

Ghazar Parpetsi provides no information regarding how long the Mamikonians and their steadfast allies, the Kamsarakan brothers, remained in Gugark, nor does he specify when they returned to their homeland. Likewise, there is no indication of the precise moment when Vahan Mamikonian assumed the leadership of his clan. It is likely that the new generation of the Mamikonian clan returned to Armenia in the early 460s AD (Օրմանյան 2001, 515), by which time the throne of the Armenian Catholicosate had already been occupied by Gyut Arahezatsi (461–478 AD).

Shortly thereafter, he began to consolidate patriotic forces, planning – if not to cast off Persian rule in Marzpanate Armenia, then at least to restore the pre-Avarayr state of affairs, when power in the country belonged to the Armenian nakharars, the bearer of statehood remained the nakharar system (ministerial nobility), and the key offices were held by representatives of the Armenian Council of Elders. The Catholicos succeeded in taking certain steps in that direction; however, the maghkhaz Gadisho Khorkhoruni accused him of anti-state activity before King Peroz (Փարպեցի 1982, 273). As a result, Gyut was deprived of the Catholicosal throne, and the Christian nobility rallied around Vahan Mamikonian, who, following the Catholicos's deposition, became the country's leading political figure (Յուզբաշյան 1989, 219). Not content with the removal of the spiritual head, the nakharars aligned with the Persian orientation turned to a familiar tactic – this time accusing Vahan Mamikonian.

Given the situation, Vahan Mamikonian departed for Ctesiphon, where he converted to Zoroastrianism in an attempt to allay Persian suspicions (Փարպեցի 1982, 283). Delighted by this decision, the Persian royal court entrusted him with the collection of taxes throughout the country (Լեո 1967, 108). However, before long, Vahan was compelled once again to travel to Ctesiphon and appear before the King of Kings, as his associate Vriv had denounced him at the Persian court, claiming that Vahan, having a large amount of gold in his possession, was using it to win over allies. In the interest of fairness, it must be noted that Vriv's accusation had some foundation, and as K. Yuzbashyan observes: "The rebellion that broke out shortly thereafter must have had its prelude, even if only in the secret plans of the sparapet" (Յուզբաշյան 1984, 96). Continuing the course set by Catholicos Gyut, Vahan Mamikonian had likely begun secret negotiations both with the Byzantine Empire and with tribal groups of the North Caucasus. The large amount of gold was, in all probability, intended to enlist their support in the anti-Sasanian struggle.

Nonetheless, once again, the Mamikonian prince succeeded in outmanoeuvring his adversaries. Realising that the affair was taking a dangerous turn, he took the gold he possessed and set out for Ctesiphon to dispel King Peroz's suspicions – a task in which he succeeded (Փարպեցի 1982, 283, 285). It was likely at this very time, on the eve of the uprising, that the Mamikonian prince was granted the office of sparapet. It is noteworthy that in the period preceding the rebellion, Ghazar Parpetsi does not yet refer to Vahan Mamikonian as sparapet. In this regard, the first time Ghazar refers to Vahan is as "commander of the Armenians" (hayots zoravar) (Փարպեցի 1982, 295), when, through his will, Sahak Bagratuni was appointed marzpan of Armenia. In subsequent events, however, the Mamikonian prince is already referred to as sparapet.

Sebeos also refers to Vahan Mamikonian as sparapet and the leading figure of the Armenian marzpanate (Սեբեոս 1979, 45), rather than Sahak Bagratuni, as B. Harutyunyan attempts to present (Հարությունյան 2016, 101), portraying the latter as the leader of the rebellion, and shortly thereafter adding that Sahak was elected

king of the country by the nakharars, and not as marzpan (Հարությունյան 2016, 103). It is needless to say that the sources contain no reference to the proclamation of a kingdom either on the eve of the Vahanants War or during its course, nor is there any evidence confirming such a claim. It should be noted that the Bagratuni prince assumed the office of marzpan solely through the will of Vahan Mamikonian and his supporters, and during the battles he generally served as the commander of one of the military wings under the sparapet. For the Persian royal court as well, as K. Yuzbashyan has noted, "Vahan was the foremost figure in Armenia; it must be concluded that it was he who was recognised as sparapet and presented himself to King Peroz in that capacity" (Յուզբաշյան 1989, 262–263, ftn. 4), and he was reconfirmed in this role by the Persian court during the second half of the 470s AD, during his second visit to Ctesiphon.

The next Mamikonian to be active in the latter half of the 5th century AD was Vahan sparapet's younger brother, Vasak, who, upon returning from captivity, supported his brother in his undertakings. In 482 AD, the marzpan Adervshnasp set out against the rebels with a force of seven thousand men, and he was met by an Armenian contingent of only four hundred soldiers under the command of Vasak Mamikonian (Փարպեցի 1982, 301). In the autumn of 482 AD, near the village of Akori at the foot of Mount Masis, the first battle between the opposing forces took place. Without delving into the details of the battle, it should be noted that the small Armenian force, despite the betrayal of Garjoyl Khorkhoruni, commander of the left flank of the Armenian army, who defected to the Persians with his hundred men, performed a military miracle by defeating an enemy that outnumbered it tenfold (Փարպեցի 1982, 301, 303, 305). This stands as one of the rarest instances in the history of world battles.

We next encounter Vasak Mamikonian in May 483 AD in the canton of Artaz, near the village of Nersehapat, not far from Avarayr, where a battle took place. He is mentioned as an assistant to the supreme commander Vahan Mamikonian and was expected to provide support to one of the military wings during the engagement. In this battle, the Armenian army achieved a decisive victory, crushing the numerically superior Persian forces (Փարպեցի 1982, 317). The Armenian triumph was complete: the large Persian army was annihilated, having failed even to accomplish the most minimal of its objectives.

However, the Armenians were not able to enjoy the fruits of victory for long. At the request of the Iberian King Vakhtang Gorgasal (446–502 AD), the Armenian army rushed to his aid and fought a battle in early autumn of 483 AD on the plain of Charmana. In this engagement, the united Armenian-Iberian army, under the command of Vahan Mamikonian, suffered a defeat at the hands of the overwhelmingly superior Persian forces, due in part to the treachery of some Armenian and Iberian nobles who had secretly entered into agreement with the Persians (Փարպեցի 1982, 325, 327, 329; Essays on the History of Georgia 1988, 72). Vasak Mamikonian was heroically martyred in this battle.

As for Artashes, the third son of Hmayak Mamikonian, the primary sources, particularly Ghazar Parpetsi, provide no information concerning him following his release from Persian captivity.

Conclusions

During the post-Avarayr period, the Mamikonians, having managed to restore their place and status among the Armenian nobility, once again rose to confront the external threat, attempting to restore at least the internal autonomy, if not the full independence, of Marzpanate Armenia. The Mamikonian princes, particularly Vahan, Vasak, and their other kinsmen, who had endured Persian captivity and enforced religious conversion, were able to revive the nationwide resistance against Persian domination, which culminated in the victorious peace treaty of Nvarsak in 484 AD. As a direct consequence of this treaty, Vahan Mamikonian (485–505 AD) assumed the office of marzpan of Armenia, and the political situation of pre-Avarayr Armenia was reinstated, with the Armenian nakharar system remaining the bearer of national statehood. Nevertheless, Persian supreme authority was not abolished.

Upon returning from captivity, Hamazasp Mamikonian assisted Ghazar Parpetsi in returning from the city of Amida and in beginning the writing of the History of Armenia. Following his release from Persian captivity, Mushegh Mamikonian participated in the victorious Vahanants War, serving as one of the sparapet's closest allies. Vasak was heroically martyred in the battle of Charmana in 483 AD. Due to the scarcity of primary sources, little is known about the other Mamikonians of this period – Artavazd and Artashes, who were also present on the political stage.

Acknowledgements

The author expresses his gratitude to Dr Alexan Hakobyan, the Head of the Christian Orient Department at the Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, for his valuable guidance and insightful suggestions throughout the course of this study.

Գրականություն/References/Литература

1. Անանուն (Է. դար) 2013, Աշխարհացոյց. Գիտա-քննական բնագիր Ալեքսան Յակոբեանի, Հանդէս ամսօրեայ, թիւ 1–12:
Ananun (Anonymous) (7th c.) 2013, Ashkharhatsuyts. Critical–Scholarly Text by Aleksan Hakobyan, Handes Amsorya, N 1–12 (in Armenian).
2. Եղիշե 1989, Վարդանի եւ հայոց պատերազմի մասին, թարգմանությունը եւ ծանոթագրությունները Ե. Տեր-Մինասյանի, Երեւան, ԵՊՀ հրատ.:
Yeghishe 1989, About Vardan and the Armenian War. Translated and annotated by Y. Ter-Minasyan, Yerevan, YSU Press (in Armenian).
3. Լեո 1967, Հայոց պատմություն, Երկերի ժողովածու, հ. Բ, Երեւան, «Հայաստան»:

Leo 1967, The History of Armenia, Collected Works, vol. II, Yerevan, Hayastan (in Armenian).

4. Կյուլեսերյան Բ. 1909, Եղիշե, քննական ուսումնասիրություն, Վիեննա, Մխիթարյան տպարան (in Armenian).
Kyuleseryan B. 1909, Yeghishe, A Critical Study, Vienna, Mekhitarist Press.

5. Կոգյան Ս. 1926, Կամսարականները «տեարք Շիրակայ եւ Արշարունեաց» պատմական ուսումնասիրութիւններ, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան:
Kogyan S. 1926, The Kamsarakans, "Lords of Shirak and Arsharunik": Historical Studies, Vienna, Mekhitarist Press (in Armenian).

6. Հարությունյան Բ. 2016, Արծրունյաց իշխանական ընտանիքը հայոց պատմության մեջ, Երեւան, «Մեկնարկ»:
Harutyunyan B. 2016, The Artsruni Princely Family in Armenian History, Yerevan, Meknark (in Armenian).

7. Ղազար Փարպեցի 1982, Հայոց պատմություն թուղթ Վահան Մամիկոնյանին, քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի եւ Ստ. Մալխասյանցի, Երեւան, ԵՊՀ հրատ.:
Ghazar Parpetsi 1982, The History of Armenia. Letter to Vahan Mamikonyan. Critical Text by G.Ter-Mkrtchyan and St. Malkhasyants, Yerevan, YSU Press (in Armenian).

8. Յուզբաշյան Կ. 1984, Ե՞րբ է սկսվել Վահան Մամիկոնյանի գլխավորած ապստամբությունը, Պատմաբանասիրական հանդես, N 1, 95–101:
Yuzbashyan K. 1984, When did the Rebellion Led by Vahan Mamikonian Begin? Historical-Philological Journal, N 1, 95–101 (in Armenian).

9. Յուզբաշյան Կ. 1989, Ավարայրի ճակատամարտից դեպի Նվարսակի պայմանադրությունը, Երեւան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ.:
Yuzbashyan K. 1989, From the Battle of Avarayr to the Treaty of Nvarsak, Yerevan, Academy of Sciences of Armenian SSR Press (in Armenian).

10. Չամչեանց Մ. 1984, Հայոց պատմություն (սկզբից մինչեւ 1784 թվականը), հ. Բ, Երեւան, ԵՊՀ հրատ.:
Chamchiants M. 1984, The History of Armenia (from the Beginning to 1784), vol. II, Yerevan, YSU Press (in Armenian).

11. Սեբեոս 1979 Պատմություն, աշխատասիրությամբ Գ.Վ. Աբգարյանի, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Sebeos 1979, History. Edited by G.V. Abgaryan, Yerevan, Academy of Sciences of Armenian SSR Press (in Armenian).

12. Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ 2011, Տիեզերական Պատմություն, Մատենագիրք հայոց, ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, Երեւան, «Նաիրի»:
Stepanos Taronetsi Asoghik 2011, Universal History, Matenagirk Hayots, vol. XV, 10th Century, Yerevan, Nairi (in Armenian).

13. Վարդանյան Ա. 2013, Աղվանքի պատմաաշխարհագրական քննություն, Երեւան, Մեսրոպ արք. Աշճեան մատենաշար:
Vardanyan A. 2013, Historico-Geographical Research of Aghvank, Yerevan, Arch. Mesrob Ashjian, Book Series (in Armenian).

14. Վարդանյան Ա. 2024, Մամիկոնյանների գործունեությունը V դարի առաջին կեսին, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2, 44–62:
Vardanyan A. 2024, Activities of the Mamikonyans in the First Half of the V Century, Herald of Social Sciences, N 2, 44–62 (in Armenian).

15. Օրմանեան Մ. 2001, Ազգապատում, Էջմիածին, տպ. Ս. Էջմիածնի, 1780:
Ormanian M. 2001, Azgapatum, Etchmiadzin, Mother See of Holy Etchmiadzin, Publishing House of the Mother See of Holy Etchmiadzin, 1780 (in Armenian).

16. Ашхарацуйц (армянская география) V–VII вв. Мовсеса Хоренаци и Анания Ширакаци 2023, предисловие, перевод и комментарии А.Ж. Арутюняна, Белгород, «Зебра».
Ashkharatsuyts (Armenian Geography) V–VII cc. Movses Khorenatsi and Anania Shirakatsi 2023, Foreword, Translation and Comments by H.Zh. Harutyunyan, Belgorod, Zebra (in Russian).

17. Меликишвили А., Лордкипанидзе О. 1988, Очерки истории Грузии 1988, Грузия в IV–X веках, Тбилиси, «Мецниереба».
Melikishvili A., Lordkipanidze O. 1988, Essays on the History of Georgia 1988, Georgia in the 4th–10th Centuries, Tbilisi, Metsniereba (in Russian).

THE CHARACTERISTICS OF THE CULTURAL LIFE OF THE ARMENIAN COMMUNITY IN THE UAE AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

ԱՄԷ-Ի ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԻ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ XXI ԴԱՐԱՍԿԻՁԲԻՆ

ОСОБЕННОСТИ КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ АРМЯНСКОЙ ОБЩИНЫ ОАЭ В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

Chake Mangassarian-Menkechyan
Շաքէ Մանկասարեան-Մենկեչյան
Шаке Мангасарян-Менкечян

Yerevan State University, Armenia
Երևանի պետական համալսարան, Հայաստան
Ереванский государственный университет, Армения

history@ysu.am

Received: 16.01.2025; Revised: 08.07.2025; Accepted: 12.08.2025
Ներկայացվել է՝ 16.01.2025, գրախոսվել է՝ 08.07.2025, ընդունվել է՝ 12.08.2025
Представлено: 16.01.2025; рецензировано: 08.07.2025; принято: 12.08.2025

© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.2-86

Abstract – This article examines the cultural rights of Armenians as a national minority in the United Arab Emirates (UAE), focusing on various programs and events that contribute to the preservation and promotion of their cultural heritage. It delves into the activities of traditional Armenian charitable and cultural organizations, highlighting key initiatives in the fields of education and culture. The article examines the impact of Armenian Church activities, identity-building activities, and external forces, such as Armenia and the global Armenian diaspora, on the cultural life of the UAE community. In the 21st century, the Armenian community continues to actively participate in promoting cultural pride through educational initiatives, international partnerships, and strategic representation of Armenian culture on international platforms. These efforts will not only enrich the UAE's cultural fabric, but also contribute to the wider recognition of Armenian heritage on the global stage. The Armenian community in the UAE continues to engage in the preservation and promotion of cultural heritage through various organizations and committees.

Ամփոփում – Այս յօդուածը կ'ուսումնասիրէ հայերու մշակութային իրաւունքները՝ որպէս ազգային փոքրամասնութիւն Արաբական Միացեալ Էմիրութիւններու մէջ (ԱՄԷ), կեդրոնանալով անոնց մշակութային ժառանգութեան պահպանման ու յառաջխաղացմանը նպաստող տարբեր ծրագրերու եւ միջոցառումներու վրայ: Այն կը խորանայ հայկական

աւանդական բարեգործական եւ մշակութային կազմակերպութիւններու գործունէութեան մեջ՝ ընդգծելով կրթութեան եւ մշակոյթի ոլորտին հիմնական նախաձեռնութիւնները: Յօդուածը կ'ուսումնասիրէ Հայ եկեղեցւոյ միջոցառումներուն, ինքնութեան ամրապնդման գործունէութեան եւ արտաքին ուժերուն, ինչպիսիք են Հայաստանի եւ համաշխարհային հայկական սփիւռքի ազդեցութիւնը ԱՄԷ համայնքի մշակութային կեանքին վրայ: XXI դարուն հայ համայնքը կը շարունակէ աշխուժօրէն մասնակցիլ մշակութային զարգացմանը՝ կրթական նախաձեռնութիւններու, միջազգային համագործակցութիւններու եւ հայկական մշակոյթի միջազգային հարթակներուն ռազմավարական ներկայացման միջոցով: Այս ջանքերը ոչ միայն կը հարստացնեն ԱՄԷ մշակութային հիւսուածքը, այլեւ կը նպաստեն հայկական ժառանգութեան աւելի լայն ճանաչմանը համաշխարհային ասպարեզին մէջ: ԱՄԷ-ի հայ համայնքը տարբեր կազմակերպութիւններու եւ յանձնախումբերու միջոցով կը շարունակէ զբաղուիլ մշակութային ժառանգութեան պահպանման եւ առաջ մղման գործով:

Аннотация – В статье рассматриваются культурные права армян как национального меньшинства в Объединенных Арабских Эмиратах (ОАЭ). Особое внимание уделяется различным программам и мероприятиям, которые способствуют сохранению и популяризации их культурного наследия. В ней представлены деятельность традиционных армянских благотворительных и культурных организаций, ключевые инициативы в области образования и культуры. Особое внимание уделяется влиянию деятельности Армянской церкви, мероприятий по формированию идентичности и внешних сил, таких как Армения и мировая армянская диаспора, на культурную жизнь общины ОАЭ. В XXI веке армянская община продолжает активно участвовать в культурной жизни посредством образовательных инициатив, международного партнерства и стратегического представления армянской культуры на международных платформах. Эти усилия не только обогатят культурный пласт ОАЭ, но и будут способствовать более широкому признанию армянского наследия на мировой арене. Армянская община в ОАЭ продолжает заниматься сохранением и популяризацией культурного наследия через различные организации и комитеты.

Keywords – Armenian community, UAE, Diaspora, cultural heritage, identity.
Հիմնաբառեր – հայ համայնք, ԱՄԷ, Սփիւռք, մշակութային ժառանգութիւն, ինքնութիւն:
Ключевые слова – армянская община, ОАЭ, диаспора, культурное наследие, идентичность.

Introduction

The Armenian community in the United Arab Emirates has a rich history spanning over 50 years, during which it has successfully established and organized itself.

In the 21st century, the Armenian community in the UAE remains actively involved in preserving and promoting its cultural heritage through various organizations and committees. Through educational and cultural programs, international cooperation, and showcasing Armenian culture on prestigious international platforms, the community aims to enhance recognition of its heritage (Khzmalyan 2021, https://www.armedu.am/index.php/am/news/view/8090).

This article explores the cultural rights of Armenians as a national minority in the UAE, highlighting the programs and events that stem from these rights. It also delves into the activities of traditional Armenian charitable and cultural organizations, as well as the various national events such as educational initiatives, church events, and identity-strengthening activities. Additionally, the article examines the influence of external factors, including ties with the Republic of Armenia and the Armenian Diaspora communities, on the cultural life of Armenians in the UAE.

Armenian Cultural Events in the UAE in the Context of Cultural Rights of National Minorities

Culture is crucial for a nation's identity and plays a significant role in its growth and preservation. Therefore, prioritizing the creation of conducive environments for the development of national culture through practical measures is essential. The UAE's efforts, particularly under the guidance of the Ruler of the Emirate of Sharjah, to safeguard heritage align with UNESCO's guidelines for preserving human heritage.

The UAE has demonstrated a deep understanding of its roots and heritage while also embracing future possibilities. The annual "Sharjah Cultural Heritage Days" festival exemplifies this balance of honoring cultural heritage while looking towards the future. Through its events, the festival contributes significantly to global initiatives aimed at safeguarding human heritage and protecting the national identities of communities from the risk of disappearance (Dr. Abdul Aziz Al-Muslim, Head of Sharjah Heritage Foundation, speaks to the UAE News Agency Newspaper 2022, www.youm 7.com, https://tinyurl.com/bdcnndv5).

UAE Cultural Festivals

The UAE hosts a variety of cultural festivals that highlight the heritage of its diverse population. Notable examples include the annual Sharjah Heritage Days and the Dubai International Arts Festival, which showcase Armenian cultural events. One significant event was the "Armenian Cultural Week" in Abu Dhabi from March 24–29, 2001. Organized by the Embassy of the Republic of Armenia in the UAE and the Abu Dhabi Cultural Centre, an exhibition of 'Armenian Applied Arts' was inaugurated on March 24, 2001 in the big hall of Abu Dhabi Cultural Centre. This event was sponsored by Sheikh Abdullah bin Zayed Al Nahyan, the Minister of Information and Culture and son of the country's president. (An Exhibition of Armenian applied Art was opened in UAE Capital on March 24 2001, https://hyeforum.com/topic/4460-exhibition-of-armenian-applied-arts-opened-in-abu-dabi/). The RA Ministry of Culture also provided substantial support for the exhibition.

This cultural event marked a significant milestone in interstate cooperation following the establishment of the RA Embassy in the UAE. The exhibition opening was attended by government officials, ambassadors accredited to the UAE, members of the Armenian community, and art enthusiasts. The event received coverage from

prominent UAE media outlets, with interviews and comments highlighting the appreciation for Armenian art. (UAE Shepor Newsletter, Issue No. 13, Armenian Culture Week in the UAE (March 24–29, 2001), Report of the Armenian Embassy in the UAE). It is important to note that the Ministry of Foreign Affairs' involvement in cultural events of national minorities in the UAE is typically based on initiative rather than legal requirements. Decisions to support such events are influenced by factors such as cultural alignment with the UAE's vision, diplomatic relations with the partner country, and the potential benefits of cultural exchange and community engagement. While there is no specific legislation mandating government sponsorship of these events, the UAE often provides support through entities like the Ministry of Culture and Youth, local governments, and organizations such as the Cultural Foundation-Abu Dhabi and Dubai Culture. The UAE's commitment to promoting cultural diversity, tolerance, and international cooperation aligns with its broader values and initiatives, including the Year of Tolerance in 2019 (The year 2019 was proclaimed as Year of Tolerance Upholding the UAE's Status as a Global Capital for Tolerance, https://www.moet.gov.ae/en/-/en/year-of-tolerance-1) and efforts to foster peaceful coexistence among its diverse population.

Cultural Heritage Institutions in the UAE.

The UAE is known for its various cultural institutions, including museums, art galleries, and cultural centres that serve as platforms for different communities to display their cultural heritage. The Sharjah Calligraphy Museum is the only museum in the Arab world solely dedicated to calligraphy (The Sharjah Calligraphy Museum, https://www.visitsharjah.com/activities/culture/sharjah-calligraphy-museum/). The Sharjah Maritime Museum illustrates the historical significance of the sea in the development of coastal cities over the past 6,000 years (The Sharjah Maritime Museum, https://www.visitsharjah.com/activities/family/sharjah-maritime-museum/). The Sharjah Heritage Museum has been devoted to showcasing the authentic heritage of Sharjah for several decades, celebrating the rich culture of the Emiratis and residents of the city (The Sharjah Heritage Museum, https://www.visitsharjah.com/activities/heritage/sharjah-heritage-museum/). The Sharjah Cultural Heritage Days Festival, established in 2003, is a significant cultural event celebrated as part of UNESCO World Heritage Days (Armenia is an Honorary Guest of Sharjah Heritage Days Cultural Festival, https://www.president.am/en/press-release/item/2022/01/15/Nouneh-Sarkissian-in-Sharjah/ 15 January 2022). From March 10 to 28, 2022, the 19–day session of the annual Sharjah Heritage Days festival took place with the theme "Heritage and the Future". The event was attended by representatives from 33 countries, with Armenia being the guest of honour. The Armenian pavilion, located in 12 halls, showcased various aspects of Armenian cultural heritage, ranging from historical artefacts to contemporary expressions. Visitors had the opportunity to explore Armenian manuscript art, miniatures, music, and traditional crafts such as carpet weaving,

embroidery, lacemaking, woodworking, khachkar making, doll making, and Armenian costumes. (Sharjah Heritage Days 19th Edition. The annual festival held in Sharjah, UAE, from March 10th to 28th, 2022. This international event is hosted every year in the city's heritage area along the Sharjah corniche. https://www.facebook.com/seta.balouzian/videos/542477787047792?idorvanity=209120942547692, https://www.facebook.com/watch/?v=696307808229479). The pavilion was visited by Karen Grigoryan, the Chargé d'Affaires ad interim of the Republic of Armenia in the UAE, and Bishop Mesrop Sarkissian, the Primate of the Armenian Diocese of the UAE and Qatar (Introducing Armenian Culture to Foreigners at the "Sharjah Heritage Days" Festival, 14 March 2022, Ar.armradio.am, https://tinyurl.com/bk8s4kbr).

On April 27, 2024, the "Ajman Tourism Development Department" organized the inaugural "Folklore String Festival" on World Dance Day at the "Ajman Centre". The event featured international performances lasting 90 seconds each, showcasing 18 unique acts representing various folklore traditions from around the world. The performances included dances from Russia, Greece, Argentina, Georgia, Austria, Spain, Ukraine, India, Moldova, Hungary, and Armenia, highlighting cultural diversity and fostering cultural exchange. This event played a significant role in enhancing cultural relations and connections between different communities and nations. The Folklore String Festival is a showcase of artistic excellence–and a demonstration of the significance of cultural exchange. The Tourism Development Authority of the Emirate of Abu Dhabi organizes these events to foster mutual understanding and unity among diverse cultures, creating enduring community connections and encouraging cultural integration (Ajman Tourism organizes the Folk Strings Festival in celebration of World Dance Day, www.merimedia.net, https://tinyurl.com/y27pspdt, 27 April 2024).

UAE Government Grant Support

The UAE Government has consistently been a major donor to UNESCO, actively participating in various programs that have benefited people worldwide. Through grants and sponsorships, the UAE supports cultural organizations, encouraging communities to safeguard and showcase their distinct cultural identities (The UAE Embassy in Armenia organizes a Virtual Session "Intercultural Cooperation: UNESCO and Cultural Diplomacy" on September 20, 2020, https://www.mofa.gov.ae/ar-ae/mediahub/news/2020/9/21/21-09-2020-uae-armenia).

The main actors in the cultural life of the Armenian community in the UAE and the events they have implemented

The cultural life of the Armenian community in the UAE is driven by key organizations that have implemented various activities. These include the "Armenian Cultural Association of Abu Dhabi" from 1990–2010, the "Armenian Relief Society" from 2010–2017, and the "Hamazkayin Armenian Educational and Cultural Union"

from 2011–2017. These organizations serve as the cultural and spiritual core of the community, organizing events, public gatherings, lectures, religious services, spiritual reflections, and Bible studies to strengthen community bonds and promote Armenian culture.

The "Armenian Cultural Association of Abu Dhabi" was established in 1990 in the United Arab Emirates by a group of Armenians with the aim of organizing cultural events for both Armenian and foreign nationals. However, the association ceased its activities in 2010 due to the relocation of its members. (The Armenian Cultural Association of Abu Dhabi was founded on February 11, 2020, and its activities can be found on their website www.emahay.com). Over the course of two decades, from 1990 to 2010, the association played a significant role in promoting Armenian culture in Abu Dhabi and showcasing Armenian art alongside other cultures. "The Armenian Cultural Association of Abu Dhabi", in partnership with the Abu Dhabi Concert Committee, organized a series of memorable artistic events–featuring the Armenian State Symphony Orchestra from Armenia. The orchestra, comprised of 25 musicians, was conducted by the late renowned Aram Gharabekian. The performances took place in 2000 on May 6, 7, and 8 at the Cultural Foundation Auditorium in Abu Dhabi (700 attendees), the American University of Sharjah (750 attendees), and the Crown Plaza Ballroom in Dubai (900 attendees). The same orchestra returned in 2002 for performances on May 4, 5, and 6 at the same venues, with audiences of 650, 1,000, and 600 spectators, respectively (The Commemorative Volume of the Armenian Cultural Association of Abu Dhabi 2014, 1).

Another significant event was the performance of the Classical Music Ensemble "Talented Children of Armenia" in the UAE from April 28 to May 1, 2007 (Young talents of Armenia in Dubai, April 2007, https://www.azad-hye.com/news/young-talents-of-armenia-in-dubai/). This event, along with the previously mentioned one, highlights the crucial role of cultural diplomacy and artistic exchange in strengthening connections between the Armenian Diaspora and various cultural communities. It is worth mentioning that the group was led by the late Romaine Kozmoyan, a former representative of the Committee for Cultural Relations with the Diaspora Armenians at the Soviet Embassy in Lebanon and the artistic director was Lolita Boghossian. The ensemble delivered four remarkable performances: on April 28 at the Alliance Française (French Cultural Centre) in Dubai, on April 29 at the ADMA OPCO's HQ Auditorium (ADMA OPCO Auditorium. 1st Floor ADMA OPCO HQ Building at Abu Dhabi Corniche. Located on Najda Street, between Khalifa Street and Corniche), on April 30 at the Abu Dhabi Cultural Institute Concert Hall, and the final performance on May 1 at the Pierre Keossean Hall of the St. Gregory the Illuminator Church Complex in Sharjah. These events attracted audiences of over 400 music enthusiasts and 150 adults and children, respectively (The Commemorative Volume of the Armenian Cultural Association of Abu Dhabi 2014, 2).

These initiatives not only showcased Armenian art, but also fostered goodwill, cultural exchange, and awareness, illustrating how artistic endeavours can transcend borders and cultures. Such events play a vital role in preserving the identity and vibrancy of the Armenian Diaspora worldwide.

The Armenian Relief Society (ARS) is a prominent organization in the cultural life of the Armenian community in the UAE.

The Sharjah-Dubai branch of the ARS was established on December 23, 2010, and has since been actively involved in various activities. The branch has organized events such as promoting its activities and celebrating the anniversary of the founding of the ARS. The first anniversary of the ARS United Arab Emirates branch was celebrated on March 22, 2012, at the Pierre Keoseyan Hall in Sharjah. The second anniversary was celebrated on December 15, 2012, with a dinner and celebration organized by the Social Committee at the St. Gregory the Illuminator Church Complex in Sharjah. The ARS Educational Committee in the UAE Armenian Community organized a lecture on "Organizational Laws" on March 26, 2011, at the residence of Ms. Lisa Saghdejian. Women's Day was celebrated on March 22, 2012, at the Mall of the Emirates, Dubai. Mother's Day celebration took place on May 9, 2015, at the National Ohannesian and Abu Dhabi Schools, where students were presented with a statue of the Mother of God. (ARS celebrates Mother's Day, www.emahay.com, https://tinyurl.com/32tmz37j, https://tinyurl.com/32t mz37j). The ARS also organized a culturally significant event, the Ashughan (bardic) Songs Evening on October 19, 2012, to commemorate the 300th anniversary of Sayat Nova's birth. Other activities organized by the ARS UAE branch included The Armenian Handicrafts Exhibition and Sale which took place on April 5, 2013, at the Dubai Festival City 'Armenian Creative Hands' pavilion, arranged by the Handicrafts Committee. Additionally, embroidery courses focus on Armenian embroidery traditions from Van, Marash, and Ourfa, as well as Svaz embroidery including crochet and cross-stitch courses from October 2014 to December 13, 2014, organized by the Handicrafts Committee. In addition to the importance of organizing a feast for community life and strengthening cooperative ties, a social committee held an event on December 21, 2013, at the Pierre Keoseyan Hall of the St. Gregory the Illuminator Church Complex in Sharjah.

The ARS UAE chapter concluded its operations in the UAE in 2017, having successfully implemented various cultural initiatives and committees that were well-received by the community.

The Hamazkayin Armenian Educational and Cultural Union has been a key player in the cultural life of the Armenian community in the UAE, offering a wide range of activities such as choirs, dance groups, theatre groups, literary and cultural initiatives, art exhibitions. The organization has played a vital role in educating the new generation, promoting Armenian culture, and supporting Armenian intellectuals in both the homeland and the Diaspora. Since its establishment, Hamazkayin has enriched the lives of the Armenian diaspora by emphasizing Armenian writing, litera-

ture, and culture, thereby contributing to the preservation of our heritage (Bedikian, K., October 30, 2024, Asbarez newspaper, https://asbarez.am/archives/469366).

The National Armenian Educational and Cultural Union established the "Mushegh Ishkhan" chapter of Hamazkayin in the UAE on April 16, 2011. Since its inception, the one-member chapter has hosted various events, such as a literary evening commemorating the "500th anniversary of Armenian printing" and the declaration of 2012 as the "Year of the Armenian Book" by His Holiness Aram I., a lecture on "The Role of Women in Armenian Literature" was organized on the 4th February 2012 (Armenian Diaspora Yearbook 2012, 3), a literary evening focused on Armenia-Diaspora cooperation was held by the literary group of the "Mushegh Ishkhan" chapter (Armenian Diaspora Yearbook 2012, 4).

The "George Sarkissian" theater group of the "Mushegh Ishkhan" chapter has been instrumental in showcasing Armenian cultural heritage through theatrical performances. Some notable plays include Jacques S. Hakobyan's "The Crane is making a call" in 2012, George Apelian's "We Became Millionaires" on March 10, 2013, and Hagop Baronian's "Shoghokort"on March 20, 2015 (Mangassarian, Sh. (Menkechian) 2024, The performances of the "George Sarkissian" Theater unit of the "Moushegh Ishkhan" Branch of Hamazkayin. Seta Mangasarian's Patriotic Activities in Aleppo, the Emirates, and Canada. Darperag21.net, https://tinyurl.com/4wk6t7k6). However, the theatre group eventually disbanded, leaving the community without a theatre group. Additionally, the Fine Arts Committee of the chapter organized a student painting competition and exhibition themed "MOTHER" on April 19, 2013, at 4:30 pm. in the Pierre Keoseyan Hall of the St. Gregory the Illuminator Church Complex in the Emirate of Sharjah.

Cultural Activities of Native Armenian Organizations in the UAE

In the UAE, there are no compatriot associations that can fill the void left by cultural initiatives. Unlike other diaspora communities, which have various compatriot associations like the Cultural Union of Ayntab's Educators, the Revival Union of Ourfa, the Compatriot Association of Tigranakert, the Armenian Youth Union of Kilis, and the Zeytun, Palu, and Perechik communities.

Since the Armenian community was established in the UAE, the National Councils of the UAE and the committees under its patronage have played a role in preserving culture. This includes the Armenian churches in Sharjah and Abu Dhabi, the Ohannesian and Abu Dhabi Khanoyian Armenian Day Schools and Sunday Schools, the Abu Dhabi Church-loving Ladies' Auxiliary, and the Abu Dhabi Youth Committee

The primary goal of establishing the UAE Armenian Youth House Committee is to bring together young individuals and organize events that support and preserve their Armenian cultural heritage. The UAE Armenian Youth House Committee provides a platform for Armenian youth to learn about their history, language, customs, and traditions, ensuring that these aspects are passed down to future genera-

tions. In 1991, the foundation was laid with the purpose of uniting the youth of the community and engaging them in activities such as sports and social events.

The UAE Armenian Youth House and Sports Committee offers opportunities for Armenian youth to participate in sports, cultural activities, and community services, fostering a sense of identity and community. These events also aim to connect the young Armenian generation in the UAE with their heritage and strengthen community bonds.

It is evident that the youth of the community have evolved since the 1990s when many young individuals left for educational purposes. A significant portion of today's youth are university graduates and promising individuals who have chosen to settle in the UAE. From 2010 to 2022, as part of the reorganization efforts of the Armenian Diocese of the United Arab Emirates, Qatar, and the Surrounding Areas, the involvement of youth in the Youth Committees of the UAE, Dubai, the Northern Emirates, and Abu Dhabi has been expanded. (Statement from the UAE National Assembly, December 16, 2023, Link posted on the Emahay Facebook, https://www.facebook.com/photo/?fbid=741409651355836&set=a.550209983809138).

Among the events carried out by the UAE Armenian Youth House operating under the National Administration of Dubai and the Northern Emirates include a SOAP FOOTBALL game at the Darb al Zalak Centre on June 12, 2015, an online Patriotic Songs Evening on May 26, 2020, a youth gathering at the Hard Rock Dining Hall on June 17, 2022, a Bowling Tournament at Al Nasser Stadium on November 6, 2022, and a Family Park trip and sports games event at Creek Park Gate 4 in Dubai on January 29, 2023. The latter event featured music, hospitality, gifts, and a pleasant atmosphere, with participants aged 10 and above taking part in the games (The Youth Committee has organized a Family Park Trip. December 16, 2023. Emahay Facebook link, https://www.facebook.com/photo/?fbid=5119800828121854&set=a.283547171747268).

Cultural events and activities organized by the Armenian community in the UAE (event analysis)

Community events are categorized into the following areas:

1. Armenian national and religious holidays,
2. Lectures and poetry evenings,
3. Screenings of national and cultural films,
4. Singing, dancing, theatrical performances, poetry readings, meetings, family outings,
5. New Year festive Bazaar, New Year's celebrations.

Events–and celebrations dedicated to Armenian national and religious holidays hold significant importance in the Armenian communities of the Diaspora and the Armenian community in the UAE, serving as a crucial aspect of Armenian identity and spirituality.

In the UAE, these celebrations not only showcase cultural pride, but also reinforce the spiritual values that have been passed down through generations. Through these events, Armenians in the UAE uphold their identity, heritage, deepen their faith, and strengthen their unity, embodying the enduring spirit and resilience of the Armenian community.

During the specified period, several significant events took place in the national and spiritual life of the community. Notable examples include the "Erebuni-Yerevan 2798" Celebration organized by the Artistic Committee on October 21, 2016, at the "Pierre Keoseyan Hall" of the St. Gregory the Illuminator Church Complex, the traditional Vartavar celebration organized by the Abu Dhabi Youth Committee on July 24, 2022, and July 16, 2023, inside the Holy Martyrs Church complex in Abu Dhabi. Additionally, a Prayer of Solidarity with the Armenians of Artsakh was held in response to His Holiness Aram I's call to support Artsakh on Sunday, October 1, 2023, in the churches of the Armenian Diocese of the United Arab Emirates, Qatar, and surrounding areas. A Holy and Immortal Liturgy was conducted for the well-being of the Artsakh Armenians, along with a Requiem Mass for the souls of the martyrs of Artsakh (Prayer of Solidarity for the Armenians of Artsakh, 1 October 2023, St. Gregory the Illuminator Church, Sharjah, https://www.facebook.com/photo/?fbid=698354838994651&set=pcb.698355528994582). The Ascension Day banquet-program organized by the Abu Dhabi Women's Auxiliary on Sunday, May 12, 2024, concluded with a Holy and Devine Liturgy at the Suren Kojakian Hall of the Holy Martyrs Church Complex in Abu Dhabi.

Lectures and Recitation Evening Lectures play a crucial role in the Armenian Diaspora by preserving cultural heritage, strengthening the Western Armenian language and identity, and fostering community unity. These educational programs are instrumental in safeguarding the Armenian language, history, and customs, instilling a deep sense of connection to their roots in the younger generation.

Lectures organized within the Armenian community in the UAE promote intergenerational dialogue and enhance community bonds. Some of the topics covered in these lectures include: "1700 Years of Christianity as the State Religion in Armenia" by Rev. Alemezian on December 2, 2001, and "Honey and Bee" by Hrayr Soghomonian on October 30, 2002. Additionally, a recitation took place under the title PAREV on Sunday, March 17, 2024 (Recitation Afternoon, inside the Pierre Keosseian Hall of the St. Gregory the Illuminator Complex in Sharjah, Sunday March 17, 2024,https://www.facebook.com/photo?fbid=802245901938877&set=pcb.802246065272194).

Film screenings – Feature film screening

The Cultural Committee organized a presentation on Sunday, November 5, 2023, in the Pierre Keoseyan Hall, focusing on the preparatory work for the feature film "Queen Keran of the Armenian Cilician Queens". Armen Piri Masih, the pro-

gram's creator, provided a detailed explanation of the film's concept, production process, and current progress. The film draws from historical sources, with a production team that includes historians, art historians, ethnographers, and musicians. It will depict the era of the powerful Armenian kingdom and is slated for international distribution on platforms like Netflix. The audience engaged with the author through a question-and-answer session, expressing enthusiastic support for this patriotic and culturally significant project aimed at preserving Armenian heritage (Presentation: The preparation process of the film series "Keran, the Cilician Queen" Armenian Queens, by the author of the film program Armen Bir Masih November 5, 20 23, https://www.facebook.com/photo/?fbid=722763326553802&set=pcb.722764176553717, https://www.facebook.com/photo/?fbid=716279660535502&set=pcb.716279803868821, https://www.facebook.com/photo/?fbid=715760063920795&s et=pcb.715760127254122).

Song, Dance, Performance, Meeting, Family Park Trip

Armenian communities in the Diaspora, including the Armenian community in the UAE, host a range of events such as recitals, song concerts, dance performances, parent-teacher meetings, family gatherings, and park trips. These events are aimed at preserving and strengthening Armenian cultural identity.

These gatherings provide valuable opportunities for families to connect and for children to embrace their heritage. They also help the community uphold shared Armenian traditions, reinforcing cultural values and language, fostering a strong sense of belonging among the younger generation, and promoting Armenian culture. By organizing such events, the Armenian community in the UAE ensures the continuity and vibrancy of Armenian identity and heritage across generations. Notable events include the Elements Band concert on October 2, 2015, Karaoke night on September 16, 2016, Music stop (Karaoke & Music Games) on October 27, 2017,organized by the Arts Committee, and Karaoke Night on December 11, 2023, organized by the Dubai and Northern Emirates Youth Committee at Leen's Bluewaters restaurant at 7:00 PM. Additionally, the Family Park Trip event featuring sports games, music, hospitality, gifts, and a pleasant atmosphere took place on January 29, 2023, at 10:00 am at Creek Park in Dubai, Gate 4 (Family Park Trip Event, https://www.facebook.com/photo/?fbid=5119800828121854&set=a.283547171747268).

New Year Bazaar, New Year's Eve Celebration

Annual events like the Armenian New Year celebrations, New Year Bazaar, and New Year's Eve festivities play a crucial role in preserving cultural traditions and promoting community unity through the reinforcement of social bonds and a shared sense of identity. The New Year Bazaar serves as a platform for showcasing Armenian crafts, products, and artisanal goods, thereby further solidifying cultural connections. The 18th edition of the traditional "New Year Bazaar" featured a variety of delectable sweets and pastries crafted by the Ladies' Committee. The event took place

on Friday, November 10, and Saturday, November 11, 2017, at the Pierre Keosseian Hall of the Sharjah Complex from 10:00 a.m. to 7:00 p.m. The 22nd New Year Bazaar, organized by the Ladies' Committee, was held on Friday and Saturday, November 19, 20, 26, 27, 2021, at the Pierre Keosseian Hall of the Sharjah Complex (New Year Bazaar, 19, 20, 26, 27 November 2021, https://www.facebook.com/photo/?fbid=389815973028597 6&set=pcb.389815994361928 8)

The annual New Year's Eve party, organized by the National Committee of Abu Dhabi and the Northern Emirates, featured performances by Lebanese singer Hrach Kaydzagian and Seto Baghdasarian and his band on December 31, 2011 (Armenian Diaspora Yearbook 2012, 5). The National Committee of the Armenian Diocese of the United Arab Emirates, Qatar, and the Surrounding Areas hosted the New Year party on Sunday, December 31, 2023, at the luxurious Al Wasl Hall of the Le Méridien Dubai Hotel and Conference Centre. These events serve to preserve Armenian traditions, foster intercultural understanding, and strengthen community bonds in the diverse and globalized UAE setting.

Collaborative Events Enhancing Armenian Cultural Heritage

The partnership between the Armenian Community Committees of Dubai and the Northern Emirates and Abu Dhabi is instrumental in promoting and preserving Armenian culture and heritage.

Through joint efforts, they organize a variety of events and initiatives that foster community bonds and celebrate Armenian identity. One notable example of this collaboration was the commemoration of the 1700th anniversary of Christianity being declared the state religion in Armenia in the UAE. The Abu Dhabi "1700th Anniversary Committee" hosted an art competition and evening event where children and youth from the community showcased their talents in recitation, music, and painting. These artistic expressions, inspired by the historic occasion, were showcased at an event held at the auditorium of "The Club" in Abu Dhabi, bringing together participants and the Armenian community. Another significant event was a lecture titled "The Treasures of the Cilicia Museum", delivered by the Catholicosal Vicar of the Diocese, His Eminence Archbishop Yeprem Tabakian, in Abu Dhabi on April 4, 2001. This lecture highlighted the rich heritage of Armenian Christianity offered an educational experience for the Armenian community. Additionally, a memorable family park trip gathering were organized by the Abu Dhabi National Administration on March 5, 2001, at the lush garden of the Gulf Hotel in Abu Dhabi, attended by members of the Dubai and Northern Emirates community (Shepor UAE Issue 13, April 2001, Pastoral Visit of His Holiness the Catholicosatal Vicar, page 15). A significant joint event was also held for the UAE's 40th National Day on December 2, 2011, with a family park trip gathering organized by the both National Councils of the UAE (Armenian Diaspora Yearbook 2011, 6).

Conclusions

In the multicultural environment of the UAE, the cultural life of the Armenian community during the first two decades of the 21st century reflects the community's dedication to preserving its national heritage and passing it on to future generations. The wide range of cultural events and public activities has played a vital role in safeguarding national traditions, promoting the Armenian language and culture, and fostering a strong sense of identity and belonging among community members. Community gatherings not only strengthen social bonds but also nurture Armenian identity and ensure the transmission of centuries-old heritage.

Organizations such as the Armenian Cultural Association of Abu Dhabi, the Armenian Relief Society, and the Hamazkayin Armenian Educational and Cultural Union have significantly enriched the cultural life of the Armenian community in the UAE. Through their artistic, educational, and cultural initiatives, they have promoted Armenian literature and art and reinforced a strong sense of Armenian identity. These organizations have also contributed to preserving and promoting Armenian cultural heritage while building bridges between the Armenian community in the UAE and the wider global society.

Committees operating under the auspices of the National Board of the Armenian Community in the UAE, along with their cultural and sporting events, have provided valuable opportunities for community involvement. These initiatives have strengthened communal ties and inspired a deep sense of identity and civic engagement.

National and religious celebrations continue to highlight the resilience and unity of the Armenian community in the UAE. These events instil cultural pride, preserve traditions, and reinforce spiritual and moral values. They serve as a living testament to the enduring spirit of the Armenian people and their connection to ancestral roots.

Performances by talented Armenian youth in the UAE showcase the powerful role of cultural diplomacy and artistic expression. These events celebrate diversity, strengthen ties between the Armenian Diaspora, Armenia, and the global community, and emphasize the value of art in building meaningful connections. Such efforts not only preserve the rich legacy of Armenian art but also foster goodwill and cultural exchange, contributing to the unity and identity of the global Armenian Diaspora. Through these initiatives, the Armenian community in the UAE deepens its appreciation of Armenia's unique cultural heritage – including its art, music, and literature.

The UAE government's commitment to cultural diversity, tolerance, and international cooperation underscores its broader mission to support the cultural rights of national minorities. This commitment is evident in its promotion of peaceful coexistence and extends to fostering global harmony, positioning the UAE as a beacon of cultural understanding in an interconnected world. These efforts continue to inspire dialogue, cooperation, and mutual respect among nations and cultures.

The UAE's public festivals serve as impactful platforms for promoting cultural harmony and enhancing connections between diverse communities. They underscore the universal language of art and the shared human values that unite people, highlighting the importance of cultural exchange in today's globalized society.

In conclusion, the cultural life of the Armenian community in the UAE represents a dynamic blend of tradition and innovation. Through festivals, performances, educational programs, and youth engagement, every initiative contributes to preserving Armenian heritage and nurturing a strong communal identity. These collective efforts not only strengthen ties within the Armenian diaspora but also promote intercultural understanding, enriching the multicultural fabric of the UAE.

Acknowledgements

The authors would like to thank Professor Arman S. Yeghiazaryan Doctor of Sciences (History) Faculty of History, Yerevan State University Republic of Armenia who led the materials of my work.

References/Գրականութիւն/Литература

1. ԱՄԷ դեսպանատունը Հայաստանում կազմակերպում է «Միջմշակութային համագործակցություն. ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն և մշակութային դիվանագիտությունը» վիրտուալ նիստ 2020 թվականի սեպտեմբերի 20-ին:
   The UAE Embassy in Armenia is organizing a virtual Session on "Intercultural Cooperation: UNESCO and Cultural Diplomacy" on September 20, 2020.
2. Հայաստանը Շարժայի ժառանգության օրերի մշակութային փառատոնի պատվավոր հյուրն է, 15 հունվարի 2022:
   Armenia is the Guest of Honor at the Sharjah Heritage Days Cultural Festival, January 15, 2022.
3. Հայկական սփյուռք, Տարեգիրք 2011, ՀՀ սփյուռքի նախարարություն, «10.9.5. Արաբական Միացյալ Էմիրությունների հայ համայնքում տեղի ունեցած միջոցառումները», 257:
   Armenian Diaspora, Yearbook 2011, Events held in the Armenian Community of the United Arab Emirates, 257 (in Armenian).
4. Հայկական սփյուռք, Տարեգիրք 2012, ՀՀ սփյուռքի նախարարություն, «10.9.6. Արաբական Միացյալ Էմիրությունների հայ համայնքում տեղի ունեցած միջոցառումները», 233:
   Armenian Diaspora, Yearbook 2012, RA Ministry of Diaspora, "10.9. 6. Events held in the Armenian Community of the United Arab Emirates", 233 (in Armenian).
5. Հայկական սփյուռք Տարեգիրք 2013, ՀՀ սփյուռքի նախարարություն, «10.8.7. Արաբական Միացյալ Էմիրությունների հայ համայնքում տեղի ունեցած միջոցառումները», 229:
   Armenian Diaspora Yearbook 2013, Events held in the Armenian Community of the United Arab Emirates, 229 (in Armenian).
6. Տաղլեան Ա., Քելսահակեան Հ., Ճերեճեան Կ., Քասեմճեան Վ. 2014, Յուշամատեան Ապու Տապիի Հայկական Մշակութային Ընկերակցութեան (1990–2010), 141–142, 175–178:

Daghlian A., Kelsahagian H., Djerejian K., Kasemdjian V. 2014, The Commemorative Volume of the Armenian Cultural Association of Abu Dhabi, 141–142, 175–178 (in Armenian).

7. Dr. Abdul Aziz Al-Muslim, Head of Sharjah Heritage Foundation, speaks to the UAE News Agency Newspaper 2022, www.youm7.com, https://tinyurl.com/bdcnndv5. (Accessed on: 29.10.2024).
8. Ajman Tourism organizes the Folk Strings Festival in Celebration of World Dance Day, www.merimedia.net, https://tinyurl.com/y27pspdt, 27 April 2024 (Accessed on: 09.09.2024).
9. An Exhibition of Armenian applied Art was opened in UAE Capital on March 24 2001, https://hyeforum.com/topic/4460-exhibition-of-armenian-applied-arts-opened-in-abu-dabi/ (Accessed on: 29.10.2024).
10. Armenia is an honorary Guest of Sharjah Heritage Days Cultural Festival, https://www.president.am/en/press-release/item/2022/01/15/Nouneh-Sarkissian-in-Sharjah/, 15 January 2022 (Accessed on: on 08.11.2024).
11. ARS celebrates Mother's Day, www.emahay.com, https://tinyurl.com/32tmz37j, https://tinyurl.com/32tmz37j) (Accessed on: 29.10.2024).
12. Bedikian K., October 30, 2024, Asbarez Newspaper, https://asbarez.am/archives/469366 (Accessed on: 11.11.2024).
13. Family Park Trip Event https://www.facebook.com/photo/?fbid=5119800828121854-&set=a.283547171747268) (Accessed on: 26.01.2025).
14. Introducing Armenian Culture to Foreigners at the "Sharjah Heritage Days" Festival, 14 March 2022, Ar.armradio.am, https://tinyurl.com/bk8s4kbr (Accessed on: 11.11.2024).
15. Mangassarian Sh. (Menkechian) 2024, The Performances of the "George Sarkissian" Theater unit of the "Moushegh Ishkhan" Branch of Hamazkayin. Seta Mangasarian's Patriotic Activities in Aleppo, the Emirates, and Canada. Darperag21.net, https://tinyurl.com/4wk6t7k6) (Accessed on: 26.01.2025).
16. New Year Bazaar, 19, 20, 26, 27 November 2021, https://www.facebook.com/photo/?fbid=3898159730285976&set=pcb.3898159943619288) (Accessed on: 26.01.2025).
17. Prayer of Solidarity for the Armenians of Artsakh, 1 October 2023, St. Gregory the Illuminator Church, Sharjah (Accessed on: 11.11.2024).
18. Presentation: The Preparation Process of the Film Series "Keran, the Cilician Queen" Armenian Queens, by the author of the Film Program Armen Bir Masih, November 5, 2023, https://www.facebook.com/photo/?fbid=722763326553802&set=pcb.722764176553717) (Accessed on: 02.12.2024).
19. Recitation Afternoon, inside the Pierre Keosseian Hall of the St. Gregory the Illuminator Complex in Sharjah 2024, Sunday March 17, https://www.facebook.com/photo?fbid=802245901938877&set=pcb.802246065272194, https://www.facebook.com/photo/?fbid=794007766096024&set=a.55020 9983809138) (Accessed on: 02.12.2024).
20. Sharjah Heritage Days 19th Edition. The Annual Festival held in Sharjah, UAE, from March 10th to 28th, 2022. This International Event is hosted Every Year in the City's Heritage Area along the Corniche Hotel in Sharjah.

21. Statement from the UAE National Assembly, December 16, 2023, Link posted on the Emahay Facebook, https://www.facebook.com/photo/?fbid=741409651355836&set=a.550209983809138) (Accessed on: 26.01.2025).
22. The Sharjah Calligraphy Museum, https://www.visitsharjah.com/activities/culture/sharjah-calligraphy-museum/ (Accessed on: 08.11.2024).
23. The Sharjah Heritage Museum, https://www.visitsharjah.com/activities/heritage/sharjah-heritage-museum/ (Accessed on: 08.11.2024).
24. The UAE Embassy in Armenia organizes a Virtual Session "Intercultural Cooperation: UNESCO and Cultural Diplomacy" on September 20, 2020, https://www.mofa.gov.ae/ar-ae/ mediahub/news/2020/9/21/21-09-2020-uae-armenia (Accessed on: 11.11.2024).
25. The Year 2019 was Proclaimed as Year of Tolerance Upholding the UAE's Status as a Global Capital for Tolerance, https://www.moet.gov.ae/en/-/en/year-of-tolerance-1 (Accessed on: 08.11.2024).
26. The Youth Committee has organized a Family Park Trip. December 16, 2023. Emahay Facebook link, https://www.facebook.com/photo/?fbid=5119800828121854&set=a.283547171747268) (Accessed on: 26.01.2025).
27. UAE Shepor Newsletter, Issue N 13, Armenian Culture Week in the UAE (March 24–29, 2001), Report of the Armenian Embassy in the UAE) (Accessed on: 31.10.2024).
28. UAE Shepor Issue 13, April 2001, Pastoral Visit of His Holiness the Catholicosatal Vicar, 15.
29. Young Talents of Armenia in Dubai, April 2007 (Accessed on: 31.10.2024).

POLITICAL DEVELOPMENTS IN THE PALESTINIAN AUTHORITY IN THE CONTEXT OF "ARAB SPRING" (2011–2012)

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ՊԱՂԵՍՏԻՆԻ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ «ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԳԱՐՆԱՆ» ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ (2011–2012 ԹԹ.)

ПОЛИТИЧЕСКИЕ СОБЫТИЯ В ПАЛЕСТИНСКОЙ АВТОНОМИИ В КОНТЕКСТЕ «АРАБСКОЙ ВЕСНЫ» (2011–2012 ГГ.)

Hrachuhi Turvandyan
Հրաչուհի Թուրվանդյան
Грачуи Турвандян

Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences, Armenia
Արևելագիտության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Институт востоковедения, Национальная академия наук, Армения

hrachuhi.turvandyan@sci.am

Ներկայացվել է՝ 01.02.2025; գրախոսվել է՝ 17.02.2025; ընդունվել է՝ 12.08.2025
Received: 01.02.2025; Revised: 17.02.2025; Accepted: 12.08.2025
Представлено: 01.02.2025; рецензировано: 17.02.2025; принято: 12.08.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.2-102

Abstract – The article examines the political developments in Palestine in the context of the "Arab Spring". The Middle East peace settlement was influenced by the shift in the region's power dynamics and the emergence of new key players. The revolutionary wave of the "Arab Spring" led to significant changes in the ruling elites and domestic policies in several countries in the Arab world. Meanwhile, despite well-coordinated protest waves and demonstrations, the Palestinian Authority escaped being toppled. The "Palestinian Spring" soon subsided; however, the implementation of political and socioeconomic reforms, as well as the reconciliation between Fatah and Hamas, remained essentially unchanged. The Arab Spring intensified foreign policy initiatives: Fatah chose the diplomatic path, seeking to raise Palestine's status in the UN, while Hamas reorganized its network of external allies, leaving Damascus and strengthening ties with Egypt and Qatar. At the same time, protests in the West Bank and Gaza Strip showed that the Oslo Accords were no longer perceived as a relevant and effective basis for continuing the peace process with Israel. Thus, the Arab Spring was not a time of revolutionary change for Palestine, but a period of consolidating losses and maintaining the political status quo resulting in inertia within the Palestinian political system and leaving public expectations for fundamental change unfulfilled.

Ամփոփում – Հոդվածում ուսումնասիրվում են Պաղեստինում տեղի ունեցած քաղաքական զարգացումները «արաբական գարնան» համատեքստում: Տարածաշրջանում ուժերի հարաբերակցության փոփոխությունը և նոր առանցքային դերակատարների ի հայտ գալը ներազդեցին մերձավորարևելյան խաղաղ կարգավորման վրա: «Արաբական գարնան» հեղափոխական ալիքն իշխող էլիտաների կամ ներքին քաղաքականության էական փոփոխություններ առաջացրեց Արաբական աշխարհի մի շարք երկրներում: Սակայն Պաղեստինի ինքնավարությանը հաջողվեց զերծ մնալ քաղաքական էլիտայի տապալումից՝ չնայած կազմակերպված բողոքի ալիքներին և հանրահավաքներին: «Արաբական գարնան» ալիքը Պաղեստինյան ինքնավարությունում շուտով մարեց, սակայն նշանակալի և շարունակական փոփոխություններ տեղի չունեցան սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ու ինստիտուցիոնալ բարեփոխումների իրականացման և պաղեստինյան երկու հիմնական քաղաքական ուժերի՝ աշխարհիկ բնույթ ունեցող Ֆաթհի ու արմատական իսլամիստական դիրքորոշմամբ Համասի հաշտեցման հարցերում: «Արաբական գարնան» ազդեցությամբ ակտիվացան արտաքին քաղաքական նախաձեռնությունները. Ֆաթհը որդեգրեց դիվանագիտական ուղի՝ փորձելով բարձրացնել Պաղեստինի կարգավիճակը ՄԱԿ-ում, իսկ Համասը վերադասավորեց իր արտաքին դաշնակիցների ցանցը՝ հեռանալով Դամասկոսից և սերտացնելով կապերը Եգիպտոսի և Կատարի հետ: Միևնույն ժամանակ, Արևմտյան ափին և Գազայում տեղի ունեցած բողոքի ակցիաները վկայեցին, որ Օսլոյի համաձայնագրերն այլևս ընկալելի չեն որպես արդիական և արդյունավետ հիմք՝ Իսրայելի հետ խաղաղության գործընթացը շարունակելու համար: Այսպիսով, արաբական գարունը Պաղեստինի համար դարձավ ոչ թե համակարգային վերափոխումների, այլ քաղաքական կայունության պահպանման և գոյություն ունեցող ճգնաժամերի ամրագրման շրջան, որի հետևանքով պաղեստինյան քաղաքական համակարգում պահպանվեց իներտություն, և հիմնարար փոփոխությունների վերաբերյալ հասարակական սպասումները մնացին չիրականացած:

Аннотация – В статье рассматриваются политические события в Палестине в контексте «арабской весны». Изменение динамики сил на Ближнем Востоке и появление новых ключевых акторов оказали влияние на мирное урегулирование ситуации. Революционная волна «арабской весны» привела к значительным изменениям в правящих элитах или внутренней политике в ряде стран арабского мира. В то же время Палестинской автономии удалось избежать свержения политической элиты, несмотря на организованные протесты и митинги. «Палестинская весна» вскоре утихла, в результате, однако, никаких существенных изменений в проведении необходимых социально-экономических, политических и институциональных реформ или в вопросе примирения между ФАТХ и ХАМАС не произошло. Под воздействием «арабской весны» активизировались внешнеполитические инициативы: ФАТХ выбрал дипломатический путь, стремясь повысить статус Палестины в ООН, в то время как ХАМАС реорганизовал сеть своих внешних союзников, покинув Дамаск и укрепив связи с Египтом и Катаром. Одновременно акции протеста на Западном берегу и в секторе Газа свидетельствовали о том, что соглашения Осло уже не воспринимаются как актуальная и эффективная основа для продолжения мирного процесса с Израилем. Таким образом, «арабская весна» стала для Палестины не временем революционных перемен, а периодом закрепления утрат и сохранения политического статус-кво, в результате чего в палестинской политической системе сохранилась инерция, а общественные ожидания фундаментальных изменений остались нереализованными.
Keywords – "Arab Spring", Palestin, Israel, conflict, Fatah–Hamas.

Հիմնաբառեր – «արաբական գարուն», Պաղեստին, Իսրայել, հակամարտություն, Ֆաթհ-Համաս:
Ключевые слова – «арабская весна», Палестина, Израиль, конфликт, ФАТХ–ХАМАС.

Introduction

The Palestinian issue is one of the most complex and multifaceted conflicts in the modern world, continually attracting the attention of both international powers and the public. The lack of independent statehood for Palestine, the ongoing occupation of its territories by Israel, and the deepening socio-economic and internal political crises have significantly hindered the normal functioning of the Palestinian Authority and the prospects for sustainable development.

In 2010, the revolutionary wave of the "Arab Spring" that emerged in the Middle East and North Africa shook not only the region but also had a global impact generating great enthusiasm among Palestinian youth. Palestinians were hopeful that the revolutions taking place in the Arab world would also have a positive impact on the Palestinian issue. They believed that emerging regional powers would consistently support them in their struggle for independence, and that the events taking place would encourage Fatah and Hamas to overcome their differences, directing all their potential to the fight against the Israeli occupation.

This analysis is grounded in the theoretical perspectives of Political Opportunity Structure (POS) theory and Hybrid Regime theory, particularly focusing on authoritarian resilience. Originating in the field of social movement studies, the Political Opportunity Structure theory posits that protest movements are more likely to arise and succeed when the political environment presents certain openings, such as divisions among elites, reduced repression, or increased external support (Tarrow 2011, 166).

In the case of Palestine, despite the Arab Spring inspiring mass protests across the Arab world, several limiting factors constrained the Palestinian territories. These included the division between Fatah and Hamas, which fragmented the political landscape and hindered unified mobilization, the lack of sovereignty under Israeli occupation, which imposed structural limitations on both political organization and popular resistance, and the absence of elite splits, as both ruling parties collaborated to suppress dissent and maintain the status quo. These conditions created a closed political opportunity structure, which helps explain why the March 15 Movement and other grassroots initiatives ultimately failed to bring about systemic change.

While the Palestinian Authority is not a fully sovereign state, its internal governance structure functions as a hybrid regime, a system that combines formal democratic elements (elections, institutions) with authoritarian practices (repression, patronage, and cooptation).

Building on the work of Levitsky and Way, this framework helps explain the PA's ability to survive public protest without institutional reform, rely on internation-

al donor support rather than domestic legitimacy and use security forces and party networks to neutralize opposition (Levitsky and Way 2002, 52–55).

The Arab Spring did not lead to the collapse of the PA or Hamas governance structures. Instead, both authorities exhibited regime durability, adapting through selective repression, rhetorical reformism, and diplomatic maneuvering.

The first chapter of the article explores the internal problems of the Palestinian Authority during the Arab Spring period, focusing on political stagnation, delayed elections, human rights violations, economic decline, and deep-rooted divisions between Fatah and Hamas. These systemic issues formed the background against which protest movements emerged.

The second chapter examines the protest wave of 2011–2012, particularly the March 15 Movement and youth-led initiatives calling for national unity and reform. It also discusses Egypt and Qatar's mediation efforts, including the Cairo and Doha agreements, which aimed to reconcile Fatah and Hamas. Despite initial momentum, internal mistrust and external opposition hindered the implementation of these efforts. Focusing on the nature of the demonstrations, this part analyzes the mobilization strategies, political demands, social composition, and limited scope of the protests. It highlights how both Fatah and Hamas responded with repressive tactics, and how the protests, while inspired by regional revolutions, failed to challenge the prevailing political order due to fragmentation and occupation constraints.

The third chapter explores how the Arab Spring reshaped Palestinian political strategy by intensifying factional shifts in foreign policy and prompting efforts to legitimize authority through international platforms like the UN. It highlights Hamas's strengthened ties with Egypt and the broader Sunni Arab world, contrasting with Fatah's focus on statehood recognition.

Overall, this article explores the political developments within the Palestinian Authority during the Arab Spring by examining the internal structural crises, protest dynamics, attempted reconciliation between Fatah and Hamas, and the evolving foreign policy strategies of both factions. Drawing on theories of political opportunity structures, hybrid regimes, and conflict governance, the study argues that while the Arab Spring momentarily energized Palestinian political discourse, it ultimately reinforced existing divisions and institutional stagnation. The subsequent sections analyze these developments in detail, tracing how this pivotal period shaped the political trajectories of the West Bank and Gaza and contributed to the fragmentation of the Palestinian national project

Protest Mobilization and Reconciliation Attempts during the Arab Spring

The Arab Spring, which began in early 2011, sparked a wave of protests and demands for reform throughout the Arab world. In the Palestinian territories this regional momentum was evident in increasing public dissatisfaction with political stagnation, socio-economic struggles and the widening divide between Fatah and

Hamas (Amour 2018, 156). During the mass demonstrations of 2011–2012, Palestinian protesters sought to encourage political reform and promote national reconciliation between Fatah and Hamas. They demanded improvements in the socio-economic conditions within the Palestinian Authority better functioning of its security structures, a resolution to the conflict with Israel, and the establishment of a Palestinian state (Amour 2018, 156).

It is important to note that the Palestinian protesters did not seek to overthrow the government or change the political system, rather, they believed that Israel was the primary cause of their suffering (Burton 2011, 172).

The first wave of discontent began in January 2011, when news agencies Al Jazeera and The Guardian published the "Palestinian Papers". These papers contained over 1,600 secret documents related to the Palestinian-Israeli negotiations that had taken place between 1999 and 2010 (Arshad 2011, 2). The documents revealed the outcomes of the unsuccessful negotiations held in Annapolis in 2008, where Palestinian Authority leader Mahmoud Abbas met with Israeli Prime Minister Ehud Olmert. The records indicated that Abbas was willing to make significant concessions in exchange for peace (Summary of Olmert's "Package" Offer to Abu Mazen 2008, 1).

According to declassified documents, the Palestinian Authority had agreed to transfer over to Israel all of the Jewish neighborhoods of East Jerusalem, including disputed areas on the city's outskirts developed since 1967, to Israel (Hanieh 2001, 82). The resolution of the Temple Mount issue, which is home to holy sites for Muslims, Jews, and Christians, was delayed. Consequently, these documents indicate that Israel retained 6.8% of the West Bank, where Jewish settlements are located, in exchange for 5.5% of its territory and a corridor linking the West Bank to the Gaza Strip (Zayani 2013, 23–24).

Although the Palestinian authorities rejected the documents as inauthentic, several negotiation rounds included the same points outlined in them. U.S. President Bill Clinton first introduced these principles in 2000, and many considered them the most viable framework for achieving a peaceful resolution to the conflict.

The unresolved conflict with Israel has significantly impacted the socio-economic development of the Palestinian Authority. After the establishment of the Palestinian Authority between 1994 and 1999, there was noticeable GDP growth. However, the outbreak of the "Al-Aqsa Intifada" and the subsequent rise of Hamas's sole rule in the Gaza Strip sharply diminished financial flows to the region.

The term "intifada", which translates from Arabic as "rising", "shock", or "liberation", refers to an organized uprising in the context of the ongoing struggle between Palestinians and Israelis. The "Al-Aqsa Intifada", also known as the "Second Intifada", was an armed uprising by Palestinians against Israeli rule in the West Bank and Gaza Strip that began on September 28, 2000.

GDP growth was unstable, which resulted in high levels of unemployment and poverty. Economic development in both regions of the Palestinian Authority progres-

sed slowly (Christophersen, Høigilt and Tiltnes 2012, 5). Many young people believed that to secure a job within the state system, they needed "wasta" – personal connections with those in power.

There were significant shortcomings in political freedoms and human rights. The 2011 annual report from the international human rights organization Amnesty International indicated that both Fatah and Hamas severely restricted freedom of expression, persecuted journalists, bloggers, and dissidents, and intervened in the operations of non-governmental organizations. The report highlighted that political arrests had reached alarming levels (Amnesty International Report 2011, 66).

The executive (presidential) and legislative (Palestinian Legislative Council) bodies of the Palestinian Authority had not had legal status since 2010, as their mandates ended (Parliamentary elections have not been held since 2006, and presidential elections had not taken place since 2005, Samson 2013, 5, Darweish 2013, 164). A significant reason for the delay in both parliamentary and presidential elections was the ongoing national conflict between Fatah and Hamas. Tensions between these two movements intensified following Hamas's significant victory in the January 2006 parliamentary elections. The internal division that arose in 2006–2007 led to armed clashes and the establishment of two separate enclaves in the West Bank and the Gaza Strip. The call for national reconciliation thus highlighted the need for a revival of Palestinian political systems and progress in the socio-economic realm (Amour 2018, 162).

Dynamics and Characteristics of the 2011–2012 Protest Movements

The driving force behind the series of protests in the Palestinian Authority and the Gaza Strip was the youth. The "March 15 Movement", inspired by the Arab Spring, organized the demonstrations. From the first day, young activists in the movement publicly presented their list of demands.

The wave of protests began in 2011, specifically on March 15, with events taking place in the Gaza Strip, the West Bank, and East Jerusalem simultaneously. Thousands of Palestinians, predominantly secular youth, took to the streets, utilizing social media and traditional media to call for an end to the conflict between Fatah and Hamas, an end to the Israeli occupation, and improved living conditions (Høigilt 2013, 343–344). Both Fatah and Hamas faced criticism for prioritizing their own interests over the national interests of the Palestinians.

The March 15 Movement comprised student and women's rights organizations, which highlighted issues related to the violation of women's rights. Importantly, the movement demanded the restoration of the Palestinian Legislative Council, which had been elected in January 2006 but had become paralyzed due to the ongoing conflict between Fatah and Hamas (Pratt 2012, 7).

The protests in the Gaza Strip were met with severe brutality from Hamas, while Fatah responded similarly in the West Bank. However, the political changes in

the region resulting from the Arab revolutions compelled both Palestinian factions to seek new avenues for dialogue (Dessi 2012, 8).

The following day of the demonstrations, on March 16, Mahmoud Abbas expressed his willingness to meet with representatives from Hamas. On March 17, officials from both movements convened in Nablus to discuss the possibility of resuming bilateral contacts (Brom 2011, 61). By April 27, the parties had reached an agreement on reconciliation in Cairo.

Egypt played a crucial role in the developments concerning the Palestinian territories. The revolution that took place in Egypt on February 12, 2011, created a new dynamic in both the country's domestic affairs and its foreign policy. Historically, Egypt has been a significant player in Palestinian issues, serving as the main ally of Israel and the United States within the Arab world. Additionally, Egypt assisted Israel during its operations in 2007. After Hamas seized power in June 2011, Israel intensified its economic and diplomatic blockade of the Gaza Strip, leading to the closure of the Rafah crossing on the Palestinian-Egyptian border. However, following the revolution in Egypt, the new leadership expressed a desire to strengthen ties with the Palestinians and to facilitate reconciliation between Hamas and Fatah (El-Bey D., "New Face New Ideas", Al-Ahram Weekly).

For Fatah, particularly for Mahmoud Abbas, the ousting of Egyptian President Hosni Mubarak signified the loss of a dependable ally in Cairo. This situation necessitated the revival of reconciliation efforts with Hamas.

Additionally, the worsening domestic political situation in Syria raised doubts about the stability of Hamas's close ties with President Bashar al-Assad's government. Consequently, Hamas deemed it advantageous to strengthen its relationships with the Sunni Islamist forces that had recently come to power in Egypt.

On May 4, 2011, the new Egyptian authorities facilitated an agreement for reconciliation between Hamas and Fatah. The two primary factions expressed their commitment to organizing new elections, which would lead to the establishment of a Palestinian Legislative Council and a Palestinian National Council. These councils would include representatives from all Palestinian political groups, as well as those involved in presidential elections (Beinin J.B "The Israeli-Palestinian Conflict and the Arab Awakening", MERIP).

The agreement between Fatah and Hamas aimed to establish a transitional government comprising entirely non-partisan members, thereby facilitating long-term parliamentary elections in both the West Bank and the Gaza Strip (International Crisis Group 2011, 2). However, it soon became apparent that implementing this agreement was not viable. The two factions failed to implement their confidence-building measures, particularly the release of political prisoners, a critical component of the agreement. Additionally, significant disagreements surfaced regarding the appointment of the prime minister for the transitional government. Fatah insisted that Salam Fayyad, the current prime minister of the Palestinian Authority,

should retain the position. In contrast, Hamas argued that Fayyad was antagonistic towards their party and responsible for the arrest of thousands of Hamas supporters, allegedly with encouragement from Tel Aviv. There were also substantial differences between Fatah and Hamas concerning the recognition of the Oslo Accords, financial matters, and control over security forces (Weiner 1999, 240).

Israel expressed its dissatisfaction with the agreement. Additionally, Israel insisted that the Palestinian Authority must ensure continued international aid, which was being directly hindered by the reconciliation efforts. Although the EU and the US opposed Israel's drastic measures, they also reiterated that any future government should adhere to the principles set by the Quartet. This Quartet, comprised of the US, EU, Russia, and the UN, would only cooperate with a Palestinian Authority government that recognizes the state of Israel, renounces violence, and accepts the agreements between Palestinians and Israelis (Tocci 2011, 4; International Crisis Group 2011, 3).

The protests unfolded in several phases. On May 15, 2011, thousands of Palestinian refugees in Syria and Lebanon crossed the Israeli defense border in the Golan Heights in an attempt to seize it. This mass, non-violent action by Palestinian refugees, demanding the right to return to their homeland, marked a significant event in the Palestinian-Israeli conflict during the "Arab Spring". As a result of these demonstrations, more than a dozen Palestinian protesters were killed by Israeli security forces.

In the Palestinian territories, the March 15 Movement coordinated its actions with the Palestinian diaspora and participated in protests along the Israeli borders. In the Gaza Strip, around 500 to 600 people took part in the demonstration, while approximately 1,000 people participated in the West Bank. The organizers referred to their actions as a "march of return" to the occupied homeland. Israeli military forces and Palestinian security personnel worked to prevent attempts to breach the security wall. Additionally, another clash occurred on the Syrian-Israeli border on June 5, but it also ended in failure (Gunning, Baron 2013, 178–182). According to various sources, the border riots involved not only Palestinian opposition organizations but also the Syrian authorities. Additionally, Fatah and Hamas supporters were mobilized through social networks and activist efforts.

Negotiations between Mahmoud Abbas and Khaled Meshaal, the leader of Hamas's political wing, resumed on February 6, 2012, in Doha with mediation from the Qatari authorities. The Doha Declaration stated that Abbas would assume the position of Prime Minister of the Palestinian Authority. It outlined that the new government should consist of "independent representatives" responsible for overseeing the reconstruction efforts in the Gaza Strip (Doha Declaration signed between Hamas and Fatah, 2012). However, the Declaration was not implemented, as both movements encountered several external and internal challenges, which led to delays in the reconciliation process and the signing of an agreement.

Mahmoud Abbas faced significant pressure from the United States and Israel to suspend negotiations with Hamas and delay reconciliation efforts. The Obama administration, in particular, pressured Abbas to keep Salam Fayyad as prime minister, as Fayyad was seen as pro-Western and cooperative. The administration warned that failure to do so might result in political and financial sanctions (Amayreh K., "Hamas-Fatah Discord on Fayyad Persists", Miftah). Israeli Prime Minister Benjamin Netanyahu stated that peace could be achieved with either Hamas or Israel, but not both simultaneously; the decision was left to the Palestinian side (Al Jazeera, "Abbas to Head Palestinian Unity Government"). Meanwhile, the Hamas leadership chose to wait until the Muslim Brotherhood consolidated its power in Egypt. The election of their candidate, Muhammad Morsi, as president in June 2012 bolstered the position of Palestinian Islamists in negotiations with Fatah.

The next wave of protests occurred in September 2012, primarily focused on high prices and rising unemployment. Demonstrators called for the lifting of economic restrictions imposed by the Paris Protocol.

However, the protests did not result in the lifting of the Paris Protocol, leading to increased public resentment against the Palestinian Authority. To address the growing unrest, President Abbas dismissed Palestinian Prime Minister Salam Fayyad for failing to meet his targets and for allowing the crisis to escalate (Sherwood H., "US-backed Palestinian Prime Minister Salam Fayyad resigns", The Guardian).

Impact of the Arab Spring on Palestinian Political Strategy

The wave of protests prompted the two Palestinian factions to concentrate on foreign policy. The lack of clear progress in the Israeli-Palestinian negotiations posed a threat to Mahmoud Abbas's legitimacy, highlighting a stagnation in Palestinian domestic politics. In September 2010 the leader of the Palestinian Authority submitted a request for UN membership. This issue took on special significance for the authorities in the autonomy during the period leading up to the "Arab Spring" as they sought to bolster their legitimacy and address growing discontent. Their strategy aimed to shift the population's focus away from internal issues and redirect anger towards Israel and the United States, both of which opposed the Palestinian Authority's unilateral actions.

At the September 2011 session of the UN General Assembly, member states discussed Palestine's application for UN membership.

Under the UN Charter, the Security Council first reviews a membership application and must approve it with at least 9 out of 15 votes, including the support of all five permanent members. The United States vetoed Palestine's application, preventing it from moving forward (Alcaro, Dessi 2011, 5).

On 29 November 2012, the UN General Assembly debated Palestine's status and adopted Resolution 67/19, recognizing Palestine as a non-member observer state. The resolution passed with 138 votes in favor, 9 against, and 41 abstentions.

Although the European Union generally acts as a unified bloc in foreign policy matters, it failed to reach consensus: 14 member states voted in favor, 12 abstained, and only the Czech Republic voted against the resolution (UN General Assembly, Status of Palestine in the United Nations, Resolution 67/19, UN Doc. A/RES/67/19, General Assembly Votes Overwhelmingly to Accord Palestine 'Non-Member Observer State' Status in the United Nations', UN Doc. GA/11317).

The Hamas leadership felt encouraged by the changes occurring in the region. They expressed satisfaction with the change of government in Egypt and other countries, hoping that the rise of Islamic forces in Arab nations would strengthen their movement, which had previously been constrained by the collaboration between the Damascus-Tehran axis (International Crisis Group 2011, 3).

The overthrow of the Hosni Mubarak regime and the election victory of Muhammad Morsi marked a new era of cooperation between the Gaza Strip and Egypt. The Palestinian issue was prominently featured in the documents of the Muslim Brotherhood and its political arm, the Freedom and Justice Party. Hamas and the Muslim Brotherhood shared a common ideological perspective and aligned traditional positions, reflecting public demand.

These changes necessitated a restructuring of the movement's ideology, traditional views, public appeal, and foreign policy. In 2012, Hamas established an office in Cairo, and high-ranking representatives of the movement visited the city multiple times. Muhammad Morsi also met with Khaled Mashaal, and the visa requirements for Palestinians in the Gaza Strip were eliminated. An agreement was reached with Egypt to open the Rafah crossing, which aimed to alleviate the international blockade of Gaza. The peak of support for Hamas occurred in 2012 when several high-ranking Arab officials, including Egyptian Prime Minister Hisham Qandil, visited Gaza. This visit granted Hamas new legitimacy both in the Gaza Strip and in the broader Middle East. However, this support diminished following the overthrow of Muhammad Morsi in July 2013.

As internal political instability in Syria deepened and the Arab League temporarily suspended the country from the organization, Hamas's political bureau, which had been based in Damascus since 1999 under the leadership of Khaled Mashaal, relocated to Qatar (Akram F., "Hamas Leader Abandons Longtime Base in Damascus", The New York Times). The Arab Spring compelled Hamas's leadership to distance itself from its previous cooperation with the Damascus-Tehran axis and to express solidarity with the Sunni Arab world.

The Arab Spring had a negative impact on the Palestinian-Israeli peace process. Instead of fostering progress, the overthrow of authoritarian regimes in several Arab countries led to the rise of anti-Zionist, Islamist radicals. These new leaders rejected the Oslo Accords and called for a solution to the Palestinian-Israeli conflict that involved the international community and a new format for direct negotiations with Israel.

Palestine's status as a non-member observer state at the UN has further complicated the already tense peace negotiation process between the parties involved. There has been a growing sentiment in Arab political and intellectual circles that the Oslo Accords have effectively lost their relevance and are considered "dead" documents. This perspective is particularly significant given that, at the time the agreements were made, they were met with more enthusiasm in the Arab world than in Israeli society.

Conclusions

During the 2011–2012 "Arab Spring", there was a revival of social and political activity within the Palestinian Authority, influenced by both internal factors and regional events. The "March 15 Movement" emerged as a bold initiative; however, it was weak and fragmented, resulting in no significant changes within the Authority. The movement struggled to garner support from the middle class and intellectuals, which hindered its ability to mount a consistent challenge against the political elite. The actions of the Palestinian demonstrators were limited and temporary, as they avoided confrontations with the security forces of Fatah and Hamas, whose rule was often harsh and oppressive, and they also steered clear of the Israeli armed forces.

To analyze the development of the Arab Spring in the Palestinian Authority, it's essential to consider several factors. Unlike protests in other Arab countries, the protests in Palestine did not aim to seize power. This distinction highlights the unique closed political opportunity structure present in the Palestinian context. According to Political Opportunity Structure (POS) theory, protest movements are more likely to succeed when there are divisions among elites, reduced repression, or external support. However, in Palestine, the cohesion between Fatah and Hamas, coupled with the ongoing Israeli occupation and repression of dissent, along with limited international encouragement for popular mobilization had significantly constrained the potential for transformative collective action. The absence of divisions within the political leadership meant that protesters lacked institutional allies, and the geopolitical environment did not create conditions favorable for structural reform.

Furthermore, the political climate in Palestine was shaped by the experiences of the two intifadas between 1987–1991 and 2000–2004. Following these uprisings, the Palestinian Authority found itself in a political crisis, lacking viable alternatives among its political elites. Rather than challenging the political situation, many Palestinians chose to disengage from politics altogether. Their priorities shifted away from public and political engagement, focusing instead on personal life and social status to address their own needs. Additionally, the harsh policies of the right-wing Israeli government, coupled with regional risks and international pressure on Palestinian leadership, further suppressed public discontent.

The primary reason for the internal challenges faced by the Palestinians was not the actions of the Fatah or Hamas governments, but rather Israel's occupation,

which has long disrupted daily life and isolated Palestine from the rest of the world. Consequently, Fatah's governance in the West Bank and Hamas's influence in the Gaza Strip remained unchanged. Efforts to reconcile the two groups, due to various internal and external factors, were ultimately destined to fail. As a result, both Palestinian political factions, unable to bridge their divide channelled the wave of Palestinian protests towards Israel, believing that the root cause of their failures and hardships was solely the policies implemented by Israel, which received considerable support from the West.

Acknowledgement

The author expresses her sincere gratitude to Associate professor Gohar Iskandaryan for her valuable advice and insightful observations during the preparation of this article.

References/Գրականություն/Литература

1. Akram F. 2012, Hamas Leader Abandons Longtime Base in Damascus, The New York Times, https://www.nytimes.com/2012/01/28/world/middleeast/khaled-meshal-the-leader-of-hamas-vacates-damascus.html (Accessed on: 15.05.2024).
2. Al Jazeera 2008, Palestine Papers, Summary of Olmert's "Package" Offer to Abu Mazen, Doha.
3. Al-Jazeera 2012, Abbas to Head Palestinian Unity Government, https://www.aljazeera.com/news/middleeast/2012/02/20122610416298264.html (Accessed on: 03.05.2024).
4. Alcaro R. and Dessì A. 2011, The September UN Vote on Palestine: Will the EU be up to the Challenge? Rome, Istituto Affari Internazionali, IAI Working Papers 11|27, 1–13.
5. Amayreh K. 2011, Hamas-Fatah Discord on Fayyad Persists, Ramallah, The Palestinian Initiative for the Promotion of Global Dialogue and Democracy, MIFTAH, http://miftah.org/Display.cfm?DocId=23622&CategoryId=5 (Accessed on: 01.04.2024).
6. Amnesty International Report 2011, 1–83, https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/06/pol100022011en.pdf (Accessed on: 20.05.2024).
7. Amour P. 2018, Did a Palestine Spring Take Place? The Lost Decade in Palestine, İstanbul, Tarih Dergisi, Sayi 67 (2018/1), 151–176.
8. Arshad S. 2011, The Palestine Papers – a Matter of Public Interest, London, Middle East Monitor, February, 1–6.
9. Beinin J. 2011, The Israeli Palestinian Conflict and the Arab Awakening, US and UK, Middle East Research and Information Project, https://merip.org/2011/08/the-israeli-palestinian-conflict-and-the-arab-awakening/ (Accessed on: 10.04.2024).
10. Brom Sh. 2011, Quiet in the Palestinian Arena: The Eye of the Storm, Tel-Aviv, The Institute for National Security Studies, 55–64.
11. Burton G. 2017, Building ties across the Green Line: The Palestinian 15 March youth movement in Israel and occupied Palestinian territory in 2011, London, Third World Quarterly, vol. 38/1, 169–184.

12. Christophersen M., Høigilt J., Tiltnes A. 2012, Palestinian Youth and the Arab Spring, Oslo, Norwegian Peacebuilding and Resource Centre, NOREF Report, 1–19.
13. Darweish M. 2013, The Palestinian Israeli Conflict in the Shadow of the Arab Revolutions, Journal of Conflict Transformation and Security, vol. 3/2, 154–172.
14. Dessì A. 2012, Israel and the Palestinians After the Arab Spring: No Time for Peace, Rome, Istituto Affari Internazionali, Working papers, 1–16.
15. Doha Declaration signed between Hamas and Fatah 2012, Doha, State of Qatar, 1–2.
16. El-Bey D. 2011, New Face New Ideas, Cairo, Al-Ahram Weekly, 1 p., https://www.masress.com/en/ahramweekly/26942 (Accessed on: 20.05.2024).
17. General Assembly Votes Overwhelmingly to Accord Palestine 'Non-Member Observer State' 2012, Status in the United Nations, UN Doc. GA/11317.
18. Gunning J. and Baron I.Z. 2013, Why Occupy a Square? People, Protests and Movements in the Egyptian Revolution, London, Hurst & Company, 1–336.
19. Hanieh A. 2001, The Camp David Papers, California, Journal of Palestine Studies, University of California Press, vol. 30/2, 75–97.
20. Høigilt J. 2013, The Palestinian Spring that Was Not: The Youth and Political Activism in the Occupied Palestinian Territories, Arab Studies Quarterly, vol. 35/4, 343–359.
21. International Crisis Group 2011, Palestinian Reconciliation: Plus Ça Change…, US and UK, Middle East Report, N 110, 20 July, 1–31.
22. Natil I. 2017, Palestinian Youth Movements and "the Arab Spring", New York, Societies and Political Orders in Transition, 33–42.
23. Pratt N. 2012, The Implications of the "Arab Spring" for the Israel-Palestine Conflict: or 'Things Fall Apart', Coventry, University of Warwick, 1–19.
24. Samson I. 2013, Impact of the "Arab Spring" on the Palestinian-Israeli Peace Process, Bratislava, Centre for European and North Atlantic Affairs, 1–8.
25. Sherwood H. 2013, US-Backed Palestinian Prime Minister Salam Fayyad Resigns, The Guardian, https://www.theguardian.com/world/2013/apr/14/palestinian-pm-salam-ayyad-resigns (Accessed on: 31.03.2024).
26. Tarrow S. 2011, Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics, Cambridge, Cambridge University Press.
27. Tocci N. 2011, The EU, the Middle East Quartet and (In) effective Multilateralism, Rome, Mercury E-Paper, N 9, June, 1–30.
28. UN General Assembly 2012, Status of Palestine in the United Nations, New York, Resol tion 67/19, UN Doc. A/RES/67/19.
29. Weiner M. 1999, The Palestinian Hamas: Vision, Violence and Coexistence, New York, Palgrave Macmillan, 1–272.
30. Zayani M. 2013, Al Jazeera's Palestine Papers: Middle East Media Politics in the Post-WikiLeaks Era, Media, War & Conflict, vol. 6/1, 21–35.

ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆՑ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՏԵՍԱՆԿՅՈՒՆՆԵՐՆ ԻՐԱՎԱՀԱՅՑ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ՎԻՄԱԳՐԵՐՈՒՄ

LEGAL ASPECTS IN HISTORIOGRAPHICAL WORKS AND LAPIDARY INSCRIPTIONS OF THE EASTERN PARTS OF ARMENIA

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ В ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИХ ТРУДАХ И ЛАПИДАРНЫХ НАДПИСЯХ ВОСТОЧНЫХ КРАЕВ АРМЕНИИ

Վլադիմիր Հովսեփյան
Vladimir Hovsepyan
Владимир Овсепян

Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Philosophy, Sociology and Law, National Academy of Sciences, Armenia
Институт философии, социологии и права, Национальная академия наук, Армения

volodya.hovsepyan@isec.am

Ներկայացվել է՝ 07.05.2025; գրախոսվել է՝ 12.08.2025; ընդունվել է՝ 12.08.2025
Received: 07.05.2025; Revised: 12.08.2025; Accepted: 12.08.2025
Представлено: 07.05.2025; рецензировано: 12.08.2025; принято: 12.08.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.2-115

Ամփոփում – Հնագիտական և պատմական տվյալները վկայում են, որ միջնադարյան հայկական աղբյուրներում Մեծ Հայքի թագավորության Արցախ և Ուտիք նահանգների տարածքների նկատմամբ կիրառվել են «Հայոց Արևելից կողմանք», «Արևելից աշխարհ», «Աղվանից աշխարհ», «Խորին աշխարհ Հայոց», «Հյուսիս արևելից կողմանք» անվանումները: Պատմաքաղաքական իրադարձությունների հետևանքով Հայոց Արևելից կողմանք, միակցվելով Աղվանից մարզպանությանը, կոչվել է նաև Աղվանք, սակայն հայկական նահանգների առումով ունեցել միայն աշխարհագրական իմաստ: Վերոնշյալ բոլոր եզրույթների առնչությամբ պետք է նկատի ունենալ Հայաստանի «արևելյան կողմ» հասկացությունը: Մեր ուսումնասիրության առարկան վաղ և ուշ միջնադարի այն հատվածն է, որ վերաբերում է առանցքային նշանակություն ունեցող կարևորագույն հարցերից մեկին, որը բազում անհերքելի պատմահրավական փաստեր է պարունակում պատմական Ուտիք և Արցախ երկրամասերի բացառապես հայկական լինելու մասին: Այդ փաստերն արտացոլված են միջնադարյան հայ պատմիչների աշխատություններում և Աղվանից աշխարհում սփռված վիմագիր արձանագրություններում: Աղվանից եկեղեցին, լինելով Հայ առաքելական եկեղեցու մի թեմը, ղեկավարվել է այն բոլոր կանոնահրավական նորմերով, որոնք գործել են Մայր հայրենիքում, և եթե հաճախ միասին վերանայվել ու վերահաստատվել են նոր կանոններ, ապա դրանք համահայկական նշանակություն են

ունեցել: Բացառությամբ հայոց եկեղեցական օրինադիր ժողովների և մի քանի ազգային դատաստանագրքերի, հայ ժողովուրդը միջնադարում օրինակարգված ժողովածուներ, օրենսգրքեր չի ունեցել, որտեղ արտացոլված լինեին հայ իրավունքի բովանդակությունը և ծավալը: Այդ առումով, հայ ժողովրդի արցախյան հատվածի միջնադարյան պատմության մի շարք իրավական հարցերի լուսաբանումն անխզելիորեն կապված է այդ նույն դարաշրջանի հայ իրավունքի հետ: Այդ տեսանկյունից պատմիչների աշխատությունները և վիմագիր արձանագրությունները պարունակում են բավարար տվյալներ:

Abstract – Archaeological and historical data indicate that in medieval Armenian sources the names "Armenian Eastern Side", "Eastern World", "Aluan World", "Deep World of Armenians", "North-Eastern Side" were used for the territories of the provinces of Artsakh and Utik of the Kingdom of Greater Armenia. Due to historical and political events, the Armenian Eastern Side, having merged with the Aluan marzpanate, was also simply called Aluank, but only with a geographical meaning for the Armenian provinces. The subject of the article covers the period of the early and late Middle Ages and touches on one of the most important issues of key importance, which contains many undeniable historical and legal facts about the belonging of the historical territories of Utik and Artsakh to the Armenian people. These facts are reflected in the works of medieval Armenian historians and in the lapidary inscriptions from Aluank. The Albanian Church, being one of the dioceses of the Armenian Apostolic Church, was guided by all the canonical and legal norms, and if new canons were often revised and restored together, they had a pan-Armenian significance. The Armenian people in the Middle Ages did not have unified collections or codes that would reflect the content and volume of Armenian law, with the exception of the Armenian church legislative assemblies and several national court books. In this regard, the coverage of a number of legal issues in the medieval history of Artsakh is inextricably linked with the Armenian law of the same era. From this point of view, the works of historians and epigraphic inscriptions contain sufficient data.

Аннотация – Археологические и исторические данные свидетельствуют о том, что в средневековых армянских источниках для территорий провинций Арцах и Утик царства Великой Армении использовались названия «Армянская восточная сторона», «Восточный мир», «Алуанкский мир», «Глубокий мир армян», «Северо-восточная сторона». В силу исторических и политических событий армянская восточная сторона, слившись с Алуанкским марзпанством, также называлась просто Алуанк, но только с географическим значением для армянских провинций. Все вышеперечисленные термины имеют отношение к понятию восточной стороны Армении. Предметом исследования статьи является рассмотрение множества неоспоримых исторических и юридических фактов о принадлежности исторических территорий Утика и Арцаха армянскому народу. Эти факты отражены в трудах средневековых армянских историков и в лапидарных надписях из Алуанка. Албанская церковь, являясь одной из епархий Армянской Апостольской церкви, руководствовалась всеми каноническими и правовыми нормами, действовавшими на родине, и если новые каноны часто пересматривались и восстанавливались совместно, то они имели общеармянское значение. Армянский народ в средние века не имел унифицированных сборников или кодексов, которые отражали бы содержание и объем армянского права, за исключением армянских церковных законодательных собраний и нескольких общенациональных судебных книг. В этом плане освещение ряда правовых вопросов в средневеко-

вой истории Арцаха неразрывно связано с армянским правом той же эпохи. С точки зрения сказанного труды историков и лапидарные надписи содержат огромный массив данных.

Հիմնաբառեր – իրավունք, Հայոց Արևելից կողմանք, իրավահայտ աղբյուրներ, վիմագրեր:
Keywords – law, Eastern part of Armenia, legal sources, lapidary inscriptions.
Ключевые слова – право, Восточный край Армении, правовые источники, лапидарные надписи.

Ներածություն

Մեծ Հայքի թագավորության անկախության կորստից հետո (428 թ.) նրա Արցախ և Ուտիք երկրամասերը, որոնք հայ մատենագրության մեջ կոչվում են Հայոց Արևելից կողմանք, V դարի 2-րդ կեսին նորաստեղծ Աղվանից մարզպանությանը բռնակցվելուց հետո թեև վարչաքաղաքական առումով հիմնականում կտրված են եղել Մայր հայրենիքից, բայց այդ համընդհանուր երկրամասում կյանքը, ոգին, իրավական ինստիտուտները և առհասարակ ամեն ինչ հայկական է եղել՝ կազմելով հայ ժողովրդի բազմադարյա պատմության մի մասը:

Հայ իրավունքի պատմությունը շաղկապված է երկու գիտությունների՝ հայագիտության և իրավագիտության հետ, որոնցից որևէ մեկի առաջընթացը պետք է խթան դառնա մյուսի համար: Հաշվի առնելով, որ իրավահայտ աղբյուրները բավարար տվյալներ են պարունակում Հայոց Արևելից կողմանց իրավական տեսանկյունների վերաբերյալ, սույն հոդվածի համատեքստում, մի քանի խոսք ասենք իրավունքի էության և հայոց իրավունքի սկզբնաղբյուրների մասին:

Ըստ հայերեն բացատրական բառարանների՝ «իրավունք» եզրույթը, մի շարք այլ նշանակություններին զուգահեռ, ստուգաբանվում է նաև «ինչ որ արդար և իրավ է», «ինչ որ կատարվում է օրենքով, համապատասխան է օրենքին», «Կամք, իշխանություն՝ որոշ սահմանների մեջ», «Որևէ ձևով գործելու ազատություն՝ արտոնություն», «Հիմք, օրինական պատճառ, հիմունք», «Արդարություն», «Որևէ ձևով գործելու ազատություն՝ արտոնություն», «Օրենք, օրինականություն, իշխանություն» իմաստներով (Մալխասեանց 1944, 174, 175; Աճառյան 1972, 361, 362), իսկ «Հայերեն արմատական բառարանի» համաձայն՝ հայերեն «Իր» (բան, մի բան) բառի գործիական հոլովն է իրավ, որ ստացել է մակբայական գործածություն, իսկ հետագայում «իրավունք, դատաստան, արդարադատություն» նշանակությամբ դառնալով գոյական և որպես այդպիսին ըմբռնվելուց հետո տվել է նորանոր ածանցներ՝ հանիրավի, իրավացի, իրավազուրկ, իրավագետ և այլն (Աճառեան 1926, 250):

Ներկայիս գիտության մեջ իրավունքի մասին չկա համընդհանուր ճանաչում ունեցող մոտեցում: Որոշ սահմանումների համաձայն՝ իրավունքը նույնացվում է իրավական համակարգի հետ (օբյեկտիվ իրավունք կամ ուղղակի օրենսդրություն): Ընդ որում, իրավունքը՝ որպես համակարգ, արտահայտվում է իրավունքի ակունքներում, իսկ նրա իրավական բնույթը որոշվում է իրավական նորմերով: Եվ երբ խոսքը իրավական համակարգի մասին է, ապա, ի տարբերություն իրավունքի համակարգի, սովորաբար ենթադրվում են նաև այլ իրավական երևույթներ, իրավական մշակույթ, իրավագիտակցություն և իրավաիրա-

ցում: Իրավագիտության պատմության ողջ ընթացքում իրավունքի աղբյուրների վերաբերյալ համընդհանուր ճանաչում ունեցող սահմանում նույնպես չի տրվել, և այն համարվել է գիտության ամենախճճված հարցերից մեկը (Нерсесянц 1983, 27–29; Нерсесянц 2005, 48; Խրոպանյուկ 1997, 206–209; Ներսեսյանց 2001, 40–47; Марченко 2007, 76; Վաղարշյան 2011, 15–24; Սաֆարյան, Եսայան 2012, 21):

Այդպիսին է վիճակը նաև ներկայիս գիտության մեջ: Ամեն պարագայում իրավունքը հասարակական հարաբերությունների կարգավորիչներից է, որն առաջացել է հասարակության շերտավորմանը զուգընթաց, դասակարգային հարաբերությունների ծագման ընթացքում՝ որպես տիրող դասակարգի՝ օրենքի աստիճանի բարձրացված կամքի դրսևորում, որն սկզբում արտահայտվել է սովորույթներում, հետագայում դարձել օրենք:

Իրավունքի տարբեր հատկանիշներից առավել տարածվածներն են՝ նորմատիվությունը (սահմանում է վարքագծի ընդհանուր կանոններ), համապարտադիր լինելը (գործողությունը տարածվում է բոլորի վրա կամ սուբյեկտների առավել լայն շրջանակի վրա), պետության կողմից երաշխավորված լինելը (պետական հարկադրանքի միջոցներով ամրագրված լինելը), մտակամային բնույթը (իրավունքը արտացոլում է մարդկանց գիտակցությունը և կամքը), որոշակիությունը (իրավունքի նորմերն արտահայտվում են պաշտոնական ձևով), համակարգայնությունը:

Հայոց իրավունքի սկզբնաղբյուրները

Իրավունքը հայ հասարակության պատմության մեջ առաջացել է այն նույն պատճառների և պայմանների ուղիով, ինչ որ պետությունը: Պետության և իրավունքի ծագման գործընթացներն ընթանում են զուգահեռաբար: Միաժամանակ, տարբեր ժողովուրդների մոտ, տարբեր պատմական ժամանակաշրջաններում իրավունքի առաջացումն ունեցել է իր առանձնահատկությունները:

Հայոց իրավունքի և իրավական մտքի պատմության սկզբնաղբյուրներն իրենց արմատներով գնում են խոր հնադար, այսինքն՝ հնում և միջնադարում հայ ժողովրդի իրավունքը և իրավական միտքը պատմականորեն ունեցել են իրենց իրավական աղբյուրները: Դրանք են՝ սովորույթը կամ սովորութային իրավունքը, կանոնական կամ եկեղեցական իրավունքը, օտար իրավունքի ռեցեպցիան (Մովսեսական օրենքները, ասորահռոմեական դատաստանագիրքը, բյուզանդական զինվորական օրենքը և այլն), ազգային դատաստանագրքերը (Դավիթ Ալավկա որդու Կանոնադրությունը, Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը», Սմբատ Գունդստաբլի «Դատաստանագիրքը»): Հայոց իրավունքի համար աղբյուրագիտական արժեք ունի հայ և օտար մատենագիրների՝ Ստրաբոնի, Քսենոփոնի, Ագաթանգեղոսի, Խորենացու, Բուզանդի, Շիրակացու և այլոց թողած ժառանգությունը: Նրանց գործերում որոշակի տվյալներ են պահպանվել վաղ շրջանի հայ իրավունքի պատմության վերաբերյալ: Միաժամանակ, հենց այդ տեղեկություններն են իրավունքի աղբյուրի նշանակություն ձեռք բերել հետագայի համար: Այդ համատեքստում հայ և օտար պատմիչների գործերը, վիմագիր տարեգրություններն ու նյութական մշակույթի այլ հիշատակարաններ

հայոց իրավունքի իրավահայտ աղբյուրներ են (Սամուելյան 1939, 24–90; Сукиасян 1963, 381; Ղազինյան, Վաղարշյան 2014, 55–64):

Միջնադարյան գրավոր աղբյուրները մեզ շատ քիչ տվյալներ են թողել՝ պատկերացում կազմելու, թե հեթանոսական Հայաստանում իրավունքի ի՞նչ ինստիտուտներ են գործել, ինչպե՞ս է իրականացվել արդարադատությունը, գործերի ի՞նչ ընդդատություն է եղել, ի՞նչ լեզվով է տարվել դատավարությունը և այլն: Հարցը դժվարանում է նաև նրանով, որ Հայաստանում, քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելուց հետո (301 թ.), նոր գաղափարախոսությունը ոչնչացրեց հայ ժողովրդի հեթանոսական բազմադարյա մշակույթը՝ անհետ վերացնելով պետության իրավական համակարգին առնչվող բազմաթիվ նյութական և ոչ նյութական հուշարձաններ:

Պատմական Հայաստանում հանցագործին պատժելու վերաբերյալ ամենավաղ հիշատակումը գտնում ենք երգիծաբան գրող Լուկիան Սամոսատցու (120–180 թթ.)՝ «Պերեգրինի մահվան մասին» աշխատության մեջ, որին նաև անդրադարձել է Ֆր. Էնգելսը՝ «Նախասկզբնական քրիստոնեության պատմության շուրջ» հոդվածում: Ազգությամբ հույն Պերեգրինը, լինելով փառասեր և արկածախնդիր անձնավորություն, երիտասարդ հասակում Հայաստանում իր ապագա հաջողությունը (կարիերա) սկսեց «շնություն» (ընտանեկան հավատարմության խախտում) անելով և բռնվեց արարքի կատարման վայրում: Տեղական սովորույթների ուժով Պերեգրինը ենթարկվեց ինքնադատաստանի, սակայն, երջանիկ պատահականությամբ, կարողացավ խուսափել մահից՝ տանիքից ցատկելով և թաքնվելով անվտանգ վայրում (Самосатский 2001, 194):

Միջնադարյան Հայաստանում օրենքի և դրա կիրառողների մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդել հայ փիլիսոփա Եզնիկ Կողբացին: Այն հարցին, թե՝ չարիքներն ի բնե՞ են և ոչ կամածին, Կողբացին պատասխանում է. «Եթե բնութեամբ իցեն, ընդէ՞ր օրէնք ի թագաւորաց դնիցին, և սաստք ի յիշխանաց, պատիժք, և ի դատաւորաց, ո՞չ ապաքէն վասն կարճելոյ չարեացն: Եւս, թէ բնութեամբ իցեն չարիքն՝ ոչ պարտի օրէնսդիրն օրէնս դնել, և ոչ իշխանն պատիժս ի վերայ չարագործին ածել: Ընդէ՞ր պատժիցեն զայն՝ որ ոչ կամոքն չար իցէ, որում արգահատելն պարտ էր, և ոչ պատիժս, ի վերայ հասուցանել: Իսկ եթե տեսանեմք՝ թե թագաւորն զիւրոց օրինաց վրէժս պահանջէ, և պահանջմամբ վրիժուցն զվնասն կարճէ, և դատաւորն զգողն և զաւազակն պրկէ և բերէ՝ վասն զվնասակարութիւնն ի միջոյ բառնալոյ և հայր զորդի մահապարտեալ՝ դատաւրաց մատնէ և այլքն ամենեքեան զիւրաքանչիւր 27 զանցնիւր զանարգանաց վրէժս պահանջեն՝ կամ անձամբ կամ իշխանօք, յայտ է թէ չարիքն՝ որք գործին՝ կամածինք են և ոչ բնականք» (Կողբացի 1994, 48–50):

Հայ պատմիչների գործերը՝ որպես իրավունքի սկզբնաղբյուրներ

Միջնադարյան մի շարք հայ մատենագիրների գործերում որոշակի տվյալներ են պահպանվել Հայոց Արևելից կողմանց վերաբերող թագավորական հրովարտակների, դրանց էության և բովանդակության, իրավական տեսանկյուն-

ների և իրավունքի պատմության հիմնահարցերի վերաբերյալ: Նման տեղեկությունները, որոնք իրավունքի աղբյուրի նշանակություն են ձեռք բերել հետագայի համար, գտնում ենք պատմիչների՝ Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի, Մովսես Խորենացու, Մովսես Կաղանկատվացու, Ստեփանոս Օրբելյանի, Կիրակոս Գանձակեցու, Թովմա Արծրունու և Անանունի, Մատթեոս Ուռհայեցու և այլոց աշխատություններում: Այդ առումով ուշագրավ են Հայոց Արևելից կողմանց աշխարհիկ և հոգևոր տերերի կարգավիճակի հետ կապված այն իրավահարաբերությունները, եկեղեցական, դավանաբանական բնույթի հարցերը, որոնք կարգավորվել են թագավորական հրովարտակներով, կաթողիկոսական կոնդակներով, գրություններով և իրավական բնույթի այլ ակտերով: Ուշադրության են արժանի նաև այն դեպքերը, երբ Այսրկովկասը գտնվում էր օտար նվաճողների տիրապետության տակ, և երկրի շահերի հրամայական պահանջներից ելնելով՝ Արցախի և Ուտիքի տերերը, ներկայանալով օտար իշխողներին, երկիրը կառավարելու համար որոշակի արտոնություններ են ստացել: Ակներև է, որ օտար նվաճողները անողոքաբար ոչնչացրել են հայոց արքունի դիվաններում պահպանվող փաստաթղթերը, և եթե դրանցից ինչ որ մասունքներ պահպանվել են, ապա՝ միայն հիմնականում հայ պատմիչների աշխատություններում: Դիմենք դրանցից մի քանիսին:

Պատմահայր Մովսես Խորենացին հայտնում է, որ Վաղարշակ թագավորի (մ.թ.ա. II դար) հրովարտակով Հայկի ժառանգ Սիսակի սերունդներից մեկը՝ Առան անունով, կողմնակալ է կարգվել Հայաստանի հյուսիսարևելյան կողմերում. նրան էլ ժառանգություն հասավ այդ երկրամասը (Խորենացի 1981, 153, 154; Սվազյան 2006, 7-13; Սվազյան 2015, 218): Երբ Գրիգոր Լուսավորիչը, Տրդատ Գ Մեծ թագավորի հրովարտակով, 302-ին մեծ շքախմբով ուղևորվել է Կեսարիա՝ քահանայապետ օծվելու, նրան ուղեկցող նախարարների և կուսակալների խմբում եղել են նաև «երկուտասաներորդ՝ իշխանն Ծավդէից (իմա՝ Արցախի) աշխարհին, երեքտասաներորդ՝ իշխանն Ուտիացւոց աշխարհին» (Ագաթանգեղոս 1914, 488): Վերջիններս իրենց տեղն են ունեցել ինչպես Գահնամակում, այնպես էլ Զորանամակում: Տրդատ արքայի մեկ այլ հրովարտակով Գրիգոր Լուսավորչի թոռը՝ անչափահաս Գրիգորիսը, արևելյան կողմերի հոգևոր պետ է նշանակվել՝ այդ կողմերի աշխարհիկ տերերի խնդրանքով: Հենց Գրիգոր Լուսավորիչն է Արցախի Ամարաս գյուղաքաղաքում հիմնադրել եկեղեցի, որը մեծ դեր է խաղացել Հայոց Արևելից կողմանց հոգևոր և մշակութային կյանքում (Բուզանդ 1968, 129; Խորենացի 1981, 153, 154): Կորյունի հաղորդումներից երևում է, որ հայ գրերի ստեղծող և հայկական դպրոցների հիմնադիր Մեսրոպ Մաշտոցն իր գործունեությունը ծավալել է արքայական հրովարտակների հիման վրա (Կորյուն 1981, 103, 109, 119–121): Ըստ ավանդության՝ նրա շնորհիվ Ամարասի վանքում բացվել է հայկական առաջին դպրոցներից մեկը, որտեղ հայ մանուկները գիր և դպրություն են սովորել:

Միջնադարյան հայ պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացու (այլ աղբյուրներում՝ նաև Մովսես Դասխուրանցի) «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» գրքի ԻԶ

գլուխը վերաբերում է Վաչագան արքայի Կանոնական Սահմանադրությանը (Կաղանկատվացի 1969, 65–69), որն ընդունվել է 488 թ. Հայոց Արևելից կողմանց Աղվենի սահմանադիր ժողովում: Հայոց հողում ծնված և հայերեն լեզվով խոսող իրավական մտքի այդ խոշոր հուշարձանը երկար տարիներ ապահովել է երկրամասի հարաբերական անդորրությունը:

Թովմա Արծրունու և Անանունի երկասիրությունները IX դարի 2-րդ կեսի և X դարի սկզբի Հայաստանի պետականության վերականգնման արժեքավոր սկզբնաղբյուր են: Հայաստանի տարբեր վայրերում ծավալված հակաարաբական պայքարի շնորհիվ վերականգնվեց հայոց պետականությունը (885–1045 թթ.): Միայն Արցախի հարավային հատվածում Առանշահիկ իշխան Եսայի Աբու-Մուսեն 28 անգամ ճակատամարտ մղեց Այսրկովկասը հրի մատնած արաբ զորավար Բուղայի բանակների դեմ: Հայ Բագրատունիներն այնքան էին հզորացել, որ քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական առումներով Վրաստանը և Աղվանքը գտնվում էին նրանց գերիշխանության ներքո (Արծրունի և Անանուն 1981, 275–289, 296, 297, 366, 367):

Պատմությունը վկայում է, որ դարերի ընթացքում Հայոց Արցախն ու Սյունիքը, լինելով Մայր Հայրենիքի ողնաշարը, օտար զավթիչների դեմ մղված պայքարում միշտ գործել են կողք կողքի և հաղթանակ տարել: Արցախը կոչվել է նաև փոքր Սյունիք (Խորենացի 1981, 244, 245; Դրասխանակերտցի 1996, 46, 47):

Հայ պատմագիրների համաստեղությունում իր ուրույն տեղն ունի Սյունյաց աշխարհի պատմության հեղինակ Ստեփանոս Օրբելյանը, որի աշխատության մեջ մի շարք հարցեր առնչվում են երկու դրկից երկրամասերի վարչական սահմանազատման, քաղաքացիական, հողային և ամուսնական-ընտանեկան իրավահարաբերություններին: Այսպես, Տաթևի վանքապատկան հողերի սահմանազատման շնորհիվ (906 թ.) կազմվել է վճռագիր (վավերագիր), որի տակ իրենց ստորագրությունն են դրել նաև Արցախի և Ուտիքի հոգևոր և աշխարհիկ ներկայացուցիչները: Դրանից հետո փաստաթուղթ իրենց մատանիներով կնքել են Սյունիքի եպիսկոպոսը, Աղվանքի և Հայոց հայրապետները, իսկ վերջում այն հաստատել և արքայական մատանիով կնքել է հայոց թագավոր Սմբատ Բագրատունին (Օրբելյան 1986, 212): Արցախի գավառից բերված աստվածընկալ խաչի առուձախի պայմանագրի նկարագրությունից ընթերցողը պատկերացում է կազմում, թե նման պայմանագրերը XIII դարում ի՞նչ ձևով են կնքվել, գույքի արժեքն ինչպե՞ս է վճարվել, և կողմերն ի՞նչ իրավունքներ ու պարտականություններ են ունեցել (Օրբելյան 1986, 378–380):

Հայ առաքելական եկեղեցին երկրորդ պսակի առնչությամբ համապատասխան կանոններ է ունեցել: Մինչև IX դարը երկապսակների ամուսնությունը եղել է կամ եկեղեցու օրհնությամբ, կամ առանց դրա՝ քաղաքացիական կարգով: Ամեն պարագայում երկամուսնության վերաբերյալ հայոց եկեղեցու մոտեցումը բացասական է եղել: Բերենք մի օրինակ. երբ Սյունիքի Տարսայիճ իշխանը Վրաստանի թագավոր Դավթի ուղեկցությամբ գնում է Արցախի Խաչեն գավառ, իշխան Աթաբեկի մոտ և նրա քույր Մինա խաթունին իրեն կին առնում, դեռ իր

առաջին կնոջ կենդանության օրոք, նրա արարքը չի արժանանում եկեղեցու վարդապետների հովանավորությանը, քանի որ դա անհարիր էր հայոց եկեղեցու կանոններին (Օրբելյան 1986, 337):

Միջնադարյան հայ պատմիչների մեծ մասը, որպես կանոն, գրել է զուտ Հայոց պատմություն կամ նույնիսկ մի նահանգի պատմություն: Ընդհանուր կանոնից կան բացառություն կազմող անձինք, որոնցից մեկն էլ Մատթեոս Ուռհայեցին է: Նա իր «Ժամանակագրություն»-ում նկարագրել է 952–1137 թթ. իրադարձությունները, հիմնականում՝ Բագրատունիների թագավորության, նրա կործանման, սելջուկների արշավանքների և նվաճումների, հայերի արտագաղթի, երկրից դուրս հայկական իշխանություններ հիմնելու և օտարերկրյա նվաճողների դեմ նրանց պայքարի մասին: Պատմիչը կարևոր տեղեկություններ է տալիս Աղվանից երկրի մասին՝ այն անվանելով «Խորին Աշխարհ Հայոց», իսկ Պարտավը և Գանձակը՝ հայկական քաղաքներ (Ուռհայեցի 1973, 151–155):

Անվիճելի է, որ Հայոց Արևելից կողմանց վարչաքաղաքական միավորներից մեկն էլ Գանձակի երկրամասն էր, որտեղ և ծնվել է միջնադարյան հայ պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին: Վաղ մանկությունից սովորել է Նոր Գետիկի վանքում՝ Վանական վարդապետի մոտ: 1236-ի գարնանը գերվել է մոնղոլների կողմից (նրանց բանակում եղել է թարգմանիչ ու գրագիր): Գանձակեցու գլխավոր երկը շուրջ հազար տարվա ընդգրկում ունեցող «Հայոց պատմությունն» է, որը պատմիչը հասցնում է մինչև 1265 թվականը: Այս աշխատությունը Հայաստանում մոնղոլական դարաշրջանի ամենահեղինակավոր աղբյուրն է:

Սսի երկրորդ կաթողիկոսական ժողովը (1243), Կիլիկիայի Հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Ա Բարձրբերդցու գլխավորությամբ, սահմանել է քսանհինգ կանոն՝ ընդդեմ աշխարհականների և հոգևորականության մեջ տարածված չարաշահումների, կենցաղային ու եկեղեցական ախտերի (մերձամուսնության, ամուսնաթողության, ապօրինի կենակցության) արգելում, պահքերի, աշխարհականների և եկեղեցականների կենցաղի կանոնավորում: Եվ ահա Գանձակեցու պատմության ԽԱ, ԽԲ և ԽԳ գլուխները նվիրված են Կիլիկիայի Կոստանդին կաթողիկոսի շրջաբերական թղթին, կանոնական հրամաններին և կանոնական սահմանադրությանը: Ուշագրավ է, որ այդ կանոնահրավական փաստաթղթի նախագծի մշակմանը մասնակցել է նաև Գանձակեցու ուսուցիչ Վանական վարդապետը: Փաստաթուղթը Հայաստան է բերել Գանձակեցու ուսումնակից Վարդան վարդապետը: Փաստաթղթի տակ իրենց ստորագրությունն են դրել նաև Հայոց Արևելից կողմանց հոգևոր և աշխարհիկ այրերը, որից հետո միայն այն վերադարձվել է Կոստանդին կաթողիկոսին (Գանձակեցի 1982, 210–223):

Գանձակեցու տեղեկությունների համաձայն՝ մոնղոլ-թաթարական տիրապետության պայմաններում, Արցախի իշխանաց իշխան Հասան Ջալալը խոհեմությամբ էր կարգավորում երկրի հարցերը՝ համաձայնության գալով և հաշտություն կնքելով մոնղոլների հետ: Նա մոնղոլ զորավարներից փաստաթուղթ ուներ՝ իր երկիրն ինքնուրույն կառավարելու, սակայն պարտավոր էր նրանց հետ պատերազմի գնալ: Նրա դուստր Ռուզուքանը թաթարների թագավոր Չար-

մաղանի որդի Բորա Նուինի կինն էր: Հենց Հասան Ջալալի միջնորդությամբ Կիլիկիայի Հեթում արքան բարեկամություն հաստատեց մոնղոլական վերնախավի հետ: Այնքան մեծ էր Հասան Ջալալի հեղինակությունը, որ Գանձասար եկեղեցու մեծահանդեսին (1240 թ.) ներկա էին 700 քահանա, այդ թվում՝ Վանական վարդապետը՝ շատ ուսուցիչներով, Աղվանքի Ներսես կաթողիկոսը՝ բազմաթիվ եպիսկոպոսներով և վարդապետներով: Մոնղոլների պետության անունից Ներսես կաթողիկոսը նույնպես արտոնագիր ուներ՝ հոգևոր բնագավառում գործունեություն ծավալելու համար (Գանձակեցի 1982, 192, 194, 203, 204, 207, 208, 257, 258, 267, 280):

Պետահրավական բնույթի վիմագրերը պատմական Արցախի տարածքում

Վիմագիր (պահլավերեն՝ vem-քար և հայերեն՝ գիր բառերից) բառը նեղ իմաստով նշանակում է քարի վրա փորագրված գրություն, սակայն գործածության ընթացքում իմաստն ընդլայնվել է՝ ընդգրկելով նաև իրերի, առարկաների, պատերի վրա փորագրված հիշատակության և մակագրության նմուշները: Վիմագիր արձանագրությունները չափազանց ստույգ և կարևոր տեղեկություններ են պարունակում հայ ժողովրդի բազմադարյա պատմության տարբեր հարցերի վերաբերյալ: Այդ տեղեկությունները բազմազան են՝ քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, իրավական և այլն: Ընդունված է վիմագրերը բաժանել 4 խմբի՝ շինարարական, հիշատակագրային և նվիրատվական, կրոնաբարոյական և կանոնահրավական: Հայ իրավունքի իրավահայտ աղբյուրներից են նաև այն վիմագրերը, որոնք կարևոր տեղեկություններ են պարունակում եկեղեցական և աշխարհիկ իրավունքի հարցերի վերաբերյալ:

Եթե հայ պատմիչների աշխատությունները սակավ նյութեր են պարունակում թագավորական հրովարտակների, կաթողիկոսական կոնդակների, զանազան իրավական ակտերի վերաբերյալ, ապա այդ բացն ինչ-որ չափով լրացնում են ժայռերի, քարերի, սահմանապահ կոթողների և եկեղեցիների պատերին փորագրված վիմագիր արձանագրությունները: Ուսումնասիրելով Անիի հնագիտական հուշարձանները՝ ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին նշել է. «Մխիթար Գոշի, Սմբատի և ուրիշների դատաստանագրքերի և այլ իրավաբանական ժողովածուների ու տրակտատների վրա կայացված հայ իրավունքի պատմությունը, առանց հայկական վիմագրական նյութերի սպառիչ օգտագործման, պիտի տառապի նույնպիսի պակասությամբ, թերասածությամբ, անճշտությամբ և երբեմն նույնիսկ հետևությունների լիակատար սխալությամբ, ինչպես արդեն հնացած ու դեն նետված Շիրակի պատմությունը, որը կազմված էր մեր մատենագրական տվյալների հիման վրա, առանց հնագիտական ու վիմագրական հուշարձանների իրական լուսաբանության» (Օրբելի 1966, VIII):

Հանճարեղ գիտնականի այդ միտքը հավասարապես վերաբերում է նաև Հայոց Արևելից կողմերում ավելի վաղ ստեղծված իրավական մտքի խոշոր հուշարձաններին՝ Վաչագան Բարեպաշտ թագավորի Կանոնական Սահմանադրությանը (488 թ.) և Դավիթ Ալավկա որդու Կանոնական օրինադրությանը (1130 թ.):

Արցախի տարածքում պետականության հարցերի մասին ամենահին արձանագրությունը հայտնաբերվել է 2008 թ.՝ Տիգրանակերտի պեղումների ժամանակ: Քաղաքը գտնվում է արցախյան գոյամարտի տարիներին (1991–1994 թթ.) հայոց բանակի ազատամարտիկների կողմից ազատագրված նախկին Աղդամի շրջանի Վանքասարի ստորոտից բխող Շահբուլաղ անունը կրող աղբյուրի մոտ: Պեղումների ընթացքում բացվել է հայկական եկեղեցի, որի պատի տակ հայտնաբերված և V–VII դարերին վերագրվող խեցեղեն փոքրիկ սկավառակի վրա հայերեն բովանդակությամբ արձանագրությունը մասնագետները վերծանել են. «ԵՍ (ՎԱՉ)Է ԾԱՌԱՅ Տ(ԵԱՌ)ՆԷ» կամ «ԵՍ ՎԱՉ(ԱԳԱՆ) ԾԱՌԱՅ Տ(ԵԱՌ)Ն»: Մասնագետները հավանական են համարում, որ կլոր խեցեղեն սկավառակն արքայական կամ իշխանական կնքադրոշմի դեր է կատարել, որով կարող էին վավերացվել աշխարհիկ կամ հոգևոր փաստաթղթեր կամ եկեղեցական մասնատուփեր (Պետրոսյան, Ժամկոչյան 2009, 166–176):

Հարկ է նշել, որ *Վաչէ* կամ *Վաչագան* անուն կրողները վաղ միջնադարյան Արցախում հանրահայտ անձնավորություններ են եղել: Պատմիչ Մ. Կաղանկատվացին հայտնում է, որ Վաչագան արքան Ամարասում հայտնաբերված սրբերի մասունքները կնքել է արքայական մատանիով, իսկ արքայի կողմից Աղվենի ժողովում ընդունված Կանոնական սահմանադրությունը կնքվել է ինչպես թագավորի, այնպես էլ ժողովի բոլոր մասնակիցների կնիքներով (Կաղանկատվացի 1969, 58, 59, 69): Արցախի ամենաբարեպաշտ թագավորի մարմինն ամփոփված է Մռավ սարի մի լեռնաբազուկի վրա՝ Մարտակերտի շրջանի Մատաղիս գյուղից ոչ շատ հեռու, անմատչելի լեռների մեջ կառուցված՝ Եղիշե առաքյալի կամ Ջրվշտիկ վանքի մոտ: Թագավորի գերեզմանին դրված է առանձին խնամքով պատրաստված և մաքուր տեսքով հղկված մի եռանկյունաձև տապանաքար, որի վրա մատուռ է կառուցված: Իսկ մատուռի խորանի ճակատակալ քարի վրա քանդակված է. «ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՎԱՉԱԳԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ, ԱԺ. ՈՂՈՐՄԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՅ ԵՒ ՈՅՐ ԾՆՈՂԱՅՆ, ՈՐ ՇԻՆԵՑ ԶԵԿԵՂԵՑԻՍ՝ ՅԱՌԱՋՆՈՐՈՒԹԻ. ՏԵՐ ՍԻՄԵՈՆԻ, ԹԻՒ ՉԼԵ (1286) ԷՐ» (Բարխուդարյան 1982, 110):

Արցախի Տիգրանակերտ քաղաքի մոտակայքում, ազերի գիտնականները 1950-ական թթ. հայտնաբերեցին հայերեն արձանագրությամբ մի տապանաքար: Ըստ ուսումնասիրողների՝ տապանաքարը դրված էր Բագրատունի Համամ թագավորի՝ ողբերգաբար մահացած ավագ որդու գերեզմանի վրա: Ազերիները տապանաքարի հայտնաբերման վայրն անվանեցին Գյավուր կալա (Անհավատների բերդ) և տապանաքարը տեղափոխեցին Ադրբեջանի պատմության պետական թանգարան: Համամ թագավորն արքայական թագ է կրել, և այնքան մեծ է եղել նրա հեղինակությունը, որ նրա միջամտությամբ՝ փրկագնի վճարման դիմաց արաբների կողմից գերված Գևորգ Բ Գառնեցի կաթողիկոսն ազատվել է գերությունից:

Արցախյան հողի վրա մինչև այժմ հայտնի գիր-թվական ունեցող հնագույն վիմագիր արձանագրությունը (853 թ.) հայտնաբերվել է Մարտակերտի շրջանի Քոլատակ գյուղի մոտ գտնվող Մեծառանից Սբ Հակոբա վանքի արևմտյան պատի մեջ: Դա մի խաչքար է, որի պատվանդանին փորագրված արձանագրու-

թյան համաձայն՝ խաչը կանգնեցվել է Հայաղվանքի իշխան Հովհաննեսի օրոք, վանքի եպիսկոպոս Սողոմոնի կողմից (Բարխուդարյան 1982, 12, 14, 15): Հովհաննեսը հայազգի այն իշխանն էր (837–854 թթ.), որն իր կատարած քաջագործությունների համար արաբների կողմից արժանացավ Հայոց, Վրաց և Աղվանից աշխարհների տեր տիտղոսի և պարգևների: Հետագայում քաջ Հովհաննեսի եղբոր՝ Ատրներսեհի որդին, Արևելքի մեծ իշխան Համամ-Գրիգորը, վերականգնեց Հայաղվանքի թագավորությունը (881 թ.):

Հովհաննեսից ոչ պակաս աչքի են ընկել նաև հարավային Արցախի իշխանապետները: Իշխան Եսայի Աբու Մուսեն, որին արաբական աղբյուրները «հայոց պատրիկ» են կոչել, իր հետնորդներին թողել է մի այնպիսի ժառանգություն, որի կրողները «քարակերտ մատյաններում» հանդես են եկել իշխանաց իշխան կամ թագավոր տիտղոսներով: Հադրութի շրջանի Տումի գյուղի մոտ գտնվող «Կարմիր եղցու» (եկեղեցի) պատուհանի կամարի քարն ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը. «Ի ՆԽՌ (1000 թ.) թուին Հայոց, ի թագաւորութեանս տեառն Գագիկա՝ որդու Մուսէի, ես՝ Սոփի, դուստր Մուսէի շինեցի տուն Աստծո» (Բարխուդարյան 1982, 173): Նույն Գագիկ թագավորը, Արցախի Մարտունու շրջանի Թաղավարդ գյուղից ոչ հեռու գտնվող Ջուխտ Բարևաձառ ավերակ երկու եկեղեցիներից մեկի խաչքարին փորագրված արձանագրության մեջ հանդես է գալիս որպես Աղվանից պետության (նեղ իմաստով՝ Հայաղվանքի-Վ.Հ.) իշխանաց իշխան (Բարխուդարյան 1982, 169):

Վիմագրերով դժվար չէ ճշտել Արցախի հարավային սահմանները: Հադրութի շրջանի Տող գյուղի մոտ գտնվող Գտչավանքը, որն ավերվել էր մոնղոլ-թաթարական արշավանքների ժամանակ, 1241 թ. վերանորոգեցին Ամարասի երկու վանական եղբայրներ. վանքի հյուսիսային պատին թողած նրանց արձանագրության տվյալներից կարելի է պատկերացում կազմել հարավային Արցախի սահմանների և նրա մեջ մտնող եկեղեցական թեմերի վերաբերյալ: Արձանագրության մեջ թվարկված են եկեղեցական երեք թեմ և վարչատարածքային տասներկու միավոր՝ իրենց անվանումներով, սահմաններով և սահմանային գետերով (Դիվան 1982, 182, 183, Յակոբյան 2009, 73–128): Բնակավայրերի ու գետերի աշխարհագրական անվանումները մեզ հուշում են, որ Արցախի հարավային սահմանն Արաքս գետն էր, ինչպես կար մինչև 44-օրյա պատերազմը, իսկ հյուսիս-արևմտյան սահմանը ներառել է նաև Քաշաթաղի (Լաչինի) շրջանի մի մասը:

Մատենագրության և վիմագրության մեջ չափազանց քիչ տվյալներ են պահպանվել Արցախի արտաքին սահմանների և ներքին վարչատարածքային սահմանաբաժանումների վերաբերյալ: Այդ հարցերում մեզ օգնության է գալիս Մխիթար Գոշը, որը սահմանները բաժանում է չորս խմբի՝ գավառների, գյուղերի (համայնքների), հողամասերի, շենքերի և շինությունների: Համաձայն Գոշի Դատաստանագրքի ՄԽԷ գլխի՝ «Սահմանք գաւառաց լերամբք, եւ գետովք, և արձանօք հաստատեսցին, նմանապէս և՝ գեղից: Եւ գեղք ի սահմանս շինեալք յերկուց կամ երից գաւառաց, զոյգ բաժանեսցին առաւելութեամբ և նուազութեամբ. նմանապէս և՝ անդաստանք և այլք ի սահմանս գեղից, սոյնպես և՝

ծառք բուսեալք ի սահմանս անդաստանաց: Իսկ զմիջոցի ցանկս այգեաց զոյգ երկուքանչիւրքն դիցեն, զի թէպէտ առաջինն իւրոյն աղագաւ եդ, երկրորդին մի՛ լիցի պատճառք՝ միշտ նմա դնել, կամ որ ստացաւ կամ եդ այգի յաղագս այնր, զի մի՛ դից՝ ցանկ: Ըստ այսմ լիցի և տանց որմոց և այլոց այսպիսեաց» (Մխիթար Գոշ 1975, 414): Մեր կարծիքով, «Արձանների» տակ Գոշը նկատի է ունեցել սահմանաքար կոթողները, որոնք գոյություն ունեին դեռևս Արտաշեսյան թագավորության ժամանակ: Դա հիմնավորվում է նաև նրանով, որ ԼՂ Քարվաճառի շրջանի Դադիվանքի հյուսիսային լեռնաբազուկի վրա հայտնաբերված սահմանակոթող հիշեցնող քարը, շատ նման է այն սահմանաքարերին, որոնք դրվել են գյուղերի և ագարակների սահմանագլուխներին՝ Արտաշես Ա թագավորի ձեռնարկած հողային բարեփոխումների կապակցությամբ, և որոնցից մի քանի տասնյակ հայտնաբերվել են Սյունիքում և Սևանա լճի առափնյա շրջաններում (Հովսեփյան 2016, 126): Պարզորոշ է, որ Քարվաճառի շրջանը Սևանա լճի արևելյան կողմի առափնյա շրջանի շարունակությունն է:

Կենտրոնական և Հյուսիսային Արցախում Առանշահիկ Համամ թագավորի տոհմաշղթան անխափան շարունակեցին նաև նրա սերունդները: Այդ շղթայում իր պատվավոր տեղն ունի Հաթերքի տեր և Խաչենի իշխանաց իշխան Հասան Մեծը (1142–1182), որը Դադիվանքում իր իսկ անունից թողած արձանագրության մեջ նշել է, որ քառասուն տարի շարունակ պատերազմներ է մղել հայրենի երկրի թշնամիների դեմ և միշտ էլ հաղթել: Ակնհայտ է, որ միայն հզոր պետականություն ունեցող մարդը կարող է իր երկրում նման բովանդակությամբ արձանագրություն փորագրել տալ: Ճիշտ է, արձանագրությունից չի երևում, թե Հասան Մեծն ո՞ւմ դեմ է պատերազմել: Սակայն նույն վանքի վրա իշխանի կնոջ՝ Արզու խաթունի անունից փորագրված արձանագրությունը հուշում է մեզ, որ պատերազմը մղվել է թուրքերի դեմ հանուն քրիստոնեական հավատի, որի ժամանակ նահատակվել են նաև քաջ իշխանի երկու որդիները (Բարխուդարյան 1982, 198, 199): Այդ արձանագրությունները նաև կարևոր տվյալներ են պարունակում պատմական Արցախի ռազմագիտական պատմությունն ուսումնասիրողների համար: Հասան Մեծին փոխարինել է նրա ավագ որդին՝ իշխանաց իշխան Վախթանգը (1182–1214 թթ.), որի ապարանքում Գոշը ձեռնամուխ եղավ իր Դատաստանագիրքը գրելուն:

Արցախի հռչակավոր իշխանաց իշխան Հասան-Ջալալ Դոլան (1214–1260 թթ.) իր հայրենանվեր գործունեությամբ ու թողած ժառանգությամբ հավերժացավ ոչ միայն գրչագիր մատյաններում, այլև՝ քարագիր արձանագրություններում:

Գանձասարի Սբ. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու ներսում, հյուսիսային պատի ամբողջ լայնությամբ Հովասափ Միակյաց ճգնավորը 1240 թ. արձանագրել է Հասան-Ջալալ Դոլայի ուխտը կամ կտակը (27 տող): Կտակում Հասան-Ջալալը հանդես է գալիս «ԲՆԱԿԱԻՈՐ ԻՆՔՆԱԿԱԼ ԲԱՐՁՐ ԵՒ ՄԵԾ ԱՐՑԱԽԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ, ԹԱԳԱՒՈՐ ԽԱԻԽԱՆԱԲԵՐԴԻ ՅՈԳՆԱՍԱՀՄԱՆ ՆԱՀԱՆԳԱՒՔ» խրոխտ տիտղոսներով, իսկ Առաջածոր գյուղի արևելյան մասում գտնվող եկեղեցու մեծ քարի վրա փորագրված արձանագրության մեջ Հասան-Ջալալն իրեն անվանում է «Աստծո արքա… Իշխան Խաչենի և Առանի» (Բարխուդարյան 1982, 38, 88):

Հասան-Ջալալի եղբայրը՝ Սմբատը, Խանչալ խաչ կոչվող վայրում կանգնեցրած արձանագրության մեջ եղբորը ևս «արքա» տիտղոսով է անվանում: Դժվար չէ կռահել, որ նման բարձրահունչ տիտղոսներ կրող անձն օժտված է եղել պետական հզոր իշխանությամբ, որի տիրապետությունը տարածվել է ամբողջ Հայաղվանքի վրա՝ ներառյալ մինչև Կուրի և Արաքսի միախառնվելու վայրը:

Գույքի նվիրատվությունների մասին

Վիմագրերի մեջ մի առանձին խումբ են կազմում այն նվիրատվությունները, որոնք կոչվում են «վախմ» (արաբերեն և թուրքերեն՝ վագըֆ)՝ եկեղեցուն կտակված բարեպաշտական նվեր, որոնք հարկման ենթակա չեն եղել: «Վախմ»-ները եղել են տարբեր տեսակների՝ ագարակներ, այգիներ, արտեր, հանդեր, հողեր, ձիթհանքներ, անասուններ, դրամական միջոցներ և այլն: Այսպես, Մեծառանից Սբ Հակոբա վանքն Արցախի հեղինակավոր ուխտատեղիներից է, եղել է եպիսկոպոսանիստ և երբեմն էլ կաթողիկանիստ, նաև ուսման և դպրության կարևոր կենտրոն: Վանքի պատերին փորագրված մի քանի արձանագրություններ (XIII դ.) կարևոր տեղեկություններ են պարունակում հողային իրավահարաբերությունների, մասնավորապես վանքին հողերի նվիրատվության հարցերի վերաբերյալ: Այսպես, Ասկերանի շրջանի Պտկեսբերգ վանքի արձանագրության համաձայն՝ Ղուկաս վարդապետը Խաչենագետի վրա կառուցած իր ջրաղացը հոգու փրկության համար նվիրել է վանքին: Քաշաթաղի շրջանի Քոչիզ գյուղի եկեղեցու արձանագրությունից տեղեկանում ենք, որ ոմն Հայկազ սրանոցը (ձիթհանք) «վախմ» է արել եկեղեցուն: Մարտունու շրջանի Հերհեր գյուղի Սբ. Գրիգորիս եկեղեցու մուտքի հյուսիսային կողմի արձանագրությունը փաստում է, որ Հերհերի ժողովուրդը, տանուտեր Ղասումի գլխավորությամբ, մեծ և փոքր ճանապարհի վերևի տափը, որն ի սկզբանէ «վախմ» էր Սբ Աստվածածնին, այժմ իրենք «վախմ» են անում Սբ Գրիգորիս եկեղեցուն (Օրբելի 1966, 13):

Անդրադառնալով կանոնահիրավական վիմագրերին՝ հարկ է նշել, որ դրանց մեջ որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում նվիրագրերը և այն հիշատակագրերը, որոնց հեղինակներն իրական անձնավորություններ էին: Դրա հետ մեկտեղ, բավական շատ են այն նվիրագրերը, որոնց հեղինակներին (նվիրատուներին) հնարավոր չէ պարզել: Մի կողմից էլ, ժամանակը կատարել և կատարում է իր սև գործը, և անխաթար վիճակում գտնվող արձանագրությունների թիվն օրեցօր նվազում է: Հանուն ճշմարտության պետք է ասել, որ արձանագրությունների մի մասի անհետացումն էլ կապված է մեր իրականության մեջ երբեմնակի կամա-ակամա տեղ գտնող բացասական երևույթների հետ: Ակադեմիկոս Հ. Օրբելին մի այսպիսի դեպք է նկարագրել. «Բավական էր անհեթեթ լուր տարածվեր, թե դատարանը Խաչենի բեկերի և հայկական հոգևոր իշխանության միջև ծագած հողային վեճերը լուծելիս ղեկավարվելու է ոչ միայն ռուսական կալվածատիրական իրավունքի նորմերով, այլև հայկական հնագույն արձանագրություններով, որպեսզի բեկերի ամբոխը Գանձասարի շրջակայքում քերեր XII–XIII դարերի մեկ ու կես տասնյակ արձանագրություններ, նպատակ

ունենալով ոչնչացնել այդ հողերի վանքապատկան լինելն ապացուցող վավերագրերը» (Բարխուդարյան 1982, 14, 15, 121, 122):

Եթե վիմագրերով ոչ միշտ է հաջողվում պարզել նվիրատուների անձը և սոցիալական կարգավիճակը, ապա ամեն պարագայում նվիրառուները վանքերը կամ եկեղեցիներն են: Վիմագրերում նվիրատվության առարկա են տարբեր տեսակի անշարժ կամ շարժական իրեր, առարկաներ, գույքային պարտականություններ և այլն: Որոշ արձանագրություններում շոշափվում են գույքի պատկանելության, քանակի, արժեքի և օտարման պայմանների, ինչպես նաև նվիրառուների պարտավորությունների վերաբերյալ հարցեր: Քննարկենք դրանցից մի քանիսը:

Արցախի տարածքում նվիրատվության վերաբերյալ թվագրությամբ ամենահին արձանագրությունը զետեղված է Մարտակերտի շրջանի Վաղուհաս գյուղից 6–8 կմ դեպի արևմուտք մի սարահարթի վրա գտնվող Խադավանք կամ Խաթրավանք եկեղեցու արևելյան պատի մեջ: Արձանագրության համաձայն՝ տեր Հովհաննեսը 1204 թ. վերակառուցել է այդ եկեղեցին, այնտեղ հավաքել գրքեր, խաչեր և մատյաններ, տնկել Ջոթաց այգին, ապա մի նոր այգի ևս գցել և այդ բոլորը, Հաթերքի իշխանաց իշխան Վախթանգի միջնորդությամբ, հանձնել իր եղբայր Հասանին ու նրա որդիներին: Նույն արձանագրության երկրորդ մասի համաձայն, Հասանն էլ ընդունել է ընծան, ինքն էլ իր հերթին Խնձորաբակի այգին իր սահմաններով նվիրել է վանքին (Բարխուդարյան 1982, 138, 167): Ի դեպ, այգիների նվիրատվության դեպքեր են հիշատակված նաև Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցու 1193 թ. արձանագրության մեջ (Գրիգորյան 2002, 49–52):

Այս փաստերը հիմք են տալիս կարծելու, որ Խաչենի տարածքում տեղական իշխանությունների այսօրինակ գործարքներն անգամ կատարվում էին Վախթանգի և նրա հետնորդների միջամտությամբ: Հատկանշական է, որ նվիրատուները գույքն ընծայել են իրենց հոգու փրկության և մեղքերի թողության համար: Մյուս կողմից, հոգևոր հաստատությունը պարտավորվում է օրինել, պատարագ մատուցել նվիրատուի կամ նրա մերձավոր հարազատների համար կամ էլ նրանց անունները նշել ժամասացության մեջ: Վերջում հավելվում է, որ արձանագրության պայմանները խափանողները պետք է արժանանան Աստծո դատաստանին և 318 հայրապետների նզովքին:

Նման կարգի վիմագրերը ցույց են տալիս, որ «վախմ»-ի ձևով նվիրատվությունները տարածված են եղել XIII–XVI դարերում: Դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ մոնղոլ-թաթարները, Լենկ-Թեմուրը և թուրքմենական վաչկատուն ցեղերն ասպատակում էին ամբողջ Այսրկովկասը: Իսկ ի՞նչն էր ստիպում հայ ավատատերերին՝ իրենց գույքը նվիրելու կամ էժան վաճառելու հոգևոր հաստատություններին: Պատճառներից մեկն այն է, որ քաղաքական նկատառումներով միջնադարյան վաչկատուն ցեղերի որոշ ղեկավարներ բարյացակամ վերաբերմունք էին ցուցաբերում հայ հոգևորականության նկատմամբ՝ վանքապատկան հողերն ազատելով հարկերից ու տուրքերից: Մյուս կողմից՝ հնուց ի վեր պատիվ էր համարվում եկեղեցիների ու վանքերի սրբազան համարված հողում թաղվելու իրավունքը: Այդպիսի պատվի արժանացողը մահից առաջ իր

հոգու պարտքն էր համարում շարժական կամ անշարժ գույքի նվիրաբերումով արտահայտել իր երախտագիտությունը սուրբ ուխտի նկատմամբ: Իսկ երբ մի վանք դառնում էր որևէ գերդաստանի տոհմային տապանատունը, այդ գերդաստանի ժառանգներն արդեն ոչինչ չէին խնայում այն պատշաճ վիճակում պահելու համար: Եվ պատահական չէ, որ եկեղեցիներն ու վանքերը հենց այս եղանակով էլ դառնում էին ամենահարուստ հողատերերը, և նրանցից ամենանշանավորներն իրենց ավատական իրավունքներով ետ չէին մնում աշխարհիկ հզորագույն իշխանավորներից (Ուլուբաբյան 1976, 383): Հենց վերոնշյալ հանգամանքներով պետք է բացատրել այն իրողությունը, որ Արցախի ավատատերերի ամենամեծ նվիրատվություններն արվել են Գանձասարի վանքին: Կա նաև ուշադրության արժանի մեկ այլ պարագա. հայտնվելով քաղաքական անբարենպաստ պայմաններում, իրենց հողային տիրույթները հափշտակումից փրկելու նպատակով, հայ ավատատերերը դրանք նվիրում էին հիմնականում սեփական տիրույթի սահմաններում գտնվող վանքերին: Գանձասարի վանքի պատերին առկա 182 արձանագրությունից 35-ը վերաբերում է նվիրատվություններին:

Շարժական գույքի նվիրատվության առարկա են եղել անասունները (եզներ և կովեր), դրամական միավորները, փողը (դեկան, թուման, ստակ), եկեղեցական սպասավորության առարկաներ (ավետարան, գավազան, խաչ, սկիհ և այլն): Նվիրատվության պայմանագրում, որպես նրա ենթատեսակ, առանձնանում է նվիրաբերությունը, որի տակ նկատի են ունեցել գույքի կամ իրավունքի նվիրատվությունը հանրօգուտ նպատակներով, ինչն էլ շեշտվում է գործարքում: Եթե պայմանագրում գույքի օգտագործման նպատակը չի նշվում, ապա այն դիտվում է որպես սովորական նվիրատվություն: Ինչպես Դադիի, այնպես էլ Գանձասարի վանքերի վիմագրերը վկայում են, որ աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունները կենտրոնացված են եղել իշխող տոհմի ձեռքում, ինչը խոշոր խթան էր եկեղեցական հարստության աճի և զարգացման համար:

Վիմագրերից մի քանիսը կարգավորում են առուծախի պայմանագրերից բխող իրավահարաբերություններ: Ջրվշտիկ կամ Եղիշե առաքյալի վանքի արձանագրությունների համաձայն՝ միաբանությունը վանքի համար գնել է այգիներ, հողամասեր և Ավետարան: Մեկ այլ արձանագրություն փաստում է, որ Շերբարիք անունով մեկն իր ռազմի սայլերի կեսը 25 դեկանով (դահեկան, պարսից Դարեհ արքայի պատկերով դրամական միավոր – Վ.Հ.) վաճառել է Շահի որդուն՝ տեր Ռուբենի ներկայությամբ: Առուծախի գործարքի ժամանակը նշված չէ, բայց տեր Ռուբենը հիշատակված է Խաթրավանքի 1267 թ. այլ արձանագրության մեջ (Բարխուդարյան 1982, 107, 128, 129): Արձանագրությունը վկայում է հեռավոր անցյալում պատմական Արցախում եղած առևտրային դրամաշրջանառության հարաբերությունների մասին:

Եզրակացություններ

Միջնադարյան հայ պատմիչների (Ագաթանգեղոսի, Բուզանդի, Խորենացու, Կաղանկատվացու և այլոց) աշխատությունները, որպես իրավահայտ աղբ-

յուրներ, հավաստի տվյալներ են պարունակում ինչպես պատմական Հայաստանի, այնպես էլ Հայոց Արևելից կողմանց իրավական մի շարք հայեցակարգերի պարզաբանման բնագավառում: Ամեն դեպքում պետք է ելնել նրանից, որ վերջինը հարաբերվել է առաջինի հետ, ինչպես մասը՝ ամբողջի:

Պատմիչների գործերից ակնհայտ է դառնում, որ պատմական Հայաստանի Արցախ և Ուտիք երկրամասերում, որոնք V դարի 2-րդ կեսին բռնակցվել էին «Աղվանք» կոչվող վարչաքաղաքական միավորին, շարունակել են կիրառվել հայ իրականության մեջ գործածվող կանոնահիրավական նորմերը: Եվ եթե նոր պայմաններում ստեղծվել են իրավական նորմեր պարունակող կանոններ, ապա դրանց մշակման հիմքում դրվել են միայն ու միայն հայ իրավունքի հայեցակարգերը: Իսկ տեղի բնիկ հայությունը, թեկուզև որոշակի ժամանակահատվածներում կտրված էր Մայր Հայրենիքից, սակայն միշտ բարձր է պահել իր ազգային հատկանիշները: Հայոց Արևելից կողմանց վիմագրերը փաստում են, որ այդ երկրամասում ազգային պետական իշխանությունը երբեք չի ընդհատվել, և որ բացի հայերեն վիմագրերից, այլ լեզվով (պարսկերեն) վիմագրերն առնչություն ունեն միայն XIX դարի հետ, ինչը մեզ աներկբա հուշում է, որ մահմեդական տարրը պատմական Արցախում և Ուտիքում բնավորվել է նոր ժամանակներում՝ հասցնելով չորս անգամ փոխել իր այբուբենը, ազգությունը և նախնիներին: Մեր օրերում, երբ Ադրբեջանի ղեկավարությունը ոչ միայն Արցախի, այլև Հայաստանի Հանրապետության տարածքը լկտիությամբ ադրբեջանական է համարում, իրավահայտ աղբյուրները և վիմագրերը ոչ միայն խոսուն վկաներ են հայ ժողովրդի բազմադարյա պատմության էջերը լիարժեք լուսաբանելու հարցում, այլև կարևոր կռվան են ադրբեջանական զեղծարարությունները հիմնովին բացահայտելու և հերքելու համար:

Շնորհակալական

Սույն հոդվածի թեմայի ընտրության, շոշափվող առանցքային հարցերի շուրջ կարևոր խորհուրդների և դիտարկումների համար շնորհակալություն ենք հայտնում մեր գիտական ղեկավար, ի.գ.դ. Հ. Ստեփանյանին, ի.գ.դ. Գ. Սաֆարյանին, ի.գ.թ. Լ. Ղազանչյանին, պ.գ.դ. Ա. Հակոբյանին և պ.գ.թ. Շավարշ Ազատյանին: Հատուկ շնորհակալություն նաև «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» պարբերականի խմբագրությանը՝ այս արդիական թեմայի հանրայնացմանն ուղղված հետևողական աշխատանքի համար:

Գրականություն/References/Литература

1. Ագանթագելայ Պատմութիին հայոց 1914, Թիֆլիս, տպարան Ն. Աղանեանի, Պոլից-7: Agatangeghos Armenian History 1914, Tbilisi, N. Aganean, Polic-7 Publication (in Armenian).
2. Ալիշան Ղ. 1901, Հայապատում, Վենետիկ, ի վանք Ս. Ղազարի: Alishan Gh. 1901, Hayapatum, Venice, Monastery of St. Lazarus (in Armenian).
3. Աղայան Է. 1976, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, «Հայաստան»:

Aghayan E. 1976, Modern Armenian Explanatory Dictionary, Yerevan, Hayastan (in Armenian).

4. Աճառեան Հ. 1926, Հայէրէն արմատական բառարան, հ. Ա, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ.:
Acharean H. 1926, Armenian Root Dictionary, A vol., Yerevan, Yerevan University Press (in Armenian).

5. Աճառյան Հ. 1972, Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, ՀՀ ԳԱԱ Հրաչյա Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Acharyan H. 1972, Explanatory Dictionary of Modern Armenian Language, Institute of Language of NAS RA after H. Acharyan, Yerevan, Academy of Sciences of Armenian SSR Press (in Armenian).

6. Արծրունի Թ. և Անանուն 1985, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Artsruni T. & Ananun 1985, History of the House of Artsruni, Yerevan, YSU Press (in Armenian).

7. Բարխուդարյան Ս. 1982, Դիվան հայ վիմագրության, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Barkhudaryan S. 1982, Corpus of Armenian Epigraphy, Yerevan, Academy of Sciences of Armenian SSR Press (in Armenian).

8. Բուզանդ Փ. 1968, Պատմություն Հայոց, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Ստ. Մալխասյանի, Երևան, «Հայաստան»:
Buzand P. 1968, Armenian History, Translation, Introduction and Footnotes by St. Malkhasyan, Yerevan, Hayastan.

9. Գանձակեցի Կ. 1982, Հայոց պատմություն, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Վարագ Առաքելյանի, Երևան, «Սովետական գրող»:
Gandzaketsi K. 1982, Armenian History, Translation, Preface and Footnotes by V. Arakelyan, Yerevan, Sovetakan Grogh (in Armenian).

10. Գոշ Մ. 1975, Գիրք դատաստանի, աշխատասիրությամբ՝ Խոսրով Թորոսյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Gosh M. 1975, Book of Judgement, by Diligence of Khosrov Torosyan, Yerevan, Academy of Sciences of Armenian SSR Press (in Armenian).

11. Գրիգորյան Գ. 2002, Նվիրատվություններ Անիի եկեղեցիներին ու վանքերին (X–XIV) դար, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին հրատ.:
Grigoryan G. 2002, Donations for Churches and Monasteries of Ani (X–XIVc.), Etchmiadzin, Publishing House of Mother See of Holy Etchmiadzin (in Armenian).

12. Դրասխանակերտցի Հ. 1996, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Գ. Թոսունյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Draskhanakerttsi H. 1996, Armenian History, Translation and Footnotes by G. Tosunyan, Yerevan, YSU Press (in Armenian).

13. Խորենացի Մ. 1981, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմ. և մեկնաբանությունները՝ Ստ. Մալխասյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Khorenatsi M. 1981, Armenian History, Translation and Explanations by St. Malkhasyan, Yerevan, YSU Press (in Armenian).

14. Խրոպանյուկ Վ. 1997, Պետության և իրավունքի տեսություն, թարգմ.՝ Խ. Հարությունյան, Երևան, «Գոշ»:

Khropanyuk V. 1997, State and Law Perspective, Translation by H. Harutyunyan, Yerevan, Gosh (in Armenian).

15. Կաղանկատվացի Մ. 1969, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Վարագ Առաքելյանի, Երևան, «Հայաստան»:
Kaghankatvatsi M. 1969, History of the World of the Albanians, Translation, Preface and Footnotes by Varag Araqelyan, Yerevan, Hayastan (in Armenian).

16. Կողբացի Ե. 1994, Եղծ աղանդոց, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Ա.Ա. Աբրահամյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Koghbatsi E. 1994, Against the Sects, Translation and Footnotes by A.A. Abrahamyan, Yerevan, YSU Press (in Armenian).

17. Կորյուն 1981, Վարք Մաշտոցի, աշխատասիր.՝ Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, «Հայաստան»:
Koryun 1981, Mashtotc's Behavior, with Diligence of A. Matevosyan, Yerevan, Hayastan (in Armenian).

18. Հովսեփյան Վ. 2016, Իրավունքը և արդարադատությունն Արցախում, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլյուս»:
Hovsepyan V. 2016, Law and Justice in Artsakh, Stepanakert, Dizak Plus (in Armenian).

19. Ղազինյան Գ., Վաղարշյան Ա. 2014, Հայ իրավունքի պատմության հիմնահարցերը, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Ghazinyan G., Vagharshyan A. 2014, Key Issues in the History of Armenian Law, Yerevan, YSU Press (in Armenian).

20. Մալխասեանց Ս. 1944, Հայերէն բացատրական բառարան, Երևան, ՀՍՍՌ պետհրատ.:
Malkhaseants S. 1944, Armenian Explanatory Dictionary, Yerevan, ASSR Government Press (in Armenian).

21. Յակոբեան Ա. 2020, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում անտիկից մինչեւ ԺԳ դար (Պատմա-աղբիւրագիտական քննութիւն), Երեւան, «Գիտութիւն»:
Hakobyan A. 2020, The Royal and Princely Families of Proper Albania and Eastern Regions of Armenia from Antiquity to the 13th Century (Historical and Source Study Examination), Yerevan, Gitutyun (in Armenian).

22. Յակոբեան Ա. 2009, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտութիւններ (Արցախ եւ Ուտիք), Վիեննա-Երեւան, Մխիթարեան հրատ.:
Hakobyan A. 2009, Historical-Geographical and Lithographical Research (Artsakh and Utik), Vienna-Yerevan, Mekhitarian Congregation Press (in Armenian).

23. Ներսեսյանց Վ. 2001, Պետության և իրավունքի տեսություն, Երևան, «Նաիրի»:
Nersesyants V. 2001, Theory of State and Law, Yerevan, Nairi (in Armenian).

24. Պետրոսյան Հ., Ժամկոչյան Ա. 2009, Հայերեն արձանագրություններով սկավառակ Արցախի Տիգրանակերտից, Պատմաբանասիրական հանդես, N 1, 166–176:
Petrosyan H., Zhamkochyan A. 2009, Disc with Armenian Inscriptions from Tigranakert of Artsakh, Historical-Philological Journal, N 1, 166–176 (in Armenian).

25. Սամուելյան Խ. 1939, Հին հայ իրավունքի պատմություն, հ. 1, Երևան, ԱՐՄՖԱՆ հրատ.:
Samuelyan H. 1939, History of Old Armenian Law, vol. 1, Yerevan, ARMFAN Press (in Armenian).

26. Սաֆարյան Գ., Եսայան Ա. 2012, Հռոմեական իրավունք, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:

Safaryan G., Yesayan A. 2012, Roman Law, Yerevan, YSU Press (in Armenian).

27. Սվազյան Հ. 2006, Աղվանից աշխարհի պատմություն (հնագույն շրջանից X–XIV դդ.), Երևան, «Գիտություն»:
Svazyan H. 2006, History of the Albanian World (Ancient Period X–XIV c.), Yerevan, Gitutyun (in Armenian).

28. Սվազյան Հ. 2015, Աղվանից աշխարհի պատմության ուսումնասիրության հիմունքները, Պատմաբանասիրական հանդես, N 3, 7–13:
Svazyan H. 2015, The Basics of Studying World History from the Albanian Perspective, Historical-Philological Journal, N 3, 7–13 (in Armenian).

29. Վաղարշյան Ա. 2011, Պետության և իրավունքի տեսություն (դասախոսություններ), Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Vagharshyan A. 2011, Theory of State and Law (lectures), Yerevan, YSU Press (in Armenian).

30. Ուլուբաբյան Բ. 1976, Խաչենի իշխանությունը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Ulubabyan B. 1976, Principality of Khachen, Yerevan, Academy of Sciences of Armenian SSR Press (in Armenian).

31. Ուռհայեցի Մ. 1973, Ժամանակագրություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Հ. Բարթիկյանի, Երևան, «Հայաստան»:
Urhayetsi M. 1973, Cronology, Translation and Footnotes by H. Bartikyan, Yerevan, Hayastan (in Armenian).

32. Օրբելի Հ. 1966, Դիվան հայ վիմագրության, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
Orbeli H. 1966, Corpus of Armenian Lithography, Yerevan, Academy of Sciences of Armenian SSR Press (in Armenian).

33. Օրբելյան Ս. 1986, Սյունիքի պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Ա.Ա. Աբրահամյանի, Երևան, «Սովետական գրող»:
Orbelyan S. 1986, History of Syunik, Translation, Introduction and Footnotes by A.A. Abrahamyan, Yerevan, Sovetakan Grogh (in Armenian).

34. Марченко М. 2007, Теория государства и права, Москва, «Проспект».
Marchenko M. 2007, Theory of State and Law, Moscow, Prospekt (in Russian).

35. Нерсесянц В. 1983, Право: многообразие определений и единство понятия, Советское государство и право, N 10, 26–35.
Nersesyants V. 1983, Law: Diversity of Definitions and Unity of Concepts, Soviet State and Law, N 10, 26–35 (in Russian).

36. Нерсесянц В. 2005, Философия права, Москва, «Норма».
Nersesyants V. 2005, Philosophy of Law, Moscow, Norma (in Russian).

37. Самосатский Л. 2001, Сочинения в 2-х томах, т. 2, Санкт-Петербург, «Алетея».
Lukian of Samosata 2001, Works in 2 Volumes, vol. 2, Saint Petersburg, Aleteya (in Russian).

38. Сукиасян А. 1963, Общественно-политический строй и право Армении в эпоху раннего феодализма (III–IX вв. н.э), Ереван, изд. ЕГУ.
Sukiasyan A. 1963, Social-Political System and Rights of Armenia in the Era of Early Feudalism (III–IX c. BC), Yerevan, YSU Press (in Russian).

THE STATUS OF THE SECURITY COUNCIL IN ENSURING NATIONAL SECURITY (COMPARATIVE ANALYSIS)

ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ (ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ)

СТАТУС СОВЕТА БЕЗОПАСНОСТИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ)

Bagrat Bagratyan
Բագրատ Բագրատյան
Баграт Багратян

Institute of Philosophy, Sociology and Law, National Academy of Sciences, Armenia
Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Институт философии, социологии и права, Национальная академия наук, Армения

bagrat.bagratyan@edu.isec.am

Received: 07.04.2025; Revised: 09.04.2025; Accepted: 12.08.2025
Ներկայացվել է՝ 07.04.2025; գրախոսվել է՝ 09.04.2025; ընդունվել է՝ 12.08.2025
Представлено: 07.04.2025; рецензировано: 09.04.2025; принято: 12.08.2025

© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.2-134

Abstract – The Republic of Armenia has made significant progress in the establishment of the country's national security policy and security system, creating the necessary political-legal prerequisites and control frameworks for evaluating, reviewing, and further developing the effectiveness of the operations of state security bodies and processes occurring in areas of strategic importance to the state. However, it is important to note that the primary issue in these processes pertains to the level of coordination of security policy, which was somewhat differentiated in both functional and subject aspects, especially in the context of Armenia transitioning to a parliamentary governance model, subsequent developments in defence and security, and the conditions of active wartime processes. Inter-agency state bodies are the structures that develop the main directions for addressing internal and external strategic risks and threats to the country, as well as coordinate the activities of various state bodies in the relevant area. These structures have been formed and function in nearly all countries abroad. This article examines the status and scope of authority of similar bodies in the United States, the Russian Federation, Iran, Poland, Israel, and Georgia as potential models for improving the operational conditions of the Security Council in Armenia. The presented examples show that although the national security legislation in different countries share common goals, each of them stands out with its own political-legal definitions, formation and subordination, as well

as structural and functional characteristics. In the Republic of Armenia, the constitutional reforms 2015 stipulated that starting from April 2018, the Prime Minister would head the Security Council, which also defines the main directions of defence policy. The study of the practice of security coordination bodies provides valuable experience for the consistent development of procedures ensuring the full establishment of Armenia's security policy and its practical applicability.

Ամփոփում – Հայաստանի Հանրապետությունը զգալի առաջընթաց է գրանցել երկրի ազգային անվտանգության քաղաքականության և ապահովման համակարգի կայացման ուղղությամբ՝ ստեղծելով անհրաժեշտ քաղաքական-իրավական նախադրյալներ ու վերահսկողական կառուցակարգեր՝ անվտանգության պետական մարմինների գործունեության արդյունավետության և պետության համար ռազմավարական նշանակության ոլորտներում տեղի ունեցող գործընթացների գնահատման, վերանայման և հետագա զարգացման նկատմամբ: Սակայն հարկ է նկատել, որ այս գործընթացներում ամենագլխավոր խնդիրը վերաբերում է անվտանգային քաղաքականության համակարգման մակարդակին, որը նաև որոշակիորեն տարանջատվեց թե՛ գործառութային, թե՛ սուբյեկտային հայեցակետերով, հատկապես Հայաստանում խորհրդարանական կառավարման մոդելին անցնելու, հետագա պաշտպանական-անվտանգային զարգացումների պատերազմական ակտիվ գործընթացների պայմաններում: Վերգերատեսչական պետական մարմինները երկրների ներքին և արտաքին ռազմավարական հնարավոր վտանգի ու սպառնալիքների հիմնական ուղղությունները մշակող և տվյալ ոլորտում տարբեր պետական մարմինների գործունեությունները համակարգող կառույցներն են, որոնք ձևավորվել և գործում են արտասահմանյան գրեթե բոլոր երկրներում: Հոդվածում ուսումնասիրվել են նմանատիպ մարմինների կարգավիճակներն ու իրավասության շրջանակները ԱՄՆ-ում, Ռուսաստանի Դաշնությունում, Իրանում, Լեհաստանում, Իսրայելում, Վրաստանում՝ որպես ՀՀ-ում անվտանգության խորհրդի գործառնության նոր պայմանների բարելավման փորձի հնարավորություններ: Ներկայացված օրինակները ցույց են տալիս, որ, թեև տարբեր երկրներում ազգային անվտանգության քաղաքականությանը վերաբերող օրենսդրություններում առկա են ընդհանուր նպատակներ, սակայն միևնույն ժամանակ դրանցից յուրաքանչյուրն առանձնանում է իր քաղաքական-իրավական բնորոշումներով, կազմավորման ու ենթակայության, կառուցվածքային և գործառութային առանձնահատկություններով: Հայաստանի Հանրապետությունում 2015 թ. իրականացված սահմանադրական բարեփոխումներով նախատեսվեց, որ 2018 թ. ապրիլից վարչապետը գլխավորում է Անվտանգության խորհուրդը, որը սահմանում է նաև պաշտպանության ոլորտի քաղաքականության հիմնական ուղղությունները: Անվտանգության համակարգող մարմինների պրակտիկայի ուսումնասիրությունը արժեքավոր փորձ է Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության քաղաքականության լիարժեք կայացման ու գործնականում դրա կիրառելիության ապահովման կառուցակարգերի հետևողական զարգացման համար:

Аннотация – Республика Армения достигла значительного прогресса в формировании политики национальной безопасности и системы безопасности страны, создав необходимые политико-правовые предпосылки и контрольные механизмы для оценки, пересмотра и дальнейшего развития эффективности деятельности государственных органов безопасности и процессов, происходящих в стратегически важных для государства сферах. Однако важно отметить, что основная проблема в этих процессах касается уровня коор-

динации политики безопасности, которая была несколько дифференцирована как в функциональном, так и в субъектном аспектах, особенно в контексте перехода Армении к парламентской модели управления, последующих изменений в оборонной сфере и в политике безопасности, а также в условиях активных военных действий. Государственные межведомственные органы разрабатывают основные направления по противодействию внутренним и внешним стратегическим рискам и угрозам стране, а также координируют деятельность различных государственных органов в соответствующей сфере. Подобные структуры сформированы и функционируют практически во всех зарубежных странах. В данной статье рассматривается статус и сфера полномочий аналогичных органов в Соединенных Штатах, Российской Федерации, Иране, Польше, Израиле и Грузии как потенциальных моделей для улучшения условий функционирования Совета безопасности Армении. Представленные примеры показывают, что, несмотря на наличие общих целей в национальном законодательстве о безопасности различных стран, каждое законодательство из них отличается своими политико-правовыми определениями, порядком формирования и подчиненности, а также структурными и функциональными особенностями. В Республике Армения конституционными реформами 2015 года предусмотрено, что с апреля 2018 года Совет безопасности возглавляет Премьер-министр, который также определяет основные направления оборонной политики. Изучение практики координирующих органов безопасности предоставляет ценный опыт для последовательного развития процедур, обеспечивающих полноценное становление политики безопасности Армении и ее практическую реализацию.

Keywords – security, subject, status, state, strategy.
Հիմնաբառեր – անվտանգություն, սուբյեկտ, կարգավիճակ, պետություն, ռազմավարություն:
Ключевые слова – безопасность, субъект, статус, государство, стратегия.

Introduction

In the structures responsible for implementing the security policy of any state, particular emphasis is placed on institutions specifically established for this purpose, which are tasked with developing and coordinating the country's security policy. These institutions primarily take the form of security advisory bodies (councils). The organisational and structural analysis of foreign countries' security coordination bodies, including their history of establishment, structure, objectives, and functions, holds significant value from a practical and scientific perspective. This analysis also provides an opportunity to incorporate elements of their best practices into the Republic of Armenia.

State-authority bodies responsible for or involved in ensuring national security elaborate on specific provisions of the state's security concept related to their respective fields of activity, in accordance with their designated objectives. The implementation and assurance of state security policy cannot be carried out solely by a single governmental body within a specific sector. Rather, its comprehensive coordination requires an institution endowed with the necessary authority, mechanisms, and influence – namely, the Security Council (Патрушева 2009, 11). This is also stipulated by the Law of the Republic of Armenia "On the Formation and Activities of

the Security Council", which defines the Security Council as the primary body responsible for developing the country's security and defence policy («Անվտանգության խորհրդի կազմավորման և գործունեության մասին» ՀՀ օրենք 2018).

Comparative Analysis of the Responsibility of State Authorities

Furthermore, the coordinated guidelines, regulatory provisions, and directives, which have undergone expert evaluation and have been approved by the relevant governmental authorities, typically constitute the doctrinal documents forming the substantive framework of state security policy.

Similar bodies operate in the United States, the Russian Federation, the United Kingdom, Japan, Israel, Ukraine, Kazakhstan, Turkey, Georgia, and other countries. Research indicates that the political and legal status of these supraministerial bodies is determined by the form of government in each country. These institutions are referred to by different names across various states, including the National Security Council (United States, Russia, Georgia), the Security Council (Macedonia), the Supreme Council of National Security (Romania, Iran), the State Secretariat of the Security Council (Belarus), the National Defence Council (Lithuania), the National Security and Defence Council (France, Ukraine), and the Security Committee (Kazakhstan).

In some countries, the institutions responsible for coordinating security policy have been established in recent years or are still in the process of formation. For instance, in 2007, within the framework of constitutional reforms, British Prime Minister Gordon Brown announced the creation of the National Security Council. The council structure was modelled after the U.S. system, incorporating an advisory body of security experts attached to the Prime Minister. Some experts were also recruited from the House of Lords.

Organization of the Defence and National Security Council in Different Countries: A Comparative Analysis

As part of security system reforms, the President of France announced the establishment of the Defence and National Security Council in October 2008. Currently, the Council includes the Prime Minister, the Minister of Foreign Affairs, the Minister of the Interior, the Minister of Defence, and the Minister of Finance and Economy. Other ministers may participate in the Council's activities as needed. The authority of this body has been expanded compared to its predecessors – the Internal Security Council and the Defence Council. The Council's primary objective is to ensure the state's internal and external security.

The system of institutions ensuring national security in the United States was formally established in 1947 with the adoption of the National Security Act by Congress (The National Security Act of 1947). With the enactment of this law, the National Security Council (NSC) acquired the status of the highest coordinating and directing body within the U.S. national security system. In addition to its function of advi-

sing the President on national security matters, the law also assigned the NSC the responsibility of coordinating the activities of all federal departments and agencies dealing with national security issues.

At the same time, the law did not grant the U.S. President the discretionary authority to appoint additional members to the NSC from among federal executive officials. Instead, it established a fixed composition of permanent members, which included the President of the United States, the Secretary of State, the Secretaries of Defence, the Army, the Air Force, and the Navy, as well as the Director of the National Security Resources Board.

In 1949, as a result of legislative amendments, the U.S. President was granted the right, with the approval of Congress, to include the heads and deputies of other federal departments, including security agencies, in the National Security Council (NSC), depending on the issues under discussion (National Security Act Amendments of 1949). This amendment also added the United States Vice President to the NSC.

In 1971, U.S. President Richard Nixon established an Intelligence Committee within the NSC to develop the general priorities for U.S. intelligence and counterintelligence activities. Additionally, "Committee 40" was created to oversee the coordination of covert operations conducted by U.S. intelligence services abroad.

It is important to note that the structure of the NSC has undergone changes at different times, depending on the discretion of the incumbent President. On February 13, 2009, a presidential executive order established the composition of the NSC, which included the President of the United States, the Vice President, the Secretary of State, the Secretaries of Defence, Energy, Treasury, Justice, and Homeland Security, the U.S. Representative to the United Nations, the White House Chief of Staff, the Assistant to the President for National Security Affairs, the Director of National Intelligence, and the Chairman of the Joint Chiefs of Staff (Патрушева 2009, 142–144).

The U.S. National Security Council (NSC) is distinguished by its complex structure, which consists of regional committees, policy coordination committees, operational committees, and other bodies. The regional committees are overseen by the Assistant Secretaries of State and include:

- The Committee on European and Eurasian Affairs
- The Committee on Russian and CIS Affairs
- The Committee on Western Hemisphere Affairs
- The Committee on East Asian Affairs
- The Committee on South Asian, Middle Eastern, and North African Affairs
- The Committee on African Affairs (Иванов 2013, 14).

The operational committees are primarily led by the heads of divisions within the NSC staff. Some of the most significant committees include:

- The Counterterrorism Information Strategy Committee
- The Committee on Combating Transnational Organized Crime

- The Committee on the Prevention of the Proliferation of Weapons of Mass Destruction and Homeland Security
- The Committee on Arms Control
- The Committee on Defence Strategy, Military Forces, and Force Planning
- The Committee on Democracy, Human Rights, and International Operations, among others.

The U.S. National Security Council (NSC) includes approximately 30 policy coordination committees, which function as interagency commissions composed of assistant department heads and departmental experts from relevant government agencies. It should be noted that these committees represent the lowest level within the NSC structure. They are also categorised into regional and operational committees or those specialising in specific issues (Council on Foreign Relations 2023).

In the national security system of the Russian Federation, the following structural elements can be identified:

- The President of the Russian Federation
- The Security Council, along with its interagency commissions
- The Federation Council and the State Duma
- The Government of the Russian Federation
- Federal executive bodies
- Executive bodies of the subjects of the Russian Federation
- Local self-government bodies of Russia (Кочетков 2015, 23).

The Russian Security Council differs significantly from the U.S. National Security Council in terms of political-legal status and structure. The Constitution of the Russian Federation, adopted through a referendum on December 12, 1993, established a provision mandating the formation and leadership of the Security Council by the President of Russia, as well as the definition of the Council's status through federal legislation (Конституция Российской Федерации 2020).

By its status, the Security Council of the Russian Federation (RF Security Council) is a collegial and advisory body under the President, responsible for implementing a unified state policy in the field of national security. Its constitutional status is characterised not only by the fact that its formation by the President is enshrined in the Constitution and regulated by a separate federal law, but also by its direct and primary function – ensuring the necessary conditions for the President to exercise his constitutional powers aimed at preserving Russia's independence, territorial integrity, sovereignty, and the protection of human and civil rights and freedoms. In this regard, the Security Council functions as a collegial advisory body under the President, executing a unified state policy in the field of national security.

The objectives of the Russian Security Council, as established and subsequently amended by Presidential decrees, include:

- Ensuring the conditions for the President of the Russian Federation to exercise his powers in the field of national security;

- Formulating state policy in the field of national security and monitoring its implementation;
- Forecasting, identifying, analysing, and assessing national security threats, including evaluating military risks and threats and developing measures for their neutralisation;
- Preparing recommendations for the President of the Russian Federation;
- Defining the main directions of the country's external military policy;
- Coordinating the activities of federal executive bodies and executive authorities of the subjects of the Russian Federation in implementing Presidential decisions related to national security;
- Assessing the effectiveness of federal executive bodies operating in the national security domain (Утверждено Указом Президента Российской Федерации 2020).

The Council consists of permanent members who have equal voting rights in decision-making and members with consultative voting rights. Additionally, since 2011, a Scientific Council has been established under the Security Council to provide scientific, methodological, and expert-analytical support for the activities of the Council, its working bodies, and its staff (Положение о Научном совете при Совете Безопасности Российской Федерации 2011).

The current National Security Council (NSC) system of Georgia is based on the conceptual principles of the U.S. National Security Council (NSC). The foundation of Georgia's national security is the integration of domestic, foreign, and military policies. According to Article 99, part 1 of the Georgian Constitution, the President of Georgia forms and chairs the National Security Council to organise the country's armed forces and defense (The Constitution of Georgia 2020). According to part 2 of the same article, the procedure for the formation and functioning of the National Security Council is defined by constitutional law.

After Georgia transitioned to a parliamentary republic model of governance, a number of legislative and sub-legislative acts were passed to define the scope of issues within the jurisdiction of the Council. These include:

- Developing Georgia's defence strategy
- Matters directly related to the improvement of defence and the formation of the armed forces
- Issues related to armed attacks against Georgia and declarations of war
- Matters concerning emergency situations
- The adoption of orders equivalent to the law in case of wartime or emergency situations
- The planning of the armed forces formation and submission for Presidential approval
- Appointments and dismissals of key commanders of the armed forces
- Developing proposals related to international conflict zones

- Assessing the appropriateness of participation in security measures conducted outside the country in accordance with treaties ratified by Georgia
- Regulating matters related to the entry, movement, and exit of another state's armed forces in special cases defined by law
- Matters concerning the military preparedness of the armed forces (Alapishvili 2018, 205–206).

The Supreme National Security Council (SNSC) of the Islamic Republic of Iran was established in 1979 following the Islamic Revolution. The legal basis for the activities of this body is Article 176 of the Constitution, which assigns the following key functions to the Supreme National Security Council:

- Formulating policies related to the country's defence and security under the leadership's decision
- Coordinating military, political, economic, social, and cultural activities with the objective of securing the nation's defence and national security interests
- Utilising the Republic's material and spiritual resources to counteract both internal and external security threats (Розов 2006).

Currently, the Supreme National Security Council of Iran includes the Supreme Leader of the Republic (the head of the council) and 11 members: the President of the Islamic Republic of Iran (the chairman of the council), two representatives of the Supreme Religious Leader, the Speaker of Parliament, the Head of the Judiciary, the Minister of Defence, the Chief of the General Staff of the Armed Forces, the Ministers of Foreign Affairs, Interior, and Information, the Chairman of the Committee on Planning and Administrative Organization, and the Secretary of the Supreme National Security Council.

The organisation and activities of the Supreme Council are based on territorial operational principles. Structurally, the distinctive feature of this body is the existence of two separate councils: the Security Council (regarding national security issues, which is not only advisory but also has a certain degree of executive authority, chaired by the Minister of Internal Affairs) and the Defence Council (an advisory body on military issues, chaired by the Chief of the General Staff of the Armed Forces).

In all territorial units of the Republic, local security councils operate, consisting of the provincial governor (as the chairman of the council), the representative of the Supreme Leader, the head of the local department of the Ministry of Information, the commander of the local Islamic Revolutionary Guard Corps (IRGC), the heads of local law enforcement agencies, and the commander of the local military unit.

The Security Council is considered an advisory body and, to a certain extent, an executive body concerning national security issues. The Security Council performs the following distinct functions: reviewing and analysing crucial information related to security issues, promoting security, and engaging in a comprehensive discussion of political, social, economic, judicial, and cultural issues. It also proposes changes to the operations of various state bodies related to security issues in cases of inter-

nal political changes or the presence of external threats. Additionally, upon instruction from the Supreme National Security Council, the Security Council develops programmatic projects to ensure national security.

The Defence Council is an advisory body on military matters in Iran. Its activities cover the following areas: proposing draft decisions to the Supreme Commander on declaring war and concluding peace, recommending candidates for high-ranking military positions, defining forms and methods of interaction between the armed forces, the Islamic Revolutionary Guard Corps (IRGC), law enforcement agencies, and civilian authorities, as well as coordinating the collaboration of various departments and state bodies on military research, construction work, military technology, and armaments production (Supreme Defense Council (SDC)).

It should be noted that in recent years, with the intensification of Iran's nuclear issues, the role of the Supreme National Security Council of Iran has significantly increased. Currently, the Iranian leadership has delegated the primary responsibility for conducting negotiations with relevant international organisations and other countries on this matter to the Supreme National Security Council rather than to the Ministry of Foreign Affairs.

Poland's National Security Council is the advisory body to the President of the Republic on both internal and external security issues (National Security Bureau of Poland, About the National Security Council). The main function of the NSC is to examine and form opinions on matters related to national security, particularly the general guidelines for state security, principles and directions of foreign policy, directions for the development of the armed forces, external security issues, and the neutralisation of threats directed at internal security and resources.

Currently, members of Poland's National Security Council ex officio include: the Speaker of the Lower House, the Speaker of the Senate, the Prime Minister of Poland, the Deputy Prime Minister-Economics Minister, the Head of the National Security Bureau, the Ministers of Foreign Affairs, National Defence, Internal Affairs, Administration and Digitization, as well as the leaders of political forces that have received a passing vote in the legislative body during a particular period.

Within the framework of the National Security Council (NSC) of the Republic of Poland, the National Security Bureau (NSB) operates. In general, the National Security Bureau assists the President of the Republic of Poland on security and defence matters, based on the President's obligations as the supreme representative of the Republic of Poland and the guarantor of the continuity of the state. The President is also responsible for the direct implementation of the Constitution, the protection of state authority and security, and ensuring the inviolability and territorial integrity of Poland. The tasks and duties of the NSB also stem from the President's constitutional functions as the Supreme Commander of the Armed Forces (National Security Bureau of Poland).

Studying Israel's experience within the parliamentary system established in Armenia is important, as Israel is also situated in a geopolitically complex region and is constantly at risk of resuming military operations (Քոթանջյան 2016, 10). Israel's National Security Council was established by Government Decision No. 4889 on March 7, 1999, and was enshrined in the National Security Council Law on July 29, 2008 (Israel Executive Branch: National Security Council, Israel Government Press Office). It functions as a coordinating, integrating, advisory, and supervisory body on national policy issues, working for the Israeli Prime Minister (the NSC is located next to the Prime Minister's residence in Jerusalem). The Council's head reports directly to the Prime Minister. In Israel, where the possibility of resuming military operations constantly threatens the state and its people, the government (Prime Minister) is supported by what is called the "Small Cabinet" (also known as the Political-Military Cabinet or Security Cabinet).

The National Security Council operates with a three-tier interdepartmental hierarchical system:

- The first tier is at the expert level, where security-related issues are raised through the coordination of deputy ministers.
- At the middle level, a consultative body is formed with the relevant ministries' first deputies to facilitate the maturation and thorough development of decisions related to defence policy, as well as internal and external security subfields.
- The highest body, the National Security Council, has two key functions. As a collegial body, it is headed by the Prime Minister, and it conducts consultations under the leadership of the National Security Council Secretary.

The main bodies governing the Armenian defence and security operational system and the hierarchical relationships between them are defined by the Constitution of the Republic of Armenia and the laws. The Constitution is the fundamental law of the state, which sets out the basic rules for the relationship between the individual and the state, as well as the organisation of state authority.

Formation, operational agencies and functions of the National Security Council of the Republic of Armenia

The legal and organisational formation of the National Security Council was completed in 2008 with the relevant legal acts issued by the President of the Republic of Armenia, which included the approval of the Council's statutes and those of its staff. The main directions of the National Security Council's activities were largely determined by the provisions of Armenia's national security strategy.

The working bodies of the National Security Council were the interdepartmental commissions, which were established to address the issues assigned to the Council. These commissions were created based on both functional and territorial characteristics. The interdepartmental commissions of the Council were responsible for

preparing proposals and guarantees to be presented to the Council, with their main focus being on internal and external political matters related to national security.

The constitutional reforms adopted by referendum on December 6, 2015, marked a significant departure from the changes made in 2005 (ՀՀ Սահմանադրության փոփոխություններ 2015). The reforms transitioned Armenia from a semi-presidential system to a parliamentary system of governance, which inevitably led to changes in the management of the defence sector. As a result of the shift in the governance model, the role of the President in the country's defence and security system was significantly reduced, while the Prime Minister was granted substantial new powers, in line with the essence of a parliamentary system.

From the strategic decision-making perspective, the constitutional reforms also expanded the role of the National Security Council (NSC) in managing the defence sector. The National Security Council is a state body responsible for making decisions on matters related to the main directions of defence policy. Decisions related to defence policy are signed by the Prime Minister and the Minister of Defence (decisions not related to defence policy are signed by the Prime Minister and the Secretary of the National Security Council).

The members of the National Security Council include:

- Prime Minister,
- First Deputy Prime Minister,
- Deputy Prime Ministers,
- Secretary of the National Security Council,
- Minister of Defence,
- Minister of Foreign Affairs,
- Director of the National Security Service,
- Chief of Police,

Chief of the General Staff of the Armed Forces («Անվտանգության խորհրդի կազմավորման և գործունեության մասին» ՀՀ օրենք 2018).

The National Security Council is tasked with strategic defence planning and review, approving the development of the Armed Forces, as well as the development of other armed forces, military mobilisation, and deployment plans, as well as the operational equipment for the defence of Armenia's territory and civil defence national plans («Պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենք 2017).

Thus, the National Security Council holds exceptional importance as a body that supports the implementation of the functions of the guarantor of national security. First, the National Security Council is the only constitutional body (as stipulated by the fundamental laws), albeit of an advisory nature, which the state leaders are obligated to form and lead by the force of the Constitution. The formation and dissolution of all other advisory bodies are at the discretion of the country's leaders; however, this is not the case for the Security Council. It is a permanently functioning mandatory constitutional body.

Second, the head of state is required to personally preside over the National Security Council, which includes representatives of the highest state authorities (for example, according to the 1995 and 2005 Constitutions of the Republic of Armenia, the President of the National Assembly, the Prime Minister and Deputy Prime Ministers, the President of the Constitutional Court, the Minister of Foreign Affairs, and all heads of the law enforcement agencies, including the Minister of Defence, the Chief of Police, and the Director of the National Security Service). According to the 2015 Constitution and the Law on the Formation and Activities of the National Security Council, the members include the Prime Minister, the First Deputy Prime Minister, the Deputy Prime Ministers, the Secretary of the National Security Council, the Minister of Defence, the Minister of Foreign Affairs, the Director of the National Security Service, the Chief of Police, and the Chief of the General Staff of the Armed Forces.

Third, the Council operates through sessions, which can be held either in open or closed sessions and are convened as necessary but at regular intervals. Decisions on the issues discussed by the Council are made and take effect upon approval by the President of the Council – the head of state. The organisational support of the Council's complex and multifaceted ongoing activities is carried out by the Council's Secretary, who is appointed and dismissed by the heads of state and is directly subordinate to them. To ensure the smooth functioning of the Council, a Secretariat (currently an office in the Republic of Armenia) has been established, which is managed by the Secretary of the Council.

Acknowledgment

We express our gratitude to political scientists T. Kocharyan, H. Kotanjyan, E. Ordoukhanian, H. Sukiasyan, G. Keryan, and H. Shapaghatsyan for the valuable information and advice they provided in the process of writing this article.

References/Գրականություն/Литература

1. «Անվտանգության խորհրդի կազմավորման և գործունեության մասին» ՀՀ օրենքը, հոդված 2, ՀՀ ՊՏ 2018.03.21/20 (1378), 07.03.2018, http://www.arlis.am (ներբեռնման օրը՝ 07.01.2025):
   Law of the Republic of Armenia on the Formation and Activities of the Security Council, Article 2, RA Official Gazette 2018.03.21/20 (1378), 07.03.2018, http://www.arlis.am (Accessed on: 07.01.2025) (in Armenian).
2. ՀՀ Սահմանադրության փոփոխություններ, 2015 թ., ՀՀ ՊՏ հատուկ թողարկում, 21.12.2015 թ., http://www.arlis.am (ներբեռնման օրը՝ 18.02.2025):
   Amendments to the Constitution of the Republic of Armenia, 2015, RA Official Gazette Special Edition, 21.12.2015, http://www.arlis.am (Accessed on: 18.02.2025) (in Armenian).
3. «Պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենքը, ՀՀ ՊՏ 2017.12.06/73 (1348), հոդված 8, http://www.arlis.am (ներբեռնման օրը՝ 14.12.2024):

Law of the Republic of Armenia on Defense, RA Official Gazette 2017.12.06/73 (1348), Article 8, http://www.arlis.am (Accessed on: 14.12.2024) (in Armenian).

4. Քոթանջյան Հ.Ս. 2016, Խորհրդարանական հանրապետության անվտանգային-պաշտպանական համակարգը. Իսրայելի և Վրաստանի դասերի ռազմավարական քաղաքագիտական իմաստավորում, ՀՀ ՊՆ Դ. Կանայանի անվան ԱՌՀԻ «Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդեսի աշխատանքային տետրեր, N 2, 10:
Kotanjyan H.S. 2016, The Security and Defense System of a Parliamentary Republic: Strategic Political Science Interpretation of the Lessons from Israel and Georgia, Working Papers of the Strategic Military Journal "Armenian Army" of the RA MoD named after D. Kanayan, N 2, 10 (in Armenian).

5. Иванов С. 2013, Структура и функции Совета национальной безопасности США, Зарубежное военное обозрение, N 4, 14.
Ivanov S. 2013, Structure and Functions of the U.S. National Security Council, Foreign Military Review, N 4, 14 (in Russian).

6. Конституция Российской Федерации, Принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 года с изменениями, одобренными в ходе общероссийского голосования 1 июля 2020 года, http://kremlin.ru/acts/constitution (дата обращения: 22.02.2025).
Constitution of the Russian Federation, Adopted by nationwide vote on December 12 1993, with Amendments Approved During the all-Russian Vote on July 1, 2020, http://kremlin.ru/acts/constitution (Accessed on: 22.02.2025) (in Russian).

7. Конституционно-правовой статус Совета Безопасности Российской Федерации 2009, Москва, 11.
Constitutional and Legal Status of the Security Council of the Russian Federation 2009, Moscow, 11 (in Russian).

8. Конституционно-правовой статус Совета Безопасности Российской Федерации 2009, Москва, 142–144.
Constitutional and Legal Status of the Security Council of the Russian Federation 2009, Moscow, 142–144 (in Russian).

9. Кочетков А.П. 2015, Доктринальные установки государственной политики России в области обеспечения национальной безопасности, Государственное и муниципальное управление, Ученые записки СКАГС, N 3, 23.
Kochetkov A.P. 2015, Doctrinal Foundations of the State Policy of Russia in the Field of National Security, State and Municipal Administration. Scholarly Notes of SKAGS, N 3, 23 (in Russian).

10. Положение о Научном совете при Совете Безопасности Российской Федерации, утверждено Указом Президента Российской Федерации от 6 мая 2011 г., N 590, http://www.scrf.gov.ru/about/NS_spis_organ/polozh_NS/ (дата обращения: 19.02.2025).
Regulations on the Scientific Council under the Security Council of the Russian Federation, Approved by the Decree of the President of the Russian Federation of May 6, 2011, N 590, http://www.scrf.gov.ru/about/NS_spis_organ/polozh_NS/ (Accessed on: 19.02.2025) (in Russian).

11. Положение о совете безопасности Российской федерации и положение об аппарате совета безопасности Российской Федерации, Утверждено Указом Президента Рос-

сийской Федерации от 7 марта 2020 г., N 175, https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_347217/382ed8c05e1f30948371b804df610806c900f6af/ (Дата обращения: 08.01.2025).
Regulations on the Security Council of the Russian Federation and the Regulations on the Office of the Security Council of the Russian Federation, Approved by the Decree of the President of the Russian Federation of March 7, 2020, N 175, https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_347217/382ed8c05e1f30948371b804df610806c900f6af/ (Accessed on: 08.01.2025) (in Russian).

12. Розов А.А. 2006, О Высшем Совете национальной безопасности Ирана, Институт Ближнего Востока, 26 февраля, http://www.iimes.ru/?p=4302 (дата обращения: 21.02.2025).
Rozov A.A. 2006, On the Supreme National Security Council of Iran, Middle East Institute, February 26, http://www.iimes.ru/?p=4302 (Accessed on: 21.02.2025) (in Russian).
13. Alapishvili L. 2018, Institutional Organization of Georgian National Security Assurance System, Actual Issues of Accountability and Oversight, Journal of LAW, Faculty of Law TSU, N 1, 205–206, https://jlaw.tsu.ge/index.php/JLaw/article/view/2569/2763 (Accessed on: 20.01.2025).
14. Act of August 10, 1949 (National Security Act Amendments of 1949), Public Law 81–216, 63 STAT 578, reorganizing fiscal Management in the National Military Establishment to promote Economy and Efficiency, https://catalog.archives.gov/id/299860 (Accessed on: 17.01.2025).
15. How does the National Security Council work? Council on Foreign Relations 2023, CRF Education, May 19, https://education.cfr.org/learn/reading/what-national-security-council (Accessed on: 17.01.2025).
16. Israel Executive Branch: National Security Council, Israel Government Press Office, http://www.jewishvirtuallibrary.org/israel-national-security-council (Accessed on: 07.01.2025).
17. National Security Bureau of Poland, About the National Security Council, http://en.bbn.gov.pl/en/president-of-poland/national-security-coun/about-the-national-sec/99,the-national-security-council.html (Accessed on: 22.01.2025).
18. National Security Bureau of Poland, http://en.bbn.gov.pl/en/about-bbn/mission/46, Mission.html (Accessed on: 18.01.2025).
19. Supreme Defense Council (SDC), Global Security ORG., Military Part, https://www.globalsecurity.org/military/world/iran/sdc.htm#google_vignette (Accessed on: 23.02.2025).
20. The Constitution of Georgia, Adopted on 24 August 1995, Last amendment 29.06.2020, https://matsne.gov.ge/en/document/view/30346?publication=36 (Accessed on: 22.02.2025).
21. The National Security Act of 1947, July 26, Public Law 253, 80th Congress; Chapter 343, 1st Session; 758, https://assets.documentcloud.org/documents/2695389/1947-National-Security-Act.pdf (Accessed on: 28.01.2025).

ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՀԱՐՄԱՐՈՒՄԸ ԱՇԽԱՏԱՇՈՒԿԱՅՈՒՄ

THE SOCIAL ADAPTATION OF ARMENIAN YOUNG PEOPLE IN THE LABOR MARKET

СОЦИАЛЬНАЯ АДАПТАЦИЯ АРМЯНСКОЙ МОЛОДЕЖИ НА РЫНКЕ ТРУДА

Մարիա Զասլավսկայա[1,*], Աննա Մանասյան[1], Մարինա Գալստյան[1]
Maria Zaslavskaya[1], Anna Manasyan[1], Marina Galstyan[1]
Мария Заславская[1], Анна Манасян[1], Марина Галстян[1]

[1] Երևանի պետական համալսարան, Հայաստան
Yerevan State University, Armenia
Ереванский государственный университет, Армения

[2] Ճարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազգային համալսարան, Կրթության որակի ապահովման և զարգացման կենտրոն, Հայաստան
National University of Architecture and Construction of Armenia, Armenia
Национальный университет строительства и архитектуры Армении, Армения

[3] Կրթական հետազոտությունների և խորհրդատվությունների կենտրոն, Հայաստան
Center for Educational Research and Consulting, Armenia
Центр образовательных исследований и консультаций, Армения

* Գրագրություն վարող հեղինակ՝ marina.galstyan@ysu.am
Author for correspondence: marina.galstyan@ysu.am
Автор, ведущий корреспонденцию: marina.galstyan@ysu.am

Հեղինակների ներդրումը. ԱՄ, ՄԳ – գաղափար, նախնական տեքստ; ՄԶ – խմբագրում
Author contrubutios: AM, MG– conceptualization, writing original draft; MZ – editing
Вклад авторов: АМ, МГ– концептуализация, написание текста; МЗ – редактирование

Ներկայացվել է՝ 06.05.2025; գրախոսվել է՝ 06.08.2025; ընդունվել է՝ 12.08.2025
Received: 06.05.2025; Revised: 06.08.2025; Accepted: 12.08.2025
Представлено: 06.05.2025; рецензировано: 06.08.2025; принято: 12.08.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.2-148

Ամփոփում – Հոդվածը ներկայացնում է հայաստանյան երիտասարդների սոցիալական հարմարումը աշխատաշուկայում և դրա հետ կապված հիմնական գործոնները: Այն հիմնված է խառը մեթոդներով անցկացված սոցիոլոգիական հետազոտության արդյունքների վրա, որոնց օգնությամբ վերհանվել են ՀՀ աշխատաշուկայում երիտասարդների ներգրավման հիմնական սոցիալական պրակտիկաները: Աշխատաշուկան ուսումնասիրող հիմնական սոցիոլոգիական տեսություններն են՝ մարդկային կապիտալի տեսությունը,

երկակի աշխատաշուկայի տեսությունը, սոցիալական կապերի տեսությունը և այլն: Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ կարող ենք եզրակացնել, որ աշխատաշուկայի կայունության կարևոր գործոն է մասնագիտական ընտրությունը, որը փոփոխում է աշխատաշուկայում հարմարման ամբողջ տրամաբանությունը. աշխատաշուկայում երիտասարդների ներգրավումը և հարմարումը անմիջականորեն կապված են մասնագիտության ընտրության հետ, քանի որ հարմարման կոնֆորմիստական տեսակը բնորոշ է միայն այն երիտասարդներին, որոնք կամավոր ընտրել են իրենց դուր եկած մասնագիտությունը և աշխատում են այդ մասնագիտությամբ: Որակական հետազոտության արդյունքների վերլուծության և քանակական խորքային կոմբինացված վերլուծության հիման վրա առանձնացվել են աշխատաշուկայում ներգրավվածության և հարմարման 4 հիմնական տիպային խմբեր: Երիտասարդների հիմնական մասին բնորոշ է հարկադրված և պասիվ հարմարումը, որի հիմնական պատճառներն են՝ մասնագիտության ընտրությունը, հասարակական կարծիքի ազդեցությունը, աշխատաշուկայում, ինչպես նաև կրթական համակարգում առկա խնդիրները և բնակավայրը: Երիտասարդները, որոնք ներգրավված չեն աշխատաշուկայում, մեծ մասամբ ունեն այնտեղ չներգրավվելու կամ երկրից դուրս գալու ապագա պլաններ, որոնց պատճառներն են 44-օրյա պատերազմը, ռուս-ուկրաինական պատերազմի հետևանքով միգրացիոն ներհոսքը և այլն:

Abstract – This article presents the participation of Armenian youth in the labor market and the main factors related to it in the context of the social adaptation process. The article is based on the results of a mixed methods sociological research, on the basis of which the main social practices of the involvement of young people in the RA labor market were highlighted. The main sociological theories studying the labor market are presented in the article: human capital theory, dual labor market theory, social relations theory, etc. Research results showed that professional choice is an important factor in the stability of the labor market and it changes the entire logic of adaptation to the labor market. The involvement and adaptation of young people in the labor market is directly related to the choice of profession, because the conformist type of adaptation is characteristic only of young people who voluntarily chose the profession they like. The majority of young people are characterised by forced and passive adaptation. Most young people who are not engaged in the labour market have future plans either to remain uninvolved in employment or to leave the country.

Аннотация – В статье представлены анализ участие армянской молодежи в рынке труда и основные факторы, связанные с этим в контексте процесса социальной адаптации. Основными социологическими теориями, изучающими рынок труда, являются теория человеческого капитала, теория двойного рынка труда, теория социального капитала и др. Проведенный анализ приводит к заключению, что выбор профессии является важным фактором стабильности рынка труда и меняет всю логику регулирования рынка труда. Вовлеченность молодежи в рынок труда и ее адаптация напрямую связаны с удовлетворенностью выбором профессии, поскольку конформистский тип адаптации характерен лишь для молодежи, добровольно избравшей понравившуюся профессию и работающей по своей профессии. На базе анализа результатов качественного исследования и углубленного комбинированного количественного анализа нами проведен также типологический анализ молодежи и выделены типологические группы молодежи РА на основании тех адаптационных практик, которые применяют молодые люди, вовлеченные в рынок труда. Большинство молодых людей характеризуются вынужденной и

пассивной адаптацией. Основные причины этого – выбор профессии, влияние общественного мнения, проблемы на рынке труда, недостатки в системе образования и особенности места проживания. Молодежь, не вовлечённая в рынок труда, в большинстве случаев планирует либо не участвовать в нём в будущем, либо уехать из страны. Основными причинами таких намерений являются 44-дневная война, миграционный приток, вызванный войной между Россией и Украиной, и другие сопутствующие факторы.

Հիմնաբառեր – աշխատաշուկա, երիտասարդություն, հարմարում, սոցիոլոգիա, պրակտիկա:
Keywords – labor market, youth, adaptation, sociology, practice.
Ключевые слова – рынок труда, молодежь, адаптация, социология, практика.

Ներածություն

Երիտասարդական ուսումնասիրությունները մշտապես անդրադարձել են երիտասարդների զբաղվածության, գործազրկության հարցերին, թեմատիկ այս ուղղությունը հատկապես արդիական հետազոտական հարց է տնտեսական ճգնաժամերի ժամանակ: 2020 թ. համավարակից հետո ինչպես համայն աշխարհում, այնպես էլ Հայաստանում երիտասարդների զբաղվածության շուրջ առկա խոսույթն ակտիվացավ: Երիտասարդների՝ աշխատաշուկայում ներգրավվածության և հարմարման մակարդակը էական նշանակություն ունի ամբողջ երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման գործում, քանի որ նրանք, լինելով սոցիալ-ժողովրդագրական առանձնահատուկ խումբ, կարևոր տեղ են զբաղեցնում հասարակության ինչպես ներկա, այնպես էլ ապագա կյանքում: Երիտասարդների ներգրավվածության ուսումնասիրությունները սոցիալական հարմարման տեսանկյունից առավել կարևոր են դառնում հասարակություններում փոփոխությունների համատեքստում, քանի որ հասարակական կյանքի տատանումների և փոփոխությունների անկայունության պայմաններում անհատն իր նպատակների և դրանց հասնելու առկա միջոցների անհամապատասխանության պայմաններում դրսևորում է սոցիալական հարմարման շեղվող մոդելներ (Мертон 2006): Հայաստանում COVID-19 համավարակից հետո և հետպատերազմյան իրավիճակում փոփոխություններ են կրել գրեթե այն բոլոր ոլորտները, որոնց հետ անմիջականորեն կապված է երիտասարդությունը: Մասնավորապես՝ աշխատաշուկան կրել է և մինչև օրս կրում է էական փոփոխություններ. եթե 2020 թվականին, պայմանավորված համավարակով և պատերազմով, ՀՀ տնտեսական ակտիվության ցուցանիշն անցած տարիների համեմատ էականորեն նվազել է՝ կազմելով 92,5% (ՀՀ վիճակագրական կոմիտե, Տնտեսական ակտիվության ցուցանիշ), ապա այն մեծ աճ է գրանցել 2022-ին՝ կապված ռուս-ուկրաինական պատերազմի հետևանքով Ռուսաստանի քաղաքացիների և ռուսական կապիտալի ներհոսքի հետ (ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2022 թ. հունվար-սեպտեմբերին)՝ կազմելով 114,2%, իսկ 2023 թ. և 2024 թ. կրկին նկատվում է նվազման միտում՝ 109,8 և 108,1 (ՀՀ վիճակագրական կոմիտե, Տնտեսական ակտիվության ցուցանիշ): Բացասական փոփոխությունները նկատելի են նաև աշխա-

տաշուկայում երիտասարդների ներգրավվածության ցուցանիշներում (ՀՀ վիճակագրական կոմիտե, Աշխատանքի շուկան Հայաստանում 2024):

Հետազոտության նպատակն է պարզել հայաստանյան երիտասարդների մասնակցությունը աշխատաշուկայում և դրա հետ կապված հիմնական գործոնները սոցիալական հարմարման գործընթացի համատեքստում: Հոդվածը հիմնված է խառը մեթոդներով իրականացված սոցիոլոգիական հետազոտության արդյունքների վրա, որոնց հիմամբ վերհանվել են երիտասարդների՝ ՀՀ աշխատաշուկայում ներգրավման հիմնական պրակտիկաները սոցիալական հարմարման բարդ գործընթացի տեսանկյունից, որը թույլ է տալիս եզրակացություններ անելու նրանց հարմարման դինամիկ պատկերի և ապագա պլանների վերաբերյալ:

Տեսական ակնարկ

Աշխատաշուկայի տնտեսագիտական և սոցիոլոգիական սահմանումներն էականորեն տարբերվում են. եթե տնտեսագիտության համար ցանկացած շուկա երկու կողմերի՝ գնորդի և վաճառողի միջև փոխանակում է, ապա աշխատաշուկայի սոցիոլոգիական սահմանումը շեշտադրում է աշխատաշուկայի տարբեր շերտերը և կողմերը (Fevre 1991, 24): Աշխատաշուկային առնչվող սոցիոլոգիական տեսությունները և հայեցակարգերը ավելի խոր պատկերացումներ են տալիս աշխատանքի դինամիկայի, աշխատանքային հարաբերությունների և ավելի լայն հասարակական կառուցվածքների վերաբերյալ:

Աշխատանքի մարքսիստական տեսություն: Աշխատանքի վերաբերյալ Կ. Մարքսի տեսակետը կարևոր ներդրում է սոցիոլոգիայում: Ըստ մարքսիստական տեսության՝ աշխատաշուկան շահագործման վայր է, որտեղ բուրժուազիան (արտադրական միջոցների սեփականատերերը) շահագործում է պրոլետարիատին (բանվորներին)՝ իրենց աշխատանքից հավելյալ արժեք ստանալով: Մարքսիստները վերլուծում են աշխատաշուկան դասակարգային պայքարի և կապիտալիստական համակարգերի հարատևման համատեքստում: Այս տեսության ներկայացուցիչները (Հ. Բրավերման, Ս. Մարգլին, Ս. Արոնովիչ, Ա. Գորզ, Կ. Ստոն) պնդում են, որ աշխատանքային գործընթացի հիմնական որոշիչներից մեկը սոցիալական դասակարգերի հակամարտությունն է (Braverman 1974, 8–14):

Մարդկային կապիտալի տեսություն: Մարդկային կապիտալի տեսությունը կրթությունն ու վերապատրաստումը դիտարկում է որպես ներդրումներ անհատի հմտությունների և գիտելիքների մեջ (Becker 1992, 85–92): Աշխատաշուկայում ակնկալվում է, որ ավելի բարձր մարդկային կապիտալ ունեցող անհատները կունենան ավելի բարձր աշխատավարձ և ավելի լավ աշխատանքի հնարավորություն: Սոցիոլոգներն ուսումնասիրում են, թե ինչպես է մարդկային կապիտալի տեսությունը հատվում կրթության և վերապատրաստման հասանելիության սոցիալական անհավասարությունների հետ:

Երկակի աշխատանքի շուկայի տեսություն: Սոցիոլոգ Ու.Ջ. Ուիլսոնի և մյուսների առաջարկած՝ երկակի աշխատաշուկայի տեսությունը աշխատաշուկայում ենթադրում է երկու հստակ հատվածի առկայություն՝ առաջնային հատ-

ված (բարձր վարձատրվող, կայուն աշխատատեղեր՝ առաջխաղացման հնարավորություններով) և երկրորդային հատված (ցածր վարձատրվող, անապահով, սահմանափակ հեռանկարներով աշխատատեղեր) (Wilson, William Julius 1987): Սոցիոլոգներն ուսումնասիրում են, թե ինչպես է այս հատվածավորումը պայմանավորում սոցիալական անհավասարությունը հասարակության մեջ:

Սեգմենտացված աշխատաշուկայի տեսություն: Հենվելով երկակի աշխատաշուկայի տեսության վրա՝ սեգմենտավորված աշխատաշուկայի տեսությունը ենթադրում է, որ աշխատաշուկան բաժանվում է հատվածների՝ հիմնվելով այնպիսի գործոնների վրա, ինչպիսիք են ռասայական, սեռային և էթնիկ պատկանելությունները: Տարբեր սոցիալական խմբեր կարող են ունենալ տարբեր փորձառություններ աշխատաշուկայում՝ հանդիպելով աշխատանքի անվտանգության և տնտեսական հնարավորությունների տարբեր մակարդակների (Dickens, Lang 1992):

Ինստիտուցիոնալ տեսություն: Ինստիտուցիոնալ տեսությունն ուսումնասիրում է, թե ինչպես են սոցիալական ինստիտուտները, ինչպիսիք են կրթական համակարգերը, իրավական շրջանակները և աշխատաշուկայի կարգավորումները, ձևավորում անհատների և կազմակերպությունների վարքագիծը աշխատաշուկայում: Սոցիոլոգներն ուսումնասիրում են, թե ինչպես են ինստիտուցիոնալ գործոնները նպաստում անհավասարության ձևերին և զբաղվածության արդյունքներին (Sobel 1982):

Սոցիալական ցանցերի տեսություն: Սոցիալական ցանցերի տեսությունն ընդգծում է սոցիալական կապերի դերը աշխատաշուկայում: Սոցիոլոգները ուսումնասիրում են, թե ինչպես են անձնական ցանցերը, սոցիալական կապիտալը և սոցիալական կապերը ազդում աշխատանքի հասանելիության, աշխատանքի կատարման և կարիերայի առաջխաղացման վրա (Mouw 2003, 868–98): Այս հեռանկարն ընդգծում է տնտեսական գործունեության սոցիալական ներկառուցվածությունը:

Հետֆորդիզմ և ճկուն աշխատաշուկա: Հետֆորդիզմը ներկայացնում է ավանդական, զանգվածային արտադրության մեթոդներից (ֆորդիզմ) անցում դեպի արտադրության ավելի ճկուն, ապակենտրոնացված ձևեր: Սոցիոլոգներն ուսումնասիրում են հետֆորդիզմի հետևանքները աշխատանքի կազմակերպման, աշխատանքային կառուցվածքների և աշխատանքային հարաբերությունների բնույթի վրա՝ ներառյալ ժամանակավոր և կես դրույքով աշխատանքի աճը (Steven 2002):

Համաշխարհային ապրանքային շղթաներ: Համաշխարհային ապրանքային շղթայի տեսությունն ուսումնասիրում է, թե ինչպես են ապրանքներն ու ծառայությունները արտադրվում գլոբալ ցանցերի միջոցով: Սոցիոլոգները վերլուծում են աշխատանքի միջազգային բաժանումը, արտապատվիրակումը (outsourcing) և մատակարարման համաշխարհային շղթաների ազդեցությունը տարբեր տարածաշրջաններում զբաղվածության ձևերի և աշխատանքային պայմանների վրա (Szymczak, Wolszczak-Derlacz 2022, 69–96):

Հոդվածի համար մեթոդաբանական հիմք են ինստիտուցիոնալ տեսությունը և հարմարման սոցիոլոգիան, որտեղ սոցիալ-տնտեսական հարմարումը դիտարկվում է որպես տնտեսական հարաբերություններում սոցիալական նորմերի, արժեքների, սոցիալական դերերի ընդունման գործընթաց, իսկ աշխատաշուկան՝ սոցիալական հարաբերությունների համակարգ, որը կապված է աշխատանքը վարձելու և առաջարկելու հետ, ինչպես նաև տնտեսական տարածք է՝ զբաղվածության ոլորտ, որտեղ փոխազդում են կոնկրետ ապրանքի՝ աշխատուժի գնորդներն ու վաճառողները (Дубовик 2017):

Մեթոդներ և նյութեր

Հոդվածի համար հիմք են դարձել ՀՀ 18-35 տարեկան երիտասարդների շրջանում կատարված քանակական և որակական հետազոտության արդյունքները, ինչպես նաև փաստաթղթային վերլուծությունը.

- Երկրորդային վերլուծություն համար օգտագործվել է «Երիտասարդների սոցիալական հարմարման խնդիրները հետպատերազմյան և հետ – COVID-19 Հայաստանում. իրողություններ և հեռանկարներ» ՀՀ ԿԳՄՄՆ ԳԿ 21T-5D287 դրամաշնորհի տվյալների բազան, որը ներկայացնում է 2022 թ. մայիսից սեպտեմբեր ժամանակահատվածում 18–35 տարեկան 625 երիտասարդների շրջանում քանակական հարցման տվյալները: Իրականացվել է ներկայացուցչական ընտրանք (0,05-ից ոչ բարձր ընտրանքի սահմանային սխալով 0,95 նշանակալիության աստիճանի համար) river-sample տեխնիկայի օգնությամբ, որտեղ գլխավոր համախմբություն է հանդիսանում ՀՀ 18–35 տարիքային խմբի առկա հայաստանաբնակ երիտասարդ բնակչությունը: Հարցման մասնակից երիտասարդների բաշխումը հետևյալն է՝
- Տարիք՝ 33,4%՝ 18–22 տարիքային խումբ, 30,6%՝ 23–29 տարիքային խումբ, 36%՝ 30–35 տարիքային խումբ,
- Սեռ՝ 53,1% արական, իսկ 46,9% իգական սեռի ներկայացուցիչներ,
- Բնակավայր՝ 29,3%, քաղաքաբնակ, 34,7%՝ գյուղաբնակ, 36% երևանաբնակ,
- Կրթություն՝ 40,8%՝ միջնակարգ կրթություն, 16,8% նախնական և միջին մասնագիտական կրթություն, 41,8% բարձրագույն և 0,6% հետբուհական կրթություն,
- Ամուսնական կարգավիճակ՝ 56,2%՝ ամուսնացած չէ, 40,3%՝ ամուսնացած:
- Խորին հարցազրույցներ անցկացվել են 18–35 տարեկան 24 երիտասարդների շրջանում 2022 թ. մայիսից 2023 թ. հոկտեմբեր ժամանակահատվածում: Հետազոտության համար կիրառվել է տիպային ընտրանք՝ կոմբինացված (սեռ, կրթություն, զբաղվածություն) և անկախ (բնակավայր, տարիք, ամուսնական կարգավիճակ) չափանիշներով:

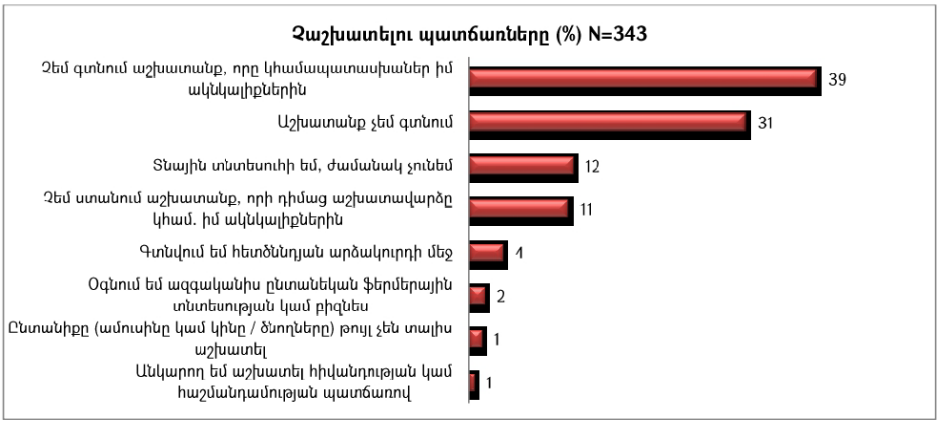
Հետազոտական թիմը պահպանել է երիտասարդների մասնակցությամբ ուսումնասիրությունների չափորոշիչները և էթիկական սկզբունքները՝ հիմք ընդունելով երիտասարդական ուսումնասիրություններում համապատասխան ուղենիշները և ուղեցույցները:

Արդյունքների վերլուծություն

Աշխարհի երիտասարդները բախվում են բազմաթիվ մարտահրավերների հետ, որոնց թվում հատկապես կարող ենք առանձնացնել գործազրկությունը ու անկայուն զբաղվածությունը (Woodgate et al. 2025):

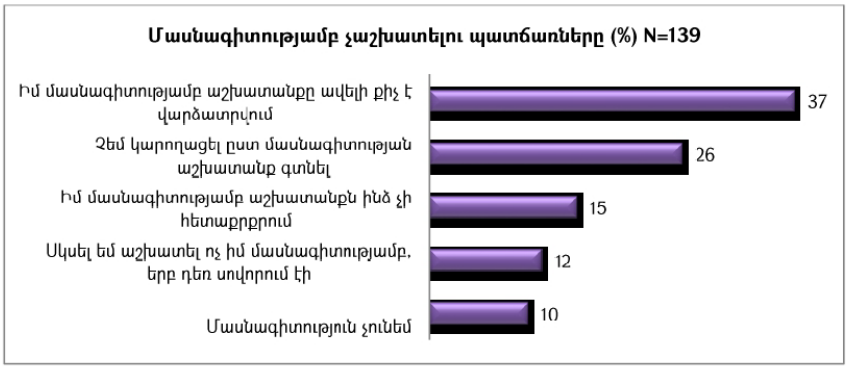
Ըստ տվյալների բազայի երկրորդային վերլուծության արդյունքների՝ Հայաստանում հարցված երիտասարդների միայն 44%-ն է զբաղված: Աշխատաշուկայում ներգրավված երիտասարդների մեծամասնությունը՝ 93%-ը, վարձու աշխատող է, և միայն 4%-ն է զբաղված սեփական բիզնեսով, իսկ 3%-ը ինքնազբաղված (այն անձն է, որը ինքնուրույն կամ մեկ կամ մի քանի գործընկերների հետ զբաղված է եկամտաբեր գործունեությամբ՝ առանց աշխատողների ներգրավման, իսկ ներգրավելու դեպքում այն չի կարող կրել մշտական բնույթ (Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե: Հրապարակումներ: Աշխատանքի շուկան Հայաստանում 2024, Աշխատանքային գործունեություն): Երիտասարդների մեծ մասը ներգրավված է սպասարկման (21%) և առևտրի ոլորտներում (18%): Երիտասարդների 30%-ը, որ ներգրավված չէ աշխատաշուկայում (56%), որպես չաշխատելու պատճառ նշել է, որ չի կարողանում գտնել աշխատանք, 39%-ը՝ չի կարողանում գտնել այնպիսի աշխատանք, որը կհամապատասխանի իր ակնկալիքներին, 11%-ը՝ չի կարողանում գտնել աշխատանք, որի դիմաց աշխատավարձը կհամապատասխանի իր ակնկալիքներին, 12%-ը՝ չի աշխատում, քանի որ տնային տնտեսուհի է, և այլն (տե՛ս գծ. 1):

Գծապատկեր 1. Երիտասարդների չաշխատելու պատճառները

Աշխատող երիտասարդների միայն 42,9%-ն է աշխատում իր մասնագիտությամբ: Հարցված երիտասարդների մեծ մասը որպես մասնագիտությամբ չաշխատելու պատճառ նշել է այն, որ իր մասնագիտությամբ աշխատանքը քիչ է վարձատրվում (37%), 26%-ը չի կարողացել աշխատանք գտնել իր մասնագիտությամբ, մոտ 15%-ին չի հետաքրքրում իր ունեցած մասնագիտությամբ աշխատանքը (տե՛ս գծ. 2):

Գծապատկեր 2. Երիտասարդների մասնագիտությամբ չաշխատելու պատճառները

Երիտասարդների՝ աշխատաշուկայում ներգրավվածությունը պայմանավորված է նաև սոցիալ-ժողովրդագրական գործոններով: Աշխատաշուկայում հիմնականում ներգրավված են արական սեռի, բարձրագույն կրթություն ունեցող, մայրաքաղաքում բնակվող, 23-ից բարձր տարիքի երիտասարդները:

Ըստ որակական հետազոտության արդյունքների վերլուծության և քանակական խորքային կոմբինացված վերլուծության՝ դուրս են բերվել աշխատաշուկայում ներգրավվածության և հարմարման 4 հիմնական տիպային խմբեր՝

1. Առաջին խումբն այն երիտասարդներն են, որոնք նոր են մուտք գործում աշխատաշուկա և նրանց մեջ առաջանում են նոր միջավայրը ընդունելու և հարմարվելու խնդիրներ: Նրանք, նոր մուտք գործելով աշխատաշուկա, բախվում են մի շարք խնդիրների՝ ցածր աշխատավարձ, քիչ վարձատրություն շատ աշխատանքի դիմաց և այլն: Ըստ այս խնդիրների՝ տարբերակվում են երիտասարդների հարմարման պրակտիկաները: Այստեղ կարելի է առանձնացնել 3 հիմնական խմբեր, որոնց տրվել են պայմանական անվանումներ.

- *«Սկսնակ ակտիվիստներ»* – Այն երիտասարդներն են, որոնք ունեն աշխատաշուկայում նպատակներ, սակայն, բախվելով խնդիրների, չեն հարմարվում դրանց և հաճախ փոփոխում են իրենց աշխատավայրը, նաև պատրաստ են օրենքներ խախտել՝ ցանկալի պայմանների հասնելու համար: Այս երիտասարդներին բնորոշ է ակտիվ, կամավոր հարմարումը աշխատաշուկային՝ ինովացիոն տեսակով: Այդ խումբը կազմված է հիմնականում արական սեռի երիտասարդներից, որոնք մուտք են գործել աշխատաշուկա մեկ տարվա սահմաններում:

«Օրենքներ միանշանակ խախտում ենք, հարկային օրենքներ, հարկեր թաքցնել հարկերից խուսափել: Առանց դրա հնարավոր չէ»:

Արական, 22 տ., ոչ բարձրագույն, աշխատող

- *«Հիասթափվածներ»* – Այն երիտասարդներն են, որոնք, մուտք գործելով աշխատաշուկա և բախվելով խնդիրների, դուրս են գալիս աշխատանքից և այլևս չեն ցանկանում աշխատել: Հիմնականում իգական սեռի, գյուղաբնակ, չաշխատող երիտասարդներն են:

«Ով լսում է, որ ավարտել եմ Ասպվածաբանության ֆակուլտետը, մտածում է, որ կրթություն չունեմ: Կարևոր մասնագետները դուրս են մնում ասպարեզից, չեն գնահատում ազգային, մշակութային հարուստ գիտելիքները: Ունենք հիվանդ հասարակություն»:

Իգական, 24 տ., բարձրագույն, չաշխատող

- *«Ռիտուալիստներ»* – Այն երիտասարդներն են, որոնք այս խնդիրներին բախվելիս հարկադրաբար հարմարվում են այն պայմաններին, որոնք իրենց տրվում են, և չեն մտածում իրենց նպատակների մասին: Այս երիտասարդներին բնորոշ է հարկադրված, պասիվ հարմարումը՝ ռիտուալիզմի եղանակով: Հիմնականում իգական սեռի աշխատող երիտասարդներն են:

«Կար կարծիք, որ՝ ով չի ցանկանում բարձրագույն սովորել՝ իր նպատակը ամուսնությունն է, ճնշման ներքո ես մի կողմ դրեցի իմ նպատակները և ընդունվեցի համալսարան: Սովորել եմ գերազանց և աշխատում եմ իմ մասնագիտությամբ, քանի որ ունեմ գումարի կարիք, սակայն չեմ սիրում այն: Չեմ ցանկանում նպատակներ ունենալ, որ չապրեմ հիասթափություն, քանի որ ծնողներս են որոշում իմ կյանքում ինչ պետք է լինի և ինչը՝ ոչ»:

Իգական, 22 տ., բարձրագույն, աշխատող

2. Երկրորդ խմբում այն երիտասարդներն են, որոնց աշխատաշուկայում ներգրավվածության և հարմարման վրա էական ազդեցություններ են ունեցել Հայաստանում վերջին տարիների իրադարձությունները, այն է՝ համավարակը, 44-օրյա պատերազմը և ռուս-ուկրաինական պատերազմի հետևանքով միգրացիոն խմբերի ներհոսքը Հայաստան: Ըստ այդմ՝ Հայաստանում առաջացել են փոփոխություններ, որոնց ընդունելու և հարմարվելու խնդիրներ են առաջացել երիտասարդների շրջանում:

- *«Անկարողներ»* – Գյուղաբնակ այն երիտասարդներն են, որոնց աշխատանքային գործունեության վրա մեծ ազդեցություն է ունեցել Ռուսաստանից ներհոսքի հետևանքով վարձավճարների թանկացումը: Տվյալ երիտասարդներին բնորոշ է հարմարման նահանջող տեսակը: Այս խմբի ներկայացուցիչները հիմնականում չեն կարողանում կազմել ապագա պլաններ՝ կապված անկարողության զգացողության հետ. այստեղ առկա է կործանարար հարմարման եղանակը, ըստ որի՝ անհատը «հարմարման փակուղում» է: Հիմնականում կազմված է իգական սեռի ներկայացուցիչներից, որոնք հարկադրաբար, պասիվ հարմարվում են անգործությանը, չունեն մտավոր անկախություն:

• *«Ապագա միգրանտներ»* – Աշխատաշուկայում ներգրավված արական սեռի ներկայացուցիչների մեծամասնության մոտ՝ և՛ սկսնակ, և՛ երկարատև աշխատող, փոխվել են ապագա պլանները՝ կապված աշխատաշուկայի հետ: Վերջիններիս նպատակն է դարձել երկրից հեռանալը և աշխատանքային գործունեությունը արտերկրում ծավալելը: Պատճառները երկակի են: Առաջին խումբը, մուտք գործելով աշխատաշուկա և բախվելով խնդիրների, կորցնում է ցանկությունը աշխատելու Հայաստանում: Երկրորդ խմբի ներկայացուցիչների համար 44-օրյա պատերազմից հետո Հայաստանը դարձել է ոչ անվտանգ երկիր: Այս երիտասարդներին բնորոշ է ներկայումս հարկադրված հարմարումը աշխատաշուկային՝ գումար հավաքելու նպատակով, և հարմարման նահանջող տեսակը:

«Շատ-շատ է փոխվել իմ առօրյան ու զբաղվածությունը: Փոխվելա նաև հայրենիքի հանդեպ ընկալումները: Ես ինձ էլ Հայաստանում չեմ պատկերացնում, որի վրա շատ մեծ ազդեցությունա ունեցել պատերազմը: Էն ամենի միջով, որ մենք անցանք, ես հաստատ չեմ ցանկանա, որ իմ երեխան տեսնի այն ինչ ես եմ տեսել: Ու երկրորդն էլ, ոնց աշխատես մի երկրում, որտեղ ուղղակի չգիտես վաղը կապրես, թե չէ: Եկեք էսպես մտածենք, այսօրվա դրությամբ փառք Աստծո պատերազմ չի, դու չգիտես վաղը կլինի, թե չէ: Ես չեմ ուզում իմ կյանքը շարունակեմ մի երկրում, որը որ ապագա չունի, կարողա ունի, բայց հստակ չի: Փոխվել են նույնպես աշխատանքային պլաններս, քանի որ ես եթե ուզեմ ինչ-որ գործ սկսել, ապա՝ միայն արտերկրում»:

Արական, 30 տ., ոչ բարձրագույն, աշխատող

3. Վերլուծությամբ առանձնացվել են նաև երիտասարդների այն խմբերը, որոնց մեջ դրսևորվում են կայուն հարմարման եղանակներ: Առանձնացվել են հետևյալ երկու հիմնական խմբերը.

• *«Կոնֆորմիստներ»* – Այս երիտասարդների՝ աշխատաշուկայում ներգրավման և հարմարման ամենակարևոր պայմանը մասնագիտության ընտրության կամավորությունն է: Պարզ դարձավ, որ միայն կոնֆորմիստական հարմարման տեսակը բնորոշ է այն երիտասարդներին, որոնք կամավոր ընտրել են այն մասնագիտությունը, որը դուր է գալիս իրենց և աշխատում են իրենց մասնագիտությամբ: Նրանց բնորոշ է ակտիվ և կամավոր հարմարումը աշխատաշուկային: Կազմված է բարձրագույն ավարտած և իրենց մասնագիտությամբ աշխատող ներկայացուցիչներից:

«Ընտրել եմ այս մասնագիտությունը, որովհետև շատ սիրում էի և գիտեի, որ կարող եմ լավ վարձատրություն ունենալ: Հիմա աշխատում եմ իմ մասնագիտությամբ, շատ սիրում եմ իմ աշխատանքը, ցանկանում եմ ավելի զարգացնել գիտելիքներս ոլորտում, վայրը կարող եմ փոխել զարգանալու նպատակով»:

Արական, 24 տ., բարձրագույն, աշխատող

• *«Տնային տնտեսություն վարողներ»* – Իգական սեռի ներկայացուցիչները, որոնք, անկախ կրթությունից և բնակավայրից, հարմարված են իրենց կարգավիճակին և չունեն աշխատելու ցանկություն: Վերջիններիս բնորոշ է կամավոր հարմարումը անգործությանը:

«Ես եթե զբաղվեմ աշխատանքով, պուժելու է իմ երեխան, իր ուսումը, դրա համար պետք է սպասեմ, որ մեծանան երեխաները: Ես չունեմ գումարի կարիք, ապահովված եմ, որևէ բան չկա, որ ես ցանկանամ և չկարողանամ ձեռք բերել»:

Իգական, 30 տ., բարձրագույն, չաշխատող

4. Ամենակատարներ – Այն երիտասարդներն են, որոնք, կարիքից դրդված, պատրաստ են կամայական աշխատանքի, ինչպես նաև պատրաստ են ամեն գնով գումար վաստակելու, ձեռք բերելու ֆինանսական անկախություն:

Եզրակացություններ

Սոցիոլոգիական հետազոտությունից պարզ է դառնում, որ երիտասարդների միայն 15.3%-ն է հայաստանյան աշխատաշուկայում կոնֆորմիստական հարմարման եղանակով հարմարված. նրանց մեծ մասը դրսևորում է շեղվող հարմարման եղանակներ՝ հիմնականում բնորոշ է հարկադրված և պասիվ հարմարումը, որի հիմնական պատճառներն են մասնագիտության ընտրությունը, հասարակական կարծիքի ազդեցությունը, աշխատաշուկայում առկա խնդիրները, կրթական համակարգում առկա խնդիրները և բնակավայրը: Երիտասարդները, որոնք ներգրավված չեն աշխատաշուկայում, մեծ մասամբ ունեն աշխատաշուկայում չներգրավվելու կամ երկրից դուրս գալու ապագա պլաններ, որոնց պատճառներն են 44-օրյա պատերազմը, ռուս-ուկրաինական պատերազմի հետևանքով միգրացիոն ներհոսքը և այլն: Վերլուծությամբ պարզ դարձավ նաև այն, որ աշխատաշուկայի կայունության կարևոր գործոն է մասնագիտական ընտրությունը. այն փոփոխում է աշխատաշուկայում հարմարման ամբողջ հայեցակարգը: Երիտասարդների ներգրավումը և հարմարումը աշխատաշուկայում անմիջականորեն կապված են մասնագիտության ընտրության հետ, քանի որ հարմարման կոնֆորմիստական տեսակը բնորոշ է միայն այն երիտասարդներին, որոնք կամավոր ընտրել են այն մասնագիտությունը, որը դուր է գալիս իրենց և աշխատում են իրենց մասնագիտությամբ:

Հետազոտությունը նոր գիտելիք է ավելացնում երիտասարդների սոցիալական հարմարման վերաբերյալ տեսական քննարկումներում՝ ցույց տալով, որ Հայաստանում շեղվող հարմարման ձևերն ունեն գերակշիռ բնույթ, ինչն առավելապես պայմանավորված է մասնագիտության ոչ ինքնուրույն ընտրությամբ և աշխատաշուկայի կառուցվածքային խնդիրներով: Հոդվածը հիմնավորում է մասնագիտության ընտրության կենտրոնականությունը՝ որպես աշխատաշուկայում հարմարման հիմնական որոշիչ, ինչպես նաև ընդգծում է պատերազմական և միգրացիոն գործոնների ազդեցությունը երիտասարդների ապագա կենսական ռազմավարությունների ձևավորման վրա:

Շնորհակալական

Այս հոդվածը գրելու ընթացքում տրամադրած կարևոր տեղեկությունների համար շնորհակալություն ենք հայտնում հայաստանյան երիտասարդներին, որոնք մասնակցել են հետազոտությանը և պատմել իրենց փորձառությունների մասին: Հետազոտությունն իրականացվել է «Երիտասարդների սոցիալական հարմարման խնդիրները հետպատերազմյան և հետ – COVID-19 Հայաստանում. իրողություններ և հեռանկարներ» գիտական թեմայով դրամաշնորհային ծրագրի շրջանակում:

Գրականություն/References/Литература

1. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2022 թ. հունվար-սեպտեմբերին, Հայաստանի Հանրապետության Էկոնոմիկայի նախարարություն, https://mineconomy.am/media/21456/JAN-SEP%2022%20FITCH%20report%20%28ARM%29-FINAL.pdf (ներբեռնման օրը՝ 13.03.2024):
   The Socioeconomic Situation of the Republic of Armenia in January-September 2022, Ministry of Economy of the Republic of Armenia, https://mineconomy.am/media/21456/JAN-SEP%2022%20FITCH%20report%20%28ARM%29-FINAL.pdf (Accessed on: 13. 03. 2024) (in Armenian).
2. Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե: Հրապարակումներ: Աշխատանքի շուկան Հայաստանում 2024, Աշխատանքային գործունեություն:
   Statistical Committee of the Republic of Armenia. Publications, Labor Market in Armenia 2024 (in Armenian).
3. Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե: Հրապարակումներ: Աշխատանքի շուկան Հայաստանում 2022: Երիտասարդներ-Youth, 2019–2020, https://www.armstat.am/file/article/lab_market_2022_9.pdf (ներբեռնման օրը՝ 18.03.2024):
   Statistical Committee of the Republic of Armenia. Publications: Labor Market in Armenia 2022: Youth, 2019–2020, https://www.armstat.am/file/article/lab_market_2022_9.pdf (Accessed on: 18 . 03. 2024) (in Armenian).
4. Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե: Վիճակագրություն, Վիճակագրական ցուցանիշներ, Ժամանակագրական շարքեր, Տնտեսական ակտիվության ցուցանիշը, %, https://www.armstat.am/am/?nid=12&id=01510 (ներբեռնման օրը՝ 12.03.2025):
   Statistical Committee of the Republic of Armenia. Statistics, Statistical Indicators, Time Series, Economic Activity Index, %, https://www.armstat.am/am/?nid=12&id=01510 (Accessed on: 12.03.2025) (in Armenian).
5. Дубовик А.К. 2017, Рынок труда: учебно-методическое пособие для студентов специальности, Белорусский национальный технический университет, Минск, «БНТУ».
   Dubovik A.K. 2017, Labor Market: Educational and Methodological Guide for Students of the Specialty, Belarusian National Technical University, Minsk, BNTU (in Russian).
6. Каравай А.В. 2019, Основные модели социально-экономической адаптации в разных стратах российского общества, Terra Economicus, Москва, 128–145, https://www.fnisc.ru/publ.html?id=7332&type=publ (дата обращения: 18.12.2024).
   Karavai A.V. 2019, Basic Models of Socio-Economic Adaptation in Different Strata of Russian Society, Terra Economicus, Moscow, 128–145, https://www.fnisc.ru/publ.html?id=7332&type=publ (Accessed on: 18.12.2023) (in Russian).

7. Мертон Р. 2006, Социальная теория и социальная структура, Москва, «Хранитель». Merton R. 2006, Social Theory and Social Structure, Moscow, Khranitel (in Russian).
8. Becker G.S. 1992, Human Capital and the Economy, Proceedings of the American Philosophical Society, N 136/1, 85–92.
9. Braverman H. 1974, Labor and Monopoly Capital, New York, Monthly Review Press, 8–14.
10. Dickens W.T. and Lang K. 1992, Labor Market Segmentation Theory: Reconsidering the Evidence, NBER Working Paper N 4087, 82.
11. Fevre R. 1991, The Sociology of Labour Markets, University College of Swansea.
12. Galstyan M. 2023, The Participation in Non-Formal Education Activities and Adaptation in Labour Market of Armenian Youth, Education in the 21st Century, N 5/1, 25–33.
13. Galstyan M. 2024, Conceptualizing and Measuring Economic and Social Aspects of Youth Independence in Armenia, Bulletin of Yerevan University, vol. 15, N 1, 28–42.
14. González-Heras A. 2025, The Role of Social Capital in Precarious Youth Employment Transitions: Evidence from Spain, Journal of Youth Studies, Advance Online Publication.
15. International Labour Organization (2024, August 12), Global Employment Trends for Youth 2024. ILO.
16. Karanikolas P. 2025, Enablers and Barriers to Youth Employment: The Social-Capital Dimension, N 5/2, 73.
17. Letnar M., Širok K. 2025, The Role of Social Capital in Employability Models: A Systematic Review and Suggestions for Future Research. Sustainability, N 17/5, 1782.
18. Mouw T. 2003, Social Capital and Finding a Job: Do Contacts Matter? American Sociological Review, vol. 68/6, 868–898.
19. Sobel I. 1982, Human Capital and Institutional Theories of the Labor Market: Rivals or Complements? Journal of Economic Issues, vol. XVI, N 1, 255–272.
20. Steven P., Vallas 2002, Rethinking Post. Fordism: The Meaning of Workplace Flexibility, Sociological Theory, American Sociological Association, 68–101.
21. Szymczak S., Wolszczak-Derlacz J. 2022, Global Value Chains and Labour Markets - Simultaneous Analysis of Wages and Employment, Economic Systems Research, vol. 34/1, 69–96.
22. Whyte M. et al. 2024, Supporting Young People Through the COVID-19 Pandemic: Youth-Led Recommendations on Service Delivery, BMC Health Services Research.
23. Wilson W. J. 1987, The Truly Disadvantaged: The Inner City, The Underclass, and Public Policy, Chicago, University of Chicago.
24. Woodgate R.L., Isaak C.A., Witt J. et al. 2025, The Employment Preferences of Young People in Canada: A Discrete Choice Experiment, BMC Public Health 25, 715.

ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆ ԱՐԴԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ. ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

URBAN MOVEMENT IN CONTEMPORARY ARMENIAN SOCIETY: A SOCIOLOGICAL ANALYSIS

ГОРОДСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В СОВРЕМЕННОМ АРМЯНСКОМ ОБЩЕСТВЕ: СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Գայանե Հարությունյան
Gayane Harutyunyan
Гаяне Арутюнян

«Պրիզմա» հետազոտական կազմակերպություն
«PRISMA» Research and Analysis
Исследовательская компания «Призма»

info@armsociology.com

Ներկայացվել է՝ 06.05.2024; գրախոսվել է՝ 07.08.2025; ընդունվել է՝ 12.08.2025
Received: 06.05.2024; Revised: 07.08.2025; Accepted: 12.08.2025
Представлено: 06.05.2024; рецензировано: 7.08.2025; принято: 12.08.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.2-161

Ամփոփում – Սույն հոդվածը նվիրված է քաղաքային սոցիալական շարժման ուսումնասիրությանն արդի հայաստանյան հասարակությունում, մասնավորապես՝ «Պահպանե՛նք Աֆրիկյանների ակումբի շենքը» շարժման ուսումնասիրությանը: Քննարկվում են դասական քաղաքային շարժումների էությունը և առանձնահատկությունները: Վերլուծության են ենթարկվել արդի հայաստանյան հասարակության համատեքստում քաղաքային շարժման կյանքի փուլերը՝ կենտրոնանալով առաջացման այնպիսի սոցիալական պատճառների վրա, ինչպիսիք են քաղաքային միջավայրի միջամտությունները, ազգային ինքնության ուժեղացումը և քաղաքացիական գիտակցության զարթոնքը: Ներկայացվում են նաև այս քաղաքային շարժման կառուցվածքը և հիմնական գործառույթները՝ տեղեկատվական-իրազեկման, կոլեկտիվ հիշողության, ինքնության վերարտադրություն և այլն: Հոդվածը դիտարկում է նաև շարժման անհաջողության պատճառները՝ զարգացնելով քաղաքային սոցիալական շարժումները մեկնաբանող տեսական մոտեցումները: Այն հիմնվում է սոցիոլոգիական ուսումնասիրության արդյունքների վրա: Որպես մեթոդաբանություն՝ ընտրվել է դեպքի հետազոտման մեթոդաբանությունը, դրա շրջանակում կիրառվել են խորին հարցազրույցների և փաստաթղթերի վերլուծության մեթոդները՝ որպես տեղեկատվության հավաքման մեթոդ: Հետազոտությունն իրականացվել է այս քաղաքային շարժմանը մասնակցություն ունեցած անձանց շրջանում: Հոդվածը գիտական արժեք է ներկայացնում, քանի որ ոչ միայն արձանագրում է քաղաքային ամենա-

երկարատև պատմություն ունեցող շարժումներից մեկի առաջացման ընթացքն ու զարգացումը, այլ նաև բացահայտում է այն խոչընդոտները, որոնք նպաստեցին շարժման անկմանը: Դրանց թվում դեր ունեցան ինչպես ներքին գործոնները, որոնք առնչվում են շարժման առանձնահատկություններին, այնպես էլ արտաքին գործոնները, որոնք անմիջական կապ չունեին շարժման անդամների և նրանց ռազմավարության հետ. դրանք բխում էին ժամանակակից հայ հասարակության սոցիալ-քաղաքական, մշակութային և տնտեսական միջավայրից:

Abstract – This article explores an urban social movement in contemporary Armenian society, focusing on the "Save the African Club Building" movement. It discusses the general characteristics of urban movements and analyzes the development of this particular case in the context of Armenia's modern society. Key social factors behind the movement's emergence are examined, including construction-driven disruption of the urban environment, the reinforcement of national identity, and the awakening of civic consciousness. The article also outlines the movement's internal structure and key functions – such as public awareness, collective memory preservation, and identity reproduction. The research is based on a sociological case study approach, utilizing in-depth interviews and document analysis to gather data from participants involved in the movement. The article holds scientific significance by not only documenting the formation and trajectory of one of Armenia's longest-standing urban movements but also identifying the main reasons behind its eventual decline. Among these were both internal factors related to the specific characteristics of the movement itself, and external factors that were not directly connected to the movement's members or their strategies, but rather stemmed from the broader socio-political, cultural, and economic environment of contemporary Armenian society.

Аннотация – Статья посвящена исследованию городского социального движения в современном армянском обществе на примере движения «Сохраним здание Клуба Африкянов». В работе рассматриваются особенности городских движений и анализируется развитие конкретного кейса в контексте актуальных общественно-политических реалий современного армянского общества. Особое внимание уделяется социальным причинам возникновения движения, таким как разрушительное воздействие строительства на городскую среду, стремление к укреплению национальной идентичности и пробуждение гражданского самосознания. В статье анализируются также структура движения и его ключевые функции – информирование общественности, сохранение коллективной памяти и воспроизводство культурной идентичности. Исследование базируется на социологическом подходе с использованием методологии кейс-стади. Информация была получена с использованием методов глубинных интервью и документального анализа, проведённых среди участников движения. Научная значимость статьи заключается не только в описании формирования и развития одного из самых длительных городских движений в современном армянском обществе, но и в выявлении причин его угасания. Среди них были как внутренние факторы, связанные со спецификой самого движения, так и внешние обстоятельства, которые не имели прямой связи с участниками движения или их стратегиями, а вытекали из социально-политической, культурной и экономической среды современного армянского общества.

Հիմնաբառեր – սոցիալական շարժում, բողոք, կոնֆլիկտ, ակտիվիզմ, ինքնություն:

Keywords – social movement, protest, conflict, activism, identity.
Ключевые слова – социальное движение, протест, конфликт, активизм, идентичность.

Ներածություն

Քաղաքային միջավայրում աշխարհով մեկ տարածվող տարատեսակ ճգնաժամերի տարածվածությունը պարարտ հող է ստեղծում քաղաքային շարժումների ձևավորման համար: Հետազոտողների հետաքրքրությունը քաղաքային ակտիվիզմի, մասնավորապես քաղաքացիական հասարակության և սոցիալական շարժումների հանդեպ աճում է՝ պայմանավորված քաղաքացիական ակտիվության ալիքով, որն ուղղված է քաղաքային հիմնախնդիրների լուծմանը (Domaradzka 2018, 607):

Քաղաքային շարժումը սոցիալական շարժման տեսակ է: Այն սահմանվում է սոցիալական շարժումներին բնորոշ հատկանիշներով (Pickvance 2003, 102). ոչ ֆորմալ, սոցիալական ցանցի միջոցով իրականացվող անհատների և խմբերի հավաքական գործողության տեսակ է՝ ներգրավված սոցիալական կոնֆլիկտի մեջ և նպատակ ունի փոխել գործող սոցիետալ կարգը (Հարությունյան 2021, 74): Այս առումով քաղաքային շարժումները քաղաքային միջավայրում փոփոխությունների կանխման կամ խթանման հավաքական ջանքեր են: Այլ կերպ ասած՝ դրանք քաղաքային փոփոխությունների հիմնական պատճառն են և ուղենիշը (Olcar 2023, 1): Այս շարժումները ձևավորվում են մի կողմից որպես արձագանք կապիտալիստական հարաբերություններին, որոնք սպառում են հանրային տարածքները, և մյուս կողմից՝ պետական կառույցների անգործությանը, որոնք պետք է կարգավորեն քաղաքի բնակիչների ամենօրյա կյանքը (Finquelievich 1981, 239):

Սույն հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել քաղաքային շարժման առանձնահատկությունները արդի հայ հասարակությունում: Թեմայի տեսական արդիականությունը կարելի է տեսնել սոցիալական շարժումների վերաբերյալ տեսական գիտելիքների համալրման մեջ՝ հայ ժամանակակից հասարակության օրինակով: Հատկապես, որ քաղաքային շարժումներն անցումային հասարակություններում, ինչպիսին է նաև հայ ժամանակակից հասարակությունը, ցուցաբերում են զարգացման այլ միտումներ (Mayer, Boudreau 2012, 285): Իսկ պրակտիկայում նման գիտելիքները հնարավորություն կտան հասկանալու, թե ինչ քաղաքային խնդիրների շուրջ է զարգանում շարժումը, ինչ գործառույթներ է կատարում և ինչ խոչընդոտների է բախվում:

Քաղաքային շարժումը ժամանակակից հայ հասարակությունում

Հայաստանում քաղաքային շարժումների առաջացումը պայմանավորված է մի շարք գործոններով, այդ թվում՝ քաղաքային միջավայրում ակտիվ շինարարական միջամտություններով, որոնք վերափոխում են քաղաքը ոչ միայն որպես ֆիզիկական, այլ նաև իբրև սոցիալական տարածք: Շինարարական միջամտություններով պայմանավորված՝ տեղի է ունենում հանրության համար էական

նշանակություն ունեցող հանրային տարածքների մասնավորեցում: Բացի այդ, շինարարական նախագծերն իրականացվում են առանց հանրային մասնակցության կամ բավարար թափանցիկության՝ առաջնորդվելով գերակա տնտեսական շահերով և ոչ թե մշակութային արժեքներով: Քաղաքի հանդեպ սեփականության ձևի՝ մասնավոր-հանրային, փոփոխությունն ընկալվում է որպես հանրային կյանքի սահմանափակում և նպաստում հանրային բողոքի ալիքի առաջացմանը: Հենց այդ պատճառով քաղաքային շարժումները հաճախ պաշտպանում են ոչ միայն քաղաքի ֆիզիկական օբյեկտները, այլ նաև հանրության իրավունքը՝ տնօրինելու սեփական քաղաքը: Քաղաքային շարժումների աճի մեկ այլ նախադրյալ ազգային ինքնության ուժեղացումն է. Քաղաքային կենտրոնական տարածքներում հաճախ կենտրոնացած են մշակութային, ճարտարապետական, և պատմական կոթողներ՝ եկեղեցիներ, հին շենքեր, շուկաներ և հրապարակներ: Այս վայրերը առավել գրավիչ են շինարարական միջամտությունների տեսանկյունից, քանի որ կարող են մեծ եկամտի աղբյուր հանդիսանալ: Ուստի այս տարածքների ֆիզիկական և սոցիալական ոչնչացումը կամ աղճատումը հանրության կողմից ընկալվում է որպես ազգային հիշողության և ինքնության խեղում: Այս առումով քաղաքային շարժման հիմնական նպատակն ու գործառույթը լոկալ ինքնության պաշտպանությունն է (Hammel, Lustiger-Thaler, Mayer 2005, 23): Երրորդ նախադրյալը քաղաքացիական գիտակցության զարթոնքն է. հասարակությունը սկսում է տեսնել իրեն ոչ միայն որպես իրավունքներ ունեցող, այլ նաև այդ իրավունքները պաշտպանող ակտիվ դերակատար: Քաղաքային բացասական փոփոխություններն ընկալվում են ոչ միայն ֆիզիկական տարածքի փոփոխություն, այլ քաղաքացու ձայնի, իրավունքների և ինքնության խաթարման փորձ:

Որոշ հետազոտողներ նշում են նաև այլ հանգամանքներ, որոնք դեր են խաղացել քաղաքացիական նախաձեռնությունների կայացման գործում: Դրանց թվում է Հայաստանում առաջին հետխորհրդային սերնդի չափահասության տարիքին հասնելը, սոցիալական մեդիայի տարածվածությունը և առհասարակ ամբողջ աշխարհում բողոքի շարժումների տարածվածությունը (Իշխանյան 2015, 33–34): Բողոքական վարքի դրսևորմանը նպաստում են նաև սոցիալ-տնտեսական վիճակով պայմանավորված ընդհանուր անբավարարվածության զգացման գերակայությունը և ապագայի հանդեպ անորոշությունը (Погосян 2017, 44):

Ժամանակակից հայ հասարակությունում ձևավորված քաղաքային շարժումների բազմաթիվ դեպքեր են եղել, որոնց մեծամասնությունը պսակվել է անհաջողությամբ, քանի որ չեն կարողացել իրականացնել իրենց նպատակը (տե՛ս աղյուսակ 1): Քաղաքային շարժումները կենտրոնացված են Երևանում. մայրաքաղաքում շինարարական միջամտությունները առավել տարածված են: Բացի այդ, այստեղ բնակչության քանակի մեծությունը և տարբեր անհամասեռ խմբերի առկայությունը դժգոհությունների առաջացման առավել մեծ ռիսկեր են պարունակում, քան այլ քաղաքներում:

Աղյուսակ 1. Քաղաքային շարժման դրսևորման դեպքեր ժամանակակից հայ հասարակությունում վերջին քսանամյակում

Դեպք	Սկզբնաժամկետ	Հանգուցալուծում
Ո՛չ Վիշապների պուրակի կառուցապատմանը	Նոյեմբեր 2010	Դրական
Փրկե՛նք ուսանողական այգին	Օգոստոս 2010	Բացասական
Պահպանե՛նք կինո Մոսկվայի ամառային դահլիճը	Մարտ 2010	Դրական
Պահպանե՛նք Աֆրիկյանների ակումբի շենքը	Հուլիս 2011	Բացասական
Դեմ ենք ճարտարապետ Ռաֆայել Իսրայելյանի տան ոչնչացմանը	Հոկտեմբեր 2011	Բացասական
Արամի 30	Նոյեմբեր 2011	Բացասական
Փրկե՛նք Մաշտոցի պուրակը	Փետրվար 2012	Դրական
Փակ շուկան չի՛ քանդվելու	Մայիս 2012	Բացասական
ԱՕԿՍ-ը մերն է	Փետրվար 2017	Դրական
Փրկե՛նք Ֆիրդուսը	Հունիս 2020	Բացասական

Ուստի քաղաքային խնդիրների շուրջ կոնֆլիկտներն ավելի մեծ հնարավորություն ունեն դրսևորվելու հենց Երևանում: Ինչպես նաև մայրաքաղաքում ավելի շատ են ռեսուրսները, որոնց շնորհիվ հնարավոր է ձևավորել սոցիալական շարժում և պահպանել դրա գոյությունը: Այսպես, բնակչության խտությունը նպաստում է քաղաքացիական ակտիվության ձևավորմանը և դրսևորմանը (Karolak 2019, 25): Միևնույն ժամանակ, փոքր քաղաքներում հարաբերություններն ավելի անձնավորված են, և մարդիկ ավելի փոխկապված են միմյանց, քան մայրաքաղաքում: Փոքր քաղաքներում խնամի-ծանոթ-բարեկամ կապերն ավելի նշանակալի ազդեցություն են ունենում խնդիրների կարգավորման հարցում: Ուստի փոքր քաղաքներում սոցիալական խնդիրների լուծման այլ մեխանիզմներ են գործում:

Մեթոդաբանություն

Պահպանե՛նք Աֆրիկյանների ակումբի շենքը» շարժումն ընտրվել է որպես հետազոտական օբյեկտ մի շարք պատճառներով, որոնցից առավել կարևոր են շարժման մասշտաբայնությունը և վերջինիս «կյանքի» տևողությունը: Համեմատած այլ քաղաքային շարժումների, որոնք զարգացան Հայաստանում, այս շարժումը գոյատևեց մի քանի տարի՝ փորձելով հասնել իր նպատակին, ինչի արդյունքում դրսևորվեցին դասական շարժումներին բնորոշ հատկանիշներ: Բացի այդ, շարժումը կարողացավ մեծ թվով համակիրներ գրավել թե՛ օնլայն հարթակներում, թե՛ իրական կյանքում՝ ստանալով մեծ հանրայնացում և որոշակի կշիռ ազդելու քաղաքային գործընթացների վրա, դառնալով էլ ավելի արդիական և հետաքրքիր որպես սոցիոլոգիական հետազոտման օբյեկտ:

Տեղեկատվության հավաքման հիմնական մեթոդ են հանդիսացել խորին հարցազրույցը և փաստաթղթերի վերլուծությունը: Խորին հարցազրույցներն իրականացվել են քաղաքային շարժմանը մասնակցած առանցքային տեղեկատուների հետ: Փաստաթղթերի վերլուծությունը կիրառվել է իբրև հավելյալ մեթոդ: Որպես փաստաթուղթ՝ դիտարկվել են իրավական ակտերը և օրենքները,

տարբեր կրիչների վրա ամրագրված փաստագրական նյութերը, ինչպես նաև սոցիալական շարժումների սոցիալական մեդիայում՝ պաշտոնական էջերում տարածվող նյութերը:

Հետազոտության շրջանակում կիրառվել է ինտենսիվ ընտրանքի տեսակը, որը ենթադրում է առավել ինֆորմատիվ դեպքերի ընտրություն: Ընդհանուր առմամբ, իրականացվել է 25 խորին հարցազրույց: Վերլուծվել են 3 իրավական փաստաթուղթ, 156 հրապարակում շարժման ֆեյսբուքյան պաշտոնական էջում: Ընտրանքի ծավալը պայմանավորվել է տեղեկատվության հագեցվածությամբ: Հետազոտությունն իրականացվել է 2020–2024 թվականների ընթացքում և կրում է ռետրոսպեկտիվ բնույթ:

Խորին հարցազրույցների մասնակիցների մեծամասնությունը եղել են կանայք (60%, 15 մասնակից), տղամարդիկ կազմել են 40% (10 մասնակից): Տարիքային շեմը կազմել է 18–45 տարեկան, բոլոր մասնակիցները ունեցել են բարձրագույն կրթություն: Մասնակիցներից հինգը ներկայացրել են տարբեր հասարակական կազմակերպություններ:

Հետազոտության հարցաշարը բաղկացած է եղել մի քանի մասից՝ ներածական, մոտիվացիա և ներառում, կոլլեկտիվ գործողություններ և մոբիլիզացիա, մարտահրավերներ և ապագայի տեսլական: Հարցաշարի յուրաքանչյուր բաժին նպատակ ուներ ուսումնասիրել շարժման որևէ կողմ:

«Պահպանե՛նք Աֆրիկյանների ակումբի շենքը» շարժման ընթացքը

Առաջացում. «Պահպանե՛նք Աֆրիկյանների ակումբի շենքը» շարժման ձևավորումը սկսվեց 2005 թվականին, երբ շենքի ճակատագրով անհանգստացած երկու քաղաքացի ահազանգեցին Աֆրիկյանների շենքի (շենքը կառուցվել էր XIX դարի վերջին՝ մեծահարուստ Աֆրիկյան եղբայրների կողմից, որոնք Քաղաքային դումայի անդամներ են եղել. նրանց շնորհիվ 1911 թվականին Երևանն առաջին անգամ ապահովվեց խմելու ջրով) վատթարացող վիճակի մասին: 2012 թվականին Աֆրիկյանների շենքն ընդգրկվեց տեղափոխման ենթակա շինությունների ցանկում, որը խթանեց քաղաքային շարժման բուն ծավալումը:

Ծավալում. Շարժման ակտիվ փուլը կարելի է պայմանականորեն համարել 2014 թվականի սկիզբը, երբ շենքի տեղափոխման ուղղությամբ բուն գործողություններ սկսվեցին: Շարժումը նախաձեռնած մասնակիցների խմբին սկսեցին միանալ այլ անհատներ: Շարժման կառուցվածքը բաղկացած էր միջուկից և նրանց աջակիցներից, ինչը տարածված երևույթ է Հայաստանում (Azatyan 2022, 112): Չնայած դրան՝ շարժումը չուներ ընդգծված առաջնորդ. այն կառավարում էր համակարգող խումբը: Վերջինս զբաղվում էր միջոցառումների պլանավորմամբ և իրականացմամբ:

Շարժման գոյության ակտիվ փուլում դրան միացան նաև այլ սոցիալական շարժումների մասնակցած երիտասարդներ, որոնց համար առաջնային խնդիրը ոչ թե պատմամշակութային արժեք ներկայացնող շենքի պաշտպանությունն էր,

այլ հասարակության գիտակցության փոփոխությունը: Այս միտումը նկատում են նաև այլ հետազոտողներ: Քաղաքացիական նախաձեռնությունների մասնակից քաղաքացիները իրենց ակտիվությունը նկարագրում են որպես «ինքնորոշված» քաղաքացիություն և մեծ կարևորություն են տալիս անկախությանը, համերաշխությանը և ինքնակազմակերպմանը (Իշխանյան 2018, 489):

«Մենք ենք փերը մեր երկրի: Ինձ համար ավելի կարևոր է, որ մարդիկ հասկանան՝ իրենք էլ կարող են այս երկրում բան փոխել, քան շենքի փրկությունը ցանկացած գնով»:
Խորին հարցազրույց, իգ., Երևան

Շարժման աջակիցները, որ նախկինում ևս մասնակցել էին այլ շարժումների, մեծ դեր խաղացին շարժման ծավալման գործում, քանի որ կուտակել էին անհրաժեշտ փորձ: Շարժման անդամների այս խումբը նախընտրում էր «փողոցային» պայքարի տեսակը՝ պայմանավորված ինստիտուցիոնալ մարմինների նկատմամբ վստահության պակասով և հավատով, որ հասարակությունը կկարողանա նշանակալի ճնշում գործադրել որոշում կայացնողների վրա:

Չնայած հետազոտողների շրջանում գոյություն ունի կարծիք, թե սոցիալական շարժումները հիմնականում օգտագործում են անօրինական մեթոդներ ցանկալի փոփոխության հասնելու համար, սակայն այդ մեթոդները կարող են ներառել հասարակական կարծիքի ձևավորումը և դրա միջոցով ճնշումների իրականացումը, ընտրողների մոբիլիզացիան՝ որպես օրակարգի փոփոխության հնար (Coglianese 2001, 85): Մինչդեռ այս շարժման դեպքում հնարավոր եղավ ականատես լինել և՛ օրինական, և՛ հակաօրինական մեթոդների կիրառմանը: Այսպես, քաղաքային շարժումները համասեռ չեն և ներառում են տարբեր տիպի սոցիալական գործողություններ (Hammel 2000, 158):

Շարժման կոնֆլիկտի առարկան, ըստ շարժման մասնակիցների, քաղաքապետարանի անօրինական որոշումն էր, համաձայն որի՝ Աֆրիկյանների ակումբի շենքը պետք է ապամոնտաժվեր և տեղափոխվեր այլ վայր: Շարժման մասնակիցները դեմ էին արտահայտվում հուշարձանի ապամոնտաժմանը, քանի որ դա կարող էր անշրջելի վնաս պատճառել հուշարձանին և խախտել այն բնական միջավայրը, որում շենքը կառուցված էր, և որը հնարավոր չէր լինի վերականգնել՝ մեկ այլ վայրում շենքը վերակառուցելով:

«Ես թերահավատ եմ, որ այն հնարավոր կլինի վերականգնել, քանի որ քարերի մեծ մասը անհայտ վայրում է, մի մասը վնասված է, իսկ ներսի պատշգամբն առհասարակ արդեն քանդվել է»:
Խորին հարցազրույց, ար., Երևան

2014 թվականի ապրիլի 2-ին տրվեց Աֆրիկյանների շենքի ապամոնտաժման թույլատվությունը՝ հաշվի չառնելով, որ Տերյան փողոցի լայնացումը, հուշ-

արձանի տեղափոխումը հակասում էին «Պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների ու պատմական միջավայրի պահպանության և օգտագործման մասին» ՀՀ օրենքի 21-րդ հոդվածին, իսկ ՀՀ քրեական օրենսգրքի 264-րդ հոդվածը քրեական պատասխանատվություն է նախատեսում պատմամշակութային հուշարձանի քանդման համար՝ ընդհուպ 5 տարի ազատազրկմամբ:

Այս որոշման հրապարակումը ստիպում է շարժման ուժերը կենտրոնացնել հաղորդակցությունների դաշտում: Այդ ուղղությամբ տարված աշխատանքները դրական արդյունքներ են տալիս և հանգեցնում ապամոնտաժման աշխատանքների ժամանակավոր դադարեցմանը. շարժումը բացահայտում է, որ մշակույթի նախարարությունը թույլտվություն չէր տվել ապամոնտաժման աշխատանքների համար: Սակայն մի քանի օր հետո ապամոնտաժման աշխատանքները վերսկսվեցին, քանի որ պարզվեց՝ մշակույթի նախարարությունը իրավասու չէ փոփոխելու քաղաքաշինության նախարարության կայացրած որոշումները: Ստեղծված կոնֆլիկտային իրավիճակը հիշեցնում է Ֆրանկֆուրտի դպրոցի անվանի սոցիոլոգներից մեկի՝ Լյուս Մամֆորդի գաղափարները «մեգամեքենայի» մասին: Այս եզրույթով նա մատնանշում էր համակարգի այնպիսի վիճակը, որի մեծության պատճառով որոշում ընդունողները չեն կարող պահպանել վերահսկողությունը ամբողջ համակարգի հանդեպ: Հետևաբար, համակարգը որպես ամբողջ չի կարգավորվում, իսկ դրա տարբեր մասերը կարգավորվում են իրարից անկախ և հանգեցնում են կոնֆլիկտների: Այս երևույթն ակնառու երևում է Աֆրիկյանների շենքի պարագայում. պետության տարբեր նախարարություններ անկախ իրարից կատարում են իրենց գործառույթները, բայց գործողությունների ընդհանուր արդյունավետության առումով դրանք առաջացնում են բախում ոչ միայն հանրային ընկալման, այլ նաև օրենսդրական համապատասխանության տեսանկյունից: Հետևաբար, կարելի է հանգել այն եզրակացության, որ քաղաքային զարգացումը, որպես խնդիր, և դրանից բխող քաղաքային շարժումների առաջացումը մեծապես պայմանավորված են համակարգի ոչ լիարժեք կառավարմամբ: Ըստ այդմ, քաղաքային շարժումները կատարում են կոմպենսատոր գործառույթ՝ կարգավորելով պետության/համակարգի և հասարակության միջև ծագած կոնֆլիկտները: Այլ կերպ ասած՝ սոցիալական շարժումների, այդ թվում՝ քաղաքային շարժումների դեպքում «կոմպենսատոր գործառույթը» կարելի է մեկնաբանել որպես մի մեխանիզմ, որի միջոցով սոցիալական շարժումները փորձում են լրացնել կամ փոխարինել այն բացերը, որոնք առաջանում են պետական կառավարման, սոցիալական ծառայությունների կամ քաղաքական ներկայացվածության թերությունների հետևանքով: Այս տեսանկյունից կարևոր հարցադրում է ի հայտ գալիս՝ արդյոք քաղաքային շարժումը պետք է ձուլվի որևէ համակարգի հետ և ծավալի իր գործունեությունը որպես սոցիալ-քաղաքական համակարգ, թե պետք է զարգանա որպես գործող իշխանական կառույցներին հակակշիռ (Naerssen 2001, 678):

Շենքի խնդիրը հանրայնացնելու համար շարժումն օգտագործեց, իր բոլոր սոցիալական կապերը, որի շնորհիվ հնարավոր եղավ նկարել «Երևան» տեսա-

հոլովակը՝ օգտագործելով Աֆրիկյանների շենքի լուսանկարները, հանրությանը իրազեկել Աֆրիկյանների շենքի գոյության ու դրա ճակատագրի մասին: Կազմակերպվեցին անվանի դաշնակահար Տիգրան Համասյանի մասնակցությամբ համերգ հենց Աֆրիկյանների շենքում, լուսանկարչական ցուցահանդեսներ և մի շարք այլ միջոցառումներ, որոնց նպատակն էր ավելի շատ երիտասարդների հաղորդակից դարձնել հին Երևանի խնդիրներին և շենքի պաշտպանությանն ավելի շատ մարդ ներգրավել: Սիմվոլիկ նշանակություն ունեցավ նաև նկարիչ Կարեն Օհանյանի կազմակերպած պերֆորմանսը Աֆրիկյանների շենքում: Ըստ որոշ հետազոտողների, զանգվածային բողոքի ցույցերը, այդ թվում նաև սոցիալական շարժումներն ու հեղափոխություններն իրենց մեջ կրում են արխաիկ փառատոնի տարրեր (Abrahamian, Shagoyan 2013, 69): Այս միջոցառումները, դրանց բնույթը և անցկացման կառուցվածքը հաստատում են այդ միտքը:

Շարժումն իր ակտիվության գագաթնակետին է հասնում, երբ ապամոնտաժվում է շենքի ֆասադը. մասնակիցները որոշում են դիմել կտրուկ քայլերի և ներխուժում են շենք, գրավում այն: Այդ քայլը, հանդիպելով ոստիկանության հակազդմանը, ստանում է հանրային մեծ ինչեղություն, նույնիսկ հանրային նամակներ են ուղարկվում երկրի նախագահին: Սակայն անգամ այս պարագայում շարժումը չի կարողանում բավականաչափ ճնշում գործադրել որոշում կայացնողների վրա:

Անկում. Շարժման մասնակիցների պայքարը, որը ներառում էր բազմաթիվ ակցիաներ և ցույցեր, արդյունք չտևեց. 2014 թվականի հուլիսի 1-ին շենքը, այնուամենայնիվ, ապամոնտաժվեց: Այսպիսով, քաղաքային շարժումը տապալվեց, և վերջինիս դիսկուրսը մամուլում բավական արագ մարեց:

Չնայած այս հանգամանքին՝ շարժման անդամների մեծամասնությունը գտնում է, որ նույնիսկ այդ պարագայում շարժումը էական հաջողություններ գրանցեց. նախ բացահայտվեց, որ օրենսդրական դաշտում առկա են լուրջ հակասություններ, բացի այդ, բարձրացված աղմուկը խթանեց Երևանի հին շենքերի ճակատագրին հետամուտ լինելու գործընթացը տարբեր մակարդակներում: Այս առումով հնարավոր է առանձնացնել այս քաղաքային շարժման հետևյալ մի քանի կոմպենսատոր գործառույթ.

– *Տեղեկատվական-իրազեկում*. շարժումը հանդես է գալիս որպես հանրության իրազեկման հարթակ՝ տրամադրելով տեղեկատվություն կառուցապատման ծրագրերի, դրանց հնարավոր վնասների և օգուտների, օրինականության և հասարակական ազդեցության մասին: Այս կոմպենսատոր գործառույթի նպատակն է իրազեկել և ձևավորել հանրային կարծիք, ներգրավել նոր մասնակիցների:

– *Կոլեկտիվ հիշողության և ինքնության վերարտադրություն*. քաղաքային տարածքները հաճախ կրում են պատմամշակութային արժեք, և շարժումը հանդես է գալիս որպես այդ հիշողության և ինքնության պահպանման և փոխանցման գործիք: Այս գործառույթում կարելի է տեսնել քաղաքային շարժման

կոմպենսատորի դերը՝ որպես ազգային կամ տեղական ինքնության պաշտպանության գործողություն:

– *Քաղաքային մշակույթի պահպանություն*. շարժումը, պաշտպանելով պատմական շինությունը, պայքարում է քաղաքային միջավայրի մշակութային, յուրօրինակության և էսթետիկ արժեքների պահպանման համար: Շարժման կոմպենսատոր գործառույթը տեսանելի է նրանում, որ այն փորձում է պահպանել քաղաքի պատմական և մշակութային կերպարը՝ կանխելով անկառավարելի կառուցապատման և շինարարական շահի թելադրանքով իրականացվող միջամտությունները:

– *Մասնակցային գործընթացների ջատագովություն*. շարժումը պայքարում է քաղաքի մակարդակում հանուն ժողովրդավար կառավարման և նպաստում առհասարակ ժողովրդավար, բաց և թափանցիկ գործընթացների վարման մշակույթի ձևավորմանը:

– *Քաղաքացիների և պետական համակարգերի միջև առաջացած կոնֆլիկտի կարգավորում*. շարժումը գործում է որպես միջնորդ քաղաքացու և պետության միջև՝ ձևավորելով երկխոսություն, հանդես գալով օրինական բողոքներով, առաջարկներով և լուծումներով:

Հաշվի առնելով սոցիալական շարժման գործառույթները՝ կարելի է ասել, որ Աֆրիկյանների ակումբի պաշտպանությունը շարժման նպատակն էր միայն նեղ իմաստով: Յուրաքանչյուր շարժում ունի նաև քաղաքական նպատակ՝ կառավարել իշխանության վերաբաշխումը հասարակության մեջ՝ ազդելով քաղաքական օրակարգի ձևավորման վրա (Silva 2015, 29): Այս առումով շարժման հիմնական նպատակներն էին՝ բարձրաձայնել պատմամշակութային հուշարձանների խոցելիությունը իրավական տեսանկյունից և ձևավորել դրա պաշտպանության հանրային օրակարգ:

Հաշվի առնելով, որ այս քաղաքային շարժումը պարտության մատնվեց, կարևոր է նաև հասկանալ այն խոչընդոտները, որոնք նպաստեցին շարժման մարմանը: Շարժման ձախողման հիմնական խոչընդոտներն արտաքին բնույթի էին և բխում էին ժամանակակից հայ հասարակության սոցիալ-քաղաքական, մշակութային և տնտեսական համատեքստից: Դրանց թվում են՝

– *Հասարակական ապատիան*. ըստ խորին հարցազրույցների արդյունքների՝ հասարակության լայն շերտերը դեռ պատրաստ չէին մասնակից լինել երկրում տեղի ունեցող անգամ փոքր իրադարձությունների կառավարմանը: Հանրությունը բավականաչափ հետաքրքրություն չցուցաբերեց XIX դարի շենքի ճակատագրի հանդեպ և չմասնակցեց Աֆրիկյանների շենքի շուրջ տեղի ունեցող իրադարձություններին:

– *Վստահության պակասը*. շարժման անդամների տեսանկյունից վստահությունը լուրջ դեր խաղաց շարժման վաղաժամ անկման տեսանկյունից: Մի կողմից, ինստիտուցիոնալ մարմինների հանդեպ վստահության ցածր մակարդակը և սեփական ուժերի հանդեպ անվստահությունը անհնարին դարձրին այն հասարակական ընկալումները, որ քաղաքացիները կարող են իրենց քաղաքում որևէ

բան փոխել: Մյուս կողմից՝ շարժման անդամների հանդեպ նույնպես անվստահություն կար, որը խոչընդոտեց հասարակության լայն շերտերի համախմբումը շարժման շուրջ և պայքարը հանուն մշակութային արժեք ներկայացնող շենքի:

– *Թերություններն օրենսդրական կարգավորումներում*. ըստ շարժման անդամների մեծամասնության՝ շարժման ձախողման հիմնական պատճառը թերի օրենքներն էին: Օրենսդրական դաշտի հակասությունների հետևանքով հնարավորություն ստեղծվեց կիրառել այն ըստ հայեցողության:

– *Նախադեպի բացակայությունը*. նախկինում գոյություն ունեցող որևէ շարժում չի պսակվել իրական հաղթանակով, հաղթանակով, որը պայմանավորված կլիներ հանրային պահանջով: Այսինքն՝ որևէ մեխանիզմ, որը հետագայում կպաշտպաներ հանրային սեփականությունը մասնավոր կապիտալից, չստեղծվեց: Այս տեսանկյունից կարելի է ասել, որ Աֆրիկյանների ակումբի պաշտպանության համար որևէ հաջող նախադեպ չկար թե՛ հանրային ճնշման, թե՛ հանրային հաղթանակի տեսանկյունից:

Շարժման ձախողման պատճառներից կարելի է նշել նաև շարժման հետ անմիջական կապ ունեցող պատճառներ, որոնք պայմանավորված են շարժման առանձնահատկություններով: Դրանցից առավել կարևոր են՝

– *Շարժման փոքրաթվությունը*. մոբիլիզացիայի և նոր անդամների ներգրավման ոչ արդյունավետ ռազմավարության հետևանքով շարժումը փոքրաթիվ էր և չէր կարող իր ունեցած ռեսուրսներով նշանակալի ազդեցություն ունենալ որևէ քաղաքական գործընթացի վրա և հասնել իր նպատակին:

– *Շարժման ինքնությունը* առաջին հերթին վերաբերում է դժվարությունների համատեղ հաղթահարմանը, խմբային հերոսության դրսևորմանը, փոխադարձ աջակցությանը և պաշտպանությանը, հատկապես ճգնաժամային իրավիճակներում (Tadevosyan 2015, 106): Եթե շարժման ինքնությունն ընդունելի չէ անդամների մեծամասնության կողմից, ապա շարժումը չի կարող երկար գոյատևել:

– *Շարժման ռազմավարությունը,* որը չէր ներառում կոալիցիաներ և համագործակցություններ տարբեր քաղաքական կշիռ ունեցող կարծիքի առաջատարների, քաղաքական կուսակցությունների և այլ քաղաքական միավորների հետ, որոնք կարող էին աջակցել հավելյալ ռեսուրսներով և նպաստել ավելի լայն զանգվածների մոբիլիզացիային: Ինչպես նաև ուսումնասիրություններ կան, որոնք վկայում են, որ ժամանակակից իրականությունում ցանցային կառուցվածք ունեցող շարժումները ավելի մեծ հավանականությամբ են կարողանում հասնել հաջողության (Abrahamian, Shagoyan 2012, 524):

– *Սահմանափակ հանրային վստահությունը*. հաշվի առնելով, որ շարժման մեջ մեծապես ներգրավված էին տարբեր արվեստագետներ, երաժիշտներ, ճարտարապետներ՝ այն ընկալվում էր որպես «էլիտար» նախաձեռնություն: Լայն զանգվածները չընկալեցին Աֆրիկյանների շենքի պաշտպանությունը՝ իբրև ընդհանուր հանրային արժեքի պաշտպանություն, ինչը սահմանափակեց շարժման զանգվածայնությունը:

Եզրակացություններ

Ընդհանուր առմամբ, Երևանում քաղաքային շարժումները ձևավորվեցին իբրև հանրային տարածքների վերափոխումը կանխելու փորձ: «Պահպանե՛ք Աֆրիկյանների շենքը» շարժումը բացառություն չէր. երկարատև պայքարից հետո այն չկարողացավ հասնել իր նպատակին:

Աֆրիկյանների ակումբի պահպանման շարժման ձախողումը պայմանավորված էր միաժամանակ ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին գործոններով, որոնք փոխազդեցության մեջ անհնարին դարձրին շարժման հաղթանակը: Ներքին խոչընդոտները՝ կազմակերպչական անկայունությունը, ռեսուրսների պակասը, հաղորդակցության և հանրային ներգրավվածության խնդիրները, թուլացրին շարժումը՝ սահմանափակելով դրա ձայնը տարածելու հնարավորությունները և խափանեցին լայն զանգվածների համար ընդունելի օրակարգի ձևավորումը: Մյուս կողմից, արտաքին ազդակներն առավել վճռորոշ էին. ներդրումային շահերի գերակայությունը, պետական կառույցների անտարբերությունն ու քաղաքական կամքի բացակայությունը, ինչպես նաև մշակութային ժառանգության ոչ բավարար իրավական պաշտպանությունը խորացրին շարժման անզորությունը: Ավելին, հասարակության լայն շերտերում առկա սոցիալական անտարբերությունն ու արժեհամակարգային բևեռացումը թույլ չտվեցին, որ խնդիրը վերածվի համազգային օրակարգի: Այս ամենը վկայում է, որ քաղաքային շարժումների հաջողությունը կախված է ոչ միայն արդար պահանջների առկայությունից, այլև կազմակերպման, հանրայնացման և ինստիտուցիոնալ միջավայրի համատեղ ուժից: Թերևս այն նախադեպ ստեղծեց քաղաքային խնդիրները բարձրաձայնելու և հասարակության կողմից փոփոխություն նախաձեռնելու հարցում: Այս առումով յուրաքանչյուր շարժում՝ հաջողության հասած թե տապալված, ձևավորում է հասարակական բողոքի մշակույթն արդի հայ հասարակությունում:

Շնորհակալական

Շնորհակալություն ենք հայտնում այն բոլոր հարցվողներին, որոնք արժևորեցին քաղաքային շարժումներն ուսումնասիրող այս հետազոտությունը և ներկայացրին իրենց կարծիքները, փորձը և գաղափարները:

Գրականություն/References/Литература

1. Իշխանյան Ա. 2018, Ինքնորոշվա՞ծ քաղաքացիներ. քաղաքացիական ակտիվիզմի նոր ալիքը Հայաստանում, Հայ սոցիոլոգիական մտքի անթոլոգիա, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 488–490: Ishkhanyan A. 2018, Self-Determined Citizens? The New Wave of Civil Activism in Armenia, Anthology of Armenian Sociological Thought, Yerevan, YSU Press, 488–490 (in Armenian).
2. Իշխանյան Ա. 2015, Քաղաքացիական հասարակությունը, զարգացումը և բնապահպանական ակտիվիզմը Հայաստանում, Սոցիոսկոպ, 33–34:

Ishkhanyan A. 2015, Civil Society, Development, and environmental Activism in Armenia, Socioscope, 33–34 (in Armenian).

3. Հարությունյան Գ. 2021, Սոցիալական շարժումների սահմանման խնդրի շուրջ, Բանբեր Երևանի համալսարանի, Սոցիոլոգիա, N 2, 62–75:
Harutyunyan G. 2021, On the Problem of Defining Social Movements, Bulletin of Yerevan University, Sociology, N 2, 62–75 (in Armenian).
4. Погосян Г. 2017, Армянское общество. Тенденции и риски радикализации, Социологический альманах, N 9, 43–50.
Pogosyan G. 2017, Armenian Society: Trends and Risks of Radicalization, Sociological Almanac, N 9, 43–50 (in Russian).
5. Abrahamian L., Shagoyan G. 2012, From Carnival Civil Society toward a Real Civil Society: Democracy Trends in Post-Soviet Armenia, Anthropology & Archeology of Eurasia, 50/3, 11–50.
6. Abrahamian L., Shagoyan G. 2013, Rallies as Festival and Festival as a Model for Rallies: Armenia 1988 and 2008, Caucasus, Conflict, Culture: Anthropological Perspectives on Times of Crises /Stéphane Voell and Ketevan Khutsishvili (eds.) Marburg, Curupira, 65–90.
7. Azatyan O. 2022, On the Issues of social Movements in Armenia: Civic Influence or a Step Towards Democratization? Journal of Political Science: Bulletin of Yerevan University, 1/1, 107–118.
8. Coglianese C. 2001, Social Movements, Law, and Society: The Institutionalization of the environmental Movement/ Law Review, University of Pennsylvania, 85–118.
9. Domaradzka A. 2018, Urban social Movements and the Right to the City: An Introduction to the Special Issue on Urban Mobilization, International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations, vol. 29/4, 607–620.
10. Finquelievich S. 1981, Urban social Movements and the Production of Urban Space, Acta Sociologica, 24/4, 239–249.
11. Hammel P., Lustiger-Thaler H., Mayer M. 2005, Urban Movements in a Globalizing World, Taylor & Francis.
12. Karolak M. 2001, Social Media and Urban Social Movements: The Anatomy of Continued Protest in Authoritarian Contexts, Contemporary Arab Affairs 12, N 2, 25–52.
13. Mayer M., Boudreau J. 2012, Social Movements in Urban Politics: Trends in Research and Practice, The Oxford Handbook of Urban Politics, 273–292.
14. Naerssen T. 2001, Globalization and Urban Social Movements: The Case of Metro Manila, the Philippines, The Philippines Historical and Social Studies, N 157/3, 677–689.
15. Olcar C. 2023, Urban Movements and their Impact on Spatial Transformation, Leiden, Brill.
16. Pickvance C. 2003, From Urban Social Movements to Urban Movements: a Review and Introduction to a Symposium on Urban Movements, N 27/1, 102–109.
17. Silva G. 2015, Social Movements, Protest, and Policy, European Review of Latin American and Caribbean Studies, 27–39.
18. Tadevosyan A. 2015, Challenges of Transition in Post-Soviet Armenia: Protest Movements, Power, and Society, Regional Security Issues, 101–113.

ОБЩЕСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ: ВЗАИМОСВЯЗИ ДЕМОКРАТИИ И ЛИДЕРСТВА

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ. ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՌԱՋՆՈՐԴՄԱՆ ՓՈԽԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

PUBLIC ADMINISTRATION: RELATIONSHIPS OF DEMOCRACY AND LEADERSHIP

Юрий Суварян
Յուրի Սուվարյան
Yuri Suvaryan

Отделение арменоведения и общественных наук, Национальная академия наук, Армения
Հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունք, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Division of Armenology and Social Sciences, National Academy of Sciences, Armenia

suvaryan@sci.am

Ներկայացվել է՝ 28.04.07.2024; գրախոսվել է՝ 04.08.2025; ընդունվել է՝ 12.08.2025
Received: 28.04.2024; Revised: 04.08.2025; Accepted: 12.08.2025
Представлено: 28.04.2024; рецензировано: 04.08.2025; принято: 12.08.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.2-174

Аннотация – В системе современных демократических процессов важнейшее значение имеют выборы органов верховной государственной власти и местного самоуправления, которые, в сущности, определяют будущее государства и целенаправленного выполнения его миссии, так как лидерство на макро- и микроуровнях является определяющим фактором эффективности управления. Коренная задача лидерства в системе общественного управления состоит в выборе таких руководителей, которые обладают известными качествами не формального, а действительного лидера. Чтобы со знанием дела участвовать в демократических процессах, необходимо иметь элементарную цивилизационную и политологическую зрелость, уметь вникать в тонкости демократических выборов, верить не в слова, а в дела, в пройденный путь и результаты деятельности кандидатов, участвующих в выборах, различать популизм от реальных достижений, чтобы победили истинные лидеры. В органах государственной законодательной и исполнительной власти решаются сложные вопросы стратегического развития страны, бюджетного регулирования финансовых потоков, обеспечения макроэкономической стабильности и безопасности государства и т.д. Это означает, что в отличие от бизнеса, где выбор эффективного руководителя определяется личными интересами в получении высоких доходов, в системе общественного управления существуют многоплановые интересы не

личного, а государственного, общественного характера. Поэтому для избрания демократических и трансформационных лидеров в качестве руководителей и представителей в органах государственной власти и местного самоуправлениия очень важно законодательно установить определенные критерии для оценки таких качеств будущих руководителей, как стиль работы с подчиненными, инициативность, способность к внедрению инноваций, умение принять управленческие решения в различных ситуациях и с учетом высоких потребностей людей.

Ամփոփում – Ժամանակակից ժողովրդավարական գործընթացներում կարևորագույն նշանակություն ունի պետական բարձրագույն իշխանության և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրությունը, որը, ըստ էության, որոշում է պետության ապագան և դրա առաքելության իրագործման նպատակասլացությունը, քանի որ մակրո- և միկրոմակարդակներում առաջնորդումը արդյունավետ կառավարման որոշիչ գործոն է: Հանրային կառավարման համակարգում առաջնորդման արմատական խնդիրը այնպիսի ղեկավարների ընտրությունն է, որոնք օժտված են ոչ թե ձևական, այլ իրական առաջնորդների հայտնի հատկանիշներով: Ժողովրդավարական գործընթացներին գործիմացորեն մասնակցելու համար անհրաժեշտ է ունենալ տարրական քաղաքակրթական և քաղաքագիտական հասունություն, կարողություն՝ ներթափանցելու ժողովրդավարական ընտրությունների նրբությունների մեջ, հավատալ ընտրություններին մասնակցող թեկնածուների ոչ թե խոսքերին, այլ գործերին, անցած ճանապարհին և գործունեության արդյունքներին, որպեսզի հաղթեն իրական առաջնորդները: Պետական օրենսդրական և գործադիր մարմիններում լուծվում են երկրի ռազմավարական զարգացման, ֆինանսական հոսքերի բյուջետային կանոնակարգման, մակրոտնտեսական կայունության ու պետության անվտանգության ապահովման և այլ բարդագույն հարցեր: Դա նշանակում է, որ, ի տարբերություն գործարարության, որտեղ արդյունավետ ղեկավարի ընտրությունը որոշվում է բարձր եկամուտներ ստանալու անձնական շահերով, հանրային կառավարման համակարգում տիրապետում են ոչ թե անձնական, այլ բազմաբնույթ պետական և հասարակական շահերը: Ահա թե ինչու պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմիններում ղեկավարների և ներկայացուցիչների՝ որպես ժողովրդավարական և առաջադեմ փոփոխություններին միտված առաջնորդների ընտրության համար չափազանց կարևոր է օրենսդրորեն սահմանել չափանիշներ ապագա ղեկավարների այնպիսի որակների գնահատման համար, ինչպիսիք են աշխատանքի ոճը ենթակաների հետ, նախաձեռնողականությունը, կարողությունը նորաստեղծությունների ներդրման համար, ներուժային հնարավորությունները կառավարչական որոշումներ ընդունելու տարբեր իրավիճակներում և մարդկանց բարձր կարգի պահանջմունքների հաշվառմամբ:

Abstract – In the system of modern democratic processes, elections of supreme state authorities and local self-government bodies are of the utmost importance, which essentially determine the future of the state and the purposeful fulfillment of its mission, as leadership at the macro- and micro-levels is a determining factor of the effectiveness of governance. The fundamental task of leadership in the system of public administration consists in the selection of such leaders who possess the known qualities of not a formal but a real leader. In order to participate in democratic processes with knowledge of the facts, it is necessary to have basic civilizational and political maturity, to be able to understand the intricacies of democratic elections, to believe not in words, but in deeds, the path taken and the results of the activities

of the candidates participating in the elections, to distinguish populism from real achievements, so that true leaders win. Complex issues of strategic development of the country, budgetary regulation of financial flows, ensuring macroeconomic stability and security of the state, etc. are solved in the state legislative and executive authorities. This means that, unlike business, where the choice of an effective leader is determined by personal interests in obtaining high incomes, in the system of public administration there are multifaceted interests not of a personal, but of a state, public nature. Therefore, for the selection of democratic and transformational leaders as leaders and representatives in state authorities and local self-government, it is very important to establish legislatively certain criteria for evaluating such qualities of future leaders as the style of working with subordinates, initiative, the ability to implement innovations, the ability to make managerial decisions in various situations and taking into account the high needs of people.

Ключевые слова – демократия, трансформация, лидерство, власть, зрелость.
Հիմնաբառեր – ժողովրդավարություն, տրանսֆորմացիա, առաջնորդում, իշխանություն, հասունություն:
Keywords – democracy, transformation, leadership, power, maturity.

Вступление

Трансформации мировой экономики, политики, науки и культуры происходили и происходят непрерывно в результате развития человеческой цивилизациии, научно-технологического прогресса. Основанные на этих ведущих факторах, неуклонно возрастают объемы и диверсифицируются структуры потребностей и спроса на различные товары и услуги в широком смысле, которые, в свою очередь, стимулируют новые трансформационные процессы.

Динамизм трансформаций охватывает все стороны человеческой деятельности и обуславливает уровень ее эффективности. Последняя во многом зависит от содержания и методологии общественного управления, которое охватывает системы государственного и местного самоуправления, а также институты гражданского сообщества (общественно-политические организации и партии).

Постановка задачи

Одним из исторических проявлений мировых трансформаций является смена монархической формы государства республиканской (демократической), избранными демократическими конституционными механизмами органов верховной власти, а также руководства местных органов самоуправления, происходившая в мире с начала XVIII века и продолжавшаяся на протяжении XIX и XX веков.

Исследования доказывают, что для демократического выбора органов власти важное синергическое значение имеют уровень цивилизационного развития и политологической зрелости населения страны, глубокого осознания необходимости государственности и целенаправленных, а также эффективных государственных функций по обеспечению надлежащего благосостояния, внутренней и внешней безопасности населения.

Вместе с тем, известно, что лидерство на макро- и микроуровнях является определяющим фактором эффективности управления. Не секрет, что добивается успехов та страна, а также организация, которая управляется руководителем, обладающим известными качествами не формального, а действительного лидера. Рассматривая проблемы мирового неравенства, Д. Аджемоглу и Дж.А. Робинсон отмечают, что «традиционные экономисты игнорировали политику, но именно понимание того, как работает политическая система, является ключом к тому, чтобы объяснить мировое экономическое неравенство… Мы утверждаем, что путь к процветанию лежит через решение базовых политических проблем» (Аджемоглу, Робинсон 2016, 97–98). Общеизвестно, что решение этих проблем – полномочия избранных органов верховной власти. Возникает вопрос: в современных условиях возможно ли избрать в системе общественного управления руководителей, которые в основном обладают качествами действительных лидеров.

Историко-логический анализ по странам свидетельствует, что нет однозначного ответа на этот вопрос. Особенно это касается недавно созданных и относительно слабых по признакам экономического и научно-технологического развития стран.

Рассмотрим названную проблему более подробно и представим на научное обсуждение возможные направления ее решения.

Важные предпосылки верного демократического выбора в смутные времена

Как известно, необходимость государства, как всеобщего легитимного органа законной власти, европейские мыслители, сторонники теории естественного права [Т. Гоббс (1588–1679), Дж. Локк (1632–1704), Ж.-Ж. Руссо (1712–1798), П. Гольбах (1723–1780)) и другие обосновали тем, что «человек в своей природе – существо злое, в обществе идет война всех против всех, и чтобы ограничить ее проявления, необходимо государство» (Чиркин 2001, 23). / По мнению Ж.-Ж. Руссо, «Ненасытное честолюбие, страсть к увеличению относительных размеров своего состояния, с одной стороны, противоположность интересов – с другой, повсюду – скрытое желание выгадать за счет других». Все эти бедствия – «первое действие собственности и неотделимая свита нарождающегося неравенства» (Պետության և իրավունքի տեսություն 2001, 67).

Вышеназванные отрицательные тенденции человеческого поведения, к сожалению, характерны также для отдельных государств. Страстное желание иметь большую сферу влияния, больше территорий и богатства является движущей силой в политике и практике отдельных современных государств. Взамен жесткой военной силы в их арсенале присутствуют методы воздействия так называемой «мягкой силы» через различные общественные организации, которые щедро финансируются этими странами. Подобные действия обусловливают

смутные времена, особенно для относительно слабых, политически не стабильных стран.

Общеизвестно, что в целях регулирования международных конфликтных ситуаций и решения проблем в области международной торговли, здравоохранения, защиты культурного наследия и т.д. созданы ООН и специализированные надгосударственные организации. Однако эти структуры не стали преградой при свершении цветных революций в некоторых постсоветских республиках. Практика показывает, что больше всего подобные кампании имеют место во времена общегосударственных выборов или в послевыборный период.

По мнению западных мыслителей, имеются также проблемы в области внутригосударственных демократических процессов, которые обусловлены тем, что «когда-то активное гражданское общество претерпевает регресс не столько из-за технологий, а по причине государственных чрезмерно широких посягательств» (Ֆերգյուսոն 2020, 160–161). «Мы, люди, – продолжает Фергюсон, – живем в сложной институциональной матрице, где имеются правительство, рынок, закон и гражданское общество». В течение XVIII, XIX, XX веков эти институты работали слаженно, чем были обусловлены успехи западных стран. Сегодня работа этих институтов дала сбой и, чтобы вернуться к фундаментальным принципам действительно свободного общества, необходимо начать действовать как раньше (Фергюсон 2020, 160–161).

Историко-логический анализ позволяет заключить, что устойчивое поступательное политическое и экономическое развитие страны во многом зависит от уровня цивилизационной и политологической зрелости общества, которое в современных условиях на основе демократического выбора формирует органы государственной власти и местного самоуправления и тем самым определяет будущее государства и эффективность выполнения его миссии, а также государственных функций (Սուվարյան 2023, 74–102).

Представители многих народов внесли ощутимый вклад в развитие мировой цивилизации, результатами которой пользуются массы, тем самым повышается цивилизационная грамотность людей.

Политология, как часть цивилизации, также развивается учеными, однако без хотя бы элементарных знаний о политологии, значении государственности идти на выборы органов верховной власти сложно, поэтому необходимо иметь элементарную политологическую грамотность, а также минимально разбираться в экономических вопросах. Современный человек успешно пользуется достижениями информационных технологий, и чтобы со знанием дела участвовать в демократических процессах, необходимо вникнуть в тонкости демократических выборов.

Эффективность лидерства в системе общественного управления

Многие методы и принципы управления зародились и сформировались в мире бизнеса, но в начале двадцатого века они стали постепенно внедряться в

систему государственного управления. В частности, имеются в виду стратегическое управление и способы выбора стратегических программ, система контроля выполнения намеченных задач и применение эффективных форм мотивации работников (бывший президент США В. Вильсон считал, что «сфера управления – это сфера бизнеса» и в целях обеспечения эффективности в деятельности правительства необходимо искать «модели административного управления в частном секторе», т.к. руководство правительством полностью совпадает с управлением деятельности организациий и считает своей первейшей задачей эффективнось (Դեմիրդ 2006, 63–71)).

Проблемы лидерства также считали предметом научного обсуждения на примере организаций. Для управленческой деятельности, как показывает опыт, объем задач или организаций не имеет принципиального значения, главное – владеть методологией управления и иметь управленческие качества. С этой точки зрения в системе общественного управления также применяются методы лидерства. Однако в этой области имеются пока нерешенные проблемы, которые находятся в сфере выбора руководителей.

В научной литературе понятие лидерства характеризуется как «способность влиять на индивидуумов и группы людей, чтобы побудить их работать для достижения целей» (Мескон, Альберт, Хедоури 2000, 489). При этом, власть отличается от лидерства тем, что «власть это возможность влиять на поведение людей» (Мескон, Альберт, Хедоури 2000, 464). Следовательно, организация или страна будет в более выгодном положении, если руководитель одновременно будет ее лидером.

По исследованиям ученых, основные черты, характерные для лидеров, следующие:

1. По мнению сторонников личностной теории лидерства или теории великих людей, важные личные качества – уровень интеллекта и знания, впечатляющая внешность, честность, здравый смысл, инициативность, социальное и экономическое образование и высокая степень уверенности в себе (Мескон, Альберт, Хедоури 2000, 488).

2. Представители поведенческого подхода к лидерству считают, что эффективность лидерства определяется не личными качествами руководителя, а скорее его поведением в отношении подчиненных. Исходя из этого, Д. МакГрегор выделяет четыре стиля руководства – автократичный, демократический, ориентированный на работу и на человека. При этом первое ориентировано на первичные потребности людей по Маслоу – физиологические, защищенность и безопасность, второе – на вторичные, высокие потребности (самовыражения, уважения, принадлежности) (Мескон, Альберт, Хедоури 2000, 491–495).

Лайкерт, исследовавший проблемы лидерства, рассматривает два варианта автократичного стиля – эксплуататорско – авторитарный и благосклонно – авторитарный. По его мнению, демократический стиль может быть конкретизи-

рован в виде консультативно – демократического и в более прогрессивной форме – основанного на участии (Мескон, Альберт, Хедоури 2000, 495).

3. Представители ситуационного подхода к лидерству придают определяющее значение, для эффективности руководства, ситуационным факторам (Мескон, Альберт, Хедоури 2000, 501). Например, модель Фидлера включает три ситуационных фактора:

– отношения между руководителем и членами коллектива (привлекательность личности руководителя по мнению подчиненных, их лояльность к руководителю),

– структура задачи (четкость ее формулировки),

– должностные полномочия (объем законной власти).

В целом, очевидно, что эффективность лидерства во всех условиях управления зависит от личных качеств руководителя, его поведения в отношении подчиненных, что обусловлено образом мышления и интеллекта руководителя, а также его умением верно ориентироваться в различных ситуациях.

В научной литературе также характеризуются трансформационные лидеры и лидерство пятого уровня.

Трансформационные лидеры (Дафт 2006, 596), харизматические лидеры отличаются способностями по внедрению инноваций, осуществлению изменений.

Лидерство пятого уровня начинается от способного работника (I уровень), активного члена команды (II уровень), компетентного менеджера (III уровень), эффективного руководителя (IV уровень) и лидера пятого уровня, который скромен и профессионален, создает организацию, способную долгое время оставаться действительно великой (Дафт 2006, 597).

Коренная задача лидерства в системе общественного управления состоит в выборе такого руководителя, который соответствует вышеприведенным качествам действительного, а не формального лидера. В сфере бизнеса данная задача решается на основе интересов инвесторов, которые стремятся получить высокие доходы. Заинтересованность членов команды стимулирует выбор эффективного руководителя. Например, собрание открытого акционерного общества выбирает такой совет директоров и исполнительного директора, которые нацелены на процветание организации – роста реализации товаров и прибыли.

В области общественного управления существуют многоплановые интересы. Среди них важнейшими являются укрепление государственности, обороноспособности страны, развитие экономики, науки и культуры, повышение благосостояния народа. Это значит, что имеются интересы не личного, а государственного, общественного характера. Следовательно, возникает объективная необходимость в надлежащей мере регулировать демократические процессы через разумные ограничительные критерии, тем самым способствуя решению важных общественно-государственных задач.

Теперь рассмотрим действующие основные законы РФ и РА с точки зрения обеспечения предъявляемых требований к главам государства и другим выборным должностным лицам как к лидерам и обеспечения критериев эффективного лидерства.

В Конституции Российской Федерации подробно описаны функции главы государства Президента РФ, Государственной Думы и Совета Федерации, органов местного самоуправления. Статья 81.2 гласит, что «Президентом РФ может быть избран гражданин Российской Федерации не моложе 35 лет, постоянно проживающий в РФ не менее 10 лет» (Конституция Российской Федерации 2006, 21). По статье 97.1 «Депутатом Государственной Думы может быть избран гражданин РФ, достигший 21 года и имеющий право участвовать в выборах» (Конституция Российской Федерации 2006, 25). При этом, «Депутаты Государственной Думы работают на профессиональной постоянной основе» (Конституция Российской Федерации 2006, 25).

В Конституции Республики Армения также предусмотрены критерии для выбора Президента республики и депутатов в республиканский парламент. По статье 124 президентом республики может быть избран каждый, кому исполнилось 40 лет, кто за последние 6 лет являлся только гражданином РА, за последние 6 лет постоянно проживал в РА, имеет право выбора и владеет армянским языком» (Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն (փոփոխություններով) 2019, 53). Депутатом Национального собрания (статья 48.2) может быть избран каждый, кому исполнилось 25 лет, за последние 4 года являлся гражданином только РА, за последние 4 года постоянно проживал в РА, имеет право выбора и владеет армянским языком. Статья 148.1 Конституциии РА утверждает, что член правительства должен соответствовать требованиям, предъявляемым к депутатам парламента.

В парламентах современных государств решаются сложные вопросы стратегического развития страны, проблемы бюджетного регулирования, обеспечения макроэкономической стабилизации, в целом – создания законодательной базы для всех сфер политической, общественно-экономической жизни и безопасности государства. Поэтому депутатами профессионального, на постоянной основе действующего парламента должны быть специалисты высокой квалификации преимущественно в области физико-технических, юридических, экономических, образовательных направлений, имеющие более десятилетний опыт активной работы в государственных учреждениях и на крупных частных производственно-технологических предприятиях. Эти требования наиболее важны также для представителей и сотрудников исполнительной власти. Во времена бурного научно-технического прогресса, искусственного интеллекта высокообразовательный уровень для должностных лиц на всех уровнях законодательной и исполнительной власти государства является объективной необходимостью. А успешный опыт работы в вышеназванных организациях позволит оценить

такие качества руководителей, как стиль работы с подчиненными, инициативность, способности принятия управленческих решений в различных ситуациях и с учетом высоких потребностей подчиненных. Эти качества руководителя являются основными признаками демократичного и трансформационного лидера. Поэтому критерий успешного опыта работы в государственных и на крупных частных предприятиях является важным условием подбора потенциальных лидеров.

В некоторых странах на демократические выборы органов власти влияет так называемое глубинное государство, а затем оно имеет возможность воздействовать на управленческие решения в своих интересах, которые отличаются от государственных, тем самым нарушаются принципы и цели демократии, а на эффективное лидерство вряд ли стоит возлагать надежды.

Заключение

Обобщая изложенное, следует подчеркнуть, что объективный и верный выбор верховной власти и руководителей на местах предполагает:

– надлежащий цивилизационный и политологический уровень населения и, на этой основе, умение людей различать популизм от реальных достижений, потенциального лидера от обыкновенного чиновника;

– конституционное и законодательное установление четких критериев для избрания будущих действительных (а не формальных) лидеров.

Благодарность

Выражаю глубокую благодарность ученому секретарю отделения Арменоведения и общественных наук НАН РА Алине Мелкумян за помощь в обзоре литературы и оформлении текста статьи.

Գրականություն/References/Литература

1. Դենհարդ Ռ.Բ. 2006, Հանրային կազմակերպությունների տեսություններ, Երևան, «Անտարես»:
   Denhard R.B. 2006, Theories of Public Organizations, Yerevan, Antares (in Armenian).
2. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն (փոփոխություններով) 2019, Երևան, «Պաշտոնական տեղեկագիր» ՓԲԸ:
   Constitution of the Republic of Armenia (as amended) 2019, Yerevan, Official Gazette CJSC (in Armenian).
3. Սուվարյան Յու.Մ. 2023, Հայկական պետականության կառավարչական հիմնախնդիրները, Երևան, «Գիտություն»:
   Suvaryan Yu.M. 2023, The Administrative Problems of Armenian Statehood, Yerevan, Gitutyun (in Armenian).

4. Ֆերգյուսոն Ն. 2020, Մեծ անկում. ինչպես են քայքայվում ինստիտուտներն ու կործանվում տնտեսությունները, Երևան.
Ferguson N. 2020, The Great Recession: How Institutions Collapse and Economies Collapse, Yerevan (in Armenian).
5. Аджемоглу Д., Робинсон Дм.А. 2016, Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты, Москва, «АСТ».
Acemoglu D., Robinson Dm.A. 2016, Why are Some Countries Rich and Others Poor. The Origin of Power, Prosperity and Poverty, Moscow, AST (in Russian).
6. Дафт Р.Л. 2006, Менеджмент, Санкт-Петербург, «Питер».
Daft R.L. 2006, Management, Saint Peterburg, Piter (in Russian).
7. Конституция Российской Федерации 2006, Москва.
Constitution of the Russian Federation 2006, Moscow (in Russian).
8. Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. 2000, Основы менеджмента, Москва, «Дело».
Meskon M., Albert M., Khedouri F. 2000, Fundamentals of Management, Moscow, Delo (in Russian).
9. Марченко М.Н. (ред.) 2001, Теория государства и права, Москва, «Зерцало М.».
Marchenko M.N. (ed.) 2001, Theory of State and Law, Moscow, Zertsalo M. (in Russian).
10. Чиркин В.Е. 2001, Государственное управление, Москва, «Юристь».
Chirkin V.E. 2001, Public Administration, Moscow, Yurist (in Russian).

EDUCATIONAL AND CAREER PERSPECTIVES OF THE GRADUATES OF THE PROGRAM OF BUSINESS ADMINISTRATION: A CASE STUDY

ԳՈՐԾԱՐԱՐ ՎԱՐՉԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆԱՎԱՐՏՆԵՐԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ. ԻՐԱՎԻՃԱԿԱՅԻՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ И КАРЬЕРНЫЕ ПЕРСПЕКТИВЫ ВЫПУСКНИКОВ ПРОГРАММЫ ПО БИЗНЕС-АДМИНИСТРИРОВАНИЮ: КЕЙС-СТАДИ

Narine Manukyan
Նարինե Մանուկյան
Нарине Манукян

Institute for Informatics and Automation Problems, National Academy of Science, Armenia
Ինֆորմատիկայի և ավտոմատացման պրոբլեմների ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Институт проблем информатики и автоматизации, Национальная академия наук, Армения

nana@sci.am

Received: 20.03.2025; Revised: 23.07.2025; Accepted: 12.08.2025
Ներկայացվել է՝ 20.03.2025; գրախոսվել է՝ 23.07.2025; ընդունվել է՝ 12.08.2025
Представлено: 20.03.2025; рецензировано: 23.07.2025; принято: 12.08.2025

© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.2-184

Abstract – The current analysis focuses on a single question about third-cycle education (aspirantura) aspirations, based on data from a retrospective survey conducted among two cohorts of graduates: those from on-campus programs and alumni of a pilot online Business Administration Master's (BAM) program offered by two higher education institutions in Armenia between 2017 and 2022. A total of 165 graduates participated in the survey, including 128 from on-campus programs and 37 from the online BAM program. Despite generally positive self-assessments of their acquired knowledge, skills, and competencies, the results show that most respondents, across both program modes, do not intend to pursue doctoral studies. The distribution of responses by year of graduation and mode of education was examined using descriptive statistical analysis. The results are presented separately and analyzed in light of the body of research on graduate transitions and aspirations for doctoral education in post-Soviet and developing nations. According to the study, the reluctance to pursue PhD-level education may be a reflection of larger structural or socioeconomic barriers rather than a direct correlation with the perceived caliber of their academic preparation. These findings underscore the need for targeted academic counseling and institutional support to enhance doctoral pathways in Armenia.

Ամփոփում – Սույն հետազոտությունը քննության է առնում գործարար վարչարարություն մագիստրոսական կրթական ծրագրի շրջանավարտների՝ ասպիրանտուրայում ուսումնառությունը շարունակելու մտադրության հարցը: Վերլուծությունը հիմնված է 2017–2022 թթ. Հայաստանում գործող երկու ԲՈՒՀ-ի կազմակերպած՝ առկա և փորձարարական առցանց բիզնեսի վարչարարություն մագիստրոսական կրթական ծրագրերի վերաբերյալ շրջանավարտների շրջանում կատարված հետահայաց հարցումների տվյալների վրա: Հարցմանը մասնակցել է 165 շրջանավարտ. 128-ը՝ առկա և 37-ը՝ առցանց կրթական ձևաչափերով ծրագրերից: Արդյունքները ցույց են տալիս, որ, անկախ կրթական ձևաչափից, շրջանավարտների մեծ մասը մտադրություն չունի կրթությունը շարունակելու ասպիրանտուրայում՝ անկախ ծրագրի շնորհիվ ձեռք բերած գիտելիքների, հմտությունների և կարողությունների ընդհանուր դրական ինքնագնահատականից: Վերոնշյալ արդյունքները հետազոտվել են նկարագրական-վիճակագրական մեթոդներով: Վերլուծության արդյունքները ներկայացվել և մեկնաբանվել են հետխորհրդային և զարգացող երկրներին բնորոշ ակադեմիական և ասպիրանտական կրթությանն ուղղված գիտական ուսումնասիրությունների համատեքստում: Հետազոտության արդյունքները վկայում են, որ ասպիրանտուրա չընտրելու մտադրությունը առավել հաճախ պայմանավորված է կառուցվածքային և սոցիալ-տնտեսական խնդիրներով, ոչ թե ուսումնառության ընթացքում ձեռք բերած կրթության որակով: Ուստի հարկավոր է մշակել մասնակցության խթանման ճկուն և հասանելի մեխանիզմներ: Բուհերն ու կրթական համակարգը պետք է միջոցներ ձեռնարկեն՝ բարձրացնելու ասպիրանտուրայի նկատմամբ վստահությունը և գիտական կարիերայի գրավչությունը: Նման աջակցությունը հատկապես կարևոր է զարգացող երկրներում, որտեղ կրթական ընտրության վրա մեծ ազդեցություն ունեն տնտեսական ու սոցիալական գործոնները:

Аннотация – Данная статья исследует вопрос о намерениях выпускников продолжить обучение на третьем уровне высшего образования (аспирантура), на основе собранных данных ретроспективного опроса двух групп выпускников: очных программ и пилотной онлайн-программы магистратуры по бизнес-администрированию (БАМ), реализованных двумя вузами Армении в 2017–2022 гг. В опросе приняли участие 165 выпускников, из них 128 – выпускники очных программ и 37 – выпускники онлайн-программы БАМ. Несмотря на в целом положительную оценку полученных знаний, навыков и компетенций, результаты показывают, что большинство респондентов, независимо от формата обучения, не планируют продолжить образование в аспирантуре. Распределение ответов по годам выпуска и форме обучения было проанализировано с использованием описательных статистических методов. Результаты представлены отдельно и рассмотрены в контексте современных исследований, посвящённых профессиональным траекториям выпускников и их стремлению к обучению в аспирантуре в странах постсоветского пространства и развивающихся регионах. Полученные результаты свидетельствуют о том, что нежелание продолжить обучение в аспирантуре может быть связано с более широкими структурными и социально-экономическими барьерами, а не с оценкой качества полученного образования. Отказ от дальнейшего академического продвижения связан, скорее, с внешними структурными или социально-экономическими барьерами, нежели с неудовлетворённостью качеством магистерской подготовки. Эти выводы подчёркивают необходимость целенаправленного академического консультирования и институциональной поддержки для развития аспирантских программ в Армении. Для расширения академических перспектив необходимы как стратегические реформы, так и доступные ме-

ханизмы стимулирования. Разработка гибких форм аспирантуры может стать ключом к преодолению барьеров участия.

Keywords – doctorate, aspirations, graduates, online, management.
Հիմնաբառեր – ասպիրանտուրա, մղումներ, շրջանավարտներ, առցանց, կառավարում:
Ключевые слова – аспирантура, устремления, выпускники, онлайн, управление.

Introduction

The science and research sector in Armenia faces several systemic challenges that continue to hinder the engagement of young professionals in academic and scientific careers. Among the most pressing issues are low salaries in research positions and the limited availability of structured pathways for further educational advancement. Between 2018 and 2023, the total number of PhD (aspirantura) students in Armenia decreased by 240, with significant declines recorded in fields such as economics, philology, history, pedagogy, and, notably, the physical and mathematical sciences. This declining trend is exacerbated by the aging profile of the country's scientific workforce. In 2022, researchers aged 59 and above accounted for 47.6% of those employed in the scientific sector (Tadevosyan 2023). This demographic imbalance reflects a significant shortage of early-career researchers. It emphasizes the importance of examining the underlying reasons why younger graduates are less likely to pursue doctoral studies or careers in science and research. Within this context, it becomes crucial to investigate whether graduates of Master's programs, especially in fields of economics and management, express interest in continuing to third-cycle education. Furthermore, it is essential to examine whether these graduates feel adequately prepared with the research skills and academic competencies required for doctoral-level studies. This study analyzes responses from graduates of on-campus programs at the International Scientific-Educational Center of the NAS RA (ISEC) and alumni of the pilot online BAM program offered jointly by ISEC and the Public Administration Academy of Armenia (PAARA) to assess their intentions regarding PhD study. The goal is to identify possible links between their perceived learning outcomes, the mode of education, and their aspirations (or reluctance) to pursue further academic development. Although graduates often believe that, the skills and knowledge they gained during their studies are useful; these competencies may not necessarily prepare them for professional life, but rather for academic progression. The discrepancy between practical educational outcomes and doctoral research expectations may be an influencing factor in the low intention to pursue a PhD, especially when socio-economic barriers and institutional limitations are considered. The findings can help improve academic programs and policies to encourage more graduates to pursue research and doctoral studies. The following research questions (RQs) guide this analysis:

RQ1: What are the intentions of Business Administration graduates (on-campus and online) regarding pursuing further education at the doctoral level?

RQ2: Is there a difference in self-assessed knowledge, skills, and research-related competencies between graduates intending to pursue a Ph.D. and those who are not?

RQ3: To what extent might the delivery mode of education (on-campus vs. online) influence graduates' aspirations for third-cycle education?

RQ4: What external or socio-economic factors might help explain the reluctance to pursue doctoral studies, despite generally positive academic preparation?

Literature Review and Theoretical Background

Doctoral education is crucial for cultivating advanced research skills, promoting innovation, and strengthening academic leadership, particularly in knowledge-based economies (Vogiazides, Viberg, Bergenfeldt, 2025; Wildy et al., 2015). OECD and Eurostat analyses show that doctorate holders consistently have a labour market premium, measured by employment and job security, to a greater extent than those with a master's or bachelor's degree. This is the case in nearly all EU and OECD countries (Auriol, Misu, Freeman, 2013). In developing countries, the pursuit of doctoral education is often impeded by financial limitations, institutional deficiencies, and misalignments between labor market requirements and academic preparation (Eriçok et al. 2023; Harle 2016).

Numerous studies have highlighted that graduates' intentions to pursue a PhD are influenced by intrinsic motives (e.g., academic curiosity, desire for specialization) and extrinsic factors (e.g., career advancement, labor market conditions) (Gong et al. 2022; Zhou 2015). Decision-making about doctoral studies is significantly shaped by institutional support, scholarship availability, and judgments of long-term professional worth (Cao et al. 2024; Lozano-Blasco et al. 2024; Skopek et al. 2022). Research, including Chitakunye, Takhar-Lail (2015), has underscored the necessity of matching postgraduate education with the demands of the industry. This connection ensures that graduates, particularly in business disciplines, possess flexible, research-based competencies that support employability and lifelong learning. However, Chitakunye&Takhar-Lail also contend that in developing countries, postgraduate education frequently fails to reconcile industry requirements with academic advancement. This misalignment may result in constrained ambitions for further study, particularly when PhD degrees lack a clear connection to employability or leadership in the private sector. Success in a PhD program involves a range of cognitive habits and dispositions, including perseverance, flexibility and professional socialization that are beyond technical or academic skills (Gardner 2009; Golde 2005). Addressing these gaps with targeted training and support will better prepare students for the different demands of a PhD and future careers. Graduate-level skills provide a solid base, but succeeding in a PhD often requires additional professional development, career awareness, and personal attributes.

In Armenia, where educational reforms are underway and economic constraints remain prevalent, there is limited empirical research on graduate intentions to pur-

sue doctoral education. This study contributes to addressing this gap by comparing the views and intentions of online and on-campus business administration graduates, linking them to learning outcomes and contextual barriers. In post-Soviet and developing countries such as Armenia, structural barriers, limited funding opportunities and unclear academic trajectories consistently hinder third-cycle education, especially among recent graduates (Tadevosyan 2023; Sotnikova 2022). The Bologna Process and the European Qualifications Framework (EQF) stipulate that third-cycle education и based on achieving higher-level competencies in research, thinking critically, and problem solving. Graduates' perception of their preparedness in terms of research methodology, analytical skills, and domain-specific knowledge plays a central role in their willingness to pursue doctoral studies (OECD 2023; Feeney & Horan 2015). However, several studies indicate that despite students' perceived competence, socio-economic limitations often prevent them from enrolling in PhD programs (Ecton et al. 2021; Morgan et al. 2021; Williams et al. 2024). This study employs a competency-based framework, utilizing clusters of knowledge, abilities, and competencies (as outlined in EQF Level 7) to investigate how graduates evaluate their educational experiences and how these evaluations may correlate with their plans for third-cycle schooling. The expectation is that perceived preparation may be a necessary but not sufficient condition for aspiration to a doctorate. In Armenia, the doctoral education system still reflects elements of its Soviet legacy, where pathways to scientific careers were traditionally limited to public research institutions and academies. Notably, as Tadevosyan (2023) points out, the aging demographic of researchers and the subsequent rapid decline in the number of aspirants indicate that the current institutional infrastructures have not been able to retain or attract young researchers. There are socio-economic considerations to assist scholars' entrance into academia, generally low research stipends and funding in limited grant opportunities, as well as typically limited PhD programs in part-time and flexible models (Oliveira, Cardoso 2021; Pipoyan & Topchyan 2015). The ARMDOCT project (Reforming Doctoral Education in Armenia in line with the Salzburg Principles), which was co-funded by the Erasmus+Programme of the EU, specifically targeted these longstanding issues (ARMDOCT 2022). One of the key issues written about in the ARMDOCT policy documents is specifically related to the reduced autonomy of higher education institutions and a lack of sufficient research capacity, further limiting support for early-career researchers and retention efforts. Despite these reform efforts, implementation remains partial and ongoing. Many universities have yet fully adopt the necessary structural innovations, including the creation of doctoral schools, the development of interdisciplinary collaboration, and the introduction of part-time, practice-based, or industry-integrated PhD tracks. As the ARMDOCT consortium noted, there are system-wide changes still needed, at the policy levels and within HEIs, to create an environment for doctoral education that is competitive, inclusive, and responds to national and international research priorities.

This research is grounded in the theory of planned behavior (Ajzen, 1991), which asserts that an individual's intention to perform a behavior (in this case, pursuing a PhD) is influenced by three factors: attitude toward the behavior, perceived behavioral control, and subjective norms. In this context, even if graduates perceive they have the capability (perceived control) and positive attitudes towards research, they may elect not to study for their doctorate if they do not see institutional rewards and external support. The push-pull-mooring model, originally developed by Lee (1966), is frequently employed in migration and career transition studies and can also be applied to educational decision-making (Zhang et al. 2021). Push factors such as lack of academic support and high tuition fees, pull factors like scholarship opportunities and innovative curricula, and mooring factors including personal finances and family commitments all influence the decision to pursue or forgo further academic training.

Research Methodology

This research study relies on a secondary data analysis that was originally collected as part of a larger project on graduate outcomes and the effectiveness of Business Administration programs in Armenia. The original survey was shared to graduates of two types of programs: the on-campus Master's program offered by the ISEC and the pilot online BAM program (which ISEC and PAARA ran together). The data collection process took place through Computer-Assisted Web Interviewing method (CAWI), which occurred between 2022 and 2023. The responses were from graduating students who had finalized all their studies on-campus, between 2017 and 2022, online, between 2017 and 2021.

This study reports on only one survey question asked in the original survey, that is, whether the graduates planned to continue their educations at the third-cycle level. This investigation employed descriptive statistical analysis to investigate the frequency of responses according to graduation; by year of graduation and type of education. No figures or visualization reran from the prior publication. The results are presented without reference to the former study and interpreted within the context of existing literature regarding doctoral education aspirations and transitions for graduates in post-Soviet and other developing countries.

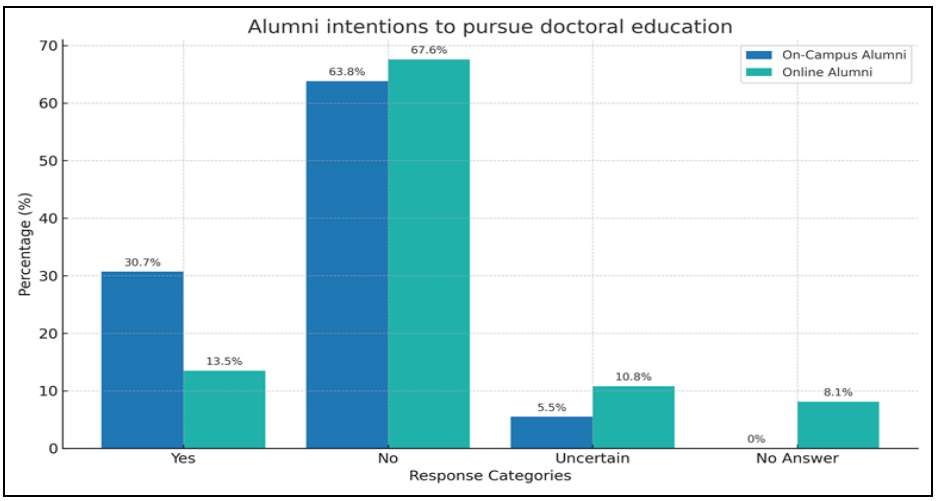
Analysis and Discussion

The analysis revealed that among the 128 on-campus graduates, 30.7% expressed an intention to pursue doctoral studies, while 69.3% did not. For the 37 graduates from the online BAM program, the intended PhD plans were 13.5% and 86.5% did not plan to pursue a doctoral program degree. These results indicate a distinct difference in postgraduate aspirations of the two groups, with on-campus graduates showing a relatively higher level of academic ambition toward a third-cycle education. In contrast, the significantly lower figure among online graduates

could be due to several factors, such as limited involvement in academic networks, restricted access to information about doctoral programs, or a prioritization of immediate employability, particularly between those balancing work and study. However, the data also show that despite the variation in intentions, both groups generally assessed their acquired knowledge, skills, and competencies positively, indicating that perceived educational readiness is not the primary barrier to PhD aspiration. The disconnect between competency acquisition and academic continuation raises questions about what factors actually motivates and inhibits third cycle aspirations. Graduates who intended to pursue a PhD demonstrated similarly positive attitudes toward their training, particularly in management theory, public administration, and research methods. This supports the assumption that the current program structures can prepare graduates to meet doctoral-level demands, but that systemic or external constraints may deter further academic progression.

The findings, which include responses from both on-campus and online graduates, are presented in Figures 1 through 4.

Figure 1. Attitudes of On-Campus and Online Alumni towards Pursuing a PhD

A comparison of this data with the survey results on the relevant knowledge, skills, and competencies acquired through the educational program reveals that most of those who do not plan to continue their studies still value and hold positive attitudes towards the three educational clusters (see Figure 2).

Analysis of Knowledge, Competencies, and Skills Gained Post-Graduation

For a degree profile to fulfill the intended learning outcomes, it will require the achievement of professional knowledge, skills, and competencies that will first be formally stated in a diploma supplement and categorized into three distinct clusters

for this study. This classification provides a clear framework for assessing the degree profile's outcomes in preparing graduates for academic, professional, and career development.

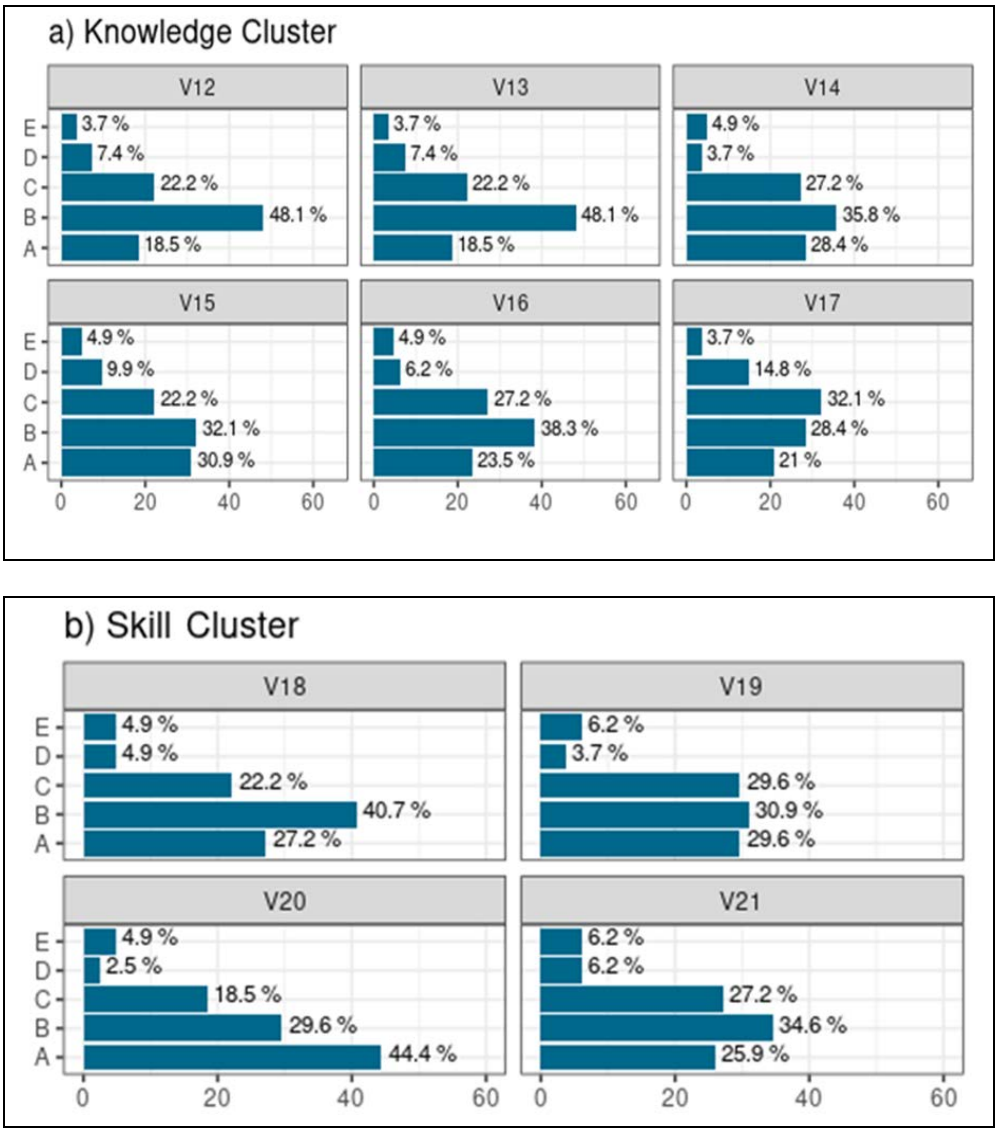
Table 1. Description of Knowledge, Skill, and Competence Clusters

Cluster	*Variable Code*	*Description*
Knowledge	*V12*	*Deep and systematic knowledge of Management*
	V13	*Fundamental facts, approaches, principles, and theories in Management*
	V14	*Knowledge of Financial Management*
	V15	*Marketing knowledge*
	V16	*Proficiency in conducting economic analysis*
	V17	*Audit knowledge*
Skills	*V18*	*Ability to evaluate and interpret data and information related to Management Theory and Administrative Functions*
	V19	*Ability to evaluate and interpret data and information related to Strategic Management*
	V20	*Ability to evaluate and interpret data and information related to Human Resources Management*
	V21	*Ability to evaluate and interpret data and information related to Public Administration*
Competencies	*V22*	*Competency to evaluate and interpret data and information related to Management Research Methods*
	V23	*Competency to analyze and address current issues in Management*
	V24	*Competency to analyze and address developments in economic policy and law*
	V25	*Competency to analyze and address financial and monetary indicators*

Respondents from on-campus learning mode participated in a self-assessment survey to evaluate their knowledge, skills, and competencies gained through the educational program. The survey questions corresponded to the characteristics detailed in Table 1 and employed a 5-point Likert scale with the following options: A-"Yes", B-"More yes than no", C-"More no than yes", D-"No", E-"Uncertain". The sur-

vey results, visualized in Figures 2, and 3 illustrate how respondents assessed their knowledge, skills, and competencies after graduating from the traditional BAM program.

Figure 2. The attitude of on-campus alumni choosing not to do PhD toward the clusters of the educational program

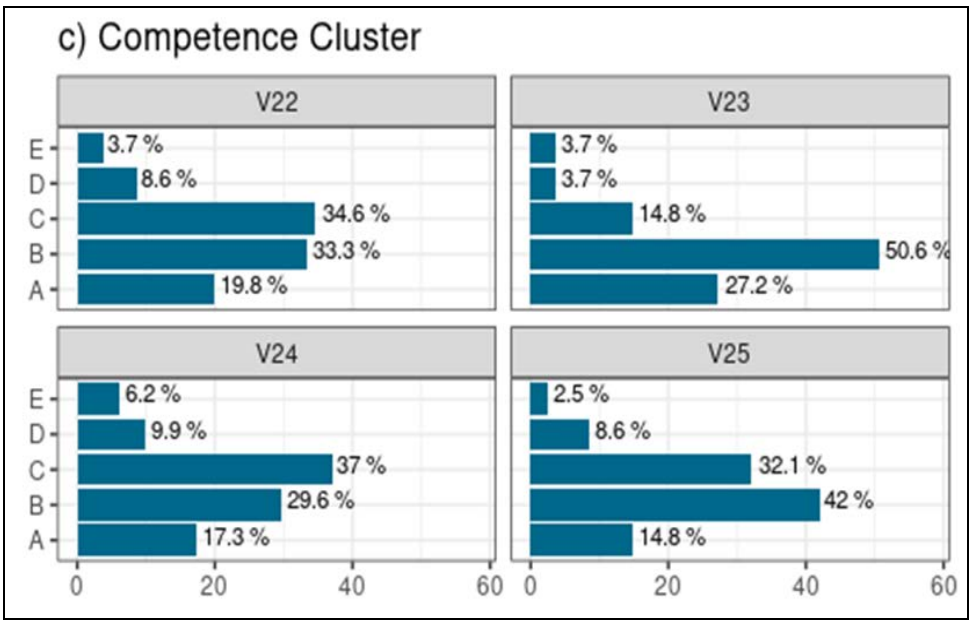
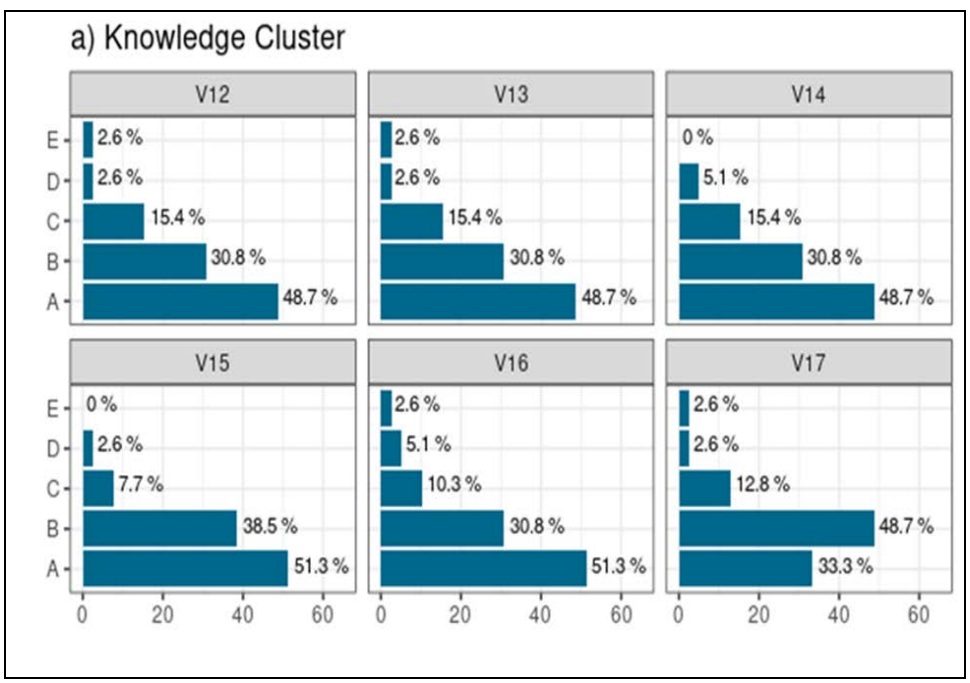
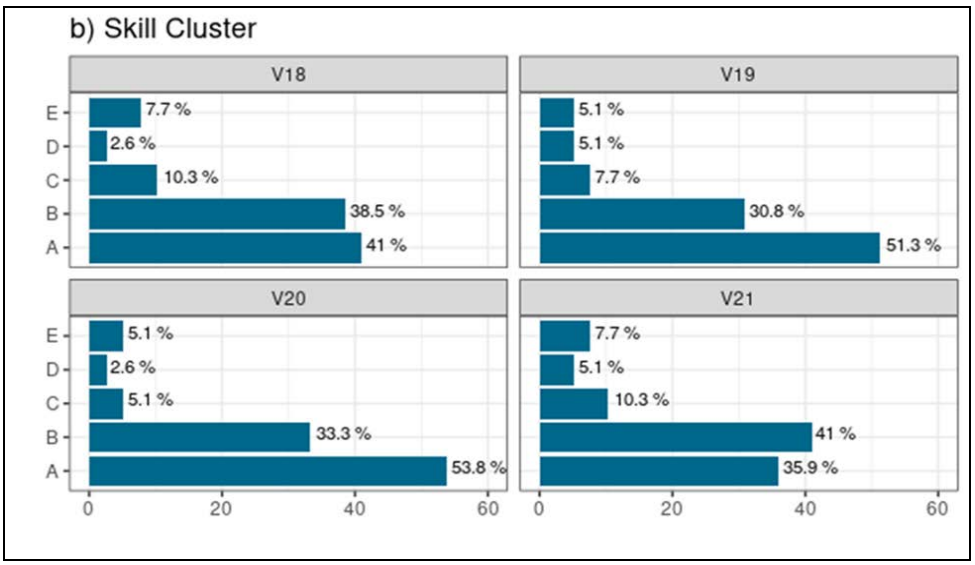
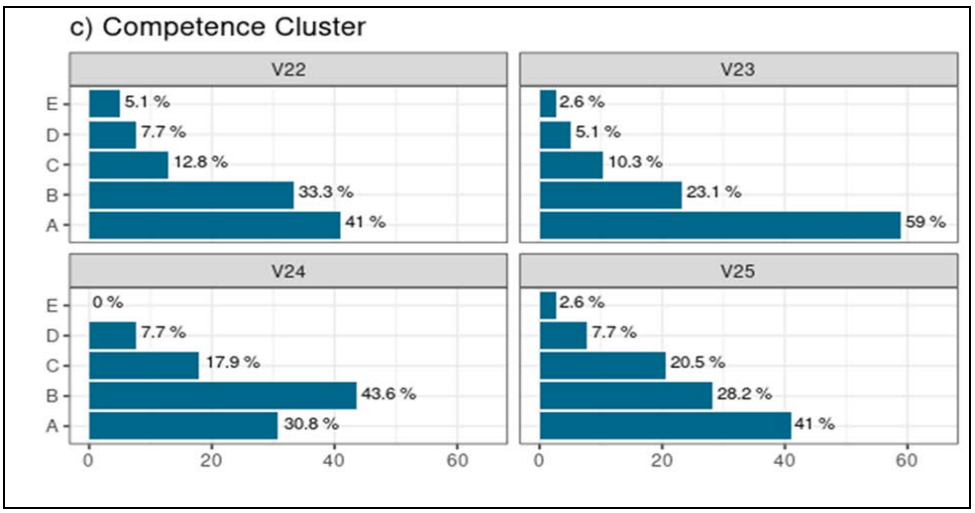

Figure 3. The attitude of on-campus alumni choosing to do PhD toward the clusters of the educational program

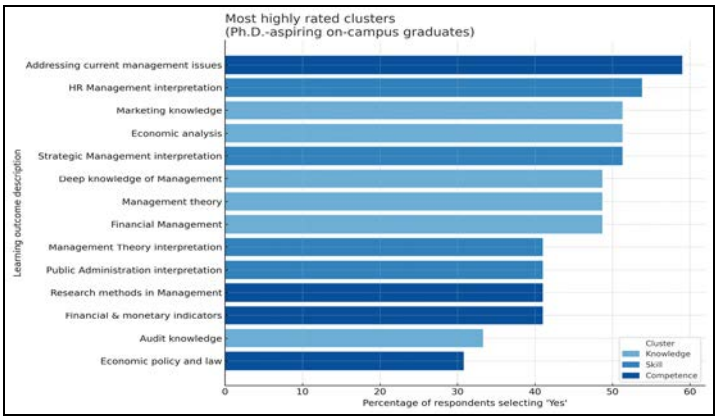

The survey given to online program graduates did not include Likert-scale questions assessing their perceived levels of learned knowledge, skills, and competencies, in contrast to the on-campus cohort. As a result, detailed descriptive statistics for the three educational clusters are not available for this group. Nevertheless, the collected responses offer useful information about the attitudes of online graduates toward third-cycle education. The findings reveal that most alumni, regardless of learning mode and year of graduation, do not intend to continue their education at the doctoral level. This indicates that the reluctance to pursue a PhD is unrelated to the educational program's quality. Instead, it may stem from socio-economic challenges that are typical of developing countries, where financial constraints, employ-

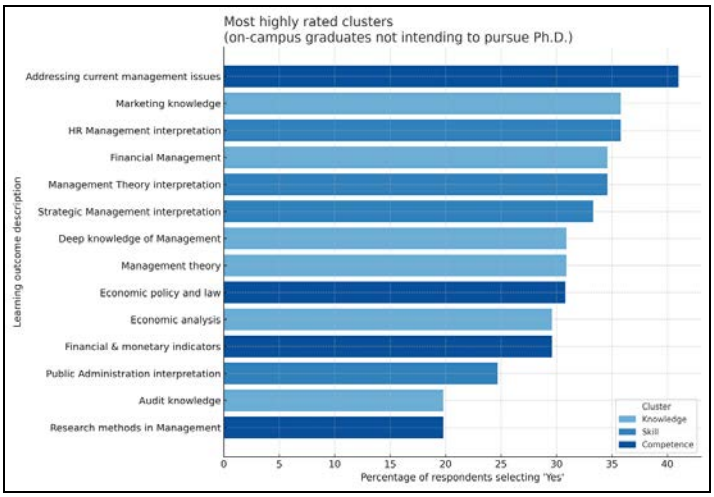
ment obligations, and limited access to funding for doctoral studies may discourage graduates from continuing their education. This suggests that the educational program itself does not directly influence the decision not to pursue a PhD. A comparative analysis reveals that while both groups generally evaluated their educational experience positively, distinct differences appear when reviewing specific indicators (Figure 4, Figure 5).

Figure 4. Most highly rated clusters (PhD intending on-campus graduates)

Among on-campus graduates who intended to pursue doctoral education, the most highly rated competencies were the ability to analyze current management issues (59%), apply research methods (41%), and interpret financial indicators (41%). These areas align with essential doctoral-level expectations and suggest that graduates with academic aspirations feel confident in both theoretical and applied aspects of business administration.

Figure 5. Most highly rated clusters (on-campus graduates not intending to pursue PhD)

Among on-campus graduates who did not intend to pursue doctoral education, the most highly rated competencies were the ability to analyze current management issues (41%), address economic policy and law (30.8%), and interpret financial and monetary indicators (29.6%). Compared to their PhD intending counterparts, these graduates had perceptions of their confidence entering the workplace that was lower in every core competency area.

The graduates valued the program as enabling them to develop practical and analytical skills, however their low self-assessments are an indicator of an academic orientation, or their career ambition did not extend to a research-based future career. These findings indicate that the educational program prepared graduates with a fundamental level of preparation; this preparation may not motivate all graduates to pursue academic careers, nor support their academic ambitions. Nevertheless, the scope of this study is limited to two HEI's in Yerevan; and while the online BAM program was unique for Armenia, the findings do not describe or reflect the situation at other universities, or other academic models.

Conclusions

One of the key finding from this study is that most graduates (irrespective of a learning mode) do not aspire to continue their education to a third-cycle level. With respect to on-campus graduates, 30.7% expressed that they would like to do a PhD, while only 13.5% of online graduates aspired to do the same. This might suggest that on-campus education creates a stronger pull toward academic aspirations, possibly due to greater circumstances related to research opportunities and mentoring from faculty.

On the other hand, both on-campus and online graduates rated their acquired knowledge, skills, and competencies positively. This suggests that the decision not to continue studying was probably not motivated by a lack of satisfaction in the educational program. Rather, there are likely to be socio-economical aspects influencing the graduates' intentions such as, finances, time commitment, and institutional supports.

Notably, graduates considering doctoral studies consistently reported higher confidence in their competencies and may feel a stronger alignment with academic or research-oriented careers. However, the distinction between both groups is not sharply divergent and given that the quality of education provides a solid foundation for professional development, it is rendered ineffective in producing an aspiration to the doctoral path. Further research could inquire into the socio-economic opportunities and institutional amount of supports influenced their decisions to continue studying could explore the socio-economic challenges and institutional factors that shape graduates' decisions about continuing their education. Understanding these influences may help universities develop strategies to promote lifelong learning and better support graduates in pursuing advanced academic pathways.

Data Availability Statement

The data supporting the findings of this study are available from the author upon reasonable request.

Acknowledgements

The author gratefully acknowledges the graduates who participated in the original survey and generously shared their time and perspectives. Sincere thanks are also extended to the reviewers of this article for their insightful comments and suggestions.

References/Գրականություն/Литература

1. Ajzen I. 1991, The Theory of Planned Behavior. Organizational Behavior and Human Decision Processes, vol. 50, 179–211.
2. ARMDOCT 2022, Reforming Doctoral Education in Armenia in Line with the Salzburg Principles: Policy Recommendations (Accessed on: May 13, 2025).
3. Auriol L., Misu M., Freeman R. 2013, Careers of Doctorate Holders: Analysis of Labour Market and Mobility Indicators, OECD Science, Technology and Industry Working Papers, N 2013/04, Paris, OECD Publishing.
4. Cao F., Li H., Chen X., You Y., Xue Y. 2024, Who Matters and Why? The Contributions of Different Sources of Social Support to Doctoral Students' Academic Engagement, European Journal of Education, N 59/3.
5. Chitakunye P., Takhar-Lail A. 2015, Knowledge Production through Interdisciplinary Skills: Producing an Effective Postgraduate Research Curriculum. Industry and Higher Education, N 29/2, 129–140.
6. Ecton W.G., Bennett C.T., Nienhusser H.K., Castillo-Montoya M., Dougherty S.M. 2021, If You Fund Them, Will They Come? Implications from a PhD Fellowship Program on Racial/Ethnic Student Diversity. AERA Open.
7. Eriçok B., Günbey M. & Kara E. 2023, Inclusiveness in Graduate Education in Developing Countries: A Document Analysis of Diversity and Inclusion in the PhD Postings, Bartin University Journal of Faculty of Education, N 12/4, 820–830.
8. Feeney S., Horan C. 2015, The Bologna Process and the European Qualifications Framework: A Routines Approach to Understanding the Emergence of Educational Policy Harmonisation – From Abstract Ideas to Policy Implementation. In: Hogan J., Howlett M. (eds.), Policy Paradigms in Theory and Practice: Discourses, Ideas and Anomalies in Public Policy Dynamics, Palgrave Macmillan, 189–216.
9. Gardner S.K. 2009, Special Issue: The Development of Doctoral Students-Phases of Challenge and Support, ASHE Higher Education Report, vol. 34/6, 1–127.
10. Golde C.M. 2005, The Role of the Department and Discipline in Doctoral Student Attrition: Lessons from Four Departments, The Journal of Higher Education, N 76/6, 669–700.
11. Gong W., Wang W., Xu C. 2022, Why Do We Pursue Ed.D.?: A Qualitative Analysis on the Motivation of Chinese Candidates, Frontiers in Psychology, 13.

12. Harle J. 2016, Cloete N., Maassen P. & Bailey T. 2015, Knowledge Production and Contradictory Functions in African Higher Education, Africa, N 86/2, 354–355.
13. Lee E.S. 1966, A Theory of Migration. Demography, N 3, 47–57.
14. Lozano-Blasco R., Romero-Gonzalez B. & Soto-Sanchez A. 2024, How to Survive the Doctorate? A Meta-Analysis of Success in PhD Candidates, Educación XX1, N 27/1, 105–129.
15. Morgan A., LaBerge N., Larremore D., Galesic M., Brand J., Clauset A. 2021, Socio-Economic Roots of Academic Faculty, OSF.
16. Oliveira L., Cardoso E.L. 2021, ARMDOCT Project: Reforming Doctoral Education in Armenia in Line with Needs of Academia, Industry and Current European Union Practices. In ICERI2021 Proceedings: 14th Annual International Conference of Education, Research and Innovation, IATED, 2332.
17. Organization for Economic Co-operation and Development 2023, Business Dynamics and Entrepreneurship in the European Union: Trends and Policy Challenges. OECD Publishing (Accessed on: April 22, 2025).
18. Pipoyan L., Topchyan R. 2015, Salzburg Principles: State of Arts in the Republic of Armenia. Perspectives of Innovations, Economics and Business, N 15/4, 148–155.
19. Skopek J., Triventi M., Blossfeld H.-P. 2022, How do Institutional Factors Shape PhD Completion Rates? An Analysis of Long-Term Changes in a European Doctoral Program, Studies in Higher Education, N 47/2, 318–337.
20. Sotnikova M. 2022, Doctoral Education in Post-Soviet Countries: From a Unified Model to Variety of Approaches, University Management: Practice and Analysis, N 26/3, 67–82.
21. Vogiazides L., Viberg A., Bergenfeldt F. 2025, Doctoral Graduates' Establishment in the Labour Market: Graduation Cohorts 2013–2020, Swedish Higher Education Authority (Accessed on May 9, 2025).
22. Wildy H., Peden S., Chan K. 2015, The Rise of Professional Doctorates: Case Studies of the Doctorate in Education in China, Iceland and Australia. Studies in Higher Education, N 40/5, 761–774.
23. Williams D.K.A., Christophers B., Keyes T., Kumar R., Granovetter M.C., Adigun A., Olivera J., Pura-Bryant J., Smith C., Okafor C., Shibre M., Daye D., Akabas M.H. 2024, Sociodemographic Factors and Research Experience Impact MD-PhD Program Acceptance. JCI Insight, N 9(3).
24. Zhang Y., O'Shea, M., Mou L. 2021, International Students' Motivations and Decisions to do a PhD in Canada: Proposing a Three-Layer Push-Pull Framework, Canadian Journal of Higher Education, N 51/2, 61–73.
25. Zhou J. 2015, International Students' Motivation to Pursue and Complete a PhD in the U.S, Higher Education, N 69/5, 719–733.
26. Թադևոսյան Ջ. 2023, Բարձրագույն կրթության երրորդ աստիճանի կարիքները և կառուցվածքային խնդիրները Հայաստանում, https://aiisa.mysite.am/hy/publicati ons/27 (ներբեռնման օրը՝ 5 հունիսի, 2025):
Tadevosyan J. 2023 The Needs and Structural Problems of Third-Cycle Higher Education in Armenia, AIISA, https://aiisa.mysite.am/hy/publicati ons/27 (Accessed on June 5, 2025).

ՄԵՂՐԻԻ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ԼՔՎԱԾ ԵՎ ԳՈՅՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՑՈՂ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՎԵՐՋԻՆ ՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱԿՈՒՄ

THE PROBLEMS OF ABANDONED AND ACTIVE SETTLEMENTS IN THE MEGHRI REGION IN THE LAST CENTURY

ПРОБЛЕМЫ ЗАБРОШЕННЫХ И СУЩЕСТВУЮЩИХ ПОСЕЛЕНИЙ МЕГРИНСКОГО РЕГИОНА В ПОСЛЕДНЕМ СТОЛЕТИИ

Կամո Ալեքսանյան
Kamo Aleksanyan
Камо Алексанян

Երևանի պետական համալսարան, Հայաստան
Yerevan State University, Armenia
Ереванский государственный университет, Армения

kamo.aleqsanyan@ysu.am

Ներկայացվել է՝ 10.02.2025; գրախոսվել է՝ 24.06.2025; ընդունվել է՝ 12.08.2025
Received: 10.02.2025; Revised: 24.06.2025; Accepted: 12.08.2025
Представлено: 10.02.2025; рецензировано: 24.06.2025; принято: 12.08.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.2-199

Ամփոփում – Մեղրիի տարածաշրջանում բնակավայրերի տեղաբաշխման և բնակչության շարժընթացի հիմնահարցերն ունեն ինչպես սոցիալ-տնտեսաաշխարհագրական, այնպես էլ աշխարհաքաղաքական առանձնահատուկ նշանակություն: Սկսած XX դարի քսանական թվականներից մինչև մեր օրերը՝ Մեղրիի տարածաշրջանում տարբեր գործոնների ազդեցությամբ ձևավորված բնակավայրերի մոտ 50 տոկոսը որոշակի ժամանակահատվածում այս կամ այն պատճառով համալրել է լքված բնակավայրերի շարքը: Հիմնական պատճառները մի քանիսն են՝ 1. գյուղերի խոշորացումը խորհրդային տարիներին, 2. լեռնահանքային արդյունաբերության բուռն զարգացումը, 3. կուլտուր-կենցաղային վատ պայմանները, մշակութային ակտիվ կյանքի բացակայությունը, 4. մասամբ բնական աղետները (երկրաշարժեր, սողանքներ, սելավներ, էրոզիոն պրոցեսներ), 5. կենսաբազմազանության խախտումը, անտառային տարածքների կրճատումը, հողերի դեգրադացումը, 6. գյուղատնտեսական աշխատանքների ոչ ճիշտ կազմակերպումը, արոտավայրերի գերարածեցումը, ոռոգման նորմերի խախտումը, 7. շրջակա միջավայրի էկոլոգիան, ճառագայթման բարձր ֆոնը: Այդ լքված բնակավայրերն են՝ Բուղաքար, Վանք, Կալեր, Մալև, Արևիք, Ափկեզ, Մուլք, Ամրաքար, Թաղամիր, Թեյ, Թոս, Մնաշու, Փուշկագ, Էրնաձոր, Մարզկիթ և Թեղուտ: Ներկայումս գոյություն ունեցող բնակավայրերը 15-ն են՝ երկու քաղաք (Ագարակ և Մեղրի) և 13 գյուղ (Ալվանք, Գուդեմնիս, Լեհվազ, Լիճք, Կարճևան,

Կուրիս, Նոնաձոր, Շվանիձոր, Վահրավար, Տաշտուն, Վարդանիձոր, Թխկուտ, Այգեձոր): Մեր օրերում այս բնակավայրերի կարևորությունն ավելի է ընդգծվում՝ պայմանավորված Մեղրիի տարածաշրջանի նկատմամբ առկա աշխարհաքաղաքական համակ ուշադրությամբ, հյուսիս-հարավ և արևմուտք-արևելք ճանապարհային խաչմերուկում գտնվելու հանգամանքով:

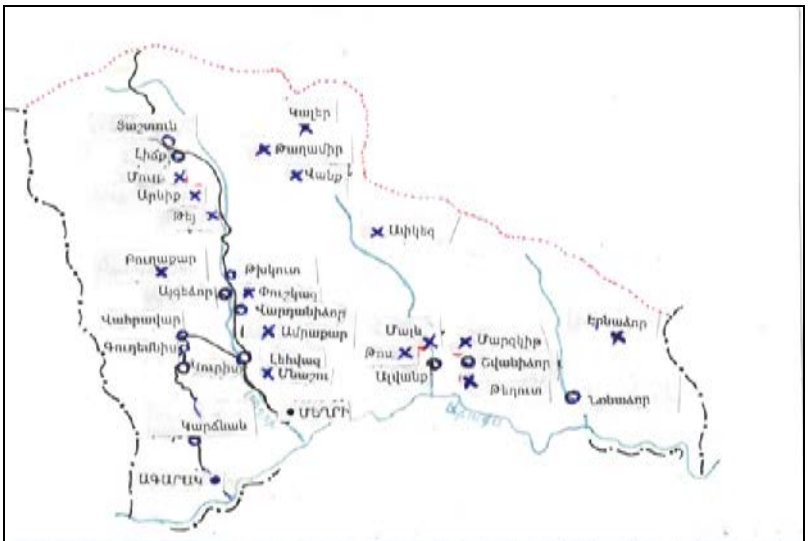
Abstract – The issues of settlement distribution and population dynamics in the Meghri region have both socio-economic and geopolitical significance. Beginning in the twenties of the twentieth century and to this day, about 50% of the settlements that have formed in the Meghri region, due to various factors, were replenished by a series of abandoned settlements. There are several main reasons: 1. the enlargement of villages during the Soviet years, 2. the rapid development of the mining industry, 3. poor cultural and living conditions, the absence of an active cultural life, 4. partially natural disasters (earthquakes, landslides, mudslides, erosion processes), 5. depletion of biodiversity, reduction of forest areas, land degradation, 6. improper organization of agricultural work, overgrazing of pastures, violation of irrigation norms, 7. environmental ecology, high radiation background. These abandoned settlements are Bughakar, Vank, Kaler, Malev, Aryevik, Apkez, Mulk, Amrakar, Taghamir, Tey, Tos, Mnashu, Pushkag, Ernadzor, Marzkit and Teghut. Currently there are 15 settlements: two cities (Agarak and Meghri) and 13 villages (Alvank, Gudemnis, Legvaz, Lichk, Kartchevan, Kuris, Nrnadzor, Shvanidzor, Vahravar, Tashtun, Vardanidzor, Tkhkut, Aygedzor). The importance of these settlements is now further emphasized by the current geopolitical focus on the Meghri region, conditioned by its ancient location at the crossroads of north-south and west-east roads.

Аннотация – Вопросы расселения и динамика населений в Мегринском регионе имеют как социально-экономическое, так и геополитическое значение. Начиная с двадцатых годов XX века и по сей день около 50% населенных пунктов в этом регионе, в силу различных факторов, пополнили ряды заброшенных поселений. Есть несколько основных причин: 1. укрупнение сел в советские годы, 2. бурное развитие горнодобывающей промышленности, 3. плохие культурно-бытовые условия, отсутствие активной культурной жизни, 4. частично – стихийные бедствия (землетрясения, оползни, сели, эрозионные процессы), 5. нарушение биоразнообразия, сокращение лесных площадей, деградация почв, 6. неправильная организация сельскохозяйственных работ, перевыпас пастбищ, нарушение норм орошения, 7. экология окружающей среды, высокий радиационный фон. К этим заброшенным поселениям относятся: Бугакар, Ванк, Калер, Малев, Аревик, Апкез, Мульк, Амракар, Тагамир, Тей, Тос, Мнашу, Пушкаг, Эрнадзор, Марзкит и Техут. В настоящее время насчитывается 15 населенных пунктов: два города (Агарак и Мегри) и 13 сел (Алванк, Гудемнис, Легваз, Личк, Карчеван, Курис, Нрнадзор, Шванидзор, Вахравар, Таштун, Варданидзор, Тхкут, Айгедзор). На сегодняшний день важность этих поселений особо подчеркивается в связи с нынешним геополитическим вниманием к Мегринскому региону, его расположением на перекрестке дорог север-юг и запад-восток.

Հիմնաբառեր – Մեղրի, տարածաշրջան, բնակավայրեր, շարժընթաց, գոտիավորում:
Keywords – Meghri, region, settlements, dynamics, zoning.
Ключевые слова – Мегри, регион, поселения, динамика, зонирование.

Ներածություն

Մեղրիի տարածաշրջանի լքված և գործող բնակավայրերը տեղաբաշխված են հիմնականում Մեղրի և Արաքս գետերի հովիտներում՝ ցածրադիր հատվածներից տարածվելով լեռնալանջերն ի վեր: Դրանք ունեն բաշխվածության հետևյալ պատկերը (տե՛ս քարտեզը):

Նկար 1. Մեղրիի տարածաշրջանի լքված և գործող բնակավայրերի քարտեզ

x – լքված բնակավայրեր, o – գործող բնակավայրեր

Մեղրիի տարածաշրջանում, որն ինքնատիպ է իր կլիմայական պայմաններով, ռելիեֆի բազմազանությամբ, հիպսոմետրիկ նիշերի մեծ տարբերությամբ, լանդշաֆտների վերընթաց գոտիականությամբ, բնակավայրերը կառուցվել են 600-ից մինչև 2000 մ բացարձակ բարձրությունների վրա՝ հաշվի առնելով գետերի և աղբյուրների հարևանությունը, իշխող քամիների ուղղությունը, ինչպես նաև տեղանքի պաշտպանական հնարավորությունները: Մեղրիի տարածաշրջանի բնակավայրերի տեղաբաշխման և բնակչության շարժընթացի հիմնահարցերի վերլուծությամբ պարզ է դառնում, որ տարածքների համաչափ զարգացման խնդիրները լուծելիս հարկ է առանձնակի ուշադրություն դարձնել ռազմավարական մեծ նշանակությամբ օժտված, 664 կմ^2 տարածքով այս հարավային լեռնակողզու բնակչության սոցիալ-տնտեսական խնդիրներին, բնակավայրերի կառուցապատման և ամրացման, լքված բնակավայրերի վերականգնման ծրագրերի իրականացմանը: ՀՀ գյուղական բնակավայրերն ու բնակչությունը, այդ թվում և Մեղրիի տարածաշրջանի, ձևավորվել են պատմական և քաղաքական որոշակի իրադարձությունների հետևանքով՝ կրելով ժամանակի կնիքը, որը նշում են նաև որոշ հեղինակներ (Ավետիսյան 1987, 19; Պոտոսյան 2017, 110):

Դիտարկումներ և վերլուծություն

Դիտարկելով լքված բնակավայրերի պատկերը՝ պարզ է դառնում, որ դրանց բնակիչները տեղափոխվել են հիմնականում Ագարակ արդյունաբերական կենտրոն կամ Մեղրի քաղաք, մասամբ էլ՝ հարևան առավել բարեկեցիկ գյուղեր: Ազդել են ինչպես աշխարհագրական և սոցիալ-տնտեսական, այնպես էլ մարդածին գործոնները (տե՛ս աղյուսակ N 1) (Ավագյան 2001, 82, Հակոբյան 1991, 784):

Լքված բնակավայրերի վիճակը հուշում է, որ այսօր անհրաժեշտ է խթանել հատկապես սահմանամերձ գյուղական բնակչության աճը՝ կիրառելով արտոնությունների լայն համակարգ՝ փոքր բիզնեսի, կրթության, բժշկության, մշակույթի, զբոսաշրջության և ռազմական գործի ոլորտներում:

Այսօր գործող բնակավայրերը ևս ունեն հիմնախնդիրներ՝ պայմանավորված տարբեր գործոններով:

Դրանք մշտական աշխատատեղերի բացակայությունն են գյուղական համայնքներում, մշակութային ակտիվության պակասը, կապի ժամանակակից միջոցների ոչ լրիվ հասանելիությունը, գյուղատնտեսական հումքի մշակման հնարավորությունների թերի լինելը: Հարյուրամյակի վերջին 50 տարիները բերեցին նրան, որ լեռնահանքային արդյունաբերության զարգացման հետ փոփոխվեց նաև բնակչության կառուցվածքը: Տարեցտարի ավելացավ քաղաքային բնակչության թիվը: Ներկայումս տարածաշրջանի 10,5 հազ. մարդուց մոտ 8,6 հազ.-ը բնակվում է Ագարակ և Մեղրի քաղաքներում: Ուրբանիզացման մակարդակը բավական բարձր է: Տարբեր հեղինակների, տեղեկատուների, վիճակագրական տվյալների և բառարանների տվյալներով մեր կազմած աղյուսակը որոշ պատկերացում է տալիս վերջին հիսուն տարիներին Մեղրիի տարածաշրջանում բնակչության շարժընթացի փոփոխությունների վերաբերյալ (տե՛ս աղյուսակ N 2) (Պոտոսյան 2022, 157, Ալեքսանյան 2022, 55, Պոտոսյան 2017, 457–458, Ավագյան 2001, 82):

Ինչպես երևում է աղյուսակից, մեր օրերում էլ Մեղրիի տարածաշրջանի Այգեձոր գյուղն աստիճանաբար լքվել է, որի պատճառը ոսկու արդյունահանման գործարանի աշխատանքի դադարեցումն էր: Բնակչության քանակի հետ կապված խնդիրներ ունեն Կուրիս, Գուդեմնիս, Վահրավար և Թխկուտ բնակավայրերը:

Այսօրվա բնակավայրերը կարելի է խմբավորել ըստ ծովի մակարդակից ունեցած բարձրությունների՝ առանձնացնելով մերձարաքսյան հովտային գոտին (I), միջին գոտին (II) և բարձրլեռնային հատվածը (III): Գյուղերի գտնվելու վայրերը և բնույթը կարևոր դեր են խաղում դրանց մասնագիտացման ուղղությունները, սոցիալ-տնտեսաաշխարհագրական և տրանսպորտային հաղորդակցության հնարավորությունները ճիշտ կազմակերպելու հարցում (տե՛ս աղյուսակ N 3) (Ավագյան 2001, 82):

Աղյուսակ N 1

Մեղրիի տարածաշրջանի լքված բնակավայրերի բնակչության շարժընթացը և լքման պատճառները

Լքված բնակավայրերի բարձրությունը (մ)	1926թ	1939թ	1959թ	լքման պատճառը
Ափկեզ - 1650 մ	255	209	141	գյուղերի խոշորացում, լեռնահանքային արդյունաբերություն, էրոզիոն պրոցեսներ
Ամրաքար - 1100 մ	48	68	19	գյուղերի խոշորացում, լեռնահանքային արդյունաբերություն, սելավներ
Արևիք - 1500 մ	135	-	139	գյուղերի խոշորացում, լեռնահանքային արդյունաբերություն, սելավներ
Բուղաքար - 1580 մ	30	30	լքվել է 1940-ական թթ.	լեռնահանքային արդյունաբերություն, անտառների կրճատում, սելավներ
Էրնածոր - 1850 մ	221	174	32	կուլտուր-կենցաղային վատ պայմաններ, լեռնահանքային արդյունաբերություն
Վանք - 1800 մ	392	54	186	գյուղերի խոշորացում, անտառների կրճատում, արոտավայրերի գերարածեցում
Մուլք - 1700 մ	101	77	լքվել է 1940-ական թթ.	լեռնահանքային արդյունաբերություն, սելավներ
Մալև - 890 մ	-	-	լքվել է 1950-ական թթ.	սելավներ, էրոզիա, անտառների կրճատում
Կալեր - 2000 մ	-	275	185	գյուղերի խոշորացում, արոտավայրերի գերարածեցում
Թաղամիր -1890 մ	-	75	լքվել է 1940-ական թթ.	սելավներ, լեռնահանքային արդյունաբերություն,
Թեյ - 1480 մ	-	80	լքվել է 1940-ական թթ.	հողերի դեգրադացիա, սելավներ, լեռնահանքային արդյունաբերություն
Թոս - 850 մ	-	լքվել է 1930-ական թթ.	տեղափոխվել է Շվանիձոր գյուղ	գյուղերի խոշորացում
Մնաշու – 900 մ	-	լքվել է 1930-ական թթ.	տեղափոխվել է Լեհվազ գյուղ	գյուղերի խոշորացում
Փուշկագ - 1665 մ	-	այժմյան Այգեձորն է, որը ևս լքվել է	-	գյուղերի խոշորացում
Մարզկիթ - -	29	լքվել է 1930-ական թթ.	-	տեղափոխվել է Շվանիձոր գյուղ
Թեղուտ - 554 մ	-	193	լքվել է 1940-ական թթ.	տեղափոխվել է Շվանիձոր գյուղ

Աղյուսակ N 2

Մեղրիի տարածաշրջանի բնակչության շարժը՝ ըստ բնակավայրերի

Բնակավայրեր	Բնակչության թիվը			
	1968	1988	1999	2020
1. Մեղրի	4037	4900	5600	4487
2. Ագարակ	2786	4800	5100	4122
3. Ալվանք	843	555	376	255
4. Գուդեմնիս	233	52	98	35
5. Լեհվազ	932	845	604	556
6. Լիճք	532	388	205	117
7. Կարճևան	525	374	373	218
8. Կուրիս	296	137	113	34
9. Նռնաձոր	1197	1158	118	128
10. Շվանիձոր	763	544	370	241
11. Վահրավար	210	78	70	30
12. Տաշտուն	375	254	190	103
13. Վարդանիձոր	522	357	201	156
14. Թխկուտ	222	85	70	53
15. Այգեձոր	-	29	15	0
Ընդամենը՝	13473	14556	13502	10535

Աղյուսակ N 3

Մեղրիի տարածաշրջանի բնակավայրերի խմբավորումը

Բնակավայրեր	Ըստ գոտիների	Բարձրությունը ծովի մակարդակից, մ	Բնակավայրերի բաշխման բնույթը
1. Մեղրի	I	620	սահմանամերձ
2. Ագարակ	I	660	սահմանամերձ
3. Ալվանք	I	670	սահմանամերձ
4. Գուդեմնիս	II	1400	սահմանամերձ
5. Լեհվազ	I	900	սահմանամերձ
6. Լիճք	III	1780	լեռնային սահմանամերձ
7. Կարճևան	I	920	սահմանամերձ
8. Կուրիս	II	1365	սահմանամերձ
9. Նռնաձոր	I	650	սահմանամերձ
10. Շվանիձոր	I	640	սահմանամերձ
11. Վահրավար	II	1380	սահմանամերձ
12. Տաշտուն	III	1950	լեռնային սահմանամերձ
13. Վարդանիձոր	II	1050	սահմանամերձ
14. Թխկուտ	II	1200	սահմանամերձ
15. Այգեձոր	II	1665	սահմանամերձ

Եզրակացություններ

Ուսումնասիրության և տվյալների վերլուծության շնորհիվ հանգել ենք մի շարք եզրակացությունների և կատարել առաջարկություններ.

1. Մեղրիի տարածաշրջանում բնակավայրերի լքման բազմաթիվ պատճառների մեջ առաջնային են եղել երկուսը՝ գյուղերի խոշորացումը խորհրդային տարիներին և լեռնահանքային արդյունաբերության բուռն զարգացումը, որը բնակչության արտահոսք առաջացրեց գյուղերից դեպի պղնձամոլիբդենային

կենտրոն Ագարակ և գյուղատնտեսական հումքի մշակման կենտրոն Մեղրի: Այսօր էլ այդ միտումը տարբեր դրսևորումներով առկա է:

2. Ըստ հիպսոմետրիկ նիշերի՝ Մեղրիի տարածաշրջանում առավելապես լքվել են այն գյուղերը, որոնք ընկած են 1000–2000 մ բացարձակ բարձրությունների վրա: Ըստ լանդշաֆտի առանձնահատկությունների՝ դրանք լեռնաանտառային գոտու բնակավայրերն են, որոնց լքման պատճառ են դարձել անտառների հատումը, կենսաբազմազանության աղքատացումը, շրջակա միջավայրի խաթարումը և աղտոտումը լեռնահանքային արդյունաբերության թափոններով:

3. Կարևոր է գյուղատնտեսական շրջանացումից դուրս մնացած և տարբեր պատճառներով չմշակվող վարելահողերի և այլ հողատեսքերի օգտագործումը արտադրության մեջ՝ կիրառելով մելիորատիվ միջոցներ: Ինչպես նաև անհրաժեշտ են խելացի մսաբրդատու անասնապահության կազմակերպումը և ֆինանսավորումը:

4. Նկատելի է, որ լքված և գործող բնակավայրերի մեծամասնությունն ընկած է Մեղրի գետի և նրա վտակների ափերին՝ գործող ճանապարհների հարևանությամբ:

5. Անհրաժեշտ է վերականգնել Մեղրիի տարածաշրջանի կլիմայական պայմանները բավարարող բամբակենու մշակությունը՝ գյուղերում լրացուցիչ աշխատատեղեր ստեղծելու հեռանկարով: Ժամանակին Մեղրիի երկարաթել բամբակը և բոժոժը մեծ արժեք ու պահանջարկ են ունեցել Ռուսաստանի և Իրանի շուկաներում:

6. Անհրաժեշտ է զարգացնել նաև հայկական գյուղին բնորոշ ավանդական զբաղմունքների ոլորտը՝ փորձելով օգտվել այդ անտեսված պաշարների արդյունքներից: Այդ ոլորտի մեջ մտնում են երկրագործությունը, անասնապահությունը, որսորդությունը, այգեգործությունը, շերամապահությունը, մեղվաբուծությունը, հավաբուծությունը, տնայնագործությունը, գուլպայագործությունը, գորգագործությունը, ջուլհակությունը, կաշեգործությունը, փայտագործությունը, ոսկերչությունը, բրդի մշակումը, կաթնատնտեսությունը, որոնցով Մեղրիի տարածաշրջանը կարող է խթանել այս տիպի գործարարությունը՝ գյուղերին տալով զարգացման հնարավորություններ:

7. Լքված բնակավայրերի գոնե մի մասի վերականգնումը, գործող բնակավայրերի շենացումը Մեղրիի տարածաշրջանում կարելի է իրականացնել լեռնահանքային արդյունաբերության շնորհիվ առաջացած հսկայական գումարների ներդրման միջոցով՝ նպաստելով գյուղերում արտադրական և սոցիալական ենթակառուցվածքների ձևավորմանը, վերականգնմանը և զարգացմանը: Հարցը պահանջում է պետական լուրջ մոտեցում, համակարգված ծրագրերի իրականացում, քանզի Մեղրիի տարածաշրջանն այսօր, ավելի քան երբևէ, կարևորվում է պետության և պետականության ամրապնդման ու հարատևության առումով: Եվ նրա բնակավայրերի զարգացմանը նպաստելը խիստ արդիական խնդիր է:

Շնորհակալական

Այս հոդվածը գրելու ընթացքում տրամադրած օգտակար տեղեկությունների և խորհուրդների համար շնորհակալություն ենք հայտնում ԵՊՀ դոցենտ,

աշխ. գիտ. թեկնածու Ակսել Հարությունի Պոտոսյանին, իսկ տեխնիկական աջակցության համար՝ ԵՊՀ ավագ լաբորանտ Անի Հարությունի Ալանյանին:

Գրականություն/References/Литература

1. Ալեքսանյան Կ.Բ. 2022, Բնակավայրերի տեղաբաշխման և բնակչության շարժընթացի աշխարհագրական հիմնահարցերը Մեղրիի տարածաշրջանում, ՀՊՄՀ գիտական տեղեկագիր (բնական գիտություններ), N 1/42, 50–57:
   Aleksanyan K.B. 2022, Geographical Issues of Settlement Distribution and Population Movement in the Meghri Region, ASPU Scientific Bulletin (Natural Sciences), N 1/42, 50–57 (in Armenian).
2. Ավետիսյան Խ.Ա. 1987, ՀԽՍՀ բնակչության և բնակավայրերի աշխարհագրություն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ.:
   Avetisyan Kh.A. 1987, Geography of the Population and Settlements of the Armenian SSR, Yerevan, Publishing House of NAS RA (in Armenian).
3. Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ. 1986-2001, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (հ. 1–5), Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
   Hakobyan T.Kh., Melik-Bakhshyan St., Barseghyan H. 1986–2001, Dictionary of Toponyms of Armenia and Adjacent Regions (vol. 1–5), Yerevan, YSU Press (in Armenian).
4. Հայկական ՍՍՀ բնակավայրերի տեղեկատու 1968, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 232–238:
   Directory of Settlements of the Armenian SSR 1968, Yerevan, Publishing House of NAS RA, 232–238 (in Armenian).
5. ՀՀ բնակավայրերի ատլաս (խմբ.՝ Գ. Ավագյանի) 2001, Երևան, ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության հրատ.:
   Atlas of Settlements of the Republic of Armenia (ed. G. Avagyan) 2001, Yerevan, Publishing House of the Ministry of Agriculture RA (in Armenian).
6. ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով (վիճակագրական ժողովածու) 2020, Երևան:
   Regions of RA and Yerevan City in Numbers (Statistical Collection) 2020, Yerevan (in Armenian).
7. Պոտոսյան Ա.Հ. 2017, ՀՀ գյուղական բնակչությունը և բնակավայրերը, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
   Potosyan A.H. 2017, The Rural Population and Settlements of the Republic of Armenia, Yerevan, YSU Press (in Armenian).
8. Պոտոսյան Ա.Հ. 2022, ՀՀ տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
   Potosyan A.H. 2022, Economic and Social Geography of the Republic of Armenia, Yerevan, YSU Press (in Armenian).

THE ON-SCREEN IMAGE OF RADIO IN SOVIET NEWSRIPES OF THE 1920–1930-S

ՌԱԴԻՈՅԻ ԷԿՐԱՆԱՅԻՆ ՊԱՏԿԵՐԸ 1920–1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԿԻՆՈԽՐՈՆԻԿԱՅՈՒՄ

ЭКРАННЫЙ ОБРАЗ РАДИО В СОВЕТСКОЙ КИНОХРОНИКЕ 1920–1930-Х ГГ.

Olga Tikhonova
Օլգա Տիխոնովա
Ольга Тихонова

Московский государственный университет, Российская Федерация
Մոսկվայի պետական համալսարան, Ռուսաստանի Դաշնություն
Moscow State University, Russian Federation

referent@smi.msu.ru

Received: 10.06.2025; Revised: 10.07.2025; Accepted: 12.08.2025
Ներկայացվել է՝ 10.06.2025; գրախոսվել է՝ 10.07.2025; ընդունվել է՝ 12.08.2025
Представлено: 10.06.2025; рецензировано: 10.07.2025; принято: 12.08.2025

© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.2-207

Abstract – The article presents a scientific attempt to identify and analyze the features of coverage of the radio broadcasting topic (the active process of radiofication in the Soviet Union, the widespread movement of radio amateurs, private and collective listening to the radio by the country's population, the production of expensive radio equipment, visual and audiovisual demonstration of advanced achievements of science and technology, etc.) in the works of Soviet documentary cinema during 1920–1930-s. That is, the object of the undertaken study is radio and film journalism in general, the subject of the study is the features of the representation of radio on the documentary screen. The image of radio created on the documentary cinema screen is studied according to certain parameters (subject matter, key characters, etc.). The author also turns to the modern pue-studied concept of "remediation". The concept of remediation appeared in the digital age to study "new media". Theoretical understanding of the application of this concept in the perspective of retrospect becomes a certain methodological basis for studying the process of formation of domestic mass media in the period when radio and cinema were new communication media. This allows us to interpret the screen image of radio in Soviet newsreels of the 1920s and 1930s. Thus, the article presents the intermediate results of both a theoretical understanding of the concept of remediation based on the systematization of data from various scientific sources, and a quantitative analysis of archival materials of domestic newsreels, film essays and films.

Ամփոփում – Հոդվածում փորձ է արվում բացահայտելու և վերլուծելու ռադիոհեռարձակման թեմայի լուսաբանման առանձնահատկությունները (ռադիոֆիկացման ակտիվ գործընթաց Խորհրդային Միությունում, ռադիոսիրողների լայնածավալ շարժում, երկրի բնակչության՝ մասնավոր և կոլեկտիվ ռադիոունկնդրում, թանկարժեք ռադիոսարքավորումների արտադրություն, գիտության և տեխնիկայի առաջադեմ նվաճումների տեսողական և տեսալսողական ցուցադրություններ և այլն) 1920–1930 թթ. ժամանակաշրջանի խորհրդային կինովավերագրության ստեղծագործություններում: Այսինքն՝ մեր հետազոտության առարկան են ռադիո- և կինոժուռնալիստիկան ամբողջությամբ, նաև ռադիոներկայացուցչության առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը: Հետազոտվում է վավերագրական կինոէկրանին ստեղծված ռադիոպատկերը՝ ելնելով որոշակի պարամետրերից (թեմատիկա, կարևոր հերոսներ և այլն): Հեղինակը անդրադառնում է նաև քիչ ուսումնասիրված «ռեմեդիացիա» հասկացությանը: Ռեմեդիացիայի հայեցակետն ի հայտ եկավ «նոր մեդիաների» ուսումնասիրության թվային դարաշրջանում: Տվյալ հայեցակարգի կիրառության տեսական իմաստավորումը հետադարձ ռակուրսով դառնում է հայրենական զանգվածային տեղեկատվության միջոցների մեթոդաբանական հիմքը այն ժամանակահատվածում, երբ ռադիոն և կինոն նոր հաղորդակցական մեդիա էին: Դա թույլ է տալիս մեկնաբանել 1920–1930-ական թթ. խորհրդային կինոխրոնիկայի էկրանային պատկերը: Այսպիսով, հոդվածում միջակա արդյունքները ներկայացվում են ինչպես *ռեմեդիացիա* հասկացության իմաստավորման տարբեր գիտական աղբյուրների տվյալների համակարգման, այնպես էլ հայրենական կինոհանդեսների, կինոակնարկների, կինոֆիլմերի քանակական վերլուծության հիման վրա:

Аннотация – Статья являет собой попытку выявить и проанализировать особенности освещения темы радиовещания (активного процесса радиофикации в Советском Союзе, широко распространявшегося движения радиолюбителей, частного и коллективного прослушивания радио населением страны, производства дорогостоящей радиоаппаратуры, визуальной и аудиовизуальной демонстрации передовых достижений науки и техники и т.д.) в произведениях советской кинодокументалистики периода 1920–1930-х гг. То есть объектом предпринятого исследования являются радио- и киножурналистика в целом, предметом исследования – особенности репрезентации радио на документальном экране. Изучается создававшийся на документальном киноэкране образ радио согласно определенным параметрам (тематика, ключевые герои и т.д.). Автор обращается также к современному малоизученному понятию «ремедиация». Концепция ремедиации появилась в цифровую эпоху для изучения «новых медиа». Теоретическое осмысление применения данной концепции в ракурсе ретроспективы становится некоей методологической основой изучения процесса становления отечественных средств массовой информации в период, когда радио и кино были новыми коммуникативными медиа. Это позволяет истолковать экранный образ радио в советской кинохронике 1920-1930-х гг. Таким образом, в статье представлены промежуточные результаты как теоретического осмысления понятия ремедиации на основе систематизации данных из различных научных источников, так и количественного анализа архивных материалов отечественных киножурналов, киноочерков и кинофильмов.

Keywords – newsreel, screen document, radio, radiofication, remediation.
Հիմնաբառեր – կինոխրոնիկա, էկրանային վավերագիր, ռադիո, ռադիոֆիկացիա, ռեմեդիացիա:
Ключевые слова – кинохроника, экранный документ, радио, радиофикация, ремедиация.

Introduction

In the 1920s and 1930s, film recording of the social-class, intercultural and technological modernization of the Soviet Union was focused on confirming the chosen political course and socialist ideology, the advantages of progress in education, industry, economics and technology. In the "Directives on Cinematography" of January 17, 1922, V.I. Lenin emphasized that it was necessary "to pay special attention to the organization of cinemas in villages and in the East, where they are new and where our propaganda will therefore be especially successful", moreover, he introduces the "Leninist proportion" (Lenin 1970, 361), which determines the presence of ideological and patriotic episodes in each film show along with advertising.

The term "screen document", introduced by the famous film scholar and screenwriter S.V. Drobashenko, denoted a wide layer of screen culture, which includes newsreels and documentaries, united by one authorial idea – the desire to present in the frame a fact of meaningful reality, its true content, which distinguishes the documentary genre from all others. Documentary cinema includes a large-scale level of analysis and evaluation of facts, as well as the practical ability to realistically reflect them with the help of screen images. A documentary film fragment, limited by the frame, is a subjective model of the world, working according to the system "reality – author – screen image – viewer perception" (Prozhiko 2004, 43). There are many approaches to defining a "genre" in general. Doctor of Art Criticism G.S. Prozhiko believes that "a genre is a convention, an agreement on the meaning and coordination of signals, a commonality of structural and compositional features", and the main characteristics for defining a genre are "the nature of the object (what/who are we filming?); the specific purpose of the genre (what are we telling?); the degree/scale of conclusions/measure of typification, systematization; the nature of stylistic means (how do we show?); the way of perception on the part of the viewer (what rules do we play by?)" (Prozhiko 2004, 288). In addition, American film critic and theorist of documentary film Bill Nichols argues that genre is "a consequence of the historical development of cinema and the subjective attitude to the problem of the author himself (De"likamova 2019, 103). The film director adheres to an individual system of analysis of the reality around him, on which the genre of the film directly depends. The nature of newsreel documentary cinema is determined by the ideological agenda of Soviet newspapers and magazines, its defining feature is the display of the real practice of socialist and communist construction, which was associated with the technical progress of the early 20th century and the power of persuasion produced on illiterate viewers by the visualization of images. The fact that came to life on the screen took place in a single time and space for the viewer, which emphasized its visual authenticity, recreated thanks to the elements of cinema art: the technique of antithesis, changing shooting angles, editing, the semantic content of phrases, the relationship between light and shadow, staging and archetypal plots. Dziga Vertov, an outstanding Soviet film director and one of the founders of

documentary filmmaking in the country, noted the recording of documents of the socialist offensive of the five-year plan and the monopoly of newsreels in persuasion as the only way to develop social cinematography: "instead of surrogates of life (theatrical performance, film drama, etc.) we introduce into the consciousness of workers carefully selected, recorded and organized facts (large and small) both from the lives of the workers themselves and from the lives of their class enemies" (Vertov 1966, 82). D. Vertov contrasted documentary, film reality recorded in the moment with traditional cinema, based on the adaptation of literary devices to the screen – he showed ordinary people busy with their daily affairs, and not actors working in the scenery. In the 1920–1930s. Russian cinema satisfied the mass audience's need for spiritual enrichment and the search for socio-political guidelines, while possessing a modest arsenal of visual and figurative forms. According to Doctor of Historical Sciences T.M. Goryaeva, "the substitution of moral foundations in understanding the essence of professional ethics of journalists with the principles of "party spirit of the press and literature" determined the functions and character of Soviet mass media" (Goryaeva 2000, 9), that is, the government's attention was primarily focused on the activities and content of the media of that period, because it was thanks to the actively implemented radio broadcasting and cinematography system on the territory of the USSR that the idealistic image of socialism being built, the industrialization of the 1930s, outstanding workers of collective farms and industrial enterprises, role models that every resident of the country had to follow, was formed.

One of the main themes of the screen newsreels of that time was the process of radioification of the country. The cinematic image of radio during the NEP and industrialization is interesting both from the point of view of the modern viewer and from the point of view of a contemporary of the events under consideration, in whose minds the image of radio was formed under the influence of propaganda and special techniques of documentary filmmaking.

Remediation as a renovation of media in the 1920s–1930s

Defining the essence of the modern concept of remediation allows us to correctly interpret any image created within the framework of a particular media structure, which includes both radio and cinema. Remediation is a "re-mediation" in the reflection of reality, in which one medium (from the Latin medium; "middle", "intermediary") is rethought or transformed in another, that is, translation from the language of one media to the language of another (the transition from "old" media to "new") (Bolter, Grusin 2000, 119). According to Jacques Derrida, an expert in modern philosophy, remediation strives for mimesis – the production in the perceiving consciousness of a sense of recognition of any similarity between the object being studied and its previous version, if any: "what was created ‘not by hand’ (for example, by nature itself) can be remediated in such a way that it is impossible to detect the difference" (Zagidullina 2020, 31). An important feature of mimesis is the

doubling of the world through imitation (imitation of a genuine phenomenon). Remediation can also be considered the initial stage of development of any "new" media, which is essentially a descendant of previous types, which has absorbed their basic characteristics. In their book Remediation, theorists Jay David Bolter and Richard Grusin note that the work of the media is built on two opposite, yet complementary actions: the dissolution of the medium itself in the effect produced (immediacy, directness in the literal sense of the word – the disappearance of the means of communication), on the one hand, and oversaturation with media (hypermediacy), the obviousness of that very artificiality and at the same time skill – on the other (Bolter, Grusin 2000, 145).

By the process of remediation in the USSR of the 1920s we can understand the transition from print journalism to audio and then audiovisual, in which the written word is replaced by the spoken word, and the immersion of listeners and viewers in the emotional experience of a story heard on the radio or an image seen on the screen becomes the determining factor in the successful impact on their minds. As Professor L.Yu. notes, Malkova, "The chronicle film image, even in silent form, was not without interpretation – the functions of the future television commentator were, as it were, distributed between the newspaper, radio and the viewers themselves. And this living interpretation was a significant fact of public life, anticipated its transfer to the screen, required its own screen reflection" (Malkova 2001, 73). The emerging mass media – radio and documentary cinema, and, in fact, modernized thanks to scientific and technical progress at the beginning of the 20th century, varieties of the updated structure of the press, create an innovative model of the image, which the consumer is able to read with the help of such senses as hearing and sight. This fundamentally expands the possibilities of the authors of radio broadcasts and films to program the population for any agenda, being confident that it will perceive it as the creators need. In many ways, this occurs due to the emergence of psychoemotional and sensory aspects formed in optimized technical conditions.

Radio in the thematic series of screen works

Each screen work is created and exists in a certain genre (Prozhiko 2004, 288), we will highlight the predominant ones: a film – photographic images arranged in a certain sequence and shot at a certain frequency on film (until the end of the 1930s, black and white, since cinema was "silent") using a movie camera, and intended for projection (with the same frequency) onto a screen; a newsreel – a short film containing individual episodes, scenes reflecting current life (Evgenyeva 1999, 49) and a film essay – a genre of television journalism created on the basis of a literary script, which is based on real events and facts (shooting materials on negative film, parallel audio recording, editing and synchronization of the sound image).

Surviving video materials from the period of the 1920–1930s. allow us to highlight several of the most common scenes related to the main topic – the radioifica-

tion of the USSR during the New Economic Policy (NEP) and industrialization of the 1930s: collective listening to the radio, the creation of radio stations and antennas, tuning and designing radio receivers, radio communication sessions, the process of radio recording, the sale of radio equipment, detailed shots of loudspeakers.

The main characters of the video materials are peasants, workers of collective farms, factories and plants, miners, pioneers, mechanics, radio operators, sellers and technicians – the proletariat and the peasantry. Typical locations include industrial enterprises, collective farms, villages, metropolitan areas, rural areas and regions, mines, shops, libraries, cinemas, a hippodrome, and workrooms. Visual accents in the film materials are placed in such a way as to demonstrate symbols of radiofication, electrification and industrialization of the country: radio stations, antennas, wires, printing presses, loudspeakers, tractors, buses, machines in production, a film projector, trains, light bulbs, radio receivers, sports horizontal bars, etc. Thus, in the film essay "Tiksi Bay" (1937) (Khakhanova 1937), a fragment is dedicated to the polar radio station and its workers, in particular the radio operator Vasya Kolobrodov, who, thanks to his work at the radio station, remained for the third "wintering" in the Arctic, the "winterers" do not feel isolated thanks to the work of the radio station: "the radio station connects them with the whole world – broadcasts the voiceover (4:13-5:28). When watching the film "Three Heroines" (1938), the viewer can observe the process of radio communication: the crew of the Rodina aircraft communicate with their relatives on the radio. The issue of "Cooperative Magazine No. 12" (1930) in the second episode demonstrates radio installation in the village of Krasnoye in the Kostroma region: they equip a broadcasting unit, install a loudspeaker, while collective farmers listen to the radio at home, and radio receivers are sold in the rural cooperative. Scenes of collective and family listening to radio broadcasts in a collective farm, village, or aul are present in such screen works as "On the Leninist Path" (2 parts, 1929) (Kopalin, 1929), "For the Socialist Village No. 6/24" (1931) (Zhuravlev, 1931), "Sovkinozhurnal" (fragments 1920–1929) (Sovkinozhurnal, 1920-1929), etc. The sincere involvement of the population in the process of radiofication relates to one of the main themes of stories about the formation of such a type of mass media as radio. Episodes of the construction of radio stations and antennas, adjustment of radio equipment, installation of loudspeakers, the work process of radio operators correspond to the theme of practical electrification and radiofication. Footage of people communicating with each other on the radio, and trading in radio-technical goods, is subordinated to the task of covering the processes of radio recording and the high demand of buyers for radio equipment. We will also note the topic of amateur radio as a hobby associated with the design and modification of radio and electronic devices.

Documentary films provide a visual representation of the media image of radio in cinematography at the dawn of its formation against the background of the covered process of radiofication in the territory of the Soviet Union in the 1920–1930s.

The creators of films (D. Vertov and others) adhered to communist ideology and the current political agenda, embodying the advanced achievements of science and technology in the film image of radio. Radio appeared in houses, apartments, on city streets, at factories and plants, on collective farms, and the power of the disembodied voice impressed poorly or completely uneducated peasants and proletarians, children. The positive perception of the new type of media by the population was influenced by the demonstration on the screen of close-ups of the enthusiastic and enchanted faces of radio station builders, radio operators, radio listeners (through headphones or loudspeakers). Episodes with private or collective listening to the radio attract attention: peasants gathered in villages in reading huts to listen to news, educational or entertainment radio broadcasts. Despite the high cost of equipment, people crowded into stores for scarce radio equipment so that the whole family could listen to the miracle of technical thought from the receiver. Radio station workers

Conclusions

The screen image of radio in newsreels of the 1920–1930s confirms that radio became a source of a certain way of thinking and behavior, a "supervisor" of all spheres of human activity in the state. The radio broadcasting system reunited families with each other, gathering all relatives around the table with a radio receiver, united workers' cooperatives, armies, cities and even countries thanks to the latest technical capabilities of that time to transmit audio information over hundreds of kilometers. Radio in the second decade of the 20th century can be characterized as the information "veins" of the USSR, thanks to which the state developed in the ideological, technical, socio-political and information context as a single organism.

Acknowledgement

The author expresses gratitude to Liliana Yurievna Malkova, Doctor of Art History, Professor at the Chair of Television and Radio Broadcasting at the Faculty of Journalism of Lomonosov Moscow State University, for her assistance in preparing the article.

References/Գրականություն/Литература

1. Ленин В.И. 1970, Директивы по киноделу, Полное собрание сочинений, 5-е изд., т. 44, Москва, изд. Политической литературы.
   Lenin V.I. 1970, Directives on Filmmaking, Complete Collected Works, 5th ed., vol. 44, Moscow, Publishing House of Political Literature (in Russian).
2. Прожико Г.С. 2004, Концепция реальности в экранном документе, Москва, Всероссийский государственный институт кинематографии.
   Prozhiko G.S. 2004, The Concept of Reality in the Screen Document, Moscow, All-Russian State Institute of Cinematography (in Russian).

3. Девликамова Э.А. 2019, Документальный фильм: концепция жанра, Культурная жизнь Юга России, N 2/73, 103–104
Devlikamova E.A. 2019, Documentary Film: The Concept of the Genre, Cultural Life of the South of Russia, N 2/73, 103–104 (in Russian).

4. Вертов Д. 1966, Статьи, дневники, замыслы, Москва, «Искусство».
Vertov D. 1966, Articles, Diaries, Ideas, Moscow, Iskusstvo (in Russian).

5. Горяева Т.М. 2000, Радио России, Политический контроль радиовещания в 1920-х – начале 1930-х годов. Документированная история, Москва, РОССПЭН, Фонд первого президента России Б.Н. Ельцина.
Goryaeva T.M. 2000, Radio of Russia. Political Control of Radio Broadcasting in the 1920s – early 1930s. Documented History, Москва, ROSSPEN, Foundation of the First President of Russia B.N. Yeltsin (in Russian).

6. Загидуллина М.В. 2020, Иммерсионная журналистика сквозь призму ремедиации, Челябинский гуманитарий, N 4/53, 30–34
Zagidullina M.V. 2020, Immersion Journalism through the Prism of Remediation, Chelyabinsk Humanitarian, N 4/53, 30–34 (in Russian).

7. Малькова Л.Ю. 2001, Современность как история. Реализация мифа в документальном кино, Москва, «Материк».
Malkova L.Yu. 2001, Modernity as History. Realization of Myth in Documentary Film, Moscow, Materik (in Russian).

8. Евгеньева А.П. (ред.) 1999, Словарь русского языка, в 4-х т., Ин-т лингвистич. Исследований РАН, Москва, Полиграфресурсы.
Evgenyeva A.P. (ed.) 1999, Dictionary of the Russian Language, in 4 volumes, Institute of Linguistic Studies of RAS, Moscow, Polygraphresursy (in Russian).

9. Хаханова Е. 1937, Бухта Тикси, Ютуб, https://www.youtube.com/watch?v=OLAhKRtry_4 (дата обращения: 19.03.2025).
Khakhanova E. 1937, Tiksi Bay, YouTube, https://www.youtube.com/watch?v=OLAhKRtry_4 (Accessed on: 19.03.2025) (in Russian).

10. Копалин И. 1929, На ленинском пути. Киноархив net-film, https://www.net-film.ru/film-96947/ (дата обращения: 19.03.2025).
Kopalin I. 1929, On Lenin's Path. Net-film Film Archive, https://www.net-film.ru/film-96947/ (Accessed on: 19.03.2025) (in Russian).

11. Журавлев В. 1931, Киножурнал За социалистическую деревню N 6/24, Киноархив net-film, https://www.net-film.ru/film-96871/ (дата обращения: 19.03.2025).
Zhuravlev V. 1931, Newsreel For the Socialist Village N 6/24, Net-film Film Archive, https://www.net-film.ru/film-96871/ (Accessed on: 19.03.2025) (in Russian).

12. Совкиножурнал (фрагменты), Развитие радиовещания в Москве (1920–1929), Киноархив net-film, https://www.net-film.ru/film-53716 (дата обращения: 19.03.2025).
Sovkinozhurnal (Fragments), Development of Radio Broadcasting in Moscow (1920–1929), Net-film Film Archive, https://www.net-film.ru/film-53716 (Accessed on: 19.03.2025) (in Russian).

13. Bolter J.D., Grusin R. 2000, Remediation. Cambridge, MIT Press.

«ԼՈՌԻ-ՓԱՄԲԱԿ» ԵՆԹԱԽՄԲԻ ԳՈՐԳԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ԱՐԵԱԼՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ON THE ORIGIN AND DISTRIBUTION AREALS OF THE "LORI–PAMBAK" CARPET SUBGROUP

О ПРОИСХОЖДЕНИИ КОВРОВ ПОДГРУППЫ «ЛОРИ-ПАМБАК» И АРЕАЛЕ ИХ РАСПРОСТРАНЕНИЯ

Աշխունջ Պողոսյան
Ashkhunj Poghosyan
Ашхундж Погосян

Սարդարապատի հերոսամարտի հուշահամալիր
Сардарапатский мемориальный комплекс
Memorial complex of Sardarapat battle

poghosyanashkhunj@ etnomuseum.am

Ներկայացվել է՝ 11.07.2024; գրախոսվել է՝ 07.07.2025; ընդունվել է՝ 12.08.2025
Received: 11.07.2024; Revised: 07.07.2025; Accepted: 12.08.2025
Представлено: 11.07.2024; рецензировано: 07.07.2025; принято: 12.08.2025

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.2-215

Ամփոփում – Հայկական գորգերի մեջ առանձնանում են «Լոռի-Փամբակ» տիպի գորգերը, որոնք բնորոշվում են ոճավորված ու խոշոր խաչազարդով, որը մենք տարբերակել ենք «Լոռի-Փամբակ խաչազարդ» անվանումով: Մեր հետազոտությունների ընթացքում բացահայտել ենք այդ հորինվածքի տարբերակներով բնորոշվող գորգերի ևս երկու տիպ, որոնք անվանել ենք «Լոռի» և «Փամբակ» անվանումներով: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը՝ մենք դրանք ներառել ենք մեկ՝ «Լոռի-Փամբակ» ենթախմբում: Դաշտային ազգագրական նյութերի, XIX–XX դդ. սկզբներին վերաբերող գրավոր և ավելի վաղ ժամանակաշրջանների պատկերային աղբյուրների պատմահամեմատական ուսումնասիրության շնորհիվ որոշակի պարզաբանումներ ենք իրականացրել դրանց ծագումնաբանության, տարածման արեալների, ինչպես նաև էթնիկական պատկանելության հետ կապված հարցադրումներում: Այդ ամենը նկատի ունենալով՝ անընդունելի և հիմնազուրկ ենք համարում այս ենթախմբի գորգերի գեղազարդման համակարգի հիմնական հորինվածքը՝ ոճավորված խաչազարդը, թուրքմենական գորգերին բնորոշ վարդակների հետ (գյոլ) համադրելը: Նման համեմատությունների հետևանքով Վաշինգտոնի գործվածքի թանգարանի փորձագետ Ռաուլ Չեբուլը խնդրո առարկա գորգերի գեղազարդման համակարգի հայտնվելը պատմական Հայաստանի հյուսիսարևելյան գորգագործական կենտրոններում (Լոռի, Տավուշ, Գարդման, Ջրաբերդ և այլն) բացատրում է սելջուկյան և դրան հաջորդած այլ քոչվոր ցեղերի ներթափանցումներով: Այս տեսակետը ընդունելի են համարում արտերկրի գորգագետները: Հոդվածում անդրադարձ է արված նաև «Լոռի-Փամբակ» ենթախմբի գորգերի ավանդույթների տարածման արեալներին և դրանց գեղազարդման հիմնական տարրերի խորհրդաբանությանը:

Abstract – Among the typical Armenian carpets, the "Lori-Pambak" type of carpets are unique and characterized by a stylized, large cross ornament, which we classified as the "Lori-Pambak cross ornament". In the course of our research, we discovered two more types of carpets characterized by versions of that ornament, which we named "Lori" and "Pambak". We included them in the "Lori-Pambak" subgroup. As a result of a historical and comparative study of ethnographic fieldwork materials of the 19th – early 20th centuries, written sources, and visual sources of earlier periods, we made certain clarifications in the issues of genealogy, areas of distribution, as well as the ethnic affiliation of the carpets of this subgroup. It is unacceptable and unreasonable for us to compare the central ornament of the carpet decoration system of this subgroup, the stylized cross, with the rosettes (gyol) of Turkmen carpets. As a result of such comparisons, Washington Textile Museum expert Raul Chebul attributed the emergence of the mentioned system of carpet ornamental design in the traditional carpet weaving centers of northeastern Armenia (Lori, Tavush, Gardman, Jraberd, etc.) to the invasions of the Seljuk and other nomadic tribes. Some carpet experts consider this point of view acceptable. The article also refers to the distribution areas of the carpet traditions of the "Lori-Pambak" subgroup and the symbolism of the main elements of their decoration.

Аннотация – Среди армянских ковров особо следует выделить ковры типа «Лори-Памбак», для которых характерен стилизованный крупный крестовый орнамент, легший в основу их названия «Крестообразная композиция Лори-Памбак». В ходе исследований нами были включены в одну подгруппу еще два типа ковров «Лори» и «Памбак». В результате историко-сравнительного анализа полевых этнографических материалов XIX – начала XX вв., письменных и изобразительных источников, относящихся к более ранним периодам, нами были внесены определенные уточнения в вопросы генеалогии, ареала распространения, а также этнической принадлежности ковров данной подгруппы. Крестообразная композиция ковров «Лори-Памбак» несопоставима с характерными для туркменских ковров розетками (гёл). На основе сравнительного анализа эксперт Вашингтонского музея текстиля Рауль Чебул появление рассматриваемой системы орнаментального оформления ковров в традиционных ковроткацких центрах северо-восточной Армении (Лори, Тавуш, Гардман, Джраберд и др.) связывает с сельджуками и иными кочевыми племенами. В статье рассматриваются вопросы ареала распространения традиций ковров подгруппы «Лори-Памбак» и символика основных элементов их композиционного оформления.

Հիմնաբառեր – Խաչազարդ, Լոռի, Տավուշ, ոճավորում, քոչվոր:
Keywords – Cross ornament, Lori, Tavush, stylization, nomad.
Ключевые слова – крестовый орнамет, Лори, Тавуш, стилизация, кочевник, мак.

Ներածություն

Հայոց գորգարվեստի գեղազարդման հիմնական տարրերի թվում առանձնահատուկ են ոճավորված ու խոշոր խաչազարդերը: Դրանց մի տարբերակով բնորոշվող գորգերը մասնագիտական շրջանակներում հայտնի են «Լոռի-Փամբակ», ինչպես նաև «Լամբալո», «Բորչալու» և այլ անվանումներով, որոնք բոլորն էլ մատնանշում են պատմական Հայաստանի հյուսիսարևելյան տարածքների գորգագործական կենտրոնները: Հայտնի են «Լոռի-Փամբակ» տիպին

բնորոշ խաչազարդով գեղազարդված գորգերի մի շարք այլ տարբերակներ, որոնք միավորել ենք մեկ ենթախմբում և այն ներառել հայոց ավանդական գորգերի՝ խաչազարդով բնորոշվող խմբում: Մասնագիտական շրջանակներում որոշ գորգագետներ խնդրո առարկա գորգերի գեղազարդման ավանդույթների հայտնվելը պատմական Հայաստանի գորգագործական կենտրոններում բացատրում են սելջուկյան ու դրան հաջորդած մոնղոլական և թուրքական ցեղերի ներթափանցումներով:

Հայոց գորգագործական մշակույթի մասին ամբողջական պատկերացում կազմելու հարցում մենք կարևորում ենք այս ենթախմբում ներառված գորգերի և մասնավորապես դրանք բնորոշող ոճավորված խաչազարդի նշանակությունը: Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը՝ սույն ուսումնասիրությամբ որոշակի պարզաբանումներ ենք իրականացրել խնդրո առարկա ենթախմբում ներառված գորգերի էթնիկական պատկանելության, տարածման արեալների, ինչպես նաև այդ հորինվածքի արտահայտած խորհրդաբանության հետ կապված հարցադրումներում:

Ենթախմբին պատկանող գորգերն ու դրանց գեղազարդման նկարագիրը

Անցած երկու դարում հայ և օտարազգի մի շարք ուսումնասիրողների կատարած հետազոտությունները ցույց են տվել, որ պատմական Հայաստանում գոյություն են ունեցել գորգագործական մշակույթի ավանդական կենտրոններ: Բավականին հստակ պատկերացումներ կան նաև դրանց՝ մասնավորապես Վասպուրականի, Բարձր Հայքի, Արցախի, Ուտիքի, Սյունիքի և Գուգարքի գորգագործական կենտրոններին բնորոշ գորգերի գեղազարդման համակարգերի, գույների ու գուներանգների և տեխնոլոգիական հատկանիշների մասին: Պիտի արձանագրենք, որ բոլոր դեպքերում էլ հայոց գորգերի գեղազարդման տարրերի և ընդհանրապես գեղազարդման համակարգերի հիմնական առանձնահատկություններից մեկը եղել ու մնացել է զարդանախշի ոճավորումը, դրանցում խորհրդաբանական պատկերացումների և ծիսամոգական բովանդակության առկայությունը:

Այս բոլոր առումներով էլ հայկական գորգերի մեջ առանձնանում են խաչազարդ հորինվածքով բնորոշվող գորգերի տիպերը, որոնցից մի քանիսն էլ՝ խոշոր ու ոճավորված խաչազարդով գեղազարդվածները, սույն ուսումնասիրության առարկան են: Այդ տիպերից առավել դասականը մասնագիտական շրջանակներում տարբերակված է «Լոռի-Փամբակ», ինչպես նաև «Ղազախ», «Բորչալու», «Լամբալո» և այլ անվանումներով (Պողոսյան 2010, 139–145; Керимов 1983, 146; Tschebull 1978, 257–261):

«Լոռի-Փամբակ» տիպը բնորոշվում է գորգագաշտի կենտրոնական հատվածում ներկայացված խաչաձև բարդ ու ոճավորված մեկ հորինվածքով: Դրա նկարագրից առաջին հերթին ակնհայտ են հնամենի ծիսամոգական պատկերացումների պատկերագրման որոշակի սկզբունքներ (նկ. 1) (ՀԱԹ 7199): Կենտրոնում, քառակուսի շրջանակում սովորաբար լինում է արևի կամ կյանքի ու բնության հավերժության հետ կապված որևէ խորհրդանիշ, որից սկզբնավորվում են խաչազարդի առանցքը կազմող ուղղաձիգ թևերը: Դրանք իրենց գծային ձևերով արդեն իսկ արտահայտիչ են այնքանով, որքանով որ ներկայացնում են դիմահայաց պատկերված կենդանակերպ զույգ ոճավորումներ:

Նկ. 1. Գորգ «Լոռի-Փամբակ»

Հորիզոնական թևերը համեմատաբար պարզ են և ավարտվում են երկրաչափականացված կոկոնաձև նախշով (նկ. 2): Այս ամենը սովորաբար ներկայացվում է բազմանիստ շրջանակում և լրացվում բուսածաղկային գծայնացված նախշերով ու կենդանակերպ մանր ոճավորումներով: Մենք այս հորինվածքը տարբերակում ենք «Լոռի-Փամբակ» խաչազարդ անվանումով: Գորգագաշտի վերի ու վարի մասերում սովորաբար պատկերվում է ներքուստ և արտաքուստ կեռիկներով երիզված մեկական զարդ: Ամեն պարագայում հարկ է նկատի ունենալ, որ առանցքային հորինվածքի ոճավորումը, լրացուցիչ տարրերի ներկայությունն ու դրանց պատկերագրման սկզբունքները հիմնականում բնորոշ են եղել Լոռվա և Տավուշի գորգագործական կենտրոններին: Հենց այդ հանգամանքով էլ պայմանավորված է մասնագիտական շրջանակներում շուրջ մեկուկես դար շրջանառության մեջ առկա այս տիպի գորգերին տրված և մեզ համար էլ ընդունելի «Լոռի-Փամբակ» անվանումը:

Նկ. 2 «Լոռի-Փամբակ» տիպի հիմնական հորինվածքը

«Լոռի-Փամբակ» տիպի դասական նմուշների բնորոշիչներից մեկն էլ իրար կցված եռաժանիների շարանով գեղազարդված կենտրոնական լայն գոտին է:

Մի քանի տասնամյակ շարունակված դաշտային ազգագրական աշխատանքների ու նաև այս ենթախմբին պատկանող գորգերի հրատարակումներում տեղ գտած նյութերի ուսումնասիրությունների շնորհիվ, բացահայտել ենք «Լոռի-Փամբակ» խաչազարդով գեղազարդված գորգերի հնարավոր բոլոր տիպերն ու տարբերակները: Դրանց դասակարգման հարցում կարևորված է հիմնական հորինվածքի կառուցվածքը: Ըստ այդմ էլ առանձնացրել ենք ստորև ներկայացվող տիպերն ու դրանց տարբերակները.

Դասական տիպի տարբերակներ: Այդպիսիք համարել ենք այն գորգերը, որոնց գեղազարդման համակարգում առանցքայինը դասական «Լոռի-Փամբակ» խաչազարդն է: Այս տեսակետից առանձնացրել ենք սույն տիպին պատկանող երկու տարբերակ:

Նկ. 3. Գորգ «Լոռի-Փամբակ» (տարբերակ ա)

Տարբերակ ա. Գորգադաշտի ամբողջ երկայնքով պատկերված ձևավոր շրջանակի կենտրոնական՝ բազմանիստ հատվածում ամփոփված է «Լոռի Փամբակ» խաչազարդը, իսկ դրա վարի ու վերի մասերում էլ՝ երկայնաձիգ շրջանակի եռանկյունաձև ուրվագծով գագաթներում ներկայացված է «զարդ աշխարհի» մեկական վարդակ: Գորգադաշտի ազատ տարածքները սովորաբար գեղազարդվում են պատկերային, բուսածաղկային ու երկրաչափական մանր տարրերով (նկ. 3) (ՀԱԹ 7199): Խաչազարդի և բուսածաղկային, բայց խաչաձև ուրվագծով վարդակի համադրումը մեկ ընդհանուր շրջանակում ինքնին խորհրդանշական է ու ենթադրում է, որ այս տարբերակի ստեղծողները, անտարակույս, դրանով խորհրդանշել են որոշակի ծիսամոգական գործողություն և ավանդույթ: Մեր դիտարկումները թույլ են տալիս այս տարբերակի ծագման հնարավոր տարածաշրջանների թվում ներառել Գարդմանի, Տավուշի և Լոռվա գորգագործական կենտրոնները:

Տարբերակ բ. Այս դեպքում ամբողջ գորգադաշտը ծածկվում է բազմանիստ շրջանակում ամփոփված մեկից ավելի՝ սովորաբար երեք «Լոռի-Փամբակ» խաչազարդով: Գորգադաշտի ազատ մնացած տարածքները գեղազարդվում են երկրաչափական ու բուսածաղկային մանր տարրերով ու կենդանակերպ ոճավորումներով: Հիմնական տիպի այս տարբերակին պատկանող գորգերը

Նկ. 4. «Լոռի-Փամբակ» (տարբերակ բ)

առավելապես բնորոշ էին Տաշիր-Տավուշ գավառների ու նաև Շուլավեր-Բոլնիս-Խաչեն գորգագործական կենտրոններին (նկ. 4) (ՀԱԹ 5631/1):

Ինչպես տեսնում ենք, ակնհայտ են այս երկու տարբերակի և դասական տիպի աղերսները այնքանով, որքանով որ իրականում դրանց գեղազարդման բոլոր համակարգերի հիմնական տարրը միևնույն հորինվածքն է:

Բայց այս տիպի հետ բավականին հստակ առնչություն ունի գորգերի գեղազարդման ևս մեկ համակարգ: Խոսքը վերաբերում է հայոց և ընդհանրապես արևելյան գորգերի համակարգում պահպանված առանձնահատուկ նմուշներին, որոնք չափազանց սակավաթիվ են: Դրանց գեղազարդման համակարգի հիմնական տարրը միայն «Լոռի-Փամբակ» ոճավորված խաչազարդի առանցքային՝ ուղղաձիգ հատվածն է, որի գագաթները նույնպես ավարտվում են դիմահայաց ներկայացված կենդանակերպ ոճավորումներով: Այս տարբերակում կենդանակերպ ոճավորումների միջնամասում պատկերված է նաև խաչ, որի երկու կողմում էլ ներկայացված է մեկական գծայնացված կենդանապատկեր (նկ. 5, 5ա).

Ըստ էության՝ պետք է ենթադրել, որ այս տիպին պատկանող գորգերը բնորոշ էին այն բոլոր գորգագործական կենտրոններին, որոնք հայտնի էին «Լոռի-Փամբակ» տիպի գորգերի ավանդույթներով: Դա միանգամայն տրամաբանական է, քանի որ այս տիպի գորգերի գեղազարդման հիմնական տարրը «Լոռի-Փամբակ» խաչազարդի կենդանապատկերների ոճավորումներով լրացված ուղղաձիգ հատվածն է՝ առանց որևէ էական փոփոխության: Գորգադաշտի ազատ մնացած տարածքներն այս դեպքում նույնպես լրացվում են մանր ոճավորումներով: Իսկ ընդհանրապես, ծագումնաբանական առումով այս ենթախմբին պատկանող բոլոր տարբերակներն ու տիպերը ակնհայտորեն ունեն միևնույն ակունքն ու ծագել են միևնույն գորգագործական կենտրոնում և այդ առումով էլ հանդիսանում են վերն արդեն հիշատակված գորգագործական որևէ արհեստանոցում մասնագետ գորգանկարչի գծանկարով ստեղծված նախատիպի՝ հետագայում ձևավորված տարբերակներ: Միաժամանակ, ակնհայտ է,

որ այդ կենտրոնների միջև գոյություն են ունեցել պատմամշակութային սերտ կապեր ու ժողովրդագրական համանման նկարագիր:

Նկ. 5. Գորգ «Փամբակ»

Նկ. 5 ա. «Փամբակ» տիպի հիմնական հորինվածքը

Նման կենտրոնների թվում մենք նկատի ունենք այն բոլոր գորգագործական կենտրոնները, որոնցում շատ կամ քիչ հայտնի էին այս ենթախմբի դասական տիպի՝ «Լոռի-Փամբակի» ավանդույթները: Իսկ այդպիսիք առաջին հերթին Լոռու, Փամբակի, Գարդմանի, Ջրաբերդի, Տաշիրի գորգագործական կենտրոններն են:

Այսպիսով, հնարավոր ենք համարում ենթախմբի դասական հորինվածքի մի հատվածով բնորոշվող գորգերի տիպի ծագման կենտրոնների բացահայտման հարցում առաջին հերթին նկատի ունենալ վերը նշված գորգագործական կենտրոնները: Տիպի տարբերակման համար էլ մեր կողմից գիտական շրջանառության մեջ է դրված «Փամբակ» անվանումը: Ընդ որում՝ դրանում, բացի տարածքային ցուցչից, կարելի է տեսնել նաև գեղազարդման համակարգի առանձնահատուկ նկարագիրը. այն դասականի միայն ուղղաձիգ հատվածն է:

Միաժամանակ, այստեղ մենք ունենք մեկ նկատառում. քանի որ այս տարբերակի գեղազարդման համակարգի հիմնական տարրը, ի տարբերություն նախորդների, ոչ թե խաչազարդն է, այլ ոճավորված կենդանապատկերներից կազմված ամբողջությունը, մեր տիպաբանման համակարգում այն ներառված է թեմատիկ-պատկերային հորինվածքներով բնորոշվող գորգերի խմբում: Ինչպես տեսնում ենք, վերը ներկայացված բոլոր տարբերակների գեղազարդման համակարգերում հիմնական հորինվածքը իր պատկերագրման սկզբունքներով հիմնականում մնում է անփոփոխ: Սակայն հայոց բնորոշ գորգերի թվում գոյություն ունեն

այդ նույն հորինվածքի տարբերակներով հատկանշվող գորգեր, որոնց գեղազարդման համակարգն այդքանով հանդերձ, էականորեն տարբերվում է այս ենթախմբի դասական տիպի նկարագրից:

Մասնավորապես, կենդանակերպ ոճավորումները առավել գծայնացված ու համեմատաբար պարզունակ, իսկ խաչազարդի հորիզոնական «կակաչ» վարդակներն էլ ամբողջությամբ գծայնացված են: Ձևափոխված է նաև խաչազարդի միջուկը՝ միջնամասը, որտեղից սկզբնավորվում են թևերը՝ դրանք երկայնաձիգ են ու ձևավոր: Սակայն հիմնական լրացումը կատարված է գորգադաշտում: Նախ, այդտեղ ներկայացվում են ոչ թե մեկ, այլ՝ երկու խաչազարդ և բացի դրանից էլ այդ երկուսի միջանկյալ տարածքում տեղադրվում է շեղանկյունատիպ կամ բազմանիստ մի շրջանակ, որում սովորաբար պատկերվում են մանր, քառաթերթ վարդակներ կամ նմանատիպ այլ զարդեր: Երկրաչափական մանր զարդերով ու կենդանակերպ ոճավորումների տարատեսակ տարբերակներով էլ լրացվում են նաև գորգադաշտի ազատ մնացած տարածքները: Այս տիպին պատկանող գորգերի գորգադաշտը սովորաբար ամբողջությամբ ծածկված է լինում գեղազարդման իմաստն ու բովանդակությունը լրացնող տարատեսակ մանրամասներով (նկ. 6, 6 ա) (ՀԱԹ 5338): Մենք այս գորգերն առանձնացրել ենք որպես խնդրո առարկա ենթախմբին պատկանող առանձին տիպ ու տարբերակել ենք «Լոռի» տեղանունով:

Նկ. 6. Գորգ «Լոռի»

Նկ. 6ա. «Լոռի» տիպի հիմնական հորինվածքը

Անվանակոչման հարցում կարևորված են հիմնական հորինվածքի դասականի գծայնացված տարբերակը լինելու հանգամանքն ու այս տիպի գորգերի տարածման արեալների թվում Լոռվա գորգագործական կենտրոնների առկայությունը:

Ի տարբերություն այս ենթախմբի դասական օրինակի, «Լոռի» տիպին պատկանող գորգերի թվում հիմնական և բազմանիստ ուրվագծով հորինվածքը մի շարք նմուշների գեղազարդման համակարգերում կրկնված է մի քանի անգամ: Բացի դրանից՝ հայտնի են նաև նմուշներ, որոնց գեղազարդման համակարգում բացակայում են բազմանիստները, իսկ խաչազարդերն էլ կրկնված են մի քանի անգամ (ՀԱԹ 3668): Հենց այս տարբերակն էլ աչքի է ընկնում մանրամասների հարստությամբ, որոնցում հատկապես կարևորված են «խոյեղջյուր» ոճավորումները:

Նկ. 7. Գորգ «Վերի շեն»

«Լոռի» տիպին պատկանող գորգերին բնորոշ «Լոռի-Փամբակ» գծայնացված հորինվածքն իր հերթին ունի որոշակի և կանոնակարգված առանձնահատկություններ (նկ. 7): Այս դեպքում հիմնական հորինվածքն ավելի է պարզեցված, ու բացի դրանից էլ դրանց մեկընդմեջ տեղադրված է ուղղանկյուն գագաթներով և աստիճանաեզր միջնամասերով բնորոշվող մեկական շրջանակ, որոնցում ամփոփված են երկրաչափական զարդեր ու «խոյեղջյուր» ոճավորումներ:

Այդպիսով, միանգամայն նկատելի է, որ այս գորգերի գեղազարդման համակարգում առկա են բավականաչափ լրացումներ: Ուշագրավ է նաև այն, որ «Լոռի» տիպի այս տարբերակին պատկանող մեզ հայտնի գորգերի մի զգալի մասն ունի հայատառ, թվակիր հիշատակարաններ: Պրպտումների շնորհիվ պարզել ենք, որ դրանք ստեղծվել են Գարդման-Ջրաբերդ գավառներում, մասնավորապես Վերի շեն, Էրքեջ, Միրզիկ, Կարաչինար, Բուզլուխ գյուղերում: Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը՝ մենք մեր տիպաբանության համակարգում այս գորգերը, իբրև «Լոռի» գորգերի տարբերակ, ներկայացրել ենք որպես առանձին տիպ և այն կոչել Գարդման-Ջրաբերդ տարածաշրջանների գորգագործական առավել հայտնի կենտրոններից մեկի՝ մելիքանիստ *Վերի շեն* բնակավայրի անվանումով:

Իր ուսումնասիրություններում գորգերի այս տիպին անդրադարձել էր նաև գորգագետ Վահրամ Թաթիկյանը: Նա այս տիպի հիմնական հորինվածքում տեսել է արծվի պատկերի ոճավորումներ, դրանք համարել Մամիկոնյան տան զինանշան և գորգերն էլ տարբերակել «Արծվենշան գորգ» անվանումով (Թաթիկյան 2004, 29, պատկեր 45–48): Ավելացնենք, որ, վերը նշվածներից բացի, գոյություն ունեն նաև դրանց շատ ավելի պարզունակ տարբերակները: Դրանք

հիմնականում Կովկասյան տնայնագործական կոմիտեի գործունեության արդյունք են, երբ 1890-ական թվականներից սկսած՝ այդ կազմակերպությունը Հարավային Կովկասի գորգագործական կենտրոններում և այլ բնակավայրերում հիմնեց գորգագործական արհեստանոցներ, որոնցում ի շարս ավանդական գորգերի, գործել են նաև դրանց՝ այդ թվում նաև «Լոռի-Փամբակ» ենթախմբին պատկանող գորգերի համեմատաբար պարզ տարբերակներ:

Այսպիսով, ամփոփելով վերն ասվածները՝ կարելի է հստակորեն եզրակացնել, որ «Լոռի-Փամբակ» ենթախմբին պատկանող բոլոր գորգերի հիմնական բնորոշիչը գորգագաշտի կենտրոնում ներկայացված՝ ոճավորված խաչազարդն է, որն էլ իր հերթին հայոց զարդարվեստի հնամենի և ավանդական տարրերից մեկն է: Այս առումով էլ այն առանցքային կարևորություն ունի հայոց գորգագործական մշակույթի ամբողջական պատկերի բացահայտման և առաջավորասիական ծագումով գորգերի թվում դրանք արժևորելու և ըստ արժանվույն ներկայացնելու համար:

Տարածման արեալների ու ծագումնաբանական հարցերի մասին: Այս ենթախմբին պատկանող գորգերի և ընդհանրապես պատմական Հայաստանի և հարակից տարածաշրջանների գորգագործական կենտրոններին վերաբերող գորգերի ծագումնաբանական հարցերը հիմնականում դեռևս ուսումնասիրված, առավել ևս բացահայտված չեն: Գոյություն ունեցող հրապարակումներում տեղ գտած տեսակետները կամ մեկնաբանությունները մակերեսային են ու շատ թե քիչ լուրջ հիմնավորումներ էլ չունեն:

Ըստ էության, ինչ-որ չափով հստակ է այս ենթախմբին պատկանող գորգեր գործելու տարածաշրջանների հարցը: Մեր հավաքած դաշտային ազգագրական նյութերը, թանգարաններում պահվող նմուշներին վերաբերող և հրատարակված նմուշների մասին եղած տվյալները հնարավորություն են տալիս եզրակացնելու, որ XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. առաջին քառորդին դրանք հիմնականում գործել են Գուգարքի, Արցախի, Սյունիքի, ինչպես նաև Վանանդի ու Ջավախքի գորգագործական կենտրոններում: Այսպիսով, այս ենթախմբին պատկանող բոլոր տիպերի գորգեր գործելու հիմնական կենտրոնները պատմական Հայաստանի հյուսիսարևմտյան պատմաազգագրական տարածքներն են, որոնց մի մասը կազմում էր 1880 թվականին ստեղծված, Թիֆլիսի նահանգի մեջ մտած Բորչալու վարչական միավորումը: Տարակարծություններ կան դրանց էթնիկական պատկանելության հարցում. մասնագիտական շրջանակներում այս առումով կարևորվել են տարածաշրջան ներթափանցած և աստիճանաբար հաստատված թուրքմենական և քրդական վաչկատուն ցեղերը:

Մենք այն կարծիքին ենք, որ մշակութային ավանդական տարրերի ծագումնաբանական խնդիրների բացահայտման հարցում առաջնային նշանակություն ունի տվյալ տարածաշրջանի պատմական ժողովրդագրության և հատկապես այդտեղ հաստատված էթնիկական հանրույթների կենցաղավարման նկարագրի մասին հիմնավորված պատկերացում կազմելը: Այս առումով անհրաժեշտ է ներկայացնել 1880–90-ական թթ. վերաբերող դրանց ժողովրդագրական

համառոտ նկարագիրը: Ըստ այդմ՝ XIX դարի կեսերին հայերը կազմում էին Բորչալու գավառակի բնակչության ընդհանուր թվի 86%-ը, Ղազախի գավառում՝ 94,6%-ը, Շամշադինի գավառում՝ 100%-ը (Саркисян 2002, 106–107): 1886 թ. մարդահամարի տվյալների համաձայն, Բորչալու գավառի ամբողջ բնակչության թիվը կազմում էր 101847 մարդ, որից 37732-ը հայեր էին: Բնակչության թվով երկրորդ տեղում էին մահմեդականները՝ 33037 մարդ (Լալայան 2004, 111):

Գոյություն ունեն հստակ փաստեր, որոնք մատնանշում են այդ տարածաշրջանների հանրույթների կողմից գորգագործական մշակույթով զբաղվելու հնարավորությունները: Հայոց առումով կարևորում ենք այն հանգամանքը, որ ի շարս պատմական Հայաստանի գորգագործական այլ կենտրոններում գոյություն ունեցած ավանդույթի, այստեղ էլ գորգը հարսի օժիտի բաղկացուցիչ մաս էր, և աղջիկներն էլ վաղ հասակից իրենց մայրերից սովորում էին գորգ ու կարպետ գործելու արվեստը (Լալայան 2004, 118, 157):

Ըստ էության, այս ամենով էլ պայմանավորված՝ արտերկրի մի շարք ուսումնասիրողներ գորգերի՝ խնդրո առարկա ենթախումբը կովկասյան գորգերի այսպես կոչված «Ղազախ» խմբում ներառելով հանդերձ՝ գտնում են, որ դրանք հիմնականում գործել են այդ տարածաշրջանների հայերը (Ejland 1976, 198–210; Bennet 1981, 147, ավելի մանրամասն տե՛ս Tschebull 1978, 257–261):

Իսկ եկվոր, քոչվորական կենսաձև վարած ցեղերի՝ այդ ոլորտով զբաղվելու մասին պատկերացում է տալիս դրանց կենցաղավարման նկարագիրը: Տարվա մեծագույն մասը լինելով ճանապարհներին կամ սարերում՝ նրանք ժամանակ, հնարավորություն և նույնիսկ անհրաժեշտություն չունեին զբաղվելու այլ օգտակար գործերով, քանի որ իրենց հիմնական զբաղմունքը ավարառությունն էր, և դա ժամանակին արձանագրել են հենց ադրբեջանցի պատմաբանները: Օրինակ, Վ.Ն. Լևիաթովը գրում էր, որ «նրանք (կարափափախները – Ա.Պ.) քոչի ճանապարհին զբաղվում էին թալանով և իսկական աղետ էին նստակյաց բնակչության համար» (Левиатов 1948, 40):

Մասնավորապես, դա վերաբերում էր թարաքյամա ցեղին, որը ձմեռում էր «Կուր գետի մերձակա տափարակներում, Շամքորի, Շամշադինի շրջաններում» (Րաֆֆի 1987, 236): Նույն զբաղմունքին էին Քոլանի ցեղին պատկանող քրդերը, որոնք հաստատվել էին Թարթառ (Տրտու) գետի նախալեռնային հոսանքներում (ներկայիս Մարտակերտի շրջան), ապրում էին գետնափոր հյուղակներում և բացարձակապես ծանոթ չէին ոչ երկրագործությանը, ոչ էլ արհեստներին (Րաֆֆի 1987, 275; Լեո 1985, 131–135): Իսկ քոչվորների՝ գորգագործությամբ զբաղվելու հնարավորության մասին Բորչալու-Ղազախ տարածաշրջանում ծնված աշուղ, մոլլա Փանահ Վագիֆը (1717–1797 թթ.) իր մուղամներից մեկում շեշտել է.

… Եթե գեղեցկուհու իրանը նուրբ է ջնարակի նման,
Նա արժանի է ոչ թե տորքի, այլ՝ հինայի:
Քոչվորն անտուն է, կայան չունի,
Մի՞թե կարող է նա դրան հարմարվի… (Керимов 1983, 121):

Բայց տարածաշրջանի ժողովրդագրական նկարագրի և մահմեդական քոչվոր ցեղերի կողմից գորգագործությամբ զբաղվելու մասին կան նաև այլ տեսակետներ: Մասնավորապես, ադրբեջանցի ոչ անհայտ գորգագետ Լյաթիվ Քերիմովը, որի հրապարակած գրքից է վերը բերված քառատողը, առանց որևէ աղբյուր մատնանշելու, գրում է՝ «Բորչալուի բնակչությունը մեծ մասամբ բաղկացած է ադրբեջանցիներից» (Керимов 1983, 145): Ապա հայտնում է, որ ներկայիս բնակչությունը առաջացել է բոզչալու ցեղից, որ Սուլդուզից այդտեղ է տեղափոխվել Սեֆյանների դարաշրջանում, և հայտնի են նաև «կարափափախ» անունով (Керимов 1983, 145): Խնդրո առարկա գորգերի առումով էլ եզրակացնում է, որ դրանց հիմնական հորինվածքը գեղարվեստական տեսակետից վերաբերում է ադրբեջանական գորգագործության կոպիտ, պարզունակ, խեղաթյուրված գյոլերի (հիմնական հորինվածքի անվանման տարբերակ) արվեստին (Керимов 1983, 145): Այսինքն՝ չնայած այդ հորինվածքով բնորոշվող գորգերը կոպիտ են, այդուհանդերձ, այս հեղինակը դրանք համարում է, այսպես կոչված, «ադրբեջանական»: Հանուն արդարության՝ պետք է շեշտենք, որ ինքն այդ տեսակետի միակ հետևորդը չէ:

Այս առումով պետք է նորից անդրադառնանք Վաշինգտոնի գործվածքի թանգարանի փորձագետ Ռաուլ Չեբուլին: Նա «Լոռի-Փամբակ» տիպին ու ամբողջ ենթախմբին վերաբերող գորգերի ծագումնաբանության և էթնիկ պատկանելության բացահայտման համար իրար է համադրել «Կարաչոփ» (մեր տիպաբանությամբ՝ «Փառակա»), «Լոռի Փամբակ», «Երեք մեդալիոնով» (մեր տիպաբանությամբ՝ «Լոռի») և «Վահան» գորգերը՝ որպես դրանց միավորող էլ ընդունելով «Փառակա» տիպի գորգերին բնորոշ հիմնական հորինվածքը: Զարգացնելով իր միտքը՝ Չեբուլը գտնում է, որ այդ հորինվածքի ակունքը թուրքմենական գորգերին բնորոշ վարդակներն են՝ գյոլերը, որոնք իրենց հետ հարավային Կովկաս և Փոքր Ասիա են բերել թուրքմենական ցեղերը (Tschebull 1978, 257–261):

Այստեղ պետք են որոշ պարզաբանումներ. *նախ* որ Չեբուլն իրար է համադրել միանգամայն տարբեր կառուցվածք ունեցող հորինվածքներ, այնուհետև՝ «Լոռի-Փամբակ» տիպի հիմնական հորինվածքը ոճավորված խաչազարդն է՝ ծաղկած խաչի մի ինքնատիպ տարբերակ, որը որևէ աղերս չունի համադրության մեջ դրված մյուս հորինվածքների հետ: Նկատի ունենալով այսքանը՝ մենք անընդունելի և անհիմն ենք համարում Չեբուլի՝ խնդրո առարկա ենթախմբին պատկանող գորգերի ծագումնաբանությանը վերաբերող տեսակետը, որն, ի դեպ, ընդունել են արտերկրի գորգագետներից շատերը:

Ենթախմբին պատկանող գորգերի ծագումնաբանության հետ կապված բացահայտումներ անելու հարցում հիմնական խնդիրը վաղ նմուշների և ընդհանրապես սկզբնաղբյուրների բացակայությունն է:

Այս բացն ինչ-որ չափով լրացնում են նշված հորինվածքի տարբերակով գեղազարդված երկու ասեղնագործություններ, որոնք վերաբերում են XVII–XVIII դարերին: Դրանց գեղազարդման համակարգի հիմնական տարրը նույնպես «Լոռի-Փամբակ» մեկ հորինվածք է: Նման մի բացառիկ նմուշ Ս. Էջմիածինը ձեռք է բերել 2014 թվականին, որը և ներկայումս ցուցադրվում է Մայր Աթոռի գանձատուն-թանգարանում (նկ. 8): Այն արված է հայոց ասեղնագործական արվեստի Արցախ-Ուտիք կենտրոններում, բավականաչափ բարդ ասեղնակարով, իսկ գեղազարդման համակարգն էլ լրացված է այդ նույն տարածաշրջաններին վերաբերող դասական վիշապագորգերին բնորոշ տարրերով: Այս և դասական «Լոռի-Փամբակ» հորինվածքի տարբերությունն այն է, որ կակաչ նախշով են ավարտվում նաև խաչազարդի ուղղաձիգ թևերը, իսկ հորինվածքի կենտրոնում էլ ներկայացված է կեռխաչ (Պողոսյան 2014, 134–136): Մենք պարզել ենք, որ այս ասեղնագործ պատի զարդի տեխնոլոգիական հատկանիշները համահունչ են XVIII դ. վերջին քառորդին Հյուսիսային Արցախի Չարեքա անապատում ստեղծված կաթողիկոսական թագի ասեղնագործություններին: Նկատի ունենալով այդ հանգամանքն ու նաև այն, որ խնդրո առարկա գորգերի ավանդույթների հիմնական կենտրոններից մեկն էլ հյուսիսային Արցախն է, Մայր Աթոռի գանձատանը պահվող ասեղնագործ պատի զարդի ստեղծման վայրն էլ համարում ենք Չարեքա մենաստանը: Երկրորդ նմուշի կատարման տեխնիկան, օգտագործված թելերի որակն ու գուներանգները համահունչ են առաջինին, տարբերությունն այն է, որ այս երկրորդի ազատ տարածքները ծածկված են ոչ թե դասական վիշապագորգերի, այլ 1680 թվականին գործված «Գուհար» գորգին բնորոշ վիշապապատկերների ոճավորումներով: Նկատի ունենալով այս երևույթը՝ գտնում ենք, որ այն նույնպես ստեղծվել է Հյուսիսային Արցախի մենաստաններում:

Նկ. 8. Ասեղնագործ գորգիկ, Հյուսիսային Արցախ, XVII դ. երկրորդ կես

Ի դեպ՝ արտերկրի որոշ գորգագետներ, այդ թվում՝ Վաշինգտոնի գործվածքի թանգարանի փորձագետների և ընդհանրապես գորգագետների շրջանում ճանաչված փորձագետ Ռաուլ Չեբուլը, կարծում են, որ գորգերի, մասնավորապես հենց «Լոռի-Փամբակ» ենթախմբի դասական տիպի գեղազարդման համակարգերի ձևավորման համար հիմնականում օգտագործվել են ասեղ-

նագործության մեջ եղած խաչազարդերը (https://rjohnhowe.wordpress.com/2020/03/14/rtam-on-mike-tschebulls-new-book/): Զարգացնելով այդ տեսակետը՝ Չեբուլը եզրակացնում է, որ ուշ վիշապագորգերի «Գուհար» ենթախմբի «Մասյացոտն» (Կասմ Ուշակ) տիպին պատկանող գորգերի կենտրոնական վարդակը նույնպես կրկնօրինակված է ասեղնագործություններից:

Մենք ենթադրում ենք, որ արտերկրի մասնագիտական շրջանակներին հայտնի չեն գորգերի և ընդհանրապես վերնախավային բնույթի ժողովրդակիրառական արվեստի առարկաների ստեղծման առանձնահատկությունները: Այդպիսիք ստեղծվում էին վերնախավին պատկանող արհեստանոց գործատներում: Բանն այն է, որ ուշ միջնադարից սկսած՝ հայոց աշխարհիկ վերնախավն էլ հիմնականում ներկայացնում էին պատմական Հայաստանի հյուսիսարևելյան նահանգների մելիքական տները: Այստեղ ներկայացնում ենք, մեր կարծիքով, արհեստանոցային արտադրանք հանդիսացած դասական «Լոռի-Փամբակ» տիպին պատկանող գորգերի՝ XIX դ. առաջին կեսին վերաբերող մի տարբերակ, որի հիմնական հորինվածքն, ինչպես տեսնում ենք, ակնհայտորեն նման է XVII–XVIII դարերին վերաբերող ասեղնագործ գորգիկների հիմնական հորինվածքին (նկ. 10) Ինչ վերաբերում վերոհիշյալ արհեստանոցներին՝ այդպիսի հաստատություններ գոյություն ունեին նաև վանական խոշոր համալիրներում, մասնավորապես դրանց կից մենաստաններում: Հիշեցնենք, որ Աղվանից կաթողիկոս Ներսես Երրորդի համար Հյուսիսային Արցախի Չարեքա մենաստանում 1731 թվականին գործված գորգը դրա փայլուն օրինակներից է, նմանատիպ փաստեր հայտնի են նաև այդ նույն տարածաշրջանի Հոռեկա վանքի մասին (Պողոսյան 2014, 135–136): Եղած գրավոր տեղեկությունները վկայում են, որ այդ արհեստանոցներում աշխատել են բարձրակարգ վարպետներ, այդ թվում՝ նկարիչներ, որոնց ստեղծած գորգանկարների գծանկարներից կարող էին օգտվել նաև ասեղնագործողները: Ուստի այս դեպքում ևս անհիմն են գորգերի ու մասնավորապես «Լոռի-Փամբակ» տիպի գորգերի հիմնական հորինվածքները ասեղնագործություններում եղած հորինվածքներ, կրկնօրինակումներ համարող տեսակետները:

Ուստի, կարծում ենք, որ Արցախի և Ուտիքի գորգագործական կենտրոններում, մասնավորապես մելիքական տների ու վանական համալիրների գորգագործական արհեստանոցներում էլ ստեղծվել են այդ գորգերի առաջին օրինակները: Անշուշտ, այս հանգամանքը դեռևս չի նշանակում, որ հենց այդ կենտրոններն էլ եղել են այս ենթախմբի գորգերի գեղազարդման հիմնական համակարգերի ձևավորման բնօրրանները, բայց թույլ է տալիս դրանք դասել այդ շարքում: Ընդ որում՝ պատմական Հայաստանի հյուսիսարևելյան գորգագործական կենտրոններում, ինչպես «Լոռի-Փամբակ» ենթախմբի, այնպես էլ գորգերի մի շարք տիպերի գեղազարդման ավանդույթների տարածված լինելու հարցում նույնպես պետք է կարևորել Արցախի և Ուտիքի գորգագործական ավանդույթները՝ նկատի ունենալով այդ տարածաշրջանների հայերի՝ Տավուշ, Լոռի, Շուլավեր կատարած և մի քանի անգամ կրկնված տեղաշարժերը (Բար-

Նկ. 9. Ասեղնագործ գորգիկ

կումներից՝ ենթախմբի բնորոշիչ խաչազարդի այս տարբերակը հայտնի է եղել Փոքր Ասիայի կենտրոնական և արևելյան գորգագործական կենտրոններին, մասնավորապես Փոքր Հայքին ու Դերսիմին: Ամեն դեպքում արտերկրի որոշ փորձագետներ՝ ի դեմս կակաչների, դրանցում տեսնում են, այսպես կոչված, դասական օսմանյան մշակույթի հետքեր (https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/turkish-rugs/anatolian-konya-rug-apricot-hues/id-f_268350/#zoomModalOpen): Չբացառելով այս տարբերակի՝ տեղական ակունքներ ունենալու հնարավորությունը՝ մենք չենք բացառում նաև պատմական Հայաստանի հյուսիսարևելյան գորգախուտարեանց 1999, 35–37, 68–69, 274, 333–334, 348–351, 357; Լալայան 2004, 15, 63, 113–114, 119):

«Լոռի-Փամբակ» խաչազարդով բնորոշվող գորգերի մեկ այլ տարբերակ էլ հայտնի էր փոքրասիական գորգագործական կենտրոններում: Փոքրասիական տարբերակը նույնպես բնորոշվում է ծաղկած խաչին բնորոշ հիմնական հատկանիշներով՝ մասնավորապես կոկոնավոր ավարտ ունեցող հորիզոնական թևերով: Ամեն դեպքում, ըստ իս, դա միևնույն տիպն է՝ համեմատաբար պարզունակ տեսքով, մասնավորապես ուղղաձիգ թևերի կենդանակերպ ոճավորումների բացակայությամբ (նկ. 9, 10) (https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/turkish-rugs/anatolian-konya-rug-apricot-hues/id-f_268350/#zoomModalOpen; https://www.ebay.com/itm/3749784 50734):

Դատելով մասնագիտական հրապարա-

Նկ. 10. «Լոռի-Փամբակ» փոքրասիական տարբերակը

գործական կենտրոններից այստեղ թափանցած լինելու վարկածը: Խնդիրն այն է, որ փոքրասիական գորգագործական կենտրոններում չափազանց նկատելի է պատմական Հայաստանի հյուսիսային և արևելյան նահանգների գորգագործական կենտրոններին բնորոշ գորգերի տիպերի առկայությունը: Մենք բազմիցս անդրադարձել ենք այս հարցին, ուստի բավական է հիշեցնել միայն «Ջրաբերդ վիշապագորգ» տիպի գորգերի ավանդույթների և արցախյան բարբառի ու տարազային համալիրների առկայությունը փոքրասիական հայաշատ գորգագործական կենտրոններում, որոնք 1890-ական թվականներին արձանագրել է Մակար եպիսկոպոս Բարխուտարեանցը (Պողոսյան 2012, 51–70; 2014, 102–110; 2018, 226–243):

Ամփոփելով վերն ասվածները՝ կարելի է եզրակացնել, որ քննության առարկա ենթախմբին պատկանող գորգերի բոլոր տիպերն էլ առաջին հերթին բնորոշ են Արցախ-Ուտիք-Գուգարք նահանգների գորգագործական կենտրոններին: Բացի դրանից, այդ կենտրոնների հայոց տեղաշարժերի հետևանքով, գորգերի այլ տիպերի հետ միասին, նաև «Լոռի-Փամբակ» ենթախմբին վերաբերող ավանդույթներն են արմատավորվել բնակության նոր վայրերում՝ մասնավորապես փոքրասիական գորգագործական կենտրոններում:

«Լոռի-Փամբակ» գորգի գորգադաշտի խորհրդաբանության մասին

Նկ. 11. «Լոռի-Փամբակ» փոքրասիական տարբերակը

Մեր նախորդ հրապարակումներում առիթ ենք ունեցել անդրադառնալ սկզբնական գորգի ծիսամոգական նշանակությանն ու դրա հետ կապված հետագա զարգացումներին (Պողոսյան 2000, 182–183; 2022, 64, 69): Մասնավորապես կարևորել ենք գորգադաշտի և այն երիզող գոտիների գեղազարդման հիմնական հորինվածքների նշանակությունը: Մեր ունեցած դաշտային ազգագրական նյութերն ու գրավոր և պատկերային սկզբնաղբյուրները հնարավորություն են տվել եզրահանգելու, որ գորգն ու գորգադաշտը հայոց մեջ ի սկզբանե ընկալվել են որպես արգասավորության ու պտղաբերության միջավայր: Գորգադաշտը ընկալվում էր իբրև չարի ներգործությունից եզրագոտիներով պաշտպանված տարածք: Այս պարագայում էլ չափազանց կարևորվել է գոտիների՝ մասնավորապես կենտրոնական լայն գոտու գեղազարդման տարրերի

ընտրությունը: Ավանդաբար, հայոց գորգերի գեղազարդման համակարգերում լայն գոտու գեղազարդման համար հիմնականում ընդունվում էին գալարանախշեր, ատամնազարդ կամ կեռիկազարդ գունաշերտեր, աստղաձև, խաչաձև, օձագալար, պայտաձև զարդեր և այլն (Poghosian 2001, 156–162): Մենք հիմք ունենք առանձնապես կարևորելու այդ հանգամանքը՝ նկատի ունենալով այն, որ հայոց գորգերի լայն եզրագոտիների թվում բավականին մեծ տարածում ունի պայտաձև զարդը, որը հայտնի է նաև *դաղդան* անվանումով (Poghosian 2001, 162; Պողոսյան 1983, 56): Ակնհայտորեն նույն իմաստն ունի նաև «Լոռի-Փամբակ» տիպին բնորոշ «եռաժանի» զարդի շարանով ծածկված լայն գոտին: Շեշտենք, որ այդօրինակ պատկերացումները գոյություն ունեին մինչև 1950–60-ական թվականները, երբ գորգ գործելու տարածքն ու գորգագործական տորքը չար աչքի ներգործությունից պաշտպանելու համար նույնպես օգտագործում էին չարխափան հմայական միջոցներ (Poghosian 2001, 162):

Գորգադաշտի սրբազնացված լինելը հայոց գորգագործական մշակույթի մի շարք կենտրոններում դրսևորվում էր առանձնահատուկ մեկնաբանությամբ. այն համարվել է «տափ», այսինքն, գետին՝ «մայր հող»: Ընդ որում՝ այդպիսին համարվում էին առաջին հերթին կարմիր հիմնագույնով գորգերը (Պողոսյան 1984–1991, 64, 105):

Անտարակույս, հենց մի այդպիսի չար աչքից պաշտպանված անաղարտ տարածքում պետք է ծնվի մեռնող և հառնող բնությունը խորհրդանշող առասպելական կերպարը: Հիսուս Քրիստոսի ծնվելու և ընդհանրապես ծիսամոգական հատկանիշներով օժտված գորգի հետ կապված նման մի պատմություն 1640-ական թվականներին Վաղարշապատում գրի է առել թուրք ուղեգիր Էվլիա Չելեբին (Poghosian 2001, 162):

Գորգի «սրբազնացված տարածք» հասկացության և ընդհանրապես ծիսամոգական հատկանիշների առումով առանցքային նշանակություն պետք է ունենար գորգադաշտի հիմնական հորինվածքը: Անշուշտ, կոնկրետ օրինակների ու սկզբնաղբյուրների բացակայության պայմաններում դժվար է հստակորեն մատնանշել գորգի որևէ առանձին տիպ կամ տարբերակ, որը հատկապես նախատեսված լիներ միայն ծիսական արարողություններում գործածելու համար: Այս պարագայում, մենք ելակետային ենք համարում հենց հիմնական հորինվածքն ու դրա պարունակած խորհուրդը:

Տվյալ դեպքում հիմնական հորինվածքը բնորոշվում է ոճավորվածության, ուստի նաև ծիսամոգական պատկերացումներ պարունակելու հատկանիշներով: Դա առաջին հերթին ներկայացնում է խաչը՝ արևի, կյանքի և բնության հավերժության հետ կապված հնամենի պատկերացումների խորհրդանշաններից մեկը: Բայց մենք տեսնում ենք, որ այստեղ այն լրացված է հավերժությունն ապահովող, պտղաբերությունն ու արգասավորությունը խորհրդանշող տեսարաններով: Դրանք խաչազարդի ուղղաձիգ առանցքի գագաթները եզրափակող կենդանակերպ, դիմահայաց պատկերված զույգ ոճավորումներն ու կակաչկոկոնանախշերն են: Անտարակույս, այս հորինվածքի սկզբնական, առաջին

գծանկարը կազմողը օգտվել է իր ձեռքի տակ եղած հնամենի օրինակից և հենց դրանով էլ ծածկել է իր ստեղծած, ծիսամոգական հատկանիշներով օժտված գորգի սրբազան ու կենսաբեր տարածքը:

Եզրակացություններ

1. Ամփոփելով վերն ասվածները՝ եզրակացնում ենք, որ քննության առարկա ենթախմբին պատկանող գորգերի բոլոր տիպերն էլ առաջին հերթին բնորոշ են պատմական Հայաստանի Արցախ-Ուտիք-Գուգարք նահանգների գորգագործական կենտրոններին: Բացի դրանից, այդ կենտրոնների հայոց՝ տարբեր ժամանակաշրջաններում կատարած տեղաշարժերի հետևանքով, գորգերի այլ տիպերի հետ միասին, նաև «Լոռի-Փամբակ» ենթախմբին վերաբերող ավանդույթներն են արմատավորվել բնակության նոր վայրերում, մասնավորապես փոքրասիական գորգագործական կենտրոններում: Այդ գորգերը գեղազարդման արվեստի ու հորինվածքների խորհրդաբանության առումով առանձնակի տեղ ունեն հայոց գորգարվեստում և ընդհանրապես հայոց պատմամշակութային ժառանգության մեջ:

2. Խնդրո առարկա ենթախմբին միավորող հիմնական հորինվածքի՝ «Լոռի-Փամբակ» խաչազարդի բոլոր տարբերակներն էլ բնորոշվում են կառուցվածքային հիմնական սկզբունքով՝ խաչի ուղղաձիգ թևերի գագաթներն ավարտվում են դիմահայաց պատկերված կենդանակերպ զույգ ոճավորումներով, իսկ հորիզոնական թևերը՝ գծայնացված մեկական «կակաչ» բուսածաղկային վարդակով:

3. «Լոռի-Փամբակ» խաչազարդը, որպես այդպիսին, եղել է նաև ասեղնագործության բարդ տեխնիկաներով իրականացված պատի զարդ-գորգիկների հիմնական հորինվածքը: Պահպանված սակավաթիվ նմուշները մեզ հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ այդ ավանդույթը հատկապես հայտնի էր Հյուսիսային Արցախի մշակութային կենտրոններում՝ մասնավորապես վանական խոշոր համալիրներին կից մենաստաններում:

4. Առանձնակի խորհրդաբանական բովանդակություն է պարունակում ենթախմբի գորգերի հիմնական հորինվածքը: Որպես խաչ՝ այն ինքնին ներկայանում է որպես կենաց ծառ ու այդ առումով էլ խորհրդանշում է ի սկզբանե սրբազնացված գորգադաշտին վերապահված պտղաբերության ու արգասավորության գաղափարը: Չարխափան գոտիներով շրջանակված այդ տարածքը, ըստ հայոց հնամենի ծիսամոգական պատկերացումների, համարվում էր անվտանգ ու անարատ, որը կենսաբեր էր և կարող էր ծնունդ տալ ու վերակենդանացնել մարդուն ու բնությանը:

Այս առումով էլ մենք կարևորում ենք սույն գորգերի գեղազարդման համակարգն ու հատկապես «Լոռի-Փամբակի» խաչազարդ, դասական հորինվածքը՝ որպես առասպելական գորգի երբեմնի ծիսամոգական էության հետ կապված պատկերացումների բացահայտման աղբյուր:

Շնորհակալական

Աշխատանքի ընթացքում տված օգտակար խորհուրդների համար շնորհակալություն ենք հայտնում ազգագրագետ, պատմական գիտությունների թեկնածու Սվետլանա Պողոսյանին:

Գրականություն/References/Литература

1. Բարխուտարեանց Մ. 1999, Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, հատորը կազմեց՝ Պ. Չոբանյանը, Երևան, Գանձասար աստվածաբանական կենտրոն:
   Bishop Barkhutariants M. 1999, The Land of Aluank and the Neighbours. Artsakh, Compiled by P. Chobanyan, Yerevan, Gandzasar Theological Center (in Armenian).
2. Թաթիկյան Վ. 2004, Արցախի տոհմագորգերը, Երևան, «Լուսաբաց»:
   Tatikian V. 2004, Ancestral Carpets of Karabagh, Yerevan, Lusabats (in Armenian).
3. Լալայան Ե. 2004, Բորչալուի գավառ, Երկեր, հ. 3, Երևան, «Գիտություն»:
   Lalayan E. 2004, Borchalu District, Works, vol. III, Yerevan, Gitutyun (in Armenian).
4. Լեո 1985, Իմ հիշատակարանը, Երկերի ժողովածու, հ. 8, Երևան, «Սովետական գրող», 32–180:
   Leo 1985, My Diary, Collection of Works, Yerevan, Sovetakan Grogh, 32–180 (in Armenian).
5. Պողոսյան Ա. 2010, «Լոռի-Փամբակ» ենթախմբի գորգերի մասին, Գավառի պետական համալսարանի գիտական հոդվածների ժողովածու, N 12, 139–145:
   Poghosyan A. 2010, About Carpets of the Subgroup «Lori-Pambak», Collection of Scientific Articles of Gavar State University, N 12, 139–145 (in Armenian).
6. Պողոսյան Ա. 2011, Հարթակարով ասեղնագործության ավանդույթների մասին, Էջմիածին, Է, 53–60:
   Poghosyan A. 2011, On the Tradition of Satin-stitch Embroidery, Etchmiadzin, N 7, 53–60 (in Armenian).
7. Պողոսյան Ա. 2012, Դերսիմի հայոց գորգագործական մշակույթի մասին, Էջմիածին, Ա, 51–70:
   Poghosyan A. 2012, On the Armenian Carpet Weaving Culture of Dersim, Etchmiadzin, N 1, Etchmiadzin, 51–70 (in Armenian).
8. Պողոսյան Ա. 2014, Մայր Աթոռի գորգերի հավաքածուի նոր համալրումների մասին (2008–2014 թթ.), Էջմիածին, Ը, 128–137:
   Poghosyan A. 2014, On New Additions to the Carpet Collection of the Mother See of Holy Etchmiazin (2008–2014), Etchmiadzin, N 8, 128–137 (in Armenian).
9. Պողոսյան Ա. 2014, Գորգագործությունը Փոքր Ասիայում (XIX դ. երկրորդ կես – XX դ. առաջին քառորդ), Հայ ժողովրդական մշակույթ XVI, Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում, Դերենիկ Վարդումյանի ծննդյան 90-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, «Գիտություն», 102–110:
   Poghosyan A. 2014, Carpet Weaving in Asia Minor (Second half of the 19th Century – First Quarter of the 20th Century), Armenian Folk Culture XVI, Traditional and Modern in

Armenian Culture, Papers in Memoriam of Derenik Vardumyan, to mark his 90th Anniversary, Yerevan, Gitutyun, 102–110 (in Armenian).

10. Պողոսյան Ա. 2018, «Ջրաբերդ» խմբին պատկանող գորգերի ծագումնաբանական ու տիպաբանական հարցերի մասին, Գավառի պետական համալսարանի գիտական հոդվածների ժողովածու, N 5, 226–243:
Poghosyan A. 2018, On the Genetics and Typology of the Rugs belonging to the "Jraberd" Group, Collection of Scientific Articles of Gavar State University, N 5, 226–243 (in Armenian).
11. Պողոսյան Ա. 2000, Գորգի ծիսապաշտամունքային նշանակության առթիվ, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 1, 175–184:
Poghosyan A. 2000, On the Guestion of the Kultand Ritual Significance of the Carpet, Historical-Philological Journal, N 1, 175–184 (in Armenian).
12. Պողոսյան Ա. 2022, Գորգը Հայ առաքելական եկեղեցու արարողակարգերում, Էջ-միածին, Զ, 64–79:
Poghosyan A. 2022, Carpet in the Rites of the Armenian Apostolic Church, Etchmiadzin, N 6, Etchmiadzin, 64–79 (in Armenian).
13. Պողոսյան Ա., Դաշտային ազգագրական նյութեր 1984–1991:
Poghosyan A., Ethnographic Field Materials 1984–1991.
14. Րաֆֆի 1987, Երկու ամիս Աղվանից և Սյունաց աշխարհներում, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Երևան, «Սովետական գրող», 230–289:
Raffi 1985, Two Months in the Worlds of Aghvan and Syunik, A Collection of Works, vol. 9, Yerevan, Sovetakan Grogh, 230–289 (in Armenian).
15. Керимов Л. 1983, Азербайджанский ковер, т. 3, Баку, «Гянджлик».
Kerimov L. 1983, Azerbaijani Rug, h. 3, Baku, Gianjlic (in Russian).
16. Саркисян Г. 2002, Население Восточной Армении в XIX – начале XX в., Ереван, «Гитутюн».
Sargsyan H. 2002, The Population of Eastern Armenia in the 19th – early 20th Centuries, Yerevan, Gitutyn (in Russian).
17. Bennet J. 2000, Oriental and African Rugs and Carpets. Rugs & Carpets of the World, London, Chartwell Books.
18. Poghosyan A. 2001, Carpets. Armenian Folk Arts, Abrahamian L., Sweezy N. (eds), Culture and Identity, Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 150–165.
19. Tschebull R. 1978, Entwieklung von vier Kasak-Mustern. Hali, h. 1, N 3, London, Hali Press, 257–261.

ԳՐԱՖԻԿԱՆ ՀՄԱՅԱԿ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ
GRAPHICS IN THE ART OF HMAYAK HAKOBYAN
ГРАФИКА В ТВОРЧЕСТВЕ АМАЯКА АКОПЯНА

Արմինե Պետրոսյան
Armine Petrosyan
Армине Петросян

Արվեստի ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Art Institute, National Academy of Sciences, Armenia
Институт искусств, Национальная академия наук, Армения

armine.petrosyan@arts.sci.am

Ներկայացվել է՝ 11.03.2025; գրախոսվել է՝ 10.08.2025; ընդունվել է՝ 12.08.2025
Received: 11.03.2025; Revised: 10.08.2025; Accepted: 12.08.2025
Представлено: 11.03.2025; рецензировано: 10.08.2025; принято: 12.08.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.2-235

Ամփոփում – Գրաֆիկ-նկարիչներին միավորում է աշխարհի նկատմամբ իրենց վերաբերմունքը արտահայտելու նոր ձևերի որոնումը՝ սահմանափակ արտահայտչամիջոցների օգտագործմամբ: Գծանկարը զարգացում ապրեց Եվրոպայում Ռեմբրանդտ վան Ռեյնի, Ֆրանցիսկո Գոյայի, Ալբրեխտ Դյուրերի, Օնորե Դոմիեի, Ժան Էնգրի, Անտոնիս վան Դեյքի և այլ նկարչիների ստեղծագործություններում: Գրաֆիկայի բնագավառում ստեղծագործել են ռուս հայտնի արվեստագետներ Իլյա Ռեպինը, Վալենտին Սերովը, Վասիլի Սուրիկովը և այլն, իսկ հայ կերպարվեստում՝ Հարություն Շամշինյանը, Հմայակ Հակոբյանը, Վարդգես Սուրենյանցը, Գևորգ Բաշինջաղյանը, Փանոս Թերլեմեզյանը և ուրիշներ: Հմ. Հակոբյանի գծանկարային արվեստը հայ գրաֆիկական մտածողության մեջ առանձնանում է որպես ինքնատիպ և բովանդակությամբ հարուստ երևույթ: Հմ. Հակոբյանի ստեղծագործություններում գիծը վերածվում է ոչ միայն ուրվագծի, այլև ամբողջական լեզվի, որով արվեստագետը հաղորդում է կերպարի ներաշխարհը և բնության ներդաշնակությունը: Նրա գծանկարը հաճախ անցնում է իր սոսկ տեխնիկական սահմանները՝ դառնալով ինքնուրույն գեղարվեստական արտահայտություն: Հմ. Հակոբյանի աշխատանքներում նկատվում է եվրոպական գրաֆիկական ավանդույթների ազդեցությունը, որը, սակայն, ենթարկվում է հեղինակի անհատական ձեռագրին և ազգային գեղարվեստական մտածողությանը: Այս համադրության շնորհիվ տաղանդավոր նկարիչը ձևավորեց յուրահատուկ ոճ, որտեղ դասական ճշգրտությունն ու ազատ ստեղծագործականությունը հանդես են գալիս հավասարաչափորեն: Վարպետի գծանկարային ժառանգությունը կարևոր նշանակություն ունի հայ արվեստի պատմության համար. այն բացահայտում է գծի՝ որպես հույզերի, շարժման և գաղափարներ կրողի անսահման

հնարավորությունները: Նրա գործերը շարունակում են մնալ ուսումնասիրությունների և համեմատական վերլուծությունների արժեքավոր նյութ՝ ընդգծելով գրաֆիկական արվեստի կարևոր դերը ազգային և համաշխարհային մշակութային համատեքստում:

Abstract – Graphic artists are united by their search for new ways to express own view of the world using limited means of expression. Drawing evolved in Europe through the works of Rembrandt van Rijn, Francisco Goya, Albrecht Dürer, Honoré Daumier, Jean Ingres, Anthony van Dyck, and others. Among renowned Russian graphic artists are Ilya Repin, Valentin Serov, Vasily Surikov, and others. In Armenian visual art, notable figures include Harutyun Shamshinian, Hmayak Hakobyan, Vardges Surenyants, Gevorg Bashinjaghian, Panos Terlemezian and more. Hmayak Hakobyan's graphic art stands out as a unique and rich phenomenon in Armenian graphic thought. In his works, the line becomes not just an outline but a complete language through which the artist conveys the inner world of the character and the structural harmony of nature. In his approach, drawing often goes beyond its purely technical boundaries and becomes an independent form of artistic expression. European graphic traditions are evident in his works, yet this influence is always subordinated to the artist's individual style and national artistic thinking. Through this synthesis, Hmayak Hakobyan developed a distinctive style where classical precision and creative freedom coexist in balance. His graphic legacy holds great importance for the history of Armenian art, revealing the limitless possibilities of line as a bearer of emotions, movement, and ideas. His works remain valuable material for study and comparative analysis, highlighting the crucial role of graphic art in both national and global cultural contexts.

Аннотация – Художников-графиков объединяет стремление выразить своё отношение к миру через поиск новых форм с использованием ограниченных выразительных средств. Графика получила развитие в Европе в творчестве Рембрандта ван Рейна, Франсиско Гойи, Альбрехта Дюрера, Оноре Домье, Жана Энгра, Антониса ван Дейка и других художников. Среди известных русских мастеров графики можно отметить Илью Репина, Валентина Серова, Василия Сурикова и т.д. В развитии армянского изобразительного искусства важную роль сыграли Арутюн Шамшинян, Амаяк Акопян, Вардгес Суренянц, Геворг Башинджагян, Панос Терлемезян и другие. Графическое искусство Ам. Акопяна выделяется самобытностью мышления и техническим мастерством. В его произведениях линия становится не только контуром, с помощью которого художник передаёт внутренний мир образа, но и часто выходит за рамки чисто технической задачи, становясь самостоятельным художественным воплощением. В работах художника ощущается влияние европейских графических традиций, однако это влияние всегда подчинено индивидуальному стилю автора и национальному художественному мышлению. Благодаря такому сочетанию Ам. Акопян сформировал уникальный стиль, в котором сочетаются классическая точность и свободное творчество. Его графическое наследие имеет важное значение для истории армянского искусства: оно раскрывает безграничные возможности линии, которая передает эмоции, движение и идеи. Работы художника продолжают оставаться ценным материалом для исследований и сравнительного анализа, подчеркивая значимость графического искусства в национальном и мировом культурном контексте.

Հիմնաբառեր – Հմ. Հակոբյան, գծանկար, դիմանկար, բնանկար, արվեստ:
Keywords – Hm. Hakobyan, graphic drawing, portrait, landscape, art.

Ключевые слова – Ам. Акопян, графический рисунок, портрет, пейзаж, искусство.

Ներածություն

Գրաֆիկան՝ որպես կերպարվեստի տեսակ, մեծ տարածում է ստացել բնանկարի, դիմանկարի, նատյուրմորտի և այլ ժանրերում: Գիծը պատկերվող առարկայի դիրքի արտահայտման հիմնական միջոցն է և, անկախ ընդհանուր պատկերից, ունի իր գեղագիտական արժեքը:

Համաշխարհային կերպարվեստի տաղանդավոր ներկայացուցիչները ստեղծել են գծանկարներ, որոնք վկայում են նրանց տեխնիկական վարպետության և դիտողականության մասին, և որոնք դարձել են արվեստի գլուխգործոցներ:

Ինչպես նկատում է արվեստաբան Վ. Բադալյանը, «Նկարիչը մեծ մասամբ գծանկար է անում իր համար՝ իբրև ճեպանկար կամ ապագա հորինվածքի էսքիզ, որպես շրջակա աշխարհի, առարկաների ու երևույթների ուրվանկար: Շնորհիվ այս ամենի գծանկարը օժտված է այն յուրատեսակ հատկություններով, որոնք բացահայտում են հեղինակի անձը, նրա ուրույն ձեռագիրը. հենց գծանկարում է նա արտահայտում իր առաջին տպավորությունը, պարզաբանում մտահղացումը: ...Յուրաքանչյուր նկար հիմնականում գնահատվում է ըստ նրանում ձեռք բերված պատկերային ու ռիթմիկ արտահայտչականության աստիճանի» (Բադալյան 2014, 9–10):

Գծանկարը զարգացավ Իտալիայում և հատկապես Հոլանդիայում՝ հանձինս Ռեմբրանդտ վան Ռեյնի, որի ստեղծագործություններում այն առանձնահատուկ տեղ է գրավում: Մեծ հոլանդացին ընդլայնեց գծանկարի հնարավորությունները՝ այն դարձնելով ավելի գեղանկարչական և նրան հաղորդելով հոգեբանական ուղղվածություն: Պատահական չէ, որ Ռեմբրանդտին համարում են գծանկարի անգերազանցելի վարպետ: Մեզ են հասել մեծ նկարչի ձեռքով արված բազմաթիվ գծանկարներ, որոնք նրա ապրած կյանքի ինքնատիպ վավերագրերն ու երկխոսությունն են սեփական «ես»-ի հետ, նաև խորհրդածություններ ու մտորումներ: Ռեմբրանդտյան գրաֆիկան հետաքրքիր զարգացում ստացավ Ֆրանցիսկո Գոյայի, Ալբրեխտ Դյուրերի, Օնորե Դոմիեի, Անտոնիս վան Դեյքի, Վալենտին Սերովի և այլ նկարչիների ստեղծագործություններում: Գրաֆիկայի վարպետ Ժան Էնգրի գծանկարների ալբոմը նման է օրագրի, որտեղ յուրաքանչյուր տող գրված է անկեղծությամբ:

Երբեմն ինքնաբուխ արված գծանկարը ավելի շատ բան է ասում նկարչի մասին, քան ամիսների ընթացքում ստեղծված որևէ կտավ: Մաքուր թուղթը ստեղծագործողի համար անսահման տարածություն է, որը մատիտի մի քանի շարժումով վերածվում է անտառի, պուրակի, մարգագետնի և այլնի:

Հատկանշական է գծանկարի բնութագրումը ռուս հետազոտողների կողմից. «Գծանկարի բարդությունը նրա լեզվի պայմանականությունն է ... Հիրավի, աշխարհն անսահման է, սակայն այն պետք է պատկերել թղթի սահմանափակ տարածքի վրա: Յուրաքանչյուր իր, առարկա ունի իր ծավալը, իսկ մենք այդ ամենը պատկերում ենք հարթության վրա... կյանքում կա տարածք՝ որոշ առար-

կաներ մոտ են [տեղադրված], մյուսները՝ հեռու, բարձր կամ ցածր …գծանկարիչն ունի միայն հարթություն» (Каретникова, Климова 1964, 4): Եվ այս պայմանականության հաղթահարումը պահանջում է մեծ վարպետություն:

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Արարատ Աղասյանը նշում է. «Գրաֆիկան կերպարվեստի մեկ այլ՝ գեղանկարչությանը և քանդակագործությանը նախորդած տեսակ է, որի ակունքները պետք է փնտրել նախնադարյան մարդու ձեռքով ժայռաքարերի կամ ոսկրի վրա փորագրված գծանկարներում» (Աղասյան 2020, 9):

Ընդունված է նաև գծանկարը համարել սևագիր արվեստ, քանզի թե՛ գեղանկարիչը, թե՛ քանդակագործը նախ գծանկարում են և ապա արարում իրենց մտահղացումները՝ յուրաքանչյուրն իր տեխնիկայով:

Ըստ գրաֆիկայի վարպետ Վ.Ա. Ֆավորսկու՝ «գրաֆիկայի ամենաընդհանուր տարբերակիչ առանձնահատկությունը պատկերված առարկայի հատուկ հարաբերակցումն է տարածության հետ, որի դերը մեծ մասամբ կատարում է թղթի ֆոնը» (Графика как вид изобразительного искусства):

Գծանկարային գործերը պահանջում են մանրակրկիտ և նրբին մոտեցում, քանի որ, օգտագործելով գծանկարի տեխնիկական արսենալի բոլոր հնարները՝ շտրիխներ, ուրվագծեր, կետեր, գծեր, լույս ու ստվեր և նույնիսկ բծեր, գեղանկարիչը ստեղծում է արվեստի գործեր, որոնք նույնքան տպավորիչ են, որքան գեղանկարչական աշխատանքները:

Ֆրանսիական կլասիցիզմի հիմնադիր Նիկոլա Պուսսենի բնութագրմամբ՝ «…գծանկարում է հիմնականում դրսևորվում արվեստը, և մեծ արվեստագետ է նա, ով մեծ է իբրև գծանկարիչ» (Վանո Խոջաբեկյանի առեղծվածը 1875–1922 2005, 7):

Գծանկարը եվրոպացի, ռուս և հայ նկարչիների գործերում

Փորձենք համեմատական վերլուծություն կատարել պատմական տարբեր ժամանակահատվածներում ստեղծագործող արևմտաեվրոպական, ռուս և հայ գեղանկարիչների արվեստի գեղարվեստաոճական առանձնահատկությունների վերաբերյալ:

Գրաֆիկայով զբաղվող նկարիչներին միավորում է աշխարհի նկատմամբ իրենց վերաբերմունքի արտահայտման նոր ձևերի որոնումը սահմանափակ արտահայտչամիջոցների օգտագործմամբ: Յուրաքանչյուր նկարիչ ունի իր վրձնի ու մատիտի ձեռագիրը, բայց միևնույն ժամանակ ամեն մեկը հակված է այս կամ այն տեխնիկական միջոցի կիրառմանը:

Գերմանացի նկարիչ, գրաֆիկ, փայտի փորագրության մեծագույն վարպետ Ալբրեխտ Դյուրերը ժամանակակիցների դիմանկարներում պատկերել է ինքնատիպ բնավորություններ: Նրա՝ կենդանիներին և բնության տարրերը պատկերող գծանկարները առանձնանում են ստեղծագործական բարձր վարպետությամբ ու դիտողականությամբ:

Հոլանդացի գրաֆիկ Անտոնիս վան Դեյքը ստեղծել է դիմանկարային այնպիսի կերպարներ, ընդհանրացված այնպիսի տիպեր, որոնց կեցվածքը, շարժումը, նույնիսկ դիմագծերը կրկնօրինակում էին տաղանդավոր նկարիչները: Նրա զուսպ ու թովիչ նկարչական ոճը, կերպարների փիլիսոփայական մեկնաբանությունը նախատիպի դեր խաղացին եվրոպական դիմանկարային արվեստում:

Ռեմբրանդտի գծանկարները հաճախ դինամիկ են՝ հագեցած արտահայտիչ շտրիխներով, որոնք դիտողի մոտ հուզական լարվածություն են ստեղծում:

Նկատենք, որ որոշակի նմանություն է առկա եվրոպացի նկարիչների և Հմ. Հակոբյանի գծանկարային արվեստում: Դրանք են՝ հոգեբանական շեշտադրումն ու մարդկային կերպարի ուսումնասիրությունը, իսկ տարբերակիչ առանձնահատկությունները՝ հավասարակշռված գիծը և սահմանափակ լուսաստվերային էֆեկտը, մինչդեռ, օրինակ, Ռեմբրանդտը ազատության և դրամատիզմի ջատագովն է, Դյուրերը՝ տեխնիկական ճշգրտության:

Իսպանացի գեղանկարիչ, փորագրիչ, ռոմանտիզմի ժամանակաշրջանի գեղարվեստի առաջին և հեղինակավոր դեմքի՝ Ֆրանցիսկո Խոսե դե Գոյայի գրաֆիկական աշխատանքներում տոնական ու լուսավոր նրբերանգները փոխարինվում են լույսի ու ստվերի սուր հակադրություններով: Ի տարբերություն Ֆ. Գոյայի՝ Հմ. Հակոբյանի գծանկարներում, հատկապես դիմանկարներում, կարևոր է կերպարի ներքին հոգեվիճակի փոխանցումը: Երկու նկարիչների գծանկարները կառուցված են կյանքի թաքնված, երբեմն դրամատիկ կողմերի հոգեբանական բացահայտման վրա: Հմ. Հակոբյանի գծանկարներում գերակշռում են դիմանկարները և հատկապես հայ մարդու կերպարը՝ հոգեբանորեն վերլուծված, իսկ Ֆ. Գոյայի արվեստը հագեցած է ալեգորիկ-ֆանտաստիկ պատկերներով, սարսափի ու երազի սահմանին գտնվող տեսարաններով: Հմ. Հակոբյանի գծերը հաճախ ավելի կառուցվածքային են՝ կապված ակադեմիական դպրոցի ավանդույթների հետ, բայց տոգորված՝ ներքին արտահայտչությամբ, իսկ Ֆ. Գոյայի գծանկարները երբեմն վերածվում են գրոտեսկի, որն ընդգծում է դրանց մեջ թաքնված գաղափարները, մինչդեռ Հմ. Հակոբյանի գծանկարը ավելի շատ թափանցում է անհատի ներաշխարհ: Նկարիչը հավատարիմ մնաց իր ազգային միջավայրին, իսկ Ֆ. Գոյան դարձավ համամարդկային դրամայի վավերագրող:

Ընդհանուր առմամբ, ի տարբերություն Հմ. Հակոբյանի, արևմտյան արվեստագետներն ավելի ազատ և փորձարարական մոտեցումներ են ունեցել գծի և ձևի հանդեպ:

Ռուս արվեստագետներ Իլյա Ռեպինը, Վալենտին Սերովը, Վասիլի Սուրիկովը գծի միջոցով ձգտում էին ներկայացնել կերպարի հոգեբանությունը և պահի հուզական լարվածությունը: Նրանք հաճախ օգտագործում էին գծանկարը՝ որպես մեծածավալ կտավների նախօրինակ, մինչդեռ Հմ. Հակոբյանի գծանկարը հաճախ ինքնուրույն և ավարտուն ստեղծագործություն էր: Ռուս նկարիչների գծանկարներում, հիմնականում որպես նախնական ստեղծագոր-

ծական փուլ, ընդգծված էր կերպարային ներքին դրամատիզմը (Ի. Ռեպին, Վ. Սերով, Վ. Սուրիկով), իսկ արևմտաեվրոպական նկարիչների գործերում առաջնայինը գծի ազատությունն էր, շարժումը, երբեմն՝ ձևի սիմվոլացումը: Նրանց ընդհանրությունները Հմ. Հակոբյանի արվեստի հետ գծի միջոցով հոգեբանական խորության և կերպարի ներաշխարհի արտահայտումն է, նուրբ շտրիխային տեխնիկան, ծավալի ստեղծումը առանց գունային միջոցների, մարդու շարժումների և մարմնի կառուցվածքի ճշգրիտ պատկերումը:

XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի հայ կերպարվեստում գրաֆիկան աստիճանաբար ձևավորվեց որպես ինքնուրույն արվեստի ճյուղ: Այս գործընթացում նշանակալի դեր ունեցան Հարություն Շամշինյանը, Հմայակ Հակոբյանը, Վարդգես Սուրենյանցը, Գևորգ Բաշինջաղյանը, Փանոս Թերլեմեզյանը, որոնց գործունեությունը թեև տարբեր ուղղություններով էր զարգանում, բայց արտացոլում էր հայ գրաֆիկայի ձևավորման հիմնական ուղիները:

XIX դ. վերջին քառորդին գրաֆիկական արվեստը զարգանում է ի դեմս օֆորտի առաջին ներկայացուցիչ Հարություն Շամշինյանի, որը հայտնի է որպես գծանկարչության վարպետ: Նրա արվեստի հիմքն են կազմում գիծը, հստակ կառուցվածքը և ձևի տրամաբանական ճշգրտությունը (Սարգսյան 1961, 7):

Հարություն Շամշինյանի և Հմայակ Հակոբյանի գրաֆիկական արվեստը, թեև առնչվում է նույն դարաշրջանի ընդհանուր մշակութային ընթացքին, սակայն զանազանվում է ոճային հատկանիշներով ու մոտեցումներով, չնայած Հմայակ Հակոբյանը շամշինյանական դպրոցի սան էր: Հ. Շամշինյանի գիծը հստակ է, դասական, Հմ. Հակոբյանի գործերում այն ավելի ազատ, զգացմունքային ու երբեմն էսքիզային է: Հ. Շամշինյանը կիրառել է փորագրանկարչության հնարքներ, Հմ. Հակոբյանը գերադասել է մատիտը, թանաքն ու ազատ գծանկարը: Եթե Հ. Շամշինյանը հայ գրաֆիկայի պատմության մեջ հանդես է գալիս որպես հիմնադիր և դասական ակադեմիզմի ջատագով, ապա Հմ. Հակոբյանը հարում է գեղարվեստական ազատության՝ ցուցաբերելով հոգեբանական խորություն և նոր մտածողություն:

Հմ. Հակոբյանին բնորոշ է հավասարակշռված շտրիխների կիրառումը, Վ. Սուրենյանցի գծանկարներն արված են նուրբ և մանրակրկիտ շտրիխներով՝ համադրված դեկորատիվ լուծումներով, մինչդեռ Գ. Բաշինջաղյանի գրաֆիկայում շտրիխները ծառայում են հիմնականում ձևի ուրվագիծը պահպանելու նպատակին, իսկ Փ. Թերլեմեզյանի գծանկարը բնութագրվում է կտրուկ շտրիխներով, երբեմն՝ հուզական հարվածներով:

Այսպիսով, ստեղծագործողների անհատականությամբ է պայմանավորված մոտեցումը գծանկարային արվեստին, նաև թեմատիկ ու տեխնիկական առանձնահատկությունների ընտրությունը, նախասիրությունների դրսևորումը:

Հմայակ Հակոբյանը՝ գծանկարիչ

Տրապիզոնում ծնված և Թիֆլիսում ստեղծագործած հայ ռեալիստական գեղանկարչության նշանավոր ներկայացուցիչ, մատիտային գծանկարի վար-

պետ Հմայակ Ստեփանի Հակոբյանը (1871–1939) (կենսագրական տվյալները տե՛ս Մարտիկյան 1983, 84–109; Հմայակ Հակոբյան (1871–1939) 1948, 3–24, Դզնունի 1977, 247և այլն) կերտել է ազգային կյանքը արտացոլող ճշմարիտ կերպարներ, մասնավորապես XIX դ. Թիֆլիսի կենցաղը պատկերող առօրյա դրվագներ: Նրա գծանկարները հաճախ ներկայացնում են մարդու կերպարը, համայնքային միջավայրը՝ գծի և ձևի հարաբերակցությամբ: Մասնավորապես, շամշինյանական արվեստանոցը, որտեղ ուսանում էր նկարիչը, «խրախուսում էր կյանքը ճշմարիտ կերպով վերարտադրելու ձգտումը» և առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձնում նկարչի վարպետության բյուրեղացմանը: Նրա գծանկարները շատ արժեքավոր են նաև ուսուցողական իմաստով, քանի որ կազմում են հայ դասական ռեալիստական արվեստի հիմքերից մեկը: Գծանկարը նաև ինքնաարտահայտման միջոց է արվեստագետի համար, և այն կազմում է Հմ. Հակոբյանի գեղարվեստական ժառանգության շոշափելի հատվածը:

Գերմանիայում ուսանելու տարիներին Հմ. Հակոբյանը ծանոթացավ եվրոպական վարպետների գունանկարչությանը, գծանկարչությանը և գեղարվեստական նոր հոսանքներին: Նրա ներկայացրած կերպարներից յուրաքանչյուրն առանձնանում է ընդգծված բնավորությամբ ու շարժուձևով (տե՛ս օրինակ՝ նկ. 1):

Նկարչի ստեղծագործության բազմաժանրությունը բխում է ներքին՝ մտքի և կարողությունների ներուժից, երևակայությունից ու ստեղծագործական անսպառ ավյունից: Հմայակ Հակոբյանը, ինչպես գեղանկարչության մեջ, այնպես էլ գծանկարում շեշտադրում է ռեալիստական պատկերումը և հոգեբանական խորությունը: Գծանկարչի հիմնական թեմաներն են մարդու ներաշխարհը, առօրյա կյանքը և միջավայրը:

Թիֆլիսյան ոգով ու կոլորիտով են ներծծված Հմ. Հակոբյանի ստեղծագործությունները բոլոր ժանրերում: Վարպետի գեղանկարչության և գրաֆիկայի սյուժեները աչքի են ընկնում թեմատիկ բազմազանությամբ՝ գծանկար-դիմանկարներ, գծանկար-կենցաղային տեսարաններ, գծանկար-բնանկարներ, գծանկար-քաղաքային բնանկարներ:

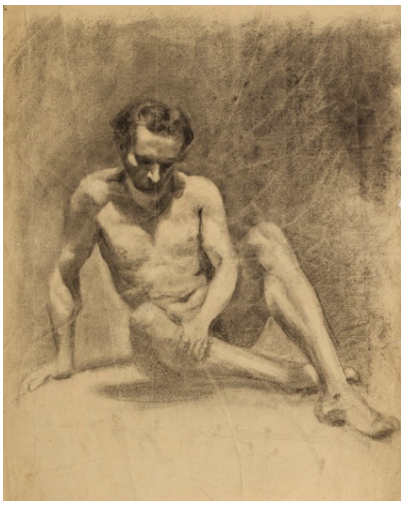
Հմայակ Հակոբյանի գծանկարները

Դիմանկարի ժանրում աշխատելիս նկարիչները ոչ միայն վերարտադրում են մարդու դիմագծերը, ընդհանուր տեսքը, որի մեջ արտացոլվում է մարդու բնավորությունը, այլև փորձում են ներթափանցել բնորդի հոգու խորքերը:

Հմ. Հակոբյանի դիմանկար-գծանկարները խոսուն են և դինամիկ՝ շնորհիվ դիմախաղի, ժեստերի, շարժուձևի վերարտադրման: Նրա կերպարները խիստ են՝ օժտված մարդկային արժանապատվությամբ, հաստատակամությամբ: Օրինակ, «Տղամարդու դիմանկար»-ում (նկ. 1) պատկերված է կամային անձնավորություն, որն ունակ է վճռական քայլի կամ սխրագործության:

Նկ. 1. Տղամարդու դիմանկար, թուղթ, մատիտ, 24.5x17 սմ, անթվակիր, ՀԱՊ

Նկ. 2. Բնորդ, թուղթ, մատիտ, 46x37.5 սմ, անթվակիր, ՀԱՊ

Նկ. 3. Հայ, թուղթ, իտալական մատիտ, 34.5x26.5 սմ, 1887, ՀԱՊ

Նկ. 4. Քարթալինեցին, թուղթ, իտալական մատիտ, 35x26.5 սմ, անթվակիր, ՀԱՊ

Յուրօրինակ տեխնիկայով է արված «Բնորդ» (նկ. 2) գրաֆիկական գործը, որտեղ հերոսը խորասուզված է մտքերի մեջ, յուրովի ինքնազրույցի է բռնվել:

Դիմանկարիչը ստեղծել է գծանկարների մի շարք՝ նվիրված ազգային տարբեր պատկանելություն ունեցող տիպաժներին՝ «Հայ» (նկ. 3), «Քարթալինեցին» (նկ. 4), որոնք արված են վարպետորեն:

Աշխատելով նաև բնանկարի ժանրում, գծանկարային արվեստում Հմ. Հակոբյանը ստեղծել է քաղաքային բնանկարի նմուշներ, որոնք վկայում են նրա նուրբ դիտողականության մասին: Հարկ է նշել, որ նկարչի գծանկարային գործերը աչքի են ընկնում ուրույն քնարականությամբ: Գեղանկարիչը արարել է

նաև բազմաֆիգուր կոմպոզիցիայի սկզբունքներով գծանկարներ, օրինակ՝ «Ֆիգուրներ. կառք» (նկ. 5):

Զգայական աշխարհը արվեստի բոլոր ժանրերի հիմքն է: Արվեստագետը օժտված է կյանքն ու բնությունը զգալու նուրբ ունակությամբ, ինչն արտահայտվում է նրա գործերում:

Հմ. Հակոբյանը նաև բազմաթիվ ճեպանկարների հեղինակ է. նա անմահացնում էր իրեն հետաքրքրող տեսարաններ, աչքի զարնող դեմքեր, որոնք հետագայում դառնում էին իր ստեղծագործությունների հերոսները:

Նկարիչը անդրադարձ է կատարել նաև պատմական ժանրը ընդգրկող գրաֆիկական աշխատանքների: «Պատմական ժանրի ստեղծագործության կարևորությունը որոշվում է ոչ միայն գեղարվեստական արժանիքներով, այլև այն բանով, թե պատկերվող անցքերը որքանով են առնչվում տվյալ ժողովրդի բախտորոշման և պետության գործունեության հետ» (Սարգսյան, Խաչիկյան 1983, 9): Արտահայտիչ է «Կարմիր բանակի մուտքը Թբիլիսի» (նկ. 6) գործի նկարչական լեզուն: Պատկերը կառուցված է հորիզոնական կոմպոզիցիայով, որտեղ օգտագործած են գրաֆիկական տարբեր հնարներ՝ ստեղծելու հեռանկար և ընդգծելու իրողության ծավալները: Պատմական անգնահատելի վավերագրեր են այսպիսի ստեղծագործությունները, որոնք հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմել Հմ. Հակոբյանի ապրած ժամանակաշրջանի մասին:

Նկ. 5. Ֆիգուրներ. կառք, կրոկի, թուղթ, թանաք, գնդիկավոր գրիչ, 15.2x23.5 սմ, անթվակիր, ՀԱՊ

Նկ. 6. Կարմիր բանակի մուտքը Թբիլիսի, թուղթ, ածուխ, 51.7x70 սմ, անթվակիր, ՀԱՊ

Եզրակացություններ

Հմայակ Հակոբյանի գծանկարային ժառանգությունը հայ արվեստի պատմության մեջ առանձնանում է ինքնատիպությամբ և բովանդակային խորությամբ: Նրա աշխատանքները հաստատում են այն իրողությունը, որ գիծը կարող է հանդես գալ ոչ միայն որպես նկարային կառուցվածքի հիմք, այլև որպես ինքնուրույն արտահայտչամիջոց: Հմ. Հակոբյանի մոտ գիծը թելադրում է ոչ միայն ձև, այլև տրամադրություն, հոգեվիճակ, երբեմն էլ՝ ամբողջ գաղափարական հենք:

Գծանկարչի ստեղծագործական որոնումները հավասարապես առնչվում են դասական ճշգրտությանը և ժամանակի գեղարվեստական նորարարություններին: Հմ. Հակոբյանը կարողացավ եվրոպական գրաֆիկական ավանդույթների ազդեցությունը համադրել հայ արվեստի ինքնատիպ մտածողության հետ, ինչը ձևավորեց յուրահատուկ գեղարվեստական լեզու: Այս մոտեցումը արվեստագետին հնարավորություն տվեց ընդգծելու կերպարների հոգեբանական խորությունը:

Հմայակ Հակոբյանի գծանկարային արվեստը կարելի է դիտել որպես հայ գրաֆիկայի զարգացման էական փուլ: Նրա գործերը շարունակում են մնալ իբրև համեմատական վերլուծությունների և տեսական ուսումնասիրությունների նշանակալի նյութ՝ ընդգծելով գծանկարի անսպառ հնարավորությունները ինչպես ազգային, այնպես էլ համաշխարհային գեղարվեստական համատեքստում:

Շնորհակալական

Շնորհակալություն ենք հայտնում ա.գ.թ. Մերի Կիրակոսյանին և «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» խմբագրությանը օգտակար խորհուրդների ու աջակցութան համար:

Գրականություն/References/Литература

1. Աղասյան Ա. 2020, Արվեստի պատմություն. կերպարվեստ, ուսումնական ձեռնարկ, գիրք 1, Երևան, «Արմավ»:
   Aghasyan A. 2020, History of Art: Fine Arts, Textbook, Book 1, Yerevan, Armav (in Armenian).
2. Բադալյան Վ. 2014, XVII–XIX դարերի գծանկարը, կավճանկարը, ջրանկարը, գուաշը և XVII–XIX դարերի Արևելքի արվեստը, Երևան, Հայաստանի ազգային պատկերասրահ:
   Badalyan V. 2014, XVII–XIX Centuries Drawing, Chalk Drawing, Watercolor, Gouache and the Art of the East of the XVII–XIX Centuries, Yerevan, National Gallery of Armenia (in Armenian).
3. Դզնունի Դ. 1977, Հայ կերպարվեստագետներ (համառոտ բառարան), Երևան, «Լույս»:
   Dznuni D. 1977, Armenian Fine Artists (Brief Dictionary), Yerevan, Luys (in Armenian).
4. Հմայակ Հակոբյան (1871–1939) 1948, Հմայակ Հակոբյանի ստեղծագործությունների հետմահվան ցուցահանդեսի կատալոգ, ներածական հոդվածը Ռ. Լոռիս Մելիքյանի, Երևան, Հայաստանի պետական պատկերասրահի հրատ.:
   Hmayak Hakobyan (1871–1939) 1948, Catalog of the Posthumous Exhibition of Hmayak Hakobyan's Works, Introductory Article by R. Loris Melikyan, Yerevan, Publishing House of the State Gallery of Armenia (in Armenian).
5. Մարտիկյան Ե. 1983, Հայկական կերպարվեստի պատմություն, գ. Գ, Երևան, «Սովետական գրող»:

Martikyan E. 1983, History of Armenian Fine Arts, Book C, Yerevan, Sovetakan Grogh (in Armenian).

6. Սարգսյան Մ. 1961, Սովետական Հայաստանի գրաֆիկան, Երևան, «Հայպետհրատ»:
Sargsyan M. 1961, Graphics of Soviet Armenia, Yerevan, Haypethrat (in Armenian).
7. Սարգսյան Մ., Խաչիկյան Վ. 1983, Կերպարվեստի տեսակները և ժանրերը. նկարչություն, Երևան, ՀՍՍՀ լուսավորության մինիստրության տպարան:
Sargsyan M., Khachikyan V. 1983, Types and Genres of Fine Arts: Painting, Yerevan, Armenian SSR Ministry of Education Press (in Armenian).
8. Վանո Խոջաբեկյանի առեղծվածը 1875–1922 2005, ալբոմ-կատալոգ, Երևան, «Էդիթ Պրինտ»:
The Mystery of Vano Khojabekyan 1875–1922 2005, Album-Catalog, Yerevan, Edit Print (in Armenian).
9. Каретникова И., Климова М. 1964, Художники-графики, Москва, «Знание»
Karetnikova I., Klimova M. 1964, Graphic Artists, Moscow, Znanie (in Russian).
10. Графика как вид изобразительного искусства, https://lib.uni-dubna.ru/biblweb/expo /pdf /graf.pdf (Accessed: 02.08.2025).

ՄԱՍՐԵՆԻՆ ՀԱՅՈՑ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ
ROSE HIP (ROSA L.) IN ARMENIAN TRADITIONAL CULTURE
ШИПОВНИК В АРМЯНСКОЙ ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЕ

Անժելա Ամիրխանյան
Anzhela Amirkhanyan
Анжела Амирханян

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

anzhela.amirkhanyan@sci.am

Ներկայացվել է՝ 30.04.2025, գրախոսվել է՝ 26.06.2025, ընդունվել է՝ 12.08.2025
Received: 30.04.2025; Revised: 26.06.2025; Accepted: 12.08.2025
Представлено: 30.04.2025; рецензировано: 26.06.2025; принято: 12.08.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.2-246

Ամփոփում – Մասուրի հավաքչությունը մարդու՝ շրջակա միջավայրին հարմարվելու, հազարավոր տարիների ընթացքում ձևավորված մարդ-բնություն փոխազդեցության ուշագրավ երևույթներից է: Այն արտացոլվել է մասրենու, մասուրի և դրանից պատրաստված կերակրատեսակների ժողովրդական անվանումներում (վայրի վարդ, սուտ վարդ, փշավարդ, շան վարդ, արջի մասուր, մասրամածուն, մասրաթան, մասրաթթու, մասուրի սպաս և այլն), որոնք պահպանել են հնագույն մշակութային իրողությունների շերտեր: Դարերի ընթացքում կուտակված փորձի շնորհիվ մասրենին լայնորեն կիրառվել է ժողովրդական բժշկության մեջ բազմաթիվ հիվանդություններ բուժելու համար: Ուտեստի ավանդական համակարգում մասրենու պտուղներից պատրաստված կերակուրները միաժամանակ եղել են սննդաբուժության բաղկացուցիչ մաս: Դեղաբույս, ինչպես նաև փշոտ թուփ լինելու պատճառով մասրենուն հավատալիքներում վերագրվում են հիվանդությունները վանող և չարխափան գործառույթներ: XX դ. ուտեստի ավանդական համակարգն աստիճանաբար փոփոխվեց՝ հանգեցնելով բազմաթիվ խնդիրների: Դրանց լուծման արդյունավետ ուղիներից են համարվում ավանդական սննդակարգը, ժողովրդական բժշկությունն ու մասնավորապես սննդաբուժությունը, որոնք այսօր նորովի են արժևորվում: Այս առումով վայրի բույսերը և մասնավորապես մասրենին կարող են դառնալ առողջարար, վիտամիններով հարուստ և էկոլոգիապես մաքուր մթերքի աղբյուր: Ուտեստում և ժողովրդական բժշկության մեջ մասրենու գործածության ավանդական և ժամանակակից եղանակներն ունեն կարևոր կիրառական նշանակություն:

Abstract – The gathering of rose hips represents an interesting example of human adaptation to the natural environment - a form of human–nature interaction shaped over thousands of years. This long-standing relationship is reflected in the diverse folk names for rosehips (e.g., wild rose, false rose, thorn rose, dog rose, bear rose hip) and the traditional dishes prepared from them (e.g., soups called *masramatsun*, *masratan*, *masrattu*, *masuri spas*, etc.), which encapsulate layers of ancient cultural realities (in Armenian, the word for rose hips is *masur*, and part of the word *masra* – commonly used in traditional dish names – derives from *masur*, signifying that the food is made from rose hips). Thanks to centuries old accumulated knowledge, the rosehip has long been regarded as a medicinal plant and has been widely utilized in folk medicine for the treatment of various ailments. Within traditional culinary systems, dishes prepared from rose hip fruits have also been considered an integral component of dietetics. As both a thorny shrub, and a healing plant, the rose hip holds a symbolic role in folk beliefs, where it is thought to ward off evil spirits and protect against disease. During the 20th century, traditional food systems underwent gradual transformation, leading to a range of nutritional and health-related challenges. Consequently, traditional dietary practices, folk medicine, and particularly nutrition therapy are being re-evaluated and increasingly appreciated for their potential contributions to health and well-being. In this context, the use of wild plants, and especially that of rose hip, offers a valuable source of nutritious, vitamin-rich, and environmentally sustainable food products. Both traditional and contemporary applications of rosehip in culinary practices and folk medicine hold significant practical relevance today.

Аннотация – Сбор шиповника представляет собой интересный пример адаптации человека к природной среде – форму взаимодействия человека и природы, которая формировалась на протяжении тысячелетий. Эта давняя связь отражена в разнообразных народных названиях шиповника (например, дикая роза, ложная роза, шиповатая роза, роза собачья, шиповник медвежий) и традиционных блюдах, приготовленных из них (например, супы, называемые масрамацун, масратан, масратту, масури спас и т.д. (На армянском шиповник звучит как масур, часть слова масра означает изготовленное из шиповника). Благодаря накопленным веками знаниям шиповник издавна считается лекарственным растением и широко используется в народной медицине для лечения различных недугов. В традиционных кулинарных системах блюда, приготовленные из плодов шиповника, также считаются неотъемлемым компонентом диетологии. Как колючий кустарник и лечебное растение, шиповник играет символическую роль в народных верованиях, где считается, что он отгоняет злых духов и защищает от болезней. В течение XX века традиционные системы питания претерпели постепенную трансформацию, что привело к ряду проблем, связанных с питанием и здоровьем. Следовательно, традиционные диетические практики, народная медицина и особенно диетотерапия переоцениваются и все больше ценятся за их потенциальный вклад в здоровье и благополучие. В этом контексте использование дикорастущих растений, особенно шиповника, предлагает ценный источник питательных, богатых витаминами и экологически устойчивых продуктов питания. Как традиционное, так и современное применение шиповника в кулинарии и народной медицине имеет сегодня важное практическое значение.

Հիմնաբառեր – հավաքչություն, մասրենի, ուտեստ, բժշկություն, հավատալիք:
Keywords – gathering, rose hips, nutrition, medicine, beliefs.
Ключевые слова – собирательство, шиповник, питание, медицина, верования.

Ներածություն

Հայոց կենսապահովման մշակույթը հիմնված է երկրագործության և անասնապահության վրա, հետևաբար ուտեստի համակարգի հիմքում հացահատիկն է, միսը, կաթնամթերքը և բանջարեղենը: Որպես օժանդակ տնտեսածև՝ որոշակի դեր ունի նաև հավաքչությունը, որի ծավալների վրա ազդեցություն ունեն բնակլիմայական պայմանները, տնտեսական զբաղմունքները, սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը, մշակութային ավանդույթները և այլն:

Ավանդաբար հատապտուղներն օգտագործվել են միայն թարմ վիճակում ուտելու համար, դրանք կերակուր (ճաշ, քաղցրավենիք և այլն) պատրաստելու նպատակով գրեթե չեն գործածվել, ինչպես նաև չեն պահեստավորվել: Այդ իսկ պատճառով հատապտուղների հավաքչությունը երկրորդական դեր է ունեցել: Մասուրը ուտեստի ավանդական համակարգում մեծ կիրառություն ունեցող միակ հատապտուղն է, որի հավաքչությունը կարևոր նշանակություն է ունեցել:

1960-ական թվականներից հետո, շաքարի՝ մատչելի մթերք դառնալու և պահածոյացման նոր եղանակների շնորհիվ վայրի հատապտուղներն սկսեցին գործածել քաղցրավենիքներ պատրաստելու համար, որը հանգեցրեց դրանց հավաքչության ծավալների ընդլայնմանը (Ամիրխանյան 2024, 245–257): Այսօր, չնայած հատապտուղների բազմազանությանը, մասուրը շարունակում է մնալ որպես մեծ պահանջարկ ունեցող պտուղ, որի հավաքչությունն ստացել է նաև առևտրային նշանակություն:

Մասրենու վերաբերյալ ժողովրդական պատկերացումներն արտացոլվել են ազգագրական և բանահյուսական նյութերում՝ հանելուկներում, դարձվածներում, անեծքներում, հավատալիքներում և այլն (Ղանալանյան 1960, 321; Սուքիասյան, Գալստյան 1975, 598; Հարությունյան 1960, 126, 135, 148, 154; Սարգսյան 2015, 579, 586, 589, 593–594, 601, 605):

Հայկական լեռնաշխարհում տարածված են նաև «մասուր» բառով կազմված տեղանունները՝ Մասուր, Մասրիկ, Մասրուտ, Գեղարքունիքում է գտնվում Մասրուց վանքը կամ Մասրուց անապատը (Հակոբյան և այլք 1991, 709–710): Գրավոր աղբյուրներում հիշատակվում է նաև Մասուր՝ ինչպես իգական, այնպես էլ արական անձնանունը, որը, ըստ Հր. Աճառյանի, «վարդ» բառից է և հիշվում է XV–XVI դարերից (Աճառեան 1942, 217):

Մասուրի հավաքչություն

Մասրենին (Rosa L.) վարդազգիների ընտանիքի թուփ է, ՀՀ-ում աճում է շուրջ 31 տեսակ, որոնց մի մասն էնդեմիկ է: Ցրտադիմացկուն, քիչ պահանջկոտ բույս է, աճում է բնակլիմայական բոլոր գոտիներում, մինչև 2200 մ բարձրություններում: Այս հանգամանքի շնորհիվ, ի տարբերություն մյուս հատապտուղների, որոնց հավաքչությունը տեղային բնույթ է կրում, քանի որ աճում են բնակլիմայական որոշակի պայմաններում, մասուրի հավաքչությունը միշտ եղել է բավականին տարածված:

Մասուրը (մասուրա, մասպուր, միասուր, մասուլ, մասպար, ակռվուկ, վարդապտուղ) (Գայայեան 1838, 324; Петров 1940, 166; Գաբիկեան 1968, 148; Թորոսյան 1983, 200; Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2022) հասունանում է սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին: Հավաքելու համար գործածում են ծայրին կեռ ունեցող երկար փայտ կամ երկաթե ձող՝ կեռչան (կռեչան, կըռաչան) (Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2010–13), որով ճյուղերը մոտեցնում են: Յուրաքանչյուր ոք օրական կարող է հավաքել 25-30 կգ մասուր: Մասուրի պտուղները չորացնում են՝ փռելով ստվերոտ և օդափոխվող տեղում:

Հավաքչությամբ ավանդաբար զբաղվում են կանայք և աղջիկները, սակայն, դրան զուգահեռ, տեղի են ունեցել նաև որոշակի փոխակերպումներ, որոնք պայմանավորված են 1990-ական թվականներին Հայաստանում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական իրավիճակով, երբ հավաքչության դերը կարևորվեց: Ընտանիքի կարիքները հոգալու համար տղամարդիկ ևս սկսեցին զբաղվել հավաքչությամբ, որի համար մեծ խթան դարձան ՀՀ անկախության տարիներին շուկայական հարաբերությունների զարգացումը և հատապտուղների արդյունաբերական նշանակությունը, որոնք զգալիորեն հեշտացրին վայրի բույսերի իրացումը (Ամիրխանյան 2019ա, 206–207; Ամիրխանյան 2024, 251–252): Տղամարդիկ, ի տարբերություն կանանց, հիմնականում զբաղվում են եկամտաբեր բույսերի, այդ թվում նաև մասուրի հավաքչությամբ (Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2009–13, 2014–15, 2019, 2022–2023):

Մասրենու ժողովրդական անվանումները

Մասրենին, լինելով վարդի նախնին, սերտորեն առնչվում է այդ ծաղկին, այդ իսկ պատճառով կոչվում է նաև վարդ, զիրա վարդ, զինավարդ (Петров 1940, 113, 166), վայրի վարդ/վարդենի (Գայայեան 1838, 324; Ալէքսանեան 1899, 795; Մովսիսյան 1972, 51; Մելիքեան 1964, 516; Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2019, 2023), մասուրի վարդ (Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2019, 2021, 2023), սուտ վարդ (Ալիշան 1895, 592; Հարությունյան 1960–62, 8), շնավարդ (Մէնեվիշեան 1897, 110; Роллов 1908, 432), փշավարդ (Петров 1940, 113, 166; Թորոսյան 1983, 200) և այլն: Վարդենու և իր նախնի մասրենու կապի մասին է հավաստում Դավիթ Սալաձորեցին իր «Գովասանք ծաղկանց» տաղում. «Սուտ վարդն բաժնուել յերամէն, խառնուել յերամ մասուրուն…» (Մկրյան 1938, 196):

Հայերենում մեծ թիվ են կազմում կենդանիների անուններով բաղադրված վայրի բույսերի անունները (Թէոդիկ 1926, 91–92; Գաբիկեան 1968, ԺԵ; Ամիրխանյան 2016, 6–12; Ամիրխանեան 2023, 283–297): Կենդանու անունը հուշում է, որ բույսը վայրի է, հետևաբար մասրենու շան վարդ (շնավարդ) անվանումը նշանակում է կեղծ, վայրի վարդ: Մասրենին կոչվում է նաև շան մորենի (ՃԷրէճեան և այլք 1992, 466), որտեղ «շուն» բառը բույսի վայրի լինելու ցուցիչ է, իսկ «մորի» բառը հատապտուղների ընդհանրական անունն է:

Մասրենու այն տեսակները, որոնց պտուղները համարվել են ոչ պիտանի, բարբառներում կոչվել են էշի վարդ, շան վարդ, պտուղները՝ էշի, շան կամ խոզի

մասուր (Գաբիկեան 1968, 71, 148), դառնահամ սև մասուրը՝ գայլի մասուր (Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2021) և այլն: Մասրենու արժեքավոր պտուղները կոչվում են խաս մասուր (Բդոյան 1972, 12), շահ մասուր (շահ մըհըսըրէ) (Петров 1940, 114) և այլն: Սեբաստիայում բարձր է գնահատվել դեղին ծաղիկ ունեցող մասրենու՝ շգրավի վարդի պտուղը (շգրավ) (Գաբիկեան 1968, 177, 226):

Արջի մասուր: Մասուրի որոշ տեսակներ բարբառներում կոչվում են արջի մասուր, որն առնչվում է «արջ» բառի սև իմաստին և արջ գազանի հատկություններին:

ա. *Արջի մասուր՝ սև մասուր:* Արջ բառի «սև, մութ, մուգ» իմաստները տեսնում ենք նաև արջնանալ՝ սևանալ, արջասպ՝ սև նյութ, արջնազգեստ՝ սևազգեստ (Աւետիքեան և այլք 1836, 375) և այլ բառերում: Այն պահպանվել է նաև մի շարք՝ սև պտուղներ ունեցող բույսերի անվանումներում (արջնդեղ, արջի խնդեղնի և այլն) (Ամիրխանյան 2019բ, 6–7): Հայերենի որոշ բարբառներում սև մասուրը կոչվում է արջի մասուր (արջամասուր), որտեղ ևս «արջ» բառը սև իմաստն ունի (Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2009, 2012–2014, 2021):

բ. *Արջի մասուր՝ ոչ պիտանի մասուր:* Որոշ վայրի ուտելի բույսերի չգործածվող տեսակների անունները բաղադրվում են նաև «արջ» բառով (արջի նվիկ, արջի բոխի և այլն) (Ամիրխանյան 2019բ, 9–10): Շատ կորիզ և բարակ պտղամիս ունեցող մասուրը ևս, որպես ոչ պիտանի, որոշ բարբառներում կոչվում է արջի մասուր (Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2011):

գ. *Արջի մասուր՝ խոշոր մասուր:* Արջին վերագրվում են խոշոր, կոպիտ, տգեղ և այլ հատկություններ, որոնք արտացոլվել են բազմաթիվ բուսանուններում (Ամիրխանյան 2019բ, 10–13): Մասնավորապես որոշ բարբառներում խոշոր մոշն ու ընկույզը կոչվում են ըրչամոշ (Սարգսյան 2013, 180) և արջակակալ (Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2011), իսկ խոշոր մասուրը՝ արջամասուր (ըրչըմըհասուր) (Պետոյան 1965, 444; Սարգսյան 2013, 180; Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2011, 2012):

Մասրենին ուտեստի համակարգում

Հայոց ավանդական ուտեստի համակարգում մասուրը լայնորեն կիրառվող հատապտուղ է: Թարմ գործածությունից բացի, այն հիմնականում կարևոր նշանակություն է ունեցել ձմռան և հատկապես պասի ընթացում, ուստի մեծ քանակությամբ չորացնում էին: Մասուրից պատրաստել են մասրամածուն և մասուրապուր, ինչպես նաև պաստեղ, թեյ, թուրմ և ոգելից խմիչք: Մասրենու ծաղկաթերթիկներից պատրաստել են վարդաջուր, քացախ և այլն, իսկ մատղաշ ընձյուղները, որոնք Արցախում *նաբաթ* են կոչվում, բազմաթիվ բույսերի զոխերի նման կեղևից մաքրել և կերել են (Петров 1940, 114):

Մասրամածուն (մասուրի մածուն): Պատրաստում են թարմ կամ չորացրած մասուրի պտղահյութից (Սանասարյաններ 1965, 93; Միրզոյան 2007, 218; Ղազարյան 1988, 265; Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2009–2013, 2021, 2022): Եփած մասուրը տրորում են ու փլավքամիչով անցկացնելով՝ պտղամիսը կորիզներից առանձնացնում, մի քանի անգամ մաղով անցկացնում, որ մազմզուկներն առանձ-

նանան: Եփելիս մասրամածնին ոչինչ չեն ավելացնում, երբեմն փուշի՝ մի քիչ ալյուր են տալիս (Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2009–13): Ուտում են հաց բրդած, առանց յուղ կամ ձեթ, ցանկացողները շաքար են ավելացնում (Ամիրխանյան ԴԱՆ, 2010–2013, 2021, 2022): Մինչև 1970-ական թվականները մասրամածունը հաճախ եփում էին մի քանի օրվա համար (Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2012–2014): Երկար ժամանակով պահելու համար լցրել են ջնարակած կճուճների մեջ ու բերանը կապել սերեկով, որը պատրաստում էին ուլի կաշվից կամ այծի, ոչխարի, հորթի ստամոքսից (Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2013):

Մասրամածուն անվանումը պայմանավորված է այն բանով, որ հիշյալ կերակրատեսակը թանձրության համար նմանեցվել է մածացած՝ մակարդված և լերդացած զանգվածի: Մասրամածունը Հայաստանի տարբեր բնակավայրերում կոչվում է նաև մասուրի սպաս, մասուրթթու և մասրաթան:

Մասուրի սպաս (պաս): Հայերենում «սպաս» բառն ունի նաև ապուրի ընդհանրական իմաստ (Աճառեան 1979, հ. 4, 261), ուստի, բացի թանով սպասից (թանով ապուր, թանհատ, հոռածած), մի շարք կերակրատեսակների անուններ ևս բաղադրվել են այդ բառով՝ հոնի սպաս, մամուխի սպաս (Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2013), ավելուկի սպաս (Լալայեան 1903, 143), կաթնուսպաս, լոբու սպաս (Մելիք-Բախտամեանց 1889, 68) և այլն: Մասրամածունը ևս որոշ բարբառներում կոչվում է մասուրի սպաս (Ղազարյան 1988, 399; Ամիրխանյան 2018, 12–13):

Մասրաթթու: Թթվաշ կերակրատեսակների անունները հաճախ բաղադրվում են «թթու» բառով՝ զկռաթթու (Մալխասեանց 1944, հ. 2, 26; Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2014), չրաթթու, հոնաթթու (Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2014, 2023), օձի թթու (Լալայեան 1908, 125) և այլն: Թթու համի համար մասրամածունը կոչվում է նաև մասրաթթու (մըսըրթթո, միասուրթթո, մասրթթո և այլն) (Պողոսյան 2007, 149, 203; Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2021–2023):

Մասրաթան: Հայերենում «թան» բառը ևս ունի ապուրի ընդհանրական իմաստ (Մալխասեանց 1944, հ. 2, 80), հետևաբար, բացի թանով սպասից, որոշ կերակրատեսակների անուններ ևս բաղադրվել են այդ բառով՝ խառնաթան (Մալխասեանց 1944, հ. 2, 245), հացաթան (հացով ապուր, ճմուռ) (Գայայեան 1938, 281; Ճէրէճեան և այլք 1992, 1194) և այլն: Մասրամածունը ևս որոշ բարբառներում կոչվում է մասրաթան (Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2021):

Մասուրապուր: Մասուրով ապուր եփելու համար մասուրի պտղամսի թանձր հյութին, որը, ըստ էության, մասրամածունն է, ավելացնում են ոսպ կամ ցորեն և ծիրանի չիր (Վարդանյան 2000, 29), արիշտա (Հովակիմյան 1980, 6), բրինձ կամ ձավար (Ամիրխանյան ԴԱՆ, 2014, 2019, 2022–2023) և այլն: Մասուրի պտղահյութը ավելացնում են նաև սպիտակ բանջարով կամ ալագյազով ու ձավարով ապուրին, որը կոչվում է մասուրով բանջար, ինչպես նաև պասուց տոլմային (Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2019):

Որոշ բարբառներում մասուրով ապուրը ևս, ինչպես մասրամածունը, կոչվում է նաև մասուրի սպաս (Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2019, 2021), մասրաթթու/մըհըսրթթո և մասրաթան (Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2019, 2021–2023):

Հայերենում պահպանվել են պարսկերեն «շորվա» բառով, որն ապուր է նշանակում, բաղադրված բազմաթիվ կերակրատեսակների անվանումներ (Մալխասեանց 1944, հ. 3, 532; Ամիրխանյան 2018, 8–9): Մասուրի ապուրը ևս որոշ բարբառներում կոչվում է մասուրի շորվա (մըհասրով/միասրի շորվա) (Հովակիմյան 1980, 6; Վարդանյան 2000, 29; Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2021–2022):

Պաստեղ: Մասուրի պաստեղը գործածվում է որպես համեմունք (Գաբիկեան 1968, 148; Զելինսկի 1898, 182): Կարինում թարմ մասուրի վրա տաք ջուր են լցրել, թակով ծեծելով սերմերն անջատել ու քամած մածուկը բարակ շերտով արևի տակ չորացրել (Բդոյան, 1972, 12):

Ոգելից խմիչք: Մասուրից նաև խմիչք են պատրաստում, որը կոչվում է մասուրի գինի, չնայած հայոց ավանդական խմիչքը խաղողի գինին է: Մասուրի գինի պատրաստելու համար թարմ մասուրի վրա տաք ջուր են լցնում և պահում փակ տակառի կամ ապակե ամանների մեջ: Խմորվելուց հետո քամում են և շաքարավազ ավելացնում (Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2012):

Թեյ և թուրմ: Մասուրի արմատը, պտուղները, ծաղկաթերթիկները, ճյուղերը և տերևները գործածում են ինչպես թեյ, այնպես էլ թուրմ պատրաստելու համար (Гроссгейм 1942, 20; Петров 1940; Հալաջյան 1973, 246; Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2009–2013): Մասուրի չորացած ծաղկաբույլերը (ճպուռ, կոծոծ, կտուց, պոժ), որոնք մասրամածուն եփելու համար նախօրոք կտրում են, նույնպես օգտագործում են թեյի համար (Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2010–2013): Թուրմ պատրաստելու համար թարմ կամ չոր պտուղների վրա եռման ջուր են լցնում, կափարիչով փակում և բրդե կտորով ծածկում: Հաջորդ օրը բացում են և քամում (Петров 1940, 114; Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2009–2014):

Քաղցրավենիքներ: Ավանդաբար մասուրից քաղցրավենիքներ չեն պատրաստել, սակայն 1960-ական թվականներից սկիզբ առած շաքարի լայն գործածությունն ու պահածոյացման նոր եղանակները ուտեստի համակարգում նշանակալի փոփոխություններ առաջացրին (Ամիրխանյան 2024, 246, 248): Հիշյալ հանգամանքներն ընդլայնեցին հատկապես թարմ մասուրի վերամշակման ու կիրառման ձևերը: Որպես հյութ օգտագործելու համար մասրամածունն սկսեցին եփել թարմ պտուղներից, շաքարով և ավելի ջրալի: Քանի որ այն, ըստ էության, կենցաղից աստիճանաբար դուրս մղվող մասրամածուն ճաշի քաղցր և ջրալի տարբերակն է, որոշ վայրերում, մասնավորապես Լոռու մարզում դարձյալ կոչվում է մասրամածուն: Որպես հյութ գործածելու համար մեծ տարածում ստացավ նաև մասուրի թուրմը, որը, ի տարբերություն մասրամածունի, աշխատատար չէ:

Մասուրից նաև ջեմ, մուրաբա, կոմպոտ, ծաղկաթերթիկներից հյութ և մուրաբա են եփում (Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2009–2013, 2019–2021): Չնայած մասրենու կամ վարդենու ծաղկաթերթիկների և շաքարի խառնուրդ միշտ էլ պատրաստել են (Гроссгейм 1942, 20; Роллов 1908, 432), սակայն այն, մինչև շաքարի զանգվածային կիրառությունը, հիմնականում գործածվում էր որպես քաղցր դեղամիջոց: Այն պատրաստում են եփելով և առանց եփելու (մասրենու ծաղկաթերթիկներին շաքար են ավելացնում և դնում արևի տակ):

Մասրենու գործածությունն այլ նպատակներով

Մասրենու ճյուղերը կենցաղում կիրառվել են տարբեր նպատակներով: Մատղաշ ոստերով քթոցներ և մեղվի փեթակներ են հյուսել (Նոր դար 1898, 2), իսկ արմատից՝ դեղին ներկ պատրաստել (Բդոյան 2014, 221): Կեղևը հանած մասրենու ճյուղերը դաշտային պայմաններում օգտագործում են որպես խորոված շամփուր: Ընդ որում, դրանք կարող են գործածվել մի քանի անգամ, քանի որ մասրենու փայտը կրակից չի ծռվում և դանդաղ է այրվում: Համարում են, որ մասրենու ճյուղերը խորովածին նաև յուրահատուկ համ են տալիս (Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2011):

Ծնեբեկը դաշտում կոթխաշ անելու՝ խորովելու համար փաթաթում են մասրենու կեղևով կամ էլ երկարությամբ կտրած կեղևով հյուսած կեղևակոտի մեջ դնում (Միրզոյան 2007, 218; Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2010–2013):

Մասրենին ժողովրդական բժշկության մեջ

Մասրենին ինչպես ժողովրդական, այնպես էլ գիտական բժշկության մեջ համարվում է դեղաբույս: Գործածվում է ամբողջ բույսը՝ արմատը, կեղևը, տերևները, ծաղիկները, պտուղները, սերմերը և այլն (Ролов 1908, 432–433, Թորոսյան 1983, 201–202; Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2010–2014, 2019–2023): Պտուղները հարուստ են վիտամիններով և այլ օգտակար նյութերով (Թորոսյան 1983, 200–201): Մասուրի թուրմը լայն կիրառություն ունեցող դեղամիջոցներից է, այն հակասնկային է, գործածվում է մալարիայի, մրսածության, թուլության, լյարդի, աղեստամոքսային հիվանդությունների, հազի ժամանակ (Մելիք-Շահնազարեան 1904, 537; Петров 1940, 114; Гроссгейм 1942, 20; Տոմարծացի 1959, 1101; Հակոբյան 1974, 75): Հարկ է նշել, որ հիշյալ հիվանդությունների ժամանակ գործածվում են նաև մասուրով կերակրատեսակները:

Մասրենու պտուղները և արմատի կեղևը կիրառվում են արյունահոսությունը դադարեցնելու և թութքի բուժման համար (Մովսիսյան 1972, 51; Թորոսյան, 1983, 201–202): Մասրենու վրա հազվադեպ աճող մղամուճը (Viscum L.) ևս արժեքավոր դեղ է համարվել (Գաբիկեան 1968, 138):

Մասրենին և վարդենին ժողովրդական բժշկության մեջ կիրառվել են գրեթե նույն հիվանդությունների ժամանակ: Հատկապես բուժիչ են համարվել դրանց ծաղկաթերթիկներով պատրաստված շաքարի կամ մեղրի խառնուրդը: Մասրենու և վարդենու կիրառության վերաբերյալ բավականին տեղեկություններ կան նաև միջնադարյան բժշկարաններում (Ամասիացի 1926, 266, 341, 545–546, 398; Սեբաստացի 1993, 333, 353, 362; Ամասիացի 2014, 176):

Մասրենին հայոց հավատալիքներում

Հավատալիքներում բույսերին վերագրվում են ինչպես դրական (չարխափան, երջանկություն և առողջություն պարգևող), այնպես էլ բացասական (չար, վնասակար) գործառույթներ: Մասրենուն առնչվող հավատալիքները կապվում

են այդ բույսի փշոտ լինելու, ինչպես նաև ժողովրդական բժշկության մեջ գործածության հետ:

Թերևս արյունահոսությունն ու թութքը բուժելու հանգամանքով, ինչպես նաև պտուղների կարմիր գույնով է բացատրվում այն արգելքը, որ չի կարելի մասրենու ճյուղով մարդուն և անասուններին հարվածել, քանի որ հակառակ դեպքում նրանք արյուն կմիզեն (Մովսիսյան 1972, 51):

Մասրենին, ինչպես և բազմաթիվ փշոտ բույսեր, հավատալիքներում ունեն երկակի՝ չար և չարխափան գործառույթներ:

Մասրենին՝ որպես չար փուշ: Մասրենուն վերագրվող չար հատկության արտացոլումն է նրա՝ «ճատվի» (ջադուի) փուշ, ինչպես նաև պտուղների՝ «ջատվի լիլիկ»՝ վհուկի պտուղ անվանումը (Բաբգէն վարդ. 1899, 655; Հովակիմեան 1967, 933; Թոռլաքյան 1981, 136, 146): Չար փուշ լինելու մասին է վկայում նաև «Թագդ մասրքու վրա գցեմ» անեծքը, որը թագ ու պսակի չարժանացնելու իմաստն ունի (Ամիրխանյան ԴԱՆ, 2010):

Ջղաձգություն ունեցողները, որպեսզի հիվանդությունը չսրվեր, չար ոգիների բնակատեղի համարվող մասրենու մոտով չէին անցնում (Սարգիսեան 1932, 419): Սիրահարների մահը նյութելուց հետո բղուկ հեծնող պառավը, նրանց գերեզմանի մեջտեղում վեր է ածվել չարի խորհրդանիշ մասուրի փշի (Գաբիկեան 1952, 556):

Մասրենին՝ որպես չարխափան: Չար փուշ լինելուց բացի, մասրենին համարվում է նաև սուրբ տունկ (Հակոբյան 1974, 75; Աբեղյան 1975, 54; Հարությունյան 2006, 224, 238–239): Այդ է վկայում Ներքին Բասենի Ղզըլջա կոչվող ուխտավայրի ցանկապատված նվիրական մասրենին, որի ճյուղերին Կանաչկարմիր կիրակի օրը ուխտավորները առողջության և ցանկությունների իրականացման ակնկալիքով թաշկինակներ ու հագուստի ծվեններ էին կապում (Հակոբյան 1974, 101): Ղարադաղում վախեցածին տանում էին Վախեն փիր սրբավայր, որտեղ նրա հագուստից մի ծվեն էին կապում այնտեղ աճող մասրենուց (Հովսեփյան 2009, 451): Ըստ ժողովրդական հավատալիքների՝ կոխվածը բուժվում էր մեջտեղից ճեղքած մասրենու ճյուղի միջով երեք անգամ անցնելով (Մուրադեանց 1900, 151): Թպղոտությունը բուժելու համար ամուսինները յոթ անգամ պտտվում էին մասրենու շուրջը, յոթ անգամ էլ անցնում թփի միջով՝ հիվանդությունն այնտեղ թողնելու ակնկալիքով (Բդոյան 1947, 197–198):

Փուշը ժողովրդական հավատալիքներում, ինչպես նաև հմայական աղոթքներում իր ծակող հատկության շնորհիվ համարվում է չարխափան (Չար աչքն ի չար փուշ, չար փուշն ի կրակ) (Աբեղյան 1975, 54; Հարությունյան 2006, 84–95, 233, 243, 254): Աղոթքներում մասրենին ևս հաճախ է հիշատակվում. «Առ ֆրանկի դանակը, Մտի Քրիստոսու պախջան, Կտռե իրեք մասսրեն, Մեկը տու սև սատանին, Մեկը տու գել գազանին, Մեկը տու ամենայն չարը փոխանին, Չար մասուրեն՝ չար նիաթին, Չար նիաթը՝ չար կրակին» (Հարությունյան 2006, 87):

Գալիք տարին անփորձանք դարձնելու համար Նոր տարվա նախօրեին տան շեմի մոտ և երդիկին մասուրի ճյուղ էին դնում (Մուրադեանց 1900, 154):

Որպեսզի վիուկները տուն չմտնեին և երեխաներին չխեղդեին, մայիս ամսամուտի գիշերը երդիկի շուրջը մասուրի փշով շրջան էին գծում (Պալեան 1899, 521):

Չար ուժերից պաշտպանվելու համար հմայական պահպանակները պատրաստվում են սուրբ համարվող ծառերի (բռնչենի, ուռենի, կաղնի և այլն), ինչպես նաև փշոտ ծառերի ու թփերի ճյուղերից կամ արմատից: Պահպանակներ էին պատրաստում նաև մասրենու արմատից (Իսրայելյան 2012, 57) և ճյուղից:

Չարից պաշտպանելու նպատակով մասրենու մի կտոր, փայտածուխ և սխտոր էին կտավի մեջ փաթաթում և կապում եզան կամ կովի եղջյուրից (Թոռլաքյան 1981, 146–147): Նախիրը սար տանելուց առաջ մասրենու ճիպոտը երկարությամբ երկու մասի էին բաժանում ու դնում գոմի դռան աջ և ձախ կողմում: Նախիրը դուրս հանելուց հետո ճիպոտի մասերը, գայլի բերանը կապելու համար, պարանով միացնում և գոմում պահում էին մինչև նախրի՝ սարից գալը (Թոռլաքյան 1981, 146): Եթե չար աչքից կովի կաթը արյունախառն էր դառնում, այն լցնում էին մասրենու կամ վարդենու տակ (Լալայեան 1903, 247; Ամիրխանյան, ԴԱՆ, 2022, 2023):

Եզրակացություններ

1. Մասրենին հայոց մշակույթում կարևոր նշանակություն ունեցող բույսերից է, որի հավաքչությամբ զբաղվել են ամենուր: Դրա հավաքչության մեծ ծավալները պայմանավորված են այդ բույսի՝ բոլոր կլիմայական գոտիներում աճելու հանգամանքով:

2. Մասուրը լայն կիրառություն ունի ուտեստի համակարգում, ժողովրդական բժշկության և հատկապես սննդաբուժության մեջ: Մասուրի գործածության եղանակներն առանձնապես ընդլայնվեցին 1960-ական թվականներից հետո՝ շաքարի արդյունաբերության զարգացման և պահածոյացման նոր միջոցների շնորհիվ:

3. Մասրենու տեսակների անունները սահմանվել են վարդենի-մասրենի առնչություններով, ինչպես նաև վերջինիս պտուղների որակական հատկանիշներով:

4. Հավատալիքներում մասրենու փշոտ լինելու հանգամանքն արտահայտվել է երկակի՝ չար և չարխափան գործառույթներով: Ժողովրդական բժշկության մեջ բույսի կիրառության որոշ առանձնահատկություններ (արյունահոսության կանխում և այլն) արտացոլվել են հավատալիքային որոշակի արգելքներում:

Շնորհակալական

Հոդվածի համար տրամադրած օգտակար տեղեկությունների և խորհուրդների համար շնորհակալություն ենք հայտնում ազգագրագետ Սուրեն Հոբոսյանին և բանագետներ Թամար Հայրապետյանին, Հասմիկ Գալստյանին, Արմեն Յու. Սարգսյանին ու Սամվել Ռամազյանին: Հատուկ շնորհակալություն Լոռու, Տավուշի, Վայոց ձորի, Կոտայքի և Սյունիքի մարզերի այն բանասացներին, որոնք աջակցել են դաշտային ազգագրական նյութեր հավաքելու գործում:

Գրականություն/References/Литература

1. Աբեղյան Մ. 1975, Երկեր, հ. Է, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
   Abegyan M. 1975, Works, vol. VII, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
2. Ալէքսանեան Յ. 1899, Նախապաշարումներ և սովորութիւններ Մարզուանի մէջ, Բիւրակն, N 50–52, 794–796:
   Alexanian H. 1899, Prejudices and Customs in Marzwan, Byurakn, N 50–52, 794–796 (in Armenian).
3. Ալիշան Ղ. 1895, Հայբուսակ կամ հայկական բուսաբառութիւն, Վենետիկ, Ս. Ղազար:
   Alishan Ղ. 1895, Haybusak or Armenian Botanical Dictionary, Venice, Saint Lazarus (in Armenian).
4. Աճառեան Հ. 1942, Հայոց անձնանունների բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
   Acharyan H. 1942, Dictionary of Armenian Personal Names, Yerevan, YSU Press.
5. Աճառեան Հ. 1979, Հայերէն արմատական բառարան, հ. 4, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
   Acharyan H. 1979, Armenian Root Dictionary, vol. 4, Yerevan, YSU Press (in Armenian).
6. Ասար Սեբաստացի 1993, Գիրք բժշկական արհեստի (XVI–XVII դդ.), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ.:
   Asar Sebastatsi 1993, Medical Craft Book (16th–17th centuries), Yerevan, National Academy of Sciences of Armenia Press (in Armenian).
7. Ամիրդովլաթ Ամասիացի 2014, Ուսումն բժշկութեանն է այս, Երևան, «Նայիրի»:
   Amirdovlat Amasiatsi 2014, This is the Study of Medicine, Yerevan, Nairi (in Armenian).
8. Ամիրխանեան Ա. 2023, Գայլ բառով բաղադրուած բոյսերի անունները հայերէնում, Հայկազեան հայագիտական հանդէս, N 43/1, 283–297:
   Amirkhanyan A. 2023, Botanical Names Formed from the Root "Gayl" (Wolf) in Armenian, Haigazian Armenological Review, N 43/1, 283–297 (in Armenian).
9. Ամիրխանյան Ա. 2016, Գառ և դմակ արմատով բուսանուններ, Ջահուկյանական ընթերցումներ, Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, «Ասողիկ», 6–13:
   Amirkhanyan A. 2016, Plant Names Composed of the Roots "Gar" (Lamb) and "D'mak" (Fat Tail), Jahukyan Readings, Collection of Scientific Papers, Yerevan, Asoghik, 6–13 (in Armenian).
10. Ամիրխանյան Ա. 2018, Վայրի մրգերով ու հատապտուղներով կերակուրների անվանումները հայերենում, Ջահուկյանական ընթերցումներ, Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, «Ասողիկ», 5–15:
    Amirkhanyan A. 2018, The Names of Meals with Wild Fruits and Berries in Armenian, Jahukyan Readings, Collection of Scientific Papers, Yerevan, Asoghik, 5–15 (in Armenian).
11. Ամիրխանյան Ա. 2019ա, Հավաքչության դերն ընտանիքի կենսապահովման մշակույթում (ըստ ՀՀ Լոռու և Տավուշի դաշտային նյութերի), «Հայ ընտանիքն արդի մարտահրավերների համատեքստում» միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների

ժողովածու, Հայաստանի և սփյուռքի էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություններ 13, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 202–215:
Amirkhanyan A. 2019a, The Role of Gathering in the Family's Livelihood Culture (According to Field Materials from Lori and Tavush), Proceedings of the International Conference "The Armenian Family Vis-a-vis Contemporary Challenges". Ethnosociological Researches of Armenia and Diaspora 13, Yerevan, IAE Press, 202–215 (in Armenian).

12. Ամիրխանյան Ա. 2019բ, Արջ արմատով կազմված բուսանուններ, Ջահուկյանական ընթերցումներ, Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, «Գիտություն», 5–14:
Amirkhanyan A. 2019b, Botanical Names Formed from the Root "Arj" (Bear), Jahukyan Readings, Collection of Scientific Papers, Yerevan, Gitutyun, 5–14 (in Armenian).

13. Ամիրխանյան Ա. 2024, Հատապտուղները հայոց հավաքչական մշակույթում, Պատմաբանասիրական հանդես, N 1, 245–257:
Amirkhanyan A. 2024, Berries in the Armenian Gathering Culture (Tradition and Modernity), Historical-Philological Journal, N 1, Yerevan, 245–257 (in Armenian).

14. Ամիրտովլաթ Ամասիացի 1926, Անգիտաց անպէտ կամ բառարան բժշկական նիւթոց, Վիեննա, Մխիթարեան տպ.:
Amirdovlat Amasiatsi 1926, Useless for Ignoramuses or a Dictionary of Medical Materials, Vienna, Mekhitarist Publishing House (in Armenian).

15. Աւետիքեան Գ., Սիւրմէլեան Խ., Աւգերեան Մ. 1836, Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հ. Ա, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար:
Avetikian G., Surmelian Kh., Avgerian M. 1836, New Dictionary of the Armenian Language, vol. 1, Venice, Saint Lazarus (in Armenian).

16. Բաբգէն վրդ. 1899, Ճանիկին վիճակին մեջ գտնուող համշենցիներու գաւառաբարբառը, «Բիւրակն», N 41, 654–656:
Babgen Archimandrite, Provincial Dialect of the Hamshenians of the Tchanik Region, Byurakn, N 41, 654–656 (in Armenian).

17. Բդոյան Վ. 1947, Հողաբերքի և տղաբերքի պաշտամունքը հայոց մեջ, պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան:
Bdoyan V. 1947, The Cult of Fertility and Child-Fecundity Among the Armenians, Dissertation for the Degree of Candidate of Historical Sciences, Yerevan (in Armenian).

18. Բդոյան Վ. 1972, Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Bdoyan V. 1972, The Agricultural Tradition in Armenia, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).

19. Բդոյան Վ. 2014, Ջավախքի հայոց ազգագրությունը և ժողովրդական բանարվեստը, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Bdoyan V. 2014, Ethnography and Folklore of the Armenians of Javakhk, Yerevan, YSU Press (in Armenian).

20. Գաբիկեան Կ. 1952, Բառգիրք սեբաստահայ գաւառալեզուի, Երուսաղեմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց:
Gabikian K. 1952, Dictionary of the Dialect of the Province of Sebastia, Jerusalem, Saint Jacob's Printing House (in Armenian).

21. Գաբիկեան Կ. 1968, Հայ բուսաշխարհ, Երուսաղէմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց:
Gabikian K. 1968, Armenian Flora, Jerusalem, Printing House Saint Jacob's (in Armenian).

22. Գայայեան Յ. (Մխիթար Պոնտացի) 1938, Բառարան գանձարան հայերէն լեզուի, Գահիրէ, տպ. Գալֆա:
Gayayian H. (Mkhitar Pontatsi) 1938, Dictionary Treasury of the Armenian language, Cairo, Galfa (in Armenian).

23. Զելինսկի Ս. 1898, Բոյսերի գործածութիւնը Երևանի նահանգում, Ազգագրական հանդես, գ. Դ, հ. 2, Թիֆլիս, տպ. Մ.Դ. Ռօտինեանցի, 177–202:
Zelinsky S. 1898, The Use of Plants in the Yerevan Province, Ethnographic Journal, Book D, N 2, Tiflis, M.D. Rotineants Printing House, 177–202 (in Armenian).

24. Թէոդիկ 1926, Որթն ու իր բերքը. այգեբանական եւ մատենագրական ուսումնասիրութիւն Թէոդիկէ, Ամէնուն տարեցոյցը, 20-րդ տարի, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 91–92:
Theodik 1926, The Vine and its Harvest: Horticultural and Bibliographic Study by Theodik, Amenun Taretsuytse, 20th Year, Venice, Saint Lazarus, 91–92 (in Armenian).

25. Թորլաքյան Բ. 1981, Համշենահայերի ազգագրությունը, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն (ՀԱԲ), հ. 13, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Torlakyan B. 1981, Ethnography of the Hamshen Armenians, Armenian Ethnography and Folklore: Materials and Studies, vol. 13, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).

26. Թորոսյան Ա. 1983, Հայաստանի դեղաբույսերը, Երևան, «Հայաստան»:
Torosyan A. 1983, Medicinal Plants of Armenia, Yerevan, Hayastan (in Armenian).

27. Իսրայելյան Ա. 2012, XVIII–XX դդ. հայկական հմայական պահպանակները, Երևան, «Ասողիկ»:
Israelyan A. 2012, Armenian Amulets of 18th–20th cc., Yerevan, Asoghik (in Armenian and English).

28. Լալայեան Ե. 1903, Բորչալուի գավառ, Ազգագրական հանդես, հ. 10, Կերակուր եւ խմիչք. Բուսեղէններ: Սնոտիապաշտութիւն, Թիֆլիս, տպ. Մ.Դ. Ռոտինեանցի, 140–145, 246–249:
Lalayian E. 1903, Borchalu District, Ethnographic Journal, vol. 10, Food and Drink; Herbs. Superstition, 140–145, 246–249 (in Armenian).

29. Լալայեան Ե. 1908, Նոր-Բայազէտի գաւառ, Կամաւոր պասեր եւ տօներ, Ազգագրական հանդես, հ. XVII, 124–125:
Lalayian Y. 1908, Nor-Bayazet District, Voluntary Lents and Holidays, Ethnographic Journal, vol. 17, 124–125 (in Armenian).

30. Հալաջյան Գ. 1973, Դերսիմի հայերի ազգագրությունը, ՀԱԲ, հ. 5, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Halajyan G. 1973, Ethnography of the Armenians of Dersim, Armenian Ethnography and Folklore: Materials and Studies, vol. 12, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).

31. Հակոբյան Գ. 1974, Ներքին Բասենի ազգագրությունը և բանահյուսությունը, Երևան, «Հայաստան»:
Hakobyan G. 1974, Ethnography and Folklore of Lower Basen, Yerevan, Hayastan (in Armenian).

32. Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ս., Բարսեղյան Հ. 1991, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:

Hakobyan T., Melik-Bakhshyan S., Barseghyan H. 1991, Dictionary of Toponyms of Armenia and Adjacent Regions, Yerevan, YSU Press (in Armenian).

33. Հարությունյան Ս. 1960, Հայ ժողովրդական հանելուկներ (ուսումնասիրություն), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
Harutyunyan S. 1960, Armenian Folk Riddles (Study), Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).

34. Հարությունյան Ա. 1960–62, Տարոնի ազգագրական նյութեր, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ, Ա. Հարությունյանի ֆոնդ:
Harutyunyan A. 1960–62, Taron's Ethnographic Materials, Archive of the Institute of Archaeology and Ethnography, A. Harutyunyan Fund (in Armenian).

35. Հարությունյան Ս. 2006, Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Harutyunyan S. 2006, Armenian Incantation and Folk Prayers, Yerevan, YSU Press (in Armenian).

36. Հովակիմյան Հ. 1980, Գողթն գավառի Բիստ գյուղի ազգագրություն, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ, Հ. Հովակիմյանի ֆոնդ:
Hovakimyan H. 1980, Ethnography of the Village of Bist of Goghtn District, Archive of the Institute of Archaeology and Ethnography, H. Hovakimyan Fund (in Armenian).

37. Հովսեփյան Հ. 2009, Ղարադաղի հայերը, Ազգագրություն, հ. 1, Երևան, «Գիտություն»:
Hovsepian H. 2009, Armenians of Gharadagh, Ethnography, vol. 1, Yerevan, Gitutyun (in Armenian).

38. Ղազարյան Վ. 1988, Վրաստանի Մառնեուլի շրջանի հայկական գյուղերը, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ, Վ. Ղազարյանի ֆոնդ:
Kazaryan V. 1988, Armenian Villages of Marneuli Region of Georgia, Archive of the Institute of Archaeology and Ethnography, V. Kazaryan Fund (in Armenian).

39. Ղանալանյան Ա. 1960, Առածանի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ:
Ghanalanyan A. 1960, Aratsani, Yerevan, Armenian SSR Academy of Sciences Press (in Armenian).

40. Ճէրէճեան Գ., Տօնիկեան Փ., Տէր Խաչատուրեան Ա. 1992, Հայոց լեզուի նոր բառարան, Պէյրութ, Կ. Տօնիկեան եւ Որդիք հրատ.:
Djerjerian G., Tonikian P., Ter Khachadurian A. 1992, New Dictionary of the Armenian Language, Beirut, Publication of K. Tonikian and Sons (in Armenian).

41. Մալխասեանց Ս. 1944, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՌ պետհրատ.:
Malkhasiants S. 1944, Armenian Explanatory Dictionary, vol. 2, Yerevan, Armenian SSR State Publishing House (in Armenian).

42. Մելիք-Բախտամեանց Յ. 1889, Տանտիկին եւ խոհանոց. 400-ի չափ տեղական եւ եվրոպական աժան, համեղ եւ անվնաս կերակուրներ պատրաստելու եղանակ, Մասն 1-ին, Թիֆլիս, տպ. Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի:
Melik-Bakhtameants H. 1889, Housewife and Kitchen: Methods for Preparing of 400 Local and European Cheap, Delicious and Harmless Dishes. Part 1, Tiflis, Publication of Hovhannes Martirosyants (in Armenian).

43. Մելիքեան Յ. 1964, Հարք-Խնուս, Անթիլիաս, Լիբանան:

Melikian E. 1964, Harq-Khnus, Antilias, Lebanon (in Armenian).

44. Մելիք-Շահնազարեան Կ. 1904, Տնային բժշկութիւնը Ղարաբաղում, Առողջապահիկ թերթ, N 23, 537–538:
Melik-Shahnazarean K. 1904, Home Medicine in Karabakh, Aroghjapahik Tert, N 23, 537–538 (in Armenian).

45. Մէնէվիշեան Գ. 1897, Պատկերազարդ բնական պատմութիւն Բ, Բուսաբանութիւն վարժարաններու եւ գիմնազիոններու համար, Վիեննա, Մխիթարեան տպ.:
Menevishian G. 1897, Illustrated Natural History II, Botany for Schools and Gymnasiums, Vienna, Mekhitarian Press (in Armenian).

46. Միրզոյան Ս. 2007, Կողբոփոր-Նոյեմբերյան, Երևան, «Զանգակ-97»:
Mirzoyan S. 2007, Koghbopor-Noyemberyan, Yerevan, Zangak-97 (in Armenian).

47. Մի քանի խօսք Լոռու փեթակների մասին 1898, Նոր դար, N 163, 2:
A few words about the Lori beehives 1898, "Nor Dar", N 163, 2 (in Armenian).

48. Մկրյան (կազմող) 1938, XIII–XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն. ընտիր նմուշներ, Յերևան, Պետհամալսարանի հրատ.:
Mkryan (compiler) 1938, Armenian secular literature of the 13th–18th centuries: Selected Examples, Yerevan, State University Publishing House.

49. Մովսիսյան Ս. (Բենսե) 1972, Հարք (Մշո Բուլանըխ), ՀԱԲ, հ. 3, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Movsisyan S. (Bense) 1972, Hark (Msho Bulanikh), Armenian Ethnography and Folklore: Materials and Studies, vol. 3, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).

50. Մուրադեանց 1900, Համշենցի հայեր. Տօներ, Սնոտիապաշտութիւններ, Ազգագրական հանդես, հ. Զ, 145–158:

Muradeyants 1900, Hamshen Armenians, Holidays, Superstitions, Ethnographic Journal, vol. Z, 145–158 (in Armenian).

51. Պալեան Յ. 1899, Պառաւաշունչ Բաբերդի. Նախապաշարումներ, Բյուրակն, N 33, 520–523:
Balian H. 1899, Paravashunch Baberd: Prejudices, Byurakn, N 33, 520–523 (in Armenian).

52. Պետոյան Վ. 1965, Սասնա ազգագրությունը, Երևան, ԵՊՀ հրատ.
Petoyan V. 1965, Ethnography of Sasun, Yerevan, YSU, Press (in Armenian).

53. Պողոսյան Ս. 2007, Տաթևի համառոտ պատմություն, Երևան, «Զանգակ-97»:
Poghosyan S. 2007, Brief History of Tatev, Yerevan, Zangak-97 (in Armenian).

54. Սանասարյաններ Ս. և Վ. 1965, Կարնո նահանգի ազգագրական նյութեր, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ, Ս. և Վ. Սանասարյանների ֆոնդ:
Sanasaryans S. and V. 1965, Ethnographic Materials of the Karin Province, Archive of the Institute of Archaeology and Ethnography, Fund of S. And V. Sanasaryans (in Armenian).

55. Սարգիսեան Յ. (Ալեւոր) 1932, Բալու (իր սովորոյթները, կրթական ու իմացական վիճակը եւ բարբառը), Գահիրէ, տպ. Սահակ-Մեսրոպ:

Sarkisian H. (Alevor) 1932, Balu (its Customs, Educational and Cognitive Situation and Dialect), Cairo, Sahak-Mesrop Printing House (in Armenian).

56. Սարգսյան Ա. 2013, Ղարաբաղի բարբառի բառարան, Երևան, «Էդիթ Պրինտ»:
Sargsyan A. 2013, Dictionary of Karabakh Dialects, Yerevan, Edit Print (in Armenian).

57. Սարգսյան Ա. 2015, Արցախի բանահյուսությունը, Երևան, «Էդիթ պրինտ»:
Sargsyan A. 2015, Artsakh Folklore, Yerevan, Edit Print (in Armenian).

58. Սուքիասյան Ա., Գալստյան Ս. 1975, Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Sukiasyan A., Galstyan S. 1975, Phraseological Dictionary of the Armenian Language, Yerevan, YSU Press (in Armenian).

59. Վարդանյան Ա. 2000, Ազնաբերդ, Նախիջևանահայության վերջին ամրոցը, Երևան, «Նախիջևան»:
Vardanyan A. 2000, Aznaberd, the Last Fortress of the Nakhichevan Armenians, Yerevan, Nakhichevan (in Armenian).

60. Տոմարծացի (Թորոսեան) Յ. 1959, Պատմութիւն հայ Տոմարծայի. Տեղագրական-պատմագրական-ազգագրական, հ. Բ, Պէյրութ, «Սեւան»:
Tomartzatsi (Torosian) H. 1959, History of the Armenian Tomartza: Topographical-Historical-Ethnographic, vol. 2, Beirut, Sevan (in Armenian).

61. Гроссгейм А. 1942, Дикие съедобные растения Кавказа, Баку, АзФАН.
Grossheim A. 1942, Wild Edible Plants of the Caucasus, Baku, AzFAN (in Russian).

62. Роллов А. 1908, Дикорастущие растения Кавказа, их распространение, свойства и применение, Тифлис, Типография К.П. Козловского.
Rollov A. 1908, The Wild Plants of the Caucasus, Their Distribution, Properties and Use, Tiflis, Printing House of K.P. Kozlovsky (in Russian).

63. Петров В. 1940, Этноботаника Нагорного Карабаха, Баку, АзфАН.
Petrov V. 1940, Ethnobotany of Nagorno-Karabakh, Baku, AzfAN (in Russian).

Դաշտային հետազոտական նյութեր

1. Ամիրխանյան Ա., Դաշտային ազգագրական նյութեր (ԴԱՆ): Լոռու մարզ, 2009–2013; Տավուշի մարզ, 2014; Վայոց ձորի մարզ, 2014, 2019–2021; Արագածոտնի մարզ, 2019; Սյունիքի մարզ, 2021–2023; Կոտայքի մարզ, 2023:
Amirkhanyan A., Ethnographic Field Materials. Lori region, 2009–2013; Tavush region, 2014; Vayots Dzor region, 2014, 2019–2021; Aragatsotn region, 2019; Syunik region, 2021–2023; Kotayk region, 2023.

ՕՐՈՐՈՑԱՅԻՆ ԵՐԳԵՐԸ ԱՐՑԱԽԻ ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ. ՓՈԽԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐԻ ՀԵՏ

LULLABIES IN THE CHILDREN'S FOLKLORE OF ARTSAKH: INTERCONNECTIONS WITH FOLK TALES

КОЛЫБЕЛЬНЫЕ ПЕСНИ В ДЕТСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ АРЦАХА: ВЗАИМОСВЯЗЬ С НАРОДНЫМИ СКАЗКАМИ

Մելինե Պետրոսյան
Meline Petrosyan
Мелине Петросян

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

meline.petrosyan@iae.am

Ներկայացվել է՝ 15.04.2025, գրախոսվել է՝ 26.06.2025, ընդունվել է՝ 12.08.2025
Received: 15.04.2025; Revised: 26.06.2025; Accepted: 12.08.2025
Представлено: 15.04.2025; рецензировано: 26.06.2025; принято: 12.08.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.2-262

Ամփոփում – Օրորոցայինները՝ մայրական գովքի ու գորովի երգերը, բացառիկ նշանակություն ունեն հայ ժողովրդական բանահյուսության մեջ, որոնցում մարմնավորված մայրական զգացումներն ու քրիստոնեական արժեհամակարգը ի սկզբանե անփոխարինելի դեր են կատարել մանկան հոգևոր և մտավոր աշխարհի ներդաշնակ ձևավորման գործում: «Օրորել» բառը, ըստ տարածաշրջանների, ունեցել է իր յուրահատուկ տարբերակներն ու անվանումները՝ *հեյրուր, նանիկ, լորիկ, նեննի, րուրիկնանա:* Արցախում այն կոչվել է *լայ-լայ,* որի մեղեդու թեթևությունն ու կրկնակ արտահայտությունների ռիթմը նմանակել են ճոճվող օրորոցի ձայնը: Սույն հոդվածի տեսական-մեթոդական հիմքը բանագիտական հետազոտությունների առանցքային դրույթներն են, որոնց միջոցով առաջին անգամ փորձել ենք պատմահամեմատական, տիպաբանական և տեքստաբանական վերլուծության մեթոդներով քննության առնել Արցախի ժողովրդական օրորոցային երգերի տպագիր և անտիպ տարբերակները հայ ժողովրդական հեքիաթների հետ դրսևորած փոխառնչությունների համատեքստում: Այսօրինակ երգերի առանցքային թեման թե՛ հեքիաթներում և թե՛ օրորոցայիններում մոր անսահման սերն է երեխայի նկատմամբ, որը ներառում է նաև մանկիկին խնամելու, քնեցնելու, հանգստացնելու մտահոգություն: Ուշագրավ է, որ ինչպես մյուս ժողովուրդների, այնպես էլ հայ բանահյուսության մեջ մանկատածության թեման հաճախ աղերսվում է կենդանիների տոտեմական հովանա-

վորության և առասպելաբանական վերապրուկների հետ՝ վերահաստատելով ժանրի վաղնջական ծագման ակունքները: Օրորոցայինների շատ տարբերակներ մեր օրերում ոչ միայն չեն կենցաղավարում, այլև անգամ չեն հրատարակվել: Մեր հոդվածի նպատակն է մասամբ լրացնել Արցախի մանկական բանահյուսության այդ բացը:

Abstract – Lullabies, as songs of maternal praise and care, hold exceptional significance in Armenian folklore. They embody deep maternal emotions and reflect the Christian value system, playing an indispensable role in shaping a child's spiritual and intellectual world from the very beginning. The word "ororel" has various regional variants and names, such as heyrur, nanik, lorik, nenni, rurik, and nana. In Artsakh, it was known as *lay-lay*, with the lightness of the melody and the rhythmic repetition of words imitating the gentle sound of a rocking cradle. The theoretical and methodological basis of the article is the key folklore research principles, employing historical-comparative, typological, and textual analysis methods. For the first time, we examine both printed and unpublished versions of Artsakh's folk lullabies in the context of their connection to Armenian folktales. A central theme in these songs, both in folk tales or lullabies, is a mother's boundless love for her child, encompassing care, soothing, and lulling to sleep. Notably, in both general and Armenian folklore, themes of child care songs are often intertwined with totemic animal guardianship and mythological experiences, reaffirming ancient origins of the genre. Unfortunately, many versions of lullabies are not only out of usage today, but have not even been published. The aim of this article is to partially fill in that gap by exploring and preserving the lullaby traditions of Artsakh.

Аннотация – Колыбельные песни, песни материнской хвалы и любви имеют исключительное значение в армянском народном фольклоре. Материнские чувства и христианская система ценностей, воплощенные в них, изначально играли незаменимую роль в гармоничном формировании духовного иинтеллектуального мира ребенка. Слова «качать» или «баюкать», в зависимости от региона, имели свои уникальные варианты и названия: хейрур, наник, лорик, ненни, рурикнана. В Арцахе это называлось лай-лай: легкость их мелодии и ритм повторяющихся выражений имитировали звук качающейся колыбели. Теоретико-методологической основой статьи являются ключевые положения фольклорных исследований, с помощью которых мы впервые попытались на основе историко-сравнительного, типологического и текстологического анализа изучить печатные и неопубликованные варианты арцахских народных колыбельных песен в контексте их взаимосвязи с армянскими народными сказками. Ключевая тема этих песен, как в сказках, так и в колыбельных безграничная любовь матери к ребенку, которая включает в себя также заботу об уходе за младенцем, его усыплении и успокоении. Примечательно, что как в целом, так и в армянском фольклоре тема детского творчества часто соотносится с тотемическим покровительством животных и мифологическими пережитками, подтверждая исконное происхождение жанра. Многие варианты колыбельных песен в наши дни не только не используются в быту, но даже не опубликованы. Цель данной статьи – частично восполнить этот пробел в детском фольклоре Арцаха.

Հիմնաբառեր – Արցախ, օրորոցային, մանկական բանահյուսություն, հեքիաթ:
Keywords – Artsakh, lullaby, child care song, folk tale.
Ключевые слова – Арцах, колыбельная, детский фольклор, сказка.

Ներածություն

Մանկատածությունը խնամքն է նորածնի նկատմամբ: «Մանկատած» նշանակում է փոքր երեխաներին տածող, խնամող, նույնիսկ՝ մանկավարժ (Մալխասյանց 1944, 254):

Հայ ժողովրդական բանահյուսության մեջ տղաբերք եզրույթը, երեխա իմաստից բացի, նաև՝ նշանակում է *բար-պտուղ-բերք*: Երեխայի ծնունդը որպես բերք ու բարիք է ընկալվում նաև Արցախի բանաձևային բանահյուսության մեջ. «Բերըս եկալ՝ (հղիացել ես), դե ծնի» (Հայրապետյան 2008, 1):

Փոքր երեխայի մանկատածության մաս են կազմում ոչ միայն նրա խնամքը, կերակրումը, այլև քուն պարգևելու միջոցները, մասնավորապես օրորելն ու երգելը:

Մանկատածության երգերն են՝ օրորոցայինները (օրորները), մանկախաղաց երգերը, գովերգերը:

Մանկատածության երգաշարում թե՛ գրառման վաղեմությամբ և թե՛ առատությամբ աչքի են ընկնում օրորոցային երգերը:

Ըստ Հր. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանի»՝ օրորը մոր երգն է՝ մանկիկին քնեցնելու համար: «Մանկիկին օրրանում շարժելով, օրորելով քնեցնել»: Այստեղից էլ՝ *օրրան, օրորոց* բառերը, Ղարաբաղի բարբառով՝ *ըրօրէլ, ուրուրոց,* որը նշանակում է՝ *երեխային քնեցնելու մահիճ* (Աճառյան 1979, 620):

Օրորոցայինները հորինված են հայրենի և երգային բանահյուսության այլ չափերով, մոր և այլ կին արյունակիցների կողմից՝ հագեցած մանկան նկատմամբ ջերմ սիրով, գորովանքով, մանկան ապագայի նկատմամբ մեծ հույսերով, երեխային ամեն տեսակ չարիքից պաշտպանելու հմայական միջոցների զորության խոր հավատքով (Հարությունյան 2010, 235):

Օրորոցայինների դասակարգումը

Օրորոցայինների յուրաքանչյուր տողում մայրական սիրո անսահմանություն է: Ըստ բովանդակության՝ դրանք կարելի է խմբավորել.

ա) մայրական գովեստ-երգ,

բ) մայրական անհանգիստ մտորումներից ծնված երգ:

Մայրական գովեստ-երգի հետաքրքիր օրինակ է հետևյալ օրորոցայինը.

Կերած կաթնըտ քէզ հալալ ա,
Էս լէն ու բօլ ըշխարքումըս,
Վսկըճիրած իմ լյուս բալա,
Իմըս տուվըս, հվատումըս (Պետրոսյան 2021, 6):

Այսօրինակ օրորոցայինների միջոցով ձևավորվում ու ամրապնդվում է երեխա-ծնող անքակտելի կապը. ասվածի վկայությունը տեսնում ենք նաև անգլիացի բանագետ Բրուկսի մոտ. «Փոքրիկը լսելով մոր ձայնը, զգալով դրա թրթռումը, ծանոթանալով մոր բույրին՝ զարգացնում է իր զգայական համակարգը» (Brooks 2016, 83): Այս երևույթն ինքնին խոսում է երեխայի աշխարհաճանաչողության առաջին լուրջ քայլերի մասին. փաստորեն, օրորոցայինները նախ և առաջ ուղղված են ապահովելու երեխայի բնականոն զարգացման ընթացքը: Իսկ օրորոցային-

ների միջոցով երեխաներին փոխանցվող երաժշտականությունը, ժեստերը, դիմախաղը մոր և մանկան միջև նպաստում են առողջ հաղորդակցության ձևավորմանը (Creighton, Atherton 2013, 24), ինչը հաստատել են բազմաթիվ հետազոտողներ: Հարցի քննությամբ զբաղվել են նաև տարբեր երաժշտագետներ. համաձայն նրանց մոտեցման՝ օրորոցայիններում մայրն ու երեխան համատեղելի «գործընկերներ» են, և մոր կողմից հնչող մեղեդայնության շնորհիվ նրանք մտնում են երաժշտական երկխոսության մեջ (Malloch, Shoemark 2012, 386–399):

Ուսյալ, կիրթ ու կայացած զավակի հետ կապված հույսերն աննկարագրելի բերկրանք են պատճառում ծնողին, և մայրը հավատացած է, որ իր որդին թև ու թիկունք է լինելու ողջ գերդաստանին: Դա համընդհանուր երևույթ է աշխարհի տարբեր ժողովուրդների մոտ. «Օրորոցայինները նպաստում են հուզական մտերմության ձևավորմանը՝ անմիջական կապ ստեղծելով հարմարավետության ու անվտանգության միջև» (Baker, Mackinlay 2006, 147):

Բայիկ ըրա վէր դինջանաս,
Հանցու վէր ճելլի (արագ) մըծանաս
Քինիս կարթիս՝ լավ մարթ տէռնաս,
Մեր դըլվումը վէնը կէնաս (Պետրոսյան 2021, 16):

Ապահով կյանք ունենալու մաղթանքը մշտապես ուղեկցել է փոքրիկներին, որովհետև ծնողները լավ էին հասկանում ծանր կենցաղի ու դաժան աշխատանքի հետևանքները.

Լօք տաս սարեն, լօք տաս բարեն,
Քեզ ծառայի հարուր տարեն,
Գյուրգըդ տըռօզ, ջուբըդ տըռօզ,
Թօշդ տռօզ իմ բալա:
Օրոր, օրոր իմ բալաս (Հարությունյան 1991, 39):

Յուրաքանչյուր ժողովուրդ ունի իր ազգային ու մշակութային առանձնահատկությունների հստակ համակարգը, որը փոխանցվում է սերնդեսերունդ, սակայն մի բան աներկբայորեն առկա է բոլոր ժողովուրդների մոտ. «դեռ օրորոցում փոքրիկն իր կյանքի առաջին ազդակները, շրջակա աշխարհի մասին ձևավորած պատկերացումները ստանում է օրորոցայինների շնորհիվ» (Мартынова 1975, 152):

Հենց այս կարևորագույն նախապայմանն է օրորոցայինների այսօրինակ տարածվածության հիմք դարձել: Անշուշտ, ազգային բնավորության, կենսամակարդակի ու աշխարհընկալման ձևերից են ծնվում որոշ երևույթներ, որոնք, ժամանակի ընթացքում ամրապնդվելով, դառնում են տվյալ ժողովրդի բնավորության անքակտելի մասը: Օրինակ, եվրոպական ժողովուրդների մոտ հաճախակի է նկատվում ծնողների երկուստեք մասնակցությունը օրորոցայինների կատարմանը, իսկ հայ իրականության մեջ պատկերն այլ է, այն վերագրվում է մորը. «Ծնողների ներգրավվածությունը օրորոցայիններում խթանում է ծնողավարման հմտությունների զարգացմանը, ձևավորում երեխա-ծնող զգայական ամուր համակարգ» (Brachfeld-Child, Simpson, Izenson 1988, 174):

Օրորոցայինների հաջորդ խումբը կյանքի դժվարություններից անմասն չմնացած մոր անհանգիստ մտորումներն են, որոնք ուղեկցում են քնելու ծեսին ուղղված ողջ գործընթացին.

Էս աշխարը յաման ծոռ ա,
Ամէն օրը ստեղ կօռ (դժվար - Մ.Պ.) ա,
Կյանքը զուլամ ա տեռալ շատ,
Հունց եշումըս ցավ ա ու դարդ (Պետրոսյան 2021, 8):

Փոքրիկը ակամա դառնում է մոր ներքին տագնապների կրողն ու կիսողը: Իմաստային այս նրբերանգն էլ երբեմն տեղիք է տալիս այս երգերը մանկական բանահյուսության ժանրի դրսևորումներ չհամարելու, մինչդեռ ըստ էության սրանք իմաստային նույն օղակի հաջորդական շղթաներն են. առաջինը գովեստի մաղթանքն է, երկրորդը՝ տագնապից ծնվող երազանքը:

Օրորոցայինների կառուցվածքային առանձնահատկությունները

Արցախի օրորոցայիններում առանցքային դեր ունեն կրկներգային բանաձևումները՝ «նանիկ-նանիկ», «բայ-բայ», «լայ-լայ», «բայուշկի-բայուշկի», «քոնիլ-քոնիլ», որոնց գլխավոր նպատակը երաժշտականության, կրկնությունների և ռիթմիկ հանգավորման շնորհիվ երեխաներին քուն բերելն է: Այս գործընթացն առավել ներդաշնակ ընթացք ու նպատակային ավարտ է ունենում, երբ զուգորդվում է մայրական ջերմ մաղթանքներին. «Սիրագորով մայրը բազմաթիվ պատկերավոր համեմատություններով ու համադրություններով գովերգում է իր մանկան գեղեցկությունը, նրանով լցված տեսնում բնությունն ու աշխարհը» (Նահապետյան 2011, 214):

Լայ-լայ անե իմ բալաս,
Բաբայ անե իմ բալաս,
Թող քոն ինի՝ մծանա,
Վարթու միչի մծանա (Հայրապետյան 2008, 2):

Ինչպես նկատում է Յունգը, երաժշտությունը նպաստում է երեխայի հետ՝ ծնողների ու դայակների էմոցիոնալ, հուզառատ շփմանը (Young 2005, 298):

Երկնային լուսատուների ներգրավումը օրորոցայիններում մոր ենթագիտակցության ազդակներին հաղորդում է ապահովության ու պաշտպանվածության զգացում: Այդպիսով մայրը փորձում է պաշտպանել իր փոքրիկին մթությունից, չար ոգիներից: Այստեղ մենք հանդիպում ենք ծիսահմայական երգերի մնացուկների, որոնց գլխավոր գործառույթը չարահալած բնույթն է՝ միահյուսված մայրական բարեմաղթանքներին ու օրհնանքներին.

Աստղը ու յերգինք նանիկ ասեն,
Վար իմ բալաս բայիկ անե,
Ըրազումըտ միշտ լյուս տեսնաս,
Քշերը քեզ մթեն չանե (Պետրոսյան 2021, 11):

Եթե ժամանակին օրորոցայինները մայրիկների խոսելու, ցավը մեղմելու, անձնական դժբախտությունը բարձրաձայնելու համար իբրև «հարթակ» էին ծա-

ռայում, ապա այսօր կինն առավել ազատ ու ինքնուրույն է, և օրորոցին գամված, ոչ թե իր ծանր կյանքն է ողբում, այլ հաջողակ ու կամային մարդ դաստիարակելու մտահոգություն ունի. «Երեխայի ապագա կյանքում շատ մեծ դերակատարում ունեն մոր մշտական ներկայությունը, նրա կարիքներին ճիշտ ու համապատասխան արձագանքելը, ջերմ հարաբերությունները, մարմնական և բառային շփումները մոր հետ» (Осорина 2011, 288):

Աշխարքը շատ ծոռա բալաս,
Բայց տու պիտի մարթ մըծանաս,
Խելունք ինիս, ղաշանգ ապրիս,
Յերգիրիտ միշտ ծերք հսցնիս (Պետրոսյան 2021, 15):

Որոշ կենդանիների և թռչունների ներգրավումը օրորոցայինների մեջ շարունակվում է առ այսօր: Այս երևույթը ծիսահմայական նախահիմք ունի: Առավել տարածված է կատվի կերպարը՝ որպես քուն բերող կենդանի:

Ա չախմուր, խելունք կատու,
Եկ խուխես քոն ըրա տու,
Կոխկեն պառկե՝ խաղ անե,
Անուշ-անուշ բայ անե (Պետրոսյան 2022, 9):

Ժողովուրդների տարածքային առանձնահատկություններով պայմանավորված՝ օրորոցայիններում հանդես են գալիս տարբեր կենդանիներ ու թռչուններ՝ գայլը, արջը, արծիվը: Հայ ժողովրդական օրորոցայիններին առավել բնորոշ են բազեն, սոխակը, աղավնին: Այսօրինակ երգերում միջատների ու խոտաբույսերի չենք հանդիպում, դրանք առավելապես տարածված են ծիսահմայական երգերում: Այս մասին փաստում են նաև ռուս բանագետներ Ն. Կապլակովան (Каплакова 1962, 231), Վ. Երյոմինան (Еремина 1978, 61):

Ժամանակի ընթացքում ծիսահմայական նախահիմք ունեցող օրորոցայիններն իրենց տեղը զիջեցին քրիստոնեական հավատի պաշտամունքային ձևերին ու կերպարներին. «Քրիստոնեության ընդունումից հետո օրորոցայիններում հրեշտակներին, սրբերին ու հատկապես Աստվածամորը վերապահվեց երեխաներին չար ուժերից պաշտպանելու և հանգիստ քուն բերելու կարևորագույն գործառույթը» (Капица, Колядич, 2002, 42):

Պահում տամ քեզ սուրփ Մարիամեն,
Թող քոն անին հրեշտակնեն,
Պաշտպանին քեզ էն չար դէվան,
Վեր տեն չի քիամ ուրուրուցան (Պետրոսյան 2021, 12):

Պատկերավորման միջոցներով հարուստ օրորոցայիններն առավել ծանրակշիռ դեր ունեն մանկական բանահյուսության մեջ. «Օրորոցային տեքստերում գործածված ոսկե, արծաթե օրորոցը, օրորոցային պարագաներն ունենում են այլաբանական մեկնություն» (Մատիկյան 2020, 112), և այսօրինակ պատկերների միջոցով արտացոլվում է սոցիալական կյանքի ողջ նկարագիրը.

Լայ-լայ կանիմ
Քոնըտ կըտանի:

Ուրուրուցըդ վեսկի ա
Յորղան-դոշակըդ ապրըշում ա (Հայրապետյան 2008, 1):

Անդրադառնալով օրորոցայինների ժանրային առանձնահատկություններին՝ պետք է առանձնացնենք դրանց իմպրովիզացիոն և ավանդական բնույթը: Ըստ Մարտինովայի՝ մաղթանքներն արտահայտվում են իմպրովիզացիայի միջոցով, իսկ մահվան երգերն առավել ավանդական հիմք ունեն, որովհետև ցանկություններն արտահայտվում են «կայուն ձևով՝ անցնելով երգից երգ» (Мартынова 1966, 22):

Օրորոցայինների առնչակցությունները ժողովրդական հեքիաթների հետ

Մանկատածության բանահյուսությունը երբեմն իր արտահայտությունն է գտնում հայ ժողովրդական հեքիաթների որոշ դիպաշարերում: «Ջիգարով պախրեն» (Հայ ժողովրդական հեքիաթներ 1977, 398), «Ջեյրանեն մարը» (Վարդանյան 2001, 7), «Խղճավ էծը» (Հայրապետյան 2008, 1), «Խիղճ - անխիղճը» (Հայ ժողովրդական հեքիաթներ 1977, 653) հեքիաթներում առկա են մոր ներանձնական հոգեվիճակն արտացոլող տրամադրություններ.

Լայ-լայ, լայ-լայ իմ բալա
Սրտես մաչին մին տենակ,
Էծը տառնա քեզ մամա,
Խաշամը՝ յորղան-դոշակ (Հայրապետյան 2008, 2):

Վերոնշյալ հեքիաթներում պատուհասված ծննդկանին օգնության են հասնում մի դեպքում՝ պախրան կամ այծը, որոնք երեխային կերակրում են իրենց կաթով, մյուս դեպքում՝ արջը, որը, բերելով տատմորը, փրկում է երեխայի կյանքը: Քամին օրորում է նորածնին, ծառերի մանր տերևները փափկոց (ներքնակ) են դառնում մանկան համար, լայն տերևներն էլ՝ ծածկոց:

Նորածնի մայրը ինչ-ինչ հանգամանքների պատճառով պատուհասվում է, և բնությունը ինքն է ստանձնում երեխայի խնամքը:

Հայագետ Ասատուր Մնացականյանը օրորոցային և մանկախնամ երգերում տեսնում է հնագույն տոտեմական պատկերների հետքեր. «Տոհմատիրական կարգերում եղած պատկերացումների համաձայն, երեխաներին դաստիարակել են հատուկ եղանակներով և մկրտելիս նրանց հավատացրել, որ նրանք ծնված են իրենց նախնիներից՝ տոտեմներից» (Մնացականյան 1955, 258):

Թե զինք մարդ-մարն չէ քեզ բերել,
Ոչ կնիկ դայեկ սնուցեր, ընկալ օյ,
Թե եղն ի մօրին այ բերել էղաւօյ,
Խրկագվին կաթով սնուցեր ընկալ,
Աստղունք իր օրորքն ա տըվել, էղ,
Լուսնիակն ի լուսն է հաներ, ընկալ (ձեռագիր N 770, 124):

Վերոնշյալ երևույթի արտացոլումը տեսնում ենք մեկ այլ ազգագրական շրջանում: Այսօրինակ տարբերակային տարածվածությունը ևս խոսում է ժողովրդի մեջ լրջորեն արմատավորված լինելու մասին:

Որդի քնի, քո քուն անուշ,

Վեթին քե ծիծ տա,
Աստված քե պահի,
Քամին քե տանի բերի,
Չուր քու մերիկ դառնա գյա (Էմինյան ազգագրական ժողովածու 1906, 63):

Թռչնակերպերն ու կենդանակերպերը միայն հայկական հեքիաթներում չէ, որ հանդես են գալիս: Նրանց կարելի է հանդիպել տարբեր ժողովուրդների մոտ: Այս մասին փաստում է նաև Կուշները՝ վկայակոչելով վելիկոռուսներին և ուկրաինացիներին (տե՛ս Կուշներ 1927, 131):

Արդի օրորոցայինները զրկված են ծիսահմայական գործառույթից: Դրանց նմանությունը ավանդական օրորոցայիններին դրսևորվում է զուտ երաժշտականության և կրկներգերի մեջ: Դրանք հաճախ ոչ թե մայրն է երգում, այլ լսվում է խաղալիքի մեջ տեղադրված ձայնագրությունը: Օնլայն հարթակում օրորոցայինների շուրջ առկա են բազմաթիվ հավելվածներ, որոնք կարող են լինել թե՛ ժողովրդական և թե՛ հեղինակային օրորներ. ինչպես նկատում է բանագետ Ռոգոֆը, յուրաքանչյուր սերունդ դրանք հարմարեցնում ու վերանայում է իր ժամանակի մարդկային ու կենսաբանական ընկալումներին ու պահանջներին համապատասխան (Rogoff 2003, 7): Հեղինակային օրորոցայիններում ևս նկատվում է վերոնշյալ երևույթը: Յուրաքանչյուր ժամանակաշրջան իր ազդեցությունն է թողնում ինչպես բանահյուսական այլ նմուշների, այնպես էլ օրորոցայինների վրա: Օրինակ, Արցախում տեղի ունեցող դեպքերը չէին կարող անմասն մնալ այս ամենից: XXI դարում շրջափակման մեջ անմարդկային ծանր զրկանքներ կրող արցախցի մոր օրորոցայինն անպայմանորեն տարբերվելու էր Հայաստանի մեկ ուրիշ ազգագրական շրջանի մոր օրորոցայինից, քանի որ արցախցի մայրը նախ և առաջ գոյաբանական խնդրի առջև էր կանգնած: Խաղաղ պայմաններում էլեկտրաէներգիայի, համացանցի ու սննդի առկայությունը մարդու բնականոն կյանքի ընթացքն ապահովող երևույթներ են, մինչդեռ պատերազմական իրադրությունում իրավիճակային լուրջ փոփոխություններ են տեղի ունենում: Էլեկտրաէներգիայի խնայման նպատակով առավել քիչ էին դիմում ժամանակակից միջոցների, այստեղ նորից օգնության էր գալիս ավանդականը, որի շնորհիվ էլ ծնվում էին հեղինակային նոր օրորոցայիններ:

Ժողովրդի կյանքի հարափոփոխ ընթացքի հետ փոխվել է նաև օրորոցայինների տարածվածության ու կարևորության ցուցանիշը: Այս ժանրի ստեղծագործությունները գնալով դուրս են մղվում ժողովրդի կյանքից, առավելապես երիտասարդների կենցաղից՝ պայմանավորված ժամանցի այլընտրանքային միջոցներով:

Օնլայն հարթակն առավել իշխող ու գրավիչ է դարձնում երեխաների առօրյան: Այս երևույթն առկա է տարբեր ժողովուրդների բանահյուսության մեջ: Գլխավոր պատճառն, անշուշտ, էկրանային մեդիայի լայն տարածումն է ժամանակակից ընտանիքների կյանքում (Brooks 2016, 83):

Այս մասին փաստում են տարբեր ազգերի հետազոտողներ. «Ժամանցի այլընտրանքային միջոցները ժամանակակից աշխարհում գնալով ավելի հասանելի ու մատչելի են դառնում շնորհիվ իրենց տարածվածության և օնլայն հար-

թակում հավելվածների հսկայական շուկայի ձևավորման» (Anthes 2011, 16–18): Այնուամենայնիվ, պետք է ընդունենք այն փաստը, որ ժամանակակից աշխարհում նոր օրորոցայիններ չեն ստեղծվում, եղածները, որոնք ժամանակակից միջոցներով տարածված են օնլայն հարթակում, հիմնականում ավանդականի վերամշակված ու ավելի մատչելի դարձրած տարբերակներն են:

Արցախի մանկական բանահյուսության մեջ ևս մանկատածության երգեր գրեթե չեն ստեղծվում, սակայն պահպանված նմուշները շարունակում են կենցաղավարել այն ընտանիքներում, որտեղ, բացի նորատի մայրիկներից, երեխաների խնամքով ու դաստիարակությամբ զբաղվում են նաև ընտանիքի կենսափորձ ունեցող կանայք:

Եզրակացություններ

Արդի աշխարհում ժողովրդական օրորոցայինների ավանդական ժանրը սահմանափակ գործածություն ունի, ինչն էլ պայմանավորված է այլընտրանքային բազմաթիվ միջոցների հասանելիությամբ: Ժամանակակից օրորոցայինների գերակշիռ մասը կամ հեղինակային ստեղծագործություններ են, կամ ավանդականի վերամշակված ձևեր: Օրորոցայիններն առնչակցական կապեր ունեն հրաշապատում հեքիաթներում պահպանված ծիսաառասպելաբանական պատկերացումների հետ, որտեղ պատուհասված երեխային գրեթե միշտ օգնության է հասնում բնությունը:

Շնորհակալական

Այս հոդվածը գրելու ընթացքում տրամադրած գիտական տեղեկությունների ու խորհուրդների համար շնորհակալություն ենք հայտնում մեր ատենախոսության գիտական ղեկավար, բ.գ.դ. Թամար Հայրապետյանին, բ.գ.թ. Լուսինե Մադաթյանին, բ.գ.թ. Հասմիկ Գալստյանին:

Շնորհակալություն ենք հայտնում նաև «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» խմբագրական կազմին՝ համագործակցության համար:

Գրականություն/References/Литература

1. Աճառյան Հր. 1979, Հայերեն արմատական բառարան, Երևան, ՀՍՍՌ պետական հրատ., հ. Դ:
   Acharyan Hrachya 1979, Armenian Etymological Dictionary, Yerevan, Armenian SSR State Publishing House, vol. D (in Armenian).
2. Էմինյան ազգագրական ժողովածու 1906, հ. VI, Լազարյան ճեմարանի արևելյան լեզու, Մոսկուա - Վաղարշապատ (հաւաքեց Ս. Հայկունի):
   Eminian Ethnographic Collection 1906, vol. VI, Eastern Language of the Lazarian Seminary, Moscow - Vagharshapat (Collected by S. Haykuni) (in Armenian).
3. Կուշներ Պ. 1927, Հասարակական ձևերի զարգացումը, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
   Kushner, P. 1927, The Development of Social Forms, Yerevan, Yerevan State University (in Armenian).

4. Հայ ժողովրդական հեքիաթներ 1977, հ. VIII, Գուգարք-Լոռի, բնագրի պատրաստումը, նախաբանը, ծանոթագրությունները, բառարանն ու ցանկերը՝ Ա. Նազինյանի և Ռ. Գրիգորյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Armenian Folk Tales, 1977, vol. VIII, Gugark-Lori, Text Preparation, Introduction, Notes, Glossary and Indexes by A. Nazinyan and R. Grigoryan, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).

5. Հայրապետյան Թ. 2008, Դաշտային բանահյուսական նյութեր, Շուշիի շրջան, Եղցահող, տետր 1:
Hayrapetyan T. 2008, Field Folklore Materials, Shushi Region, Yeghtsahogh, Notebook 1 (in Armenian).

6. Հայրապետյան Թ. 2008, Դաշտային բանահյուսական նյութեր, Շուշիի շրջան, Քարին տակ, տետր 2:
Hayrapetyan T. 2008, Field Folklore Materials, Shushi Region, Karin Tak, Notebook 2 (in Armenian).

7. Հարությունյան Լ. 1991, Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Harutyunyan L. 1991, Fragments of Artsakh Folklore, Yerevan, Yerevan State University Publishing House (in Armenian).

8. Հարությունյան Ս. 2010, Բանագիտական ակնարկներ, Երևան, «Գիտություն»:
Harutyunyan S. 2010, Folkloristic Essays, Yerevan, Gitutyun (in Armenian).

9. Հարությունյան Լ. 2011, Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, Ստեփանակերտ, «Սոնա»:
Harutyunyan L. 2011, Fragments of Artsakh Folklore, Stepanakert, Sona (in Armenian).

10. Մալխասեանց Ստ. 1944, Հայերէն բացատրական բառարան, Երևան, հ. 3, ՀՍՍՌ պետական հրատ.:
Malkhaseants, St. 1944, Explanatory Dictionary of the Armenian Language, vol. 3, Yerevan, State Publishing House of the Armenian SSR (in Armenian).

11. Մատիկյան Հ. 2020, Անուշ ձայնով կանչեմ օրոր, Գյումրի, «Էլդորադո»:
Matikyan H. 2020, I Call with a Sweet Voice, Orror, Gyumri, Eldorado (in Armenian).

12. Մնացականյան Ա. 1955, Հայկական զարդարվեստ, Երևան, Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի հրատ.:
Mnatsakanyan A. 1955, Armenian Decorative Arts, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR (in Armenian).

13. Նահապետյան Ռ. 2011, Աղձնիքահայերի մանկան ծննդի և խնամքի ավանդական սովորույթներն ու ծեսերը, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Nahapetyan R. 2011, Traditional Customs and Rituals of Childbirth and Care Among Aghdznik Armenians, Yerevan, YSU Press (in Armenian).

14. Պետրոսյան Մ. 2021, Դաշտային բանահյուսական աշխատանքներ, տետր 1:
Petrosyan M. 2021, Field Folklore Materials, Notebook 1 (in Armenian).

15. Պետրոսյան Մ. 2022, Դաշտային բանահյուսական աշխատանքներ, տետր 2:
Petrosyan M. 2022, Field Folklore Materials, Notebook 2 (in Armenian).

16. Վարդանյան Ս. 2001, Արցախ, Բերձոր, տետր 3:
Vardanyan S. 2001, Artsakh, Berdzor, Notebook 3 (in Armenian).

17. Еремина В. 1978, Поэтический строй русской народной лирики, Ленинград, «Наука».

Yeremina V. 1978, The Poetic Structure of Russian Folk Lyrics, Leningrad, Nauka.
Мартынова А. 1966, Особенности композиции восточнославянских колыбельных песен. Мир детства и традиционная культура. Сборник научных трудов и материалов, вып. 2, Москва, «Наука».
Martynova, A. 1996, Features of the Composition of East Slavic Lullabies, in The World of Childhood and Traditional Culture, Collection of Scientific Papers and Materials, Issue 2, Moscow, Nauka (in Russian).

18. Каплакова Н. 1962, Русская народная бытовая песня, Москва, изд. Академии наук СССР, Ленинградское отделение.
Kaplakova N. 1962, Russian Folk Domestic Song, Moscow, USSR Academy of Sciences, Leningrad Branch (in Russian).
19. Капица Ф., Колядич Т. 2002, Русский детский фольклор, Москва, «Наука».
Kapitsa F., Kolyadich T. 2002, Russian Children's Folklore, Moscow, Nauka (in Russian).
20. Осорина М. 2011, Секретный мир детей в пространстве мира взрослых, Санкт-Петербург, «Питер».
Osorina M. 2011, The Secret World of Children in the Space of the Adult World, Saint Petersburg, Piter (in Russian).
21. Anthes G. 2011, Invasion of the Mobile Apps, Communications of the ACM, 54/9, 16-18.
22. Baker F. Mackinlay E. 2006, Sing, Soothe and Sleep: A Lullaby Education Programme for First-Time Mothers, British Journal of Music Education, 23/2, 147-160.
23. Brachfeld-Child S., Simpson T., Izenson N. 1988, Mothers and Fathers Speech to Infants in a Teaching Situation, Infant Mental Health Journal, N 9/2, 173-180.
24. Brooks W. 2016, Putting lullabies to Bed: The Effects of Screened Presentations on lullaby Practices, Australian Journal of Music Education, N 50/2, 83-97.
25. Creighton A.L., Atherton M., Kitamura C., Trondalen G. 2013, Singing Play Songs and lullabies: Investigating the Subjective Contributions to Maternal Attachment Constructs.
26. Austr. J. Music Ther. 24. Available Online at: https://search.informit.org/doi/10.3316/informit.878211756890697 (Accessed on: 05.02.2025).
27. Malloch S. Shoemark H. Črnčec, R. Newnham, C., Paul, C. Prior M. Coward S.& Burnham, D. 2012, Music therapy with Hospitalized Infants – the Art and Science of Communicative Musicality, Infant Mental Health Journal, N 33/4, 386-399.
28. Kampmann J. 2014, Young Children as learners. In: G.B. Melton G. B., Ben-Arieh A., Cashmore J., Goodman G., Worley N. (eds.) The SAGE Handbook of Child Research London, United Kingdom: SAGE Publications.
29. Rogoff B. 2003, The Cultural Nature of Human Development, Oxford, Oxford University Press.
30. Young S. 2005, Changing tune: Reconceptualising Music with under Three Year Olds. International Journal of Early Years Education, N 13/3, 289-303.

ԴԱՇՏԱՎԱՐԱԿԱՆ ԴԱՐԱՎԱՆԴՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐՈՒՄԸ ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՈՒ ՔԱՇԱԹԱՂԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ

FORMATION AND MAPPING OF LYNCHETS: A CASE STUDY AT SYUNIK AND KASHATAGH

ФОРМИРОВАНИЕ И КАРТОГРАФИРОВАНИЕ ТЕРРАС С МЕЖЕВЫМИ ОТКОСАМИ НА ПРИМЕРЕ СЮНИКА И КАШАТАГА

Ռաֆիկ Գաբրիելյան
Rafik Gabrielyan
Рафик Габриелян

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

rafik.gabrielyan@iae.am

Ներկայացվել է՝ 18.01.2025; գրախոսվել է՝ 27.06.2025; ընդունվել է՝ 12.08.2025
Received: 18.01.2025; Revised: 27.06.2025; Accepted: 12.08.2025
Представлено: 18.01.2025; рецензировано: 27.06.2025; принято: 12.08.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.2-273

Ամփոփում – Դարավանդային երկրագործությունը, որը տարածված է եղել Հայաստանի տարբեր շրջաններում, հայկական մշակույթի յուրօրինակ հատկանիշներից է: Այն ունի երկու հիմնական տեսակ՝ դարավանդային այգեգործություն և դարավանդային դաշտավարություն: Դարավանդների գործառույթը հողամաշման հնարավորին չափով կանխումն է: Դրա շնորհիվ յուրացվում են լանջային տարածքները: Սույն հոդվածում ներկայացված են դաշտավարական դարավանդների ձևավորման ընթացքը, ինչպես նաև Սյունիքի և Քաշաթաղի հյուսիսային հատվածի դարավանդների քարտեզագրման հիմնական արդյունքները: Այս նպատակով կազմվել են առանձին քարտեզներ: Աշխատանքում բերված են նաև դաշտավարական դարավանդների՝ համաշխարհային գիտության մեջ շրջանառվող անվանումները, ինչպես նաև Հայաստանի տարբեր պատմաազգագրական շրջաններում տարածված բարբառային տարբերակները: Դաշտավարական դարավանդները ձևավորվում են դարերի ընթացքում, հողը անընդհատ միաթև հերկի եղանակով մշակելու շնորհիվ: Դրանք սերունդների համագործակցված աշխատանքի միջոցով ի հայտ եկած, լանդշաֆտի մշակութայնացման ամենատիպիկ դրսևորումներից են: Նշված տարածքներում առանձնանում են դաշտավարական դարավանդների տարածման տասը հիմնական շրջաններ՝ շուրջ 535 առանձին տեղամասերով և 23.000 հեկտար ընդհանուր

մակերեսով: Դրանք գտնվում են մոտավորապես 10–30 աստիճան թեքություն ունեցող լանջերին:

Abstract – Terraced farming is one of the unique features of Armenian culture, which was widespread in different regions of historical Armenia. It has two main types: terrace gardening and terrace arable farming. The function of agricultural terraces is to prevent soil erosion. Thanks to them, are appropriated the slopes. This article presents the process of formation of lynchets, as well as the main results of mapping the terraces of Syunik and the northern part of Kashatagh. For this purpose, separate maps were prepared, obtained through the Geographic Information System (GIS). The work also presents the names of lynchets that are used commonly, as well as dialectal variants typical for various historical-ethnographic regions of Armenia. Lynchets were formed over centuries as a result of continuous cultivation of the land using a tilling from one edge. They are the most typical manifestation of the domestication of landscape as a result of the joint work of generations. In the mentioned regions, there are 10 main areas of terraced districts, including about 535 special sites and a total area of 23,000 hectares. On average, they are located on slopes with a declivity of 10–30 degrees.

Аннотация – Террасное земледелие – один из уникальных особенностей армянской культуры, которая была широко распространена в разных регионах исторической Армении. Оно имеет два основных типа: террасное садоводство и террасное хлебопашество. Функция сельскохозяйственных террас заключается в предотвращении эрозии почвы. Благодаря им используются склоны. В данной статье представлен процесс формирования террас с межевыми откосами, а также основные результаты картографирования террас Сюника и северной части Кашатага. Для этого были подготовлены отдельные карты. В работе также приведены названия террас с межевыми откосами, которые используются в мировой науке, а также диалектные варианты, распространённые в различных историко-этнографических регионах Армении. Террасы с межевыми откосами формировались на протяжении веков в результате непрерывной обработки земли способом прямолинейной борозды. Они являются наиболее типичным проявлением культурализации ландшафта в результате совместной работы разных поколений. В упомянутых районах выделяются 10 основных областей распространения террас, насчитывающих около 535 отдельных участков общей площадью 23 000 га. В среднем они расположены на склонах с уклоном 10–30 градусов.

Հիմնաբառեր – երկրագործություն, դարավանդներ, միաթև հերկ, Սյունիք, Քաշաթաղ:
Keywords – farming, lynchets, one edge tiling, Syunik, Kashatagh.
Ключевые слова – земледелие, террасы, прямолинейная борозда, Сюник, Кашатаг.

Ներածություն

Հայկական լեռնաշխարհը երկրագործական մշակույթի առաջացման և ձևավորման օջախներից է: Այդ մասին կան բազմաթիվ տվյալներ, որոնք փաստագրվել են հնագիտական պեղումների (Rosenberg et al. 1995; Березкин 2014) և հնաբուսաբանական մնացորդների հետազոտման միջոցով (Hovsepyan, Willcox 2008): Ուշագրավ է, որ քոչվորային կենսակերպ ունեցող քրդերը, ծանոթ լինե-

լով երկրագործությամբ զբաղվող այլ ժողովուրդների, հենց հայերին են կոչել ֆլա/ֆլայ (fehle) (Աճարոնեան 1900, 24, 45, 74; Ստեփանյան 2012, 37), այսինքն՝ հողագործ կամ աշխատավոր (Курдоев 1960, 255; Կատվալյան 2016, 134): Փաստորեն, երկրագործությունը, որպես մշակութային ցուցիչ, հիմք է դարձել հայերին տրվող այս էկզոէթնոնիմի համար:

Հայկական լեռնաշխարհի ռելիեֆային առանձնահատկություններով և մի շարք այլ գործոններով պայմանավորված՝ հայ ժողովուրդը, բացի հարթ տարածքներից, դարեր շարունակ ավանդաբար յուրացրել և օգտագործել է նաև զառիվայր տարածքներ՝ ստեղծելով կիրառական տարբեր նշանակության երկրագործական դարավանդներ: Հայկական մշակույթում դարավանդային երկրագործությամբ առանձնացող տիպիկ շրջաններից են Ակնը, Չմշկածագը, Խարբերդը, Զեյթունը, Սասունը, Խիզանը, Քեսաբը, Արդվինը և այլն: ՀՀ տարածքում դարավանդային երկրագործությունը զգալի նշանակություն է ունեցել Վայոց ձորում, Սյունիքում, Տավուշում և Լոռիում, իսկ Արցախում՝ Քաշաթաղի հյուսիսային հատվածում:

Վերակազմելով դարավանդային վարելահողերի ձևավորման գործընթացի ընդհանուր պատկերը՝ Սյունիքի ու Քաշաթաղի օրինակով ներկայացրել ենք դրանց քարտեզագրման հիմնական արդյունքները (հոդվածում զետեղված քարտեզները ստեղծվել են QGIS ծրագրի միջոցով. ֆիզիկաաշխարհագրական հիմքերի համար օգտագործվել են SRTM GL3 90m թվային բարձրությունների մոդելները): Հեռահար զոնդավորման, աշխարհագրական տեղեկատվական համակարգերի (ԱՏՀ) մեթոդների, ինչպես նաև այլ վերլուծական գործիքների, շնորհիվ հնարավոր եղավ արձանագրել դարավանդային հողամասերը, պարզել դրանց տարածվածությունը՝ առանձնացնելով որոշակի շրջաններ և հետևել դրանց ընդլայնման օրինաչափություններին: Երկրատեղեկատվական մեթոդով հնարավոր դարձավ նաև քանակական տվյալներ ստանալ դարավանդների մակերեսի, ծովի մակարդակից ունեցած բարձրության և լանջերի թեքության աստիճանների հետ եղած հարաբերակցության վերաբերյալ:

Նմանատիպ մեթոդական գործիքակազմը թույլ է տալիս ուսումնասիրել տեղազննության համար դժվարամատչելի և անգամ անմատչելի, մեծ մակերեսով տարածքներ: Այս հնարավորությունը ներկա ժամանակում հատկապես կարևոր է Քաշաթաղի տարածքի հետազոտման համար:

Դարավանդը՝ որպես երևույթ

Դարավանդային համակարգերի ստեղծումը դրսևորվել է հայոց կենսապահովման մշակույթի տարբեր բնագավառներում և կապված է լանջային տարածքների հարմար ու արդյունավետ օգտագործման հետ: Դարավանդային բնույթ ունեն բնակավայրերի կառուցապատման ձևերը (Ալիշան 1883, 262; Մելքումեանց 1894, 938), բնակարանային համալիրները (Лисициан 1925, 100–102; Պապուխյան 1972, 20; Арутюнов и др. 1983, 119), երկրագործական նպատակներով մշակվող հողատարածքները (Зелинский 1886, 81; Լիսիցյան 1969, 89),

ինչպես նաև այնպիսի տնտեսական նշանակություն ունեցող համալիր, ինչպիսին է կալը (Серебряков 1861, 163):

Ընդհանուր առմամբ, ուսումնասիրվող շրջաններում բնակավայրերն ավանդաբար հիմնվել են երկրագործության համար անպիտան տարածքներում՝ առապար լանջերին, գահավանդների ստորոտներում, ձորերի մեջ և այլուր: Բնակավայրի տեղի ընտրության համար անհրաժեշտ նախադրյալներ էին ջրի առկայությունը, տարածքի՝ քամիներից պաշտպանված լինելը, մշակովի հողամասերին մոտ լինելը և այլն: Կարևոր էր նաև այնպիսի վայր ընտրելը, որը հնարավորություն կստեղծեր թշնամական հարձակումներից պատսպարվելու:

Ղ. Ալիշանը, նկարագրելով Գորիսը, մեկ բառով այս բնակավայրի կառուցապատման ձևը բնորոշում է իբրև «թատերաձև» (Ալիշան 1883, 262)՝ նկատի ունենալով, որ այն նման է ամֆիթատրոնի: Ուղեգիր Շանտրը, տպավորված լինելով այս բնակավայրի վիմափոր ու դարավանդաձև կառուցապատումով, նշում է, որ տներն այնքան լավ են ձուլված լանդշաֆտին, որ դրանք հնարավոր է նկատել միայն երդիկներից դուրս ելնող ծխի շնորհիվ (Շանտր 1893, 561): Ս. Խանզադյանը պատկերավոր ձևով այսպես է բնութագրում հին Հալիձոր գյուղի տների դիրքը. «Հալիձորի տները իրար վրա են, իրար կից՝ դարսված ձորապռնկին: Թե ներքևից մի տուն հանես, մյուսները իրար ետևից կթափվեն ձորը» (Խանզադյան 1980, 72):

Լանջերին կառուցված տները լինում էին կիսագետնափոր, թիկունքի կողմում գտնվող պատն ամբողջությամբ գետնափոր էր, իսկ երկու կողային պատերը կիսագետնափոր էին, ամբողջապես բաց էր միայն դիմացի պատը, այդպիսով ապահովվում էր նաև տան ներսում ջերմաստիճանի կայունությունը: Դարավանդաձև կառուցապատման պարագայում մի տան կտուրը որպես բակ էր ծառայում մյուսի համար (Ширакуни 1904, 192; Լիսիցյան 1969, 87; Պապուխյան 1972, 20; Գալստյան, Սարգսյան 1981, 3; Լիսիցյան 1981, 33; Հայրապետյան 1982, 76; Арутюнов и др. 1983, 119): Այս երևույթը պայմանավորված էր ինչպես տարածքի ռելիեֆային առանձնահատկություններով, այնպես էլ ապահովության անհրաժեշտությամբ: Մեր համոզմամբ, այս հանգամանքներով է բացատրվում նաև այն փաստը, որ Սյունյաց աշխարհում պատմականորեն մեծ քաղաքներ չեն ձևավորվել (Սրվանձտյանց 1982, 67):

Երկրագործական դարավանդ հասկացության ներքո ներառվում են դաշտավարական դարավանդները, այգեգործական դարավանդները, ինչպես նաև դարավանդային պարտեզները, որոնք հիմնականում հանդիպում են դարավանդաձև կառուցապատմամբ (Հալիձոր, Խոտ, Հարժիս և այլն) բնակավայրերի ներսում: Դաշտավարական դարավանդները (նկ. 1, 2) տիպաբանորեն առանձնանում են այգեգործական դարավանդներից, որոնք ավելի նեղ են և ունենում են քարե հենապատեր (նկ. 3): Վերջիններս մեծ տարածքներ չեն զբաղեցնում, բայց դրանց ստեղծումը շինարարական աշխատանք է պահանջում՝ կապված հենապատեր կառուցելու հետ (Քալանթար 1895, 34; Ա-Դо 1912, 132; Գարակէօզեան, Գրիգորեան 1963, 183–185; Մանուկյան, Սաֆարյան 2013, 21):

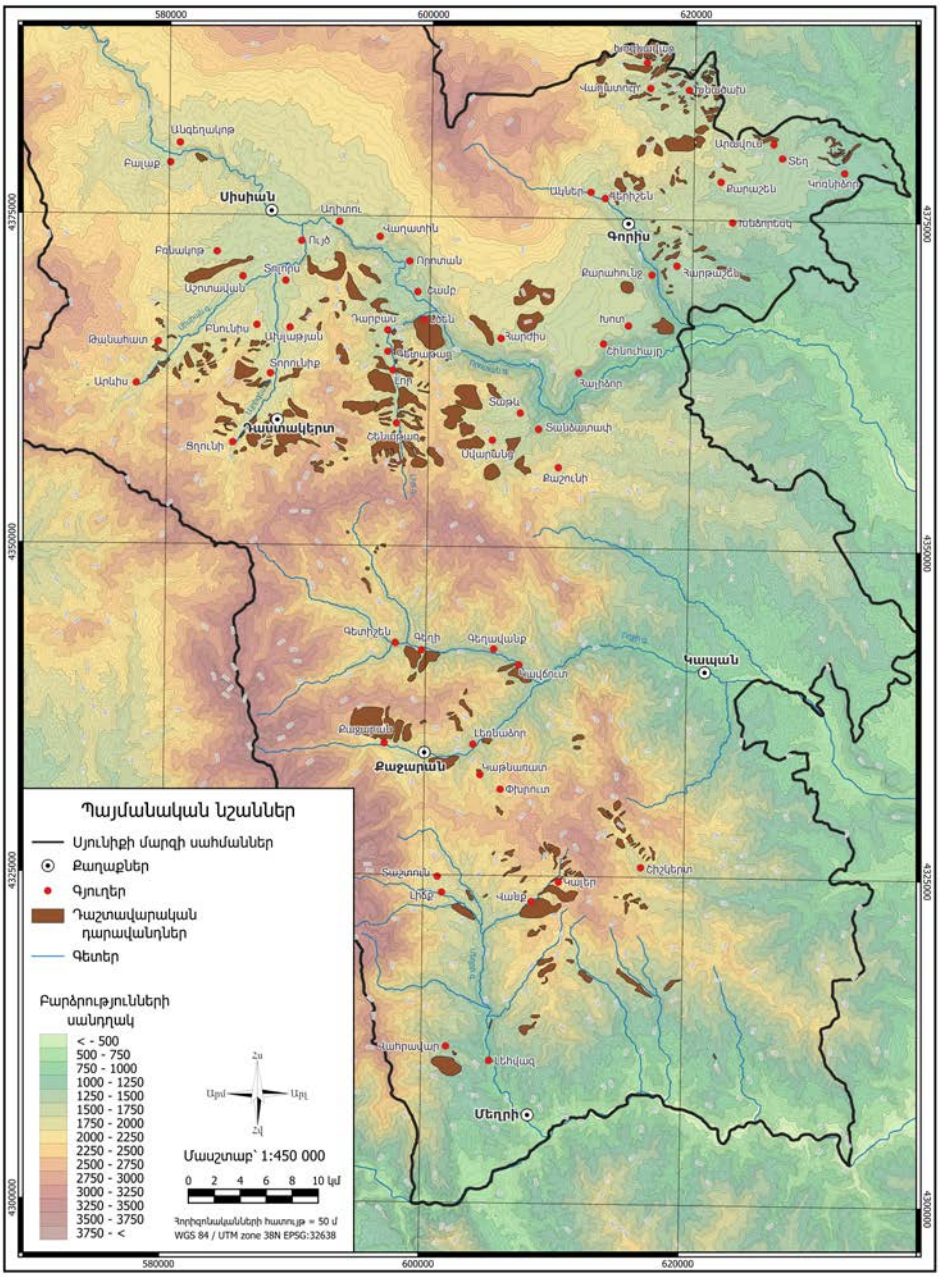
Նկ. 1. Դաշտավարական դարավանդներ Սյունիքի Խնաձախ գյուղում (լուսանկարը՝ Ռոման Հովսեփյանի)

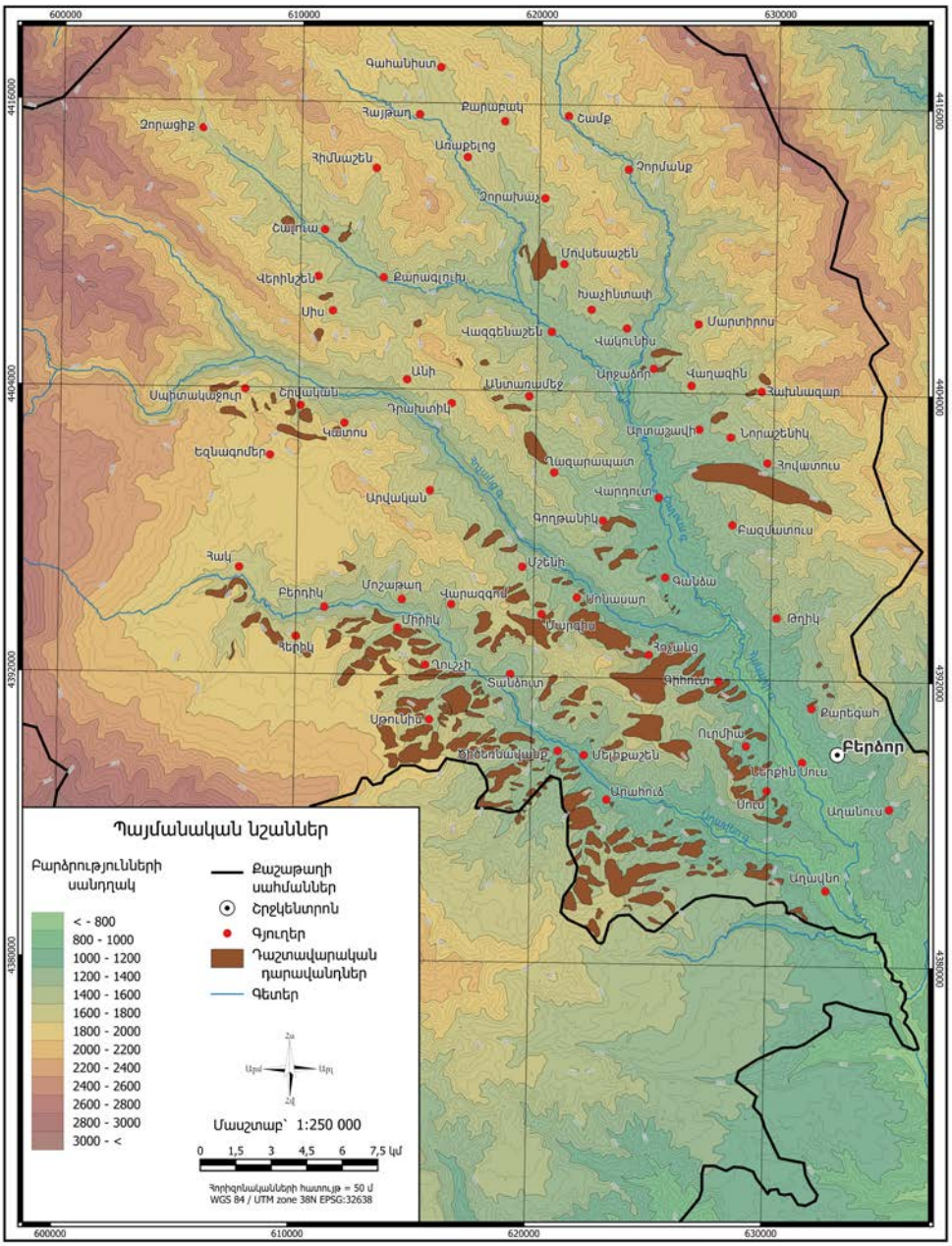
Նկ. 2. Դաշտավարական դարավանդներ Քաշաթաղի շրջանի Միրիկ գյուղում (լուսանկարը՝ Զոհրաբ Ըռքոյանի)

Նկ. 3. Այգեգործական դարավանդներ Երևանում (լուսանկարը՝ Արտյոմ Անանյանի)

Քարտեզ 1. Դաշտավարական դարավանդների տարածվածությունը Սյունիքում (հեղինակ՝ Ռաֆիկ Գաբրիելյան)

Քարտեզ 2. Դաշտավարական դարավանդների տարածվածությունը Քաշաթաղի շրջանի հյուսիսային հատվածում (հեղինակ՝ Ռաֆիկ Գաբրիելյան)

Դաշտավարական դարավանդների անվանումները

Դաշտավարական դարավանդներ կամ *դարավանդային վարելահողեր* (նկ. 1, 2) անվանումները մեզ համար կիրառելի են որպես առարկային տրվող գրական համարժեքներ: Այս պարագայում հիմք է ընդունվում դարավանդների տնտեսական գործառույթը, այն է՝ հացաբույսերի մշակման համար նախատեսված հողատարածք լինելը: Մինչդեռ առարկայի ռուսալեզու գրականությունում շրջանառվող մասնագիտական անվանման համար հիմք են ծառայել դարավանդների արտաքին կառուցվածքային հատկանիշները: Անգլիալեզու մասնագիտական գրականությունում դրանք շրջանառության մեջ են դրվել *լինչեփներ* (lynchets) կամ *շերտավոր լինչեփներ* (strip-lynchets) անվանումներով (Curwen 1939; Fowler, Evans 1967; Korobov, Borisov 2013; Brown, Walsh et al. 2020): Ռուսալեզու աշխատություններում սրանք կոչվում են «террасы с межевыми откосами» (Агларов 1964, 177–193; Борисов и др. 2016, 85–97), որը նշանակում է «միջանկյալ թեքություններով դարավանդներ»: *Межа* բառը հայերենում թարգմանվում է որպես երկու արտերի միջև եղած *սահման, միջսահման, անջրպետ, միջնակ*: Հայերենի որոշ խոսվածքներում սրան համարժեք կիրառվել է *երղանդ* բառը (Դաղբաշեան 1903, 511): Այն նույնական է *ղևանդ* բառին, որն էլ ունի նաև մարդու ձեռամբ արհեստականորեն ստեղծված երկրագործական դարավանդ իմաստը (Ամատունի 1912, 304): Սյունիքի Քարաշեն գյուղում նույն բառը հիշվում է *ղըվանդ* տարբերակով (Գալստյան, Սարգսյան 1981, 10), որն այստեղ հանդես է գալիս իբրև հանդամասի անվանում: Ըստ էության, բառի առաջին իմաստը միջնակն է՝ սահմանը, որը լանջին գտնվող հողամասի պարագայում նաև հենաթումբ է: Վերջինս հողի կուտակված զանգված է: Այն պատվարի դեր է կատարում մշակվող հատվածի համար՝ զերծ պահելով հավանական հողամաշումից:

Լոռիում տարածված է այս բառի *եռանդ* տարբերակը, որը բացառապես դարավանդային վարելահողերին տրվող տեղական անվանում է, իսկ այգեգործական դարավանդներն այստեղ կոչվում են *ծապան* (Գաբրիելյան 2024, Դաշտային ազգագրական նյութեր (այսուհետև՝ ԴԱՆ), Լոռու մարզ, Շնող, բանասաց՝ Մեսրոպ Ամիրջանյան): Այդպիսով հստակ տարբերակվում է դաշտավարական դարավանդը՝ այգեգործականից:

Սանդղեվանդ բառով Ս. Խանզադյանը բնորոշում է Աղավնոյի գետահովտի այն լանջը, որտեղ գտնվում է Ծիծեռնավանքը (Խանզադյան 1969, 97): Վերջինիս շրջակայքի դարավանդային վարելահողերը տարածվում են բացառապես հենց այս լանջի վրա: Բառն ունի հետևյալ իմաստը. *«Հորիզոնական կամ փոքր-ինչ դուրս ընկած թեք տարածություն, որ բարձրանում է մի ուրիշ այդպիսի տարածության վրա, դարափափ (փեռաս)»* (Աղայան 1976, 1276): Ըստ էության, նույնարմատ է *սանդղակ, սանդուխք, սանդղաձև,* բառերի հետ: Այս բառարմատը, Հր. Աճառյանի տեսակետով, բնիկ հայերեն է և ծագում է sqand (ցատկել, վեր բարձրանալ) բառից (Աճառեան 1979, 173):

Սյունիքում տարածված է դարավանդային վարելահողերին տրվող *փախտ* անվանումը, որն առհասարակ ունի *լանջի վրա մի որևէ հարթ տեղամաս*

իմաստը ու այդպիսով կիրառվում է նաև բնական դարավանդների ու սարավանդակների մասին խոսելիս (Հովսեփյան, Աբրահամյան, Գաբրիելյան 2023, ԴԱՆ, Սյունիքի մարզ)։ Այս իմաստից զատ, բառը գործածվում է նաև նստարանի, բազմոցի կամ անկողնու իմաստով (Սարգսյան 2019, 185)։ Ըստ Հր. Աճառյանի, ծագում է միջին պարսկերենի *taxt* բառից, որն ունի նույն իմաստը (Աճառեան 1979, 395)։

Դաշտավարական դարավանդների ձևավորման եղանակը

Զանգեզուրի գավառում (որը ներառել է ինչպես Սյունիքը, այնպես էլ Քաշաթաղի հյուսիսային հատվածը) դաշտավարական դարավանդների օգտագործման մասին մեզ հայտնի առաջին հիշատակությունները վերաբերում են XIX դարավերջին (Зелинский 1886, 81; Григоров 1892, 60; Լալայեան 1899, 19)։ Ինչպես նշում են որոշ հեղինակներ, այս գավառում հարթ տարածքների հետ զուգահեռ մշակվում էին նաև խիստ զառիվայր լանջերը (Зелинский 1886, 81; Сегаль 1895, 1528; Սարգըսեան 1904, 118; Ширакуни 1904, 188)։

Ուշագրավ է լանջային տարածքը դարավանդների վերածելու գործընթացը։ Հայ ժողովուրդը, լինելով երկրագործ, դարերի ընթացքում ստեղծել, պահպանել ու փոխանցել է հողը մշակելու տարբեր ձևեր։ Լանջերը յուրացնելու համար ավանդաբար օգտագործվել է միաթև հերկի եղանակը, որը, ըստ մեր գրանցած դաշտային ազգագրական նյութերի, կիրառվել է մինչև XX դարի 50–60-ական թթ., երբ արդեն շրջանառության մեջ էր գործարանային գութանը (Հովսեփյան, Աբրահամյան, Գաբրիելյան 2023, ԴԱՆ, Սյունիքի մարզ, Աշոտավան, բանասաց՝ Սերյոժա Ավանեսյան)։ Լանջի վրա միաթև եղանակով հերկ անելու համար անհրաժեշտ էր կամ գութան, կամ էլ արորի այնպիսի տեսակ, որի խոփը հողը շրջող գործառույթ կկատարեր։ Սյունիքում այս նպատակով օգտագործվել է մի վարող գործիք, որի հատուկ կառուցվածքով խոփը հողը շրջելու հնարավորություն էր տալիս, տեղացիներն այն կոչում էին *Տաթևի գութան* (Բդոյան 1972, 178)։ Ըստ XIX դարավերջի աղբյուրների, Զանգեզուրի գավառի լեռնային հատվածներում, դժվար հերկվող հողատարածքների դեպքում վարող գործիքին լծում էին մինչև 10 զույգ լծկան (Сегаль 1895, 1528)։

Լանջերի մշակումը հարթ տարածքի համեմատ ուներ էական տարբերություններ։ Երկրորդ դեպքում վարը ավանդաբար կատարվում էր երկթև եղանակով։ Մի եզրի՝ *թևի* սահմանային հատվածից մեկ ակոս անելուց հետո վարող գործիքը հայտնվում էր դիմացի եզրում, որից հետո արդեն հերկում էին այդ եզրի մյուս սահմանային հատվածից մեկ գիծ։ Այսպես հերկը սկսվում էր սահմանային եզրերից և մոտենում էր կենտրոնին։ Ամենավերջում արտի կենտրոնական ակոսներն էին հերկվում։ Այսպիսով, երկթև հերկի դեպքում հողի արտաքին մշակվող շերտը ամեն կողմից մեկական ակոսի չափով տեղափոխվում էր եզրեր։ Հաջորդ անգամվա վարը, արդեն սկսում էին կենտրոնից և գնում դեպի եզրեր՝ կարծես հողը հետ բերելով իր նախկին տեղը (Зелинский 1886, 81–82)։

Ակնհայտ է, որ թեքադիր տարածքներում այս եղանակը հնարավոր չէր կիրառել, քանի որ ամեն երկրորդ ակոսի դեպքում, պետք կլիներ հողը հերկելով դեպի վեր շրջելու, ինչը չափազանց դժվար գործ էր, եթե ոչ անհնար: Ինչպես նշեցինք, լանջերը վարելու համար ավանդաբար կիրառվում էր միաթև եղանակը, որի դեպքում հերկը կատարում էին միշտ նույն եզրից: Լանջերը բացառապես միաթև վարելու ժամանակ հերկը սկսվում էր հողակտորի ստորին մասից՝ աստիճանաբար բարձրանալով դեպի վեր (Зелинский 1886, 82; Գալստյան, Սարգսյան 1981, 62): Մեկ ակոս անելուց հետո խոփը դուրս էին հանում հողից և առանց հերկելու՝ թեք պահելով, որ հողի մեջ չխրվի, վարող գործիքը հետ էին բերում նույն եզրը, և անում հաջորդ ակոսը, այսպես հերկվող հողը շրջվում էր անմիջապես ներքևում գտնվող նախորդ ակոսի մեջ (Հովսեփյան, Աբրահամյան, Գաբրիելյան, 2023, ԴԱՆ, Սյունիքի մարզ, Ծղուկ, բանասաց՝ Սերբիկ Խալաթյան): Այս եղանակով հողը տարեցտարի մի փոքր ներքև իջնելու միտում էր ունենում: Բոլոր դարատափերը եզրային հատվածներից, որոշ դեպքերում էլ մեջտեղից ունենում էին միջանկյալ թեք անցումներ: Դրանց միջոցով վարող գործիքը դարատափից դարատափ են տեղափոխել:

Այսպիսով, հողը ամեն վարի ժամանակ մի ակոսի չափով շրջվում էր դեպի միջանկյալ հատվածը, և ժամանակի ընթացքում կուտակվելով՝ ձևավորում հենաթումբ: Դարավանդային հողատարածքները կազմված են առանձին դարատափերից, որոնք արդեն հարթեցված կամ հարթեցման գնացող հատվածներ են: Միաթև հերկի եղանակը լանջերի մշակման և տարածքի արդյունավետ օգտագործման ամենահարմար տարբերակն էր: Դրա շնորհիվ լանջային հողատարածքն ունենում էր նաև հստակեցված սահմաններ, ինչը սոցիալական անհրաժեշտություն էր, քանի որ առանձին հողակտորներ ունեին իրենց տերերը:

Ի տարբերություն հարթ տարածքներում գտնվող վարելահողերի, որ կարող էին ունենալ և՛ քառանկյուն, և՛ ուղղանկյուն, և՛ նույնիսկ բազմանկյուն ու կլորավուն մակերես, դարավանդային հողամասի առանձին դարատափերը, ըստ իրենց հատակագծի, միաթև հերկի եղանակով մշակվելու հետևանքով ստանում էին ուղղանկյուն երկայնաձիգ տեսք: Դա պայմանավորված էր լանջի վրա ակոսներ անելու աշխատանքի կազմակերպման առանձնահատկություններով: Արդյունավետության տեսանկյունից հարմար էր նեղ, բայց երկայնական հողակտորում երկար ակոսներ անելը: Այդպիսով քչանում էր վարող գործիքը շրջելու և առանց ակոս անել-հետ բերելու աշխատանքը:

Լանջերի մշակման և դաշտավարական դարավանդների ձևավորման վերակազմության այս փորձը, անշուշտ, հետագայում կարիք կունենա հավելյալ մանրամասների, լրացումների և ճշգրտումների, սակայն կցանկանայինք շեշտել, որ Դաղստանի դաշտավարական դարավանդներին (որոնք իրենց կառուցվածքով նույնական են Սյունիքի և Քաշաթաղի դարավանդներին) վերաբերող ազգագրական ուսումնասիրություններում ներկայացվում է դրանց ձևավորման նմանատիպ եղանակ՝ դարձյալ միաթև հերկի միջոցով (Агларов 1964, 180–181): Եվրոպայի տարածքում գտնվող դաշտավարական դարավանդները հետազոտ-

վել են հիմնականում հնագետների կողմից, որոնք նույնպես հանգել են այն եզրակացության, որ դրանք ձևավորվել են արորագութանային երկրագործության զարգացմանը զուգընթաց: Դարավանդների առաջացման փաստը բացատրելու համար շրջանառության մեջ է դրվել, այսպես կոչված, «գութանի տեսությունը», որի համաձայն, դաշտավարական դարավանդների ի հայտ գալը կապվում է հողը գութանով մշակելու հետ (Curwen 1939, 51): Բրիտանիայում գտնվող որոշ դարավանդների ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ դրանք մշակվել են տևական ժամանակով: Պեղումների շնորհիվ բացվել են բազմաթիվ հնագիտական շերտեր: Հայտնաբերված գտածոների մեջ առկա են տարբեր ժամանակներով թվագրվող հնագիտական նյութեր: Դրանց զգալի մասը վերաբերում է երկաթի դարին: Ըստ էության, այս շրջանում է, որ հողատարածքները մշակվել են ակտիվ կերպով (Fowler, Evans 1967, 297–298):

Այսպիսով, *դաշտավարական դարավանդների ձևավորում* ասելով պետք է հասկանալ լանջերի յուրացումն ու մշակումը միաթև հերկի եղանակով, որն ի վերջո հանգեցրել է այս տիպի դարավանդների ստեղծմանը: Այս գործընթացն ունեցել է տևական շարունակականություն, որի մասին առանց հստակեցումների դեռևս նշել էր նշանավոր ազգագրագետ Ստ. Լիսիցյանը (Լիսիցյան 1969, 89):

Քարտեզագրման հիմնական արդյունքները

ԱՏՀ-ի միջոցով դարավանդների քարտեզագրումը դարձել է տարածված մեթոդ և կիրառվել է բազմաթիվ հետազոտություններում (Борисов и др. 2016; Ferrarese et al. 2019; Camara, Bueno de Mesquita 2019): Թերևս սույն ուսումնասիրությունը հայկական մշակույթի օրինակով առաջին նման փորձն է:

Սյունիքում արձանագրվել են շուրջ 330 առանձին տեղամասով դարավանդային վարելահողեր՝ 15.970 հեկտար ընդհանուր մակերեսով, իսկ Քաշաթաղում՝ 205 տեղամաս՝ 6.970 հեկտար տարածքով: Սյունիքում դրանք գտնվում են ծովի մակարդակից 1000–2750 մ (քարտեզ 1), իսկ Քաշաթաղում՝ 1000–2000 մ բարձրությամբ գոտիներում (քարտեզ 2): Սյունիքում նման բարձր նիշ արձանագրվել է մարզի կենտրոնական ու հարավային՝ համեմատաբար տաք կլիմա ունեցող մասերում՝ Քաջարան, Կալեր և Շիշկերտ գյուղերում, որոնց դարավանդները գտնվում են հարավահայաց լանջերին (քարտեզ 1): Ընդ որում, այս մակարդակի վրա գտնվող դարավանդները մեծ տարածքներ չեն զբաղեցնում: Ուստի Սյունիքի հիմնական տարածքի համար առավելագույն նիշը կարելի է համարել 2250 մետրը:

Սյունիքում ու Քաշաթաղում դարավանդները տեղաբաշխված են 5–40 աստիճան միջակայքով թեքություն ունեցող լանջերին, ընդ որում, դրանց հիմնական մասը գտնվում է 10–30 աստիճանների միջակայքում: Ըստ աշխարհագրական դասակարգման, 16–30 աստիճան թեքություն ունեցող լանջերը համարվում են խիստ զառիվայր, իսկ 30 աստիճանից բարձրերը՝ զառիթափ (Авакян 1989, 137–138):

Նշված տարածքում առանձնանում են դարավանդային վարելահողերի տարածման մի քանի հիմնական շրջաններ, որոնք դասակարգել ենք ըստ գետերի հովիտների: Դրանք Սիսիան, Այրիգետ, Լոր, Որոտան, Վարարակն, Ողջի, Մեղրի, Աղավնո, Հոչանց, Շալուա գետերի հովիտներն են: Սյունիքում յուրօրինակ շրջան է Խնածախ, Վաղատուր և Խոզնավար գյուղերի հատվածը, որ աշխարհագրորեն պատկանում է Քաշաթաղին՝ Աղավնոյի հովտին: Այս հատվածից դարավանդները շարունակվում են Քաշաթաղում՝ ներառելով Հերիկ, Միրիկ, Սթունիս և Ծիծեռնավանք գյուղերը:

Ընդհանուր առմամբ, Աղավնո և Լոր գետերի հովիտները դաշտավարական դարավանդների ամենաճոխ շրջաններն են: Հատկապես Աղավնոյի հովտում դրանք բավական խիտ են, կան այնպիսի հատվածներ, որտեղ վարելահողերը բացառապես դարավանդային են, օրինակ՝ Վաղատուր վտակի հովտում: Այսպիսով, ըստ դաշտավարական դարավանդների տարածման օրինաչափությունների, ակնհայտ է, որ արդի Սյունիքի մարզը և Քաշաթաղը, պատմականորեն լինելով Սյունիք նահանգի կազմում, ունեցել են նաև նույն երկրագործական ավանդույթները:

Բազմաթիվ դարավանդային հողամասերի զննությունից երևում է, որ գրեթե բոլոր դեպքերում, դրանց ստորին դարատափերն ավելի հարթ են, քան վերիններն: Կան այնպիսի տեղամասեր, որտեղ ստորին դարատափերը լիարժեք հարթեցված են, և արդեն ըստ տրամաբանության, կարող են մշակվել երկթև հերկի եղանակով: Ակնհայտ է, որ որոշակի լանջի մշակությունը նախ սկսվել է ստորին հատվածից, ու հետզհետե, նոր հողամասերի յուրացման անհրաժեշտությունից ելնելով, մշակվել են նաև լանջի վերին հատվածները: Քաշաթաղի Միրիկ գյուղի դարավանդային վարելահողերը, օրինակ, տեղաբաշխված են 1400–1850 մետր բարձրությունների միջև (քարտեզ 2), իսկ Սյունիքի Կալեր գյուղի դարավանդները գտնվում են 1800–2500 մետր նիշերում (քարտեզ 1): Այսինքն, ժամանակի ընթացքում փաստացի յուրացվել ու մշակվել է՝ առաջին դեպքում՝ 450, երկրորդում՝ 700 մետր միջակայքով, բացարձակ բարձրություն ունեցող լանջային հողատարածք:

Եզրակացություններ

Դաշտավարական դարավանդների ստեղծումն ունեցել է բարդ և երկարատև ընթացք: Միաթև հերկի եղանակն ավելի ժամանակատար է, քան երկթև եղանակը, քանի որ վարող գործիքը դատարկ հետ բերելը և լանջերի վրա այն շրջադարձ անելը դժվարացրել է աշխատանքը, ուստի գտնում ենք, որ այս եղանակը սկսել է կիրառվել այն ժամանակ, երբ հարթ տարածքներում առկա բոլոր հնարավոր վարելահողերն արդեն յուրացված են եղել, և մշակներն անցել են լանջերն օգտագործելուն: Որոշ դեպքերում հարթ տարածքներ պարզապես չեն եղել, ու տվյալ շրջանում ապրող մարդիկ ի սկզբանե մշակել են լանջերը:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Քաշաթաղի տարածքը հիմնականում հայաթափվել է մինչև XVIII դարավերջը, գտնում ենք, որ դաշտավարական

դարավանդները ձևավորվել են մինչև այդ ժամանակահատվածը: Այս դատողության օգտին է խոսում նաև այն, որ շրջանի հյուսիս-արևելյան մասում, մասնավորապես Հոչանցի հովտում գտնվող դարավանդները մեծ մասամբ անտառապատ են, ինչը նշանակում է, որ դրանք տևական ժամանակ չեն օգտագործվել երկրագործական, ոչ էլ նույնիսկ խոտհարքի նպատակներով: Ներկա պահին դժվար է որոշել դաշտավարական դարավանդների մշակման ստորին ժամանակային նիշը, սակայն դրանք՝ որպես վարելահողեր Սյունիքի որոշ գյուղերում օգտագործվել են հողամշակման ավանդական եղանակներով, մինչև XX դարի 50–60-ական թթ.:

Լանջերին դարավանդային վարելահողերի ձևավորումը կապված է տարբեր սերունդների ուժերով կատարված աշխատանքի հետ: Ուսումնասիրվող տարածքում տարաժամանակային կտրվածքով կիրառվել է հողամշակման նույն եղանակը: Այս երևույթը երկրագործական ավանդույթներ ունեցող միևնույն հանրության տևական կենսագործունեության հետևանք է, որի ընթացքում փոխանցվել են հողամշակման եղանակների վերաբերյալ կուտակված փորձն ու հմտությունները:

Շնորհակալական

Հոդվածը գրվել է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում իրականացվող՝ «Հայոց դարավանդային երկրագործությունը» բազային գիտական թեմայի և ՀՀ ԿԳՄՍՆ գիտության կոմիտեի՝ 20TTSH-053 ծածկագրով հետազոտական ծրագրի շրջանակում: Օգտակար խորհուրդների և աջակցության համար շնորհակալություն ենք հայտնում ազգագրագետներ Սուրեն Հոբոսյանին և Հասմիկ Աբրահամյանին, էթնոբուսաբան Ռոման Հովսեփյանին, հնագետներ Արսեն Բոբոխյանին և Արտյոմ Անանյանին, հուշարձանագետ Զոհրաբ Ըռքոյանին:

Գրականություն/References/Литература

1. Ա-Դո 1912, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, Երևան, տպ. Կուլտուրա: A-Do 1912, The Vilayets of Van, Bitlis and Erzurum, Yerevan, Kultura Press (in Armenian).
2. Ալիշան Ղ. 1883, Սիսական: Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար:
   Alishan Gh. 1883, Sisakan. Topography of the Syunik, Venice, St. Ghazar Press (in Armenian).
3. Ահարոնեան Ա. 1900, Պատկերներ: Վերջին տարիների տաճկահայոց կեանքից, Մոսկուա, տպ. Վառվառէ Գատցուկի:
   Aharonian A. 1900, Images. From the Life of the Turkish Armenians in Recent Years, Moscow, Varvare Katsuki Press (in Armenian).
4. Աղայան Է. 1976, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. 2, Երևան, «Հայաստան»:

Aghayan E. 1976, Explanatory Dictionary of Modern Armenian, vol. 2, Yerevan, Hayastan (in Armenian).

5. Աճառեան Հ. 1979, Հայերէն արմատական բառարան, հ. 4, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Acharyan H. 1979, Armenian Radical Dictionary, vol. 4, Yerevan, YSU Press (in Armenian).
6. Ամատունի Ս. 1912, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, տպ. Ս. Էջմիածնի:
Amatuni S. 1912, Armenian Word and Folk, Vagharshapat, Holy Etchmiadzin Press (in Armenian).
7. Բդոյան Վ. 1972, Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Bdoyan V. 1972, Farming Culture in Armenia, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
8. Գաբրիելյան Ռ. 2024, Դաշտային ազգագրական նյութեր, Լոռու մարզ:
Gabrielyan R. 2024, Field Ethnographic Materials, Lori Region (in Armenian).
9. Գալստյան Ս., Սարգսյան Ռ. 1981, Քարաշեն, Գորիս-Երևան:
Galstyan S., Sargsyan R. 1981, Karashen, Goris-Yerevan (in Armenian).
10. Գարակէօզեան Ս., Գրիգորեան Ա. 1963, Յիշատակարան Էվէրեկ-Ֆէնէսէի, Փարիզ, Էվէրէկ-Ֆէնէսէի Մեսրոպեան-Ռուբինեան հայրենակցական միութեան կեդրոնական վարչութեան հրատ.:
Karakozian S., Grigorian A. 1963, Evereg-Fenessey Memorial, Paris, Central Committee of the Evereg-Finesse Mesrobian-Rubinian Compatriotic Union Press (in Armenian).
11. Դաղբաշեան Յ. 1903, Լիակատար բառարան ռուսերէնից-հայերէն, հ. Ա, Թիֆլիս, տպ. Մն. Մարտիրոսեանցի:
Daghbashyan H. 1903, Complete Dictionary from Russian to Armenian, vol. A, Tbilisi, Mn. Martirosyants Press (in Armenian).
12. Լալայեան Ե. 1899, Զանգեզուրի գաւառ: Զանգեզուր, հ. Բ, Թիֆլիս, տպ. Կ. Մարտիրոսեանցի:
Lalayan Y. 1899, Zangezur Province. Zangezur, vol. B, Tbilisi, K. Martirosyants Press (in Armenian).
13. Լիսիցյան Ս. 1969, Զանգեզուրի հայերը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Lisitsyan S. 1969, The Armenians of Zangezur, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
14. Լիսիցյան Ս. 1981, Լեռնային Ղարաբաղի հայերը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Lisitsyan S. 1981, The Armenians of Nagorno-Karabakh, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
15. Խանզադյան Ս. 1969, Անձրևից հետո, Երևան, «Հայաստան»:
Khanzadyan S. 1969, After the Rain, Yerevan, Hayastan (in Armenian).
16. Խանզադյան Ս. 1980, Հայրենապատում, հ. 1, Երևան, «Հայաստան»:
Khanzadyan S. 1980, Homeland History, vol. 1, Yerevan, Hayastan (in Armenian).
17. Կատվալյան Վ. 2016, Քրդերեն-հայերեն, հայերեն-քրդերեն գործնական բառարան, Երևան, «Ասողիկ»:

Katvalyan V. 2016, Kurdish-Armenian, Armenian-Kurdish Practical Dictionary, Yerevan, Asoghik (in Armenian).

18. Հայրապետյան Հ. 1982, Սիսիանի շրջանի Շաղաթ գյուղի պատմությունը և ապրելակերպը 1828–1928 թթ., Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ, ֆոնդ 67:
Hayrapetyan H. 1982, History and Lifestyle of the Village of Shaghat, Sisian Region, 1828–1928, Archive of the Institute of Archaeology and Ethnography, Fund 67 (in Armenian).

19. Հովսեփյան Ռ., Աբրահամյան Հ., Գաբրիելյան Ռ. 2003, Դաշտային ազգագրական նյութեր, Սյունիքի մարզ:
Hovsepyan R., Abrahamyan H., Gabrielyan R. 2003, Field Ethnographic Materials, Syunik Region (in Armenian).

20. Մանուկյան Գ., Սաֆարյան Ս. 2013, Սյունիքի մարզի Մեղրի քաղաքի և Մեղրու տարածաշրջանի համայնքների պատմությունից, Երևան, «Դավիթ թագավոր»:
Manukyan G., Safaryan S. 2013, From the History of the Meghri City and the Communities of the Meghri Region of Syunik Province, Yerevan, King David (in Armenian).

21. Մելքումեանց Մ. 1984, Մեղրի գիւղի դրութիւնը, Մուրճ, N 6, 938–944:
Melkumyants M. 1984, The Situation of the Village of Meghri, Murch, N 6, 938–944 (in Armenian).

22. Շանտր, 1893, Ընդ Հայաստան Ռուսիոյ, Բազմավէպ, N 12, 560–565:
Chantr, 1893, In the Russian Armenia, Bazmavep, N 12, 560–565 (in Armenian).

23. Պապուխյան Ն. 1972, Սյունիքի ժողովրդական ճարտարապետությունը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Papukhyan N. 1972, The Folk Architecture of Syunik, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).

24. Սարգըսեան Լ. 1904, Մի քանի օր Արցախում և Սիւնիքում, Մուրճ, N 12, 107–125:
Sarkissian L. 1904, A Few Days in Artsakh and Syunik, Murch, N 12, 107–125 (in Armenian).

25. Սարգսյան Յ. 2019, Ղարաբաղի բարբառի բառարան, Երևան, «Էդիթ Պրինտ»:
Sargsyan Y. 2019, Dictionary of the Karabakh Dialect, Yerevan, Edit Print (in Armenian).

26. Ստեփանյան Խ. 2012, Հայ-քրդական հարաբերությունները Ռ. Տեր-Մինասյանի դիտարկումներում, Էջմիածին, N 5, 34–44:
Stepanyan Kh. 2012, Armenian-Kurdish Relations in the Observations of R. Ter-Minasyan, Etchmiadzin, N 5, 34–44 (in Armenian).

27. Սրվանձտեանց Գ. 1982, Երկեր, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Srvandzdiants G. 1982, Works, vol. 2, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).

28. Քալանթար Ա. 1895, Սասուն: Աշխարհագրական քարտեզով, Թիֆլիս, տպ., Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի:
Kalantar A. 1895, Sasun. With Geographical Map, Tiflis, Hovhannes Martirosyants Press (in Armenian).

29. Авакян Г. 1989, Люди и горы, Москва, «Мысль».
Avakyan G. 1989, People and Mountains, Moscow, Mysl (in Russian).

30. Агларов М. 1964, Техника сооружения террасных полей и вопросы эволюции форм собственности у аварцев (до XX века), Ученые записки Института истории языка и литератур Дагестанского филиала АН СССР, т. 13, 177–193.
Aglarov M. 1964, Technique of Constructing Terraced Fields and Issues of Evolution of Forms of Ownership among the Avars (Before the 20th Century), Scientific Notes of the Institute of History of Language and Literature of the Dagestan Branch of the USSR Academy of Sciences, vol. 13, 177–193 (in Russian).

31. Арутюнов С. и др. 1983, Культура жизнеобеспечения и этнос, Ереван, изд. АН АССР.
Arutyunov S. et al. 1983, Life Support Culture and Ethnos, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Russian).

32. Березкин Ю. 2014, Неолит, Анды и Передняя Азия, Российский археологический ежегодник, N 4, 65–72.
Berezkin Yu. 2014, Neolithic, Andes and Western Asia, Russian Archaeological Yearbook, N 4, 65–72 (in Russian).

33. Борисов А. и др. 2016, Земледельческие террасы с межевыми откосами в горном Дагестане, Известия Дагестанского государственного педагогического университета, Естественные и точные науки, т. 10, 85–97.
Borisov A. et al. 2016, Agricultural Terraces With Boundary Slopes in Mountainous Dagestan, News of the Dagestan State Pedagogical University, Natural and Exact Sciences, vol. 10, 85–97 (in Russian).

34. Григоров Н. 1892, Село Татев, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, т. 13, 59–125.
Grigorov N. 1892, The Village of Tatev, Collection of Materials for the Description of Localities and Tribes of the Caucasus, Tiflis, vol. 13, 59–125 (in Russian).

35. Зелинский С. 1886, Исследование экономического быта государственных крестьян в Зангезурском уезде Елисаветпольской губернии, Тифлис, тип. Г. Меликова.
Zelinsky S. 1886, A Study of the Economic life of State Peasants in the Zangezur District, Elizavetpol Province, Tiflis, G. Melikov Press (in Russian).

36. Курдоев К. 1960, Курдско-русский словарь, Москва, изд. АН СССР.
Kurdoev K. 1960, Kurdish-Russian Dictionary, Moscow, Academy of Sciences of the USSR Press (in Russian).

37. Лисициан С. 1925, К изучению армянских крестьянских жилищ (Карабахский карадам), Известия Кавказского историко-археологического института, т. 3, 97–108. Lisitsian S. 1925 On the Study of Armenian Peasant Dwellings (Karabakh Karadam), Reports of the Caucasian Historical and Archaeological Institute, vol. 3, 97–108 (in Russian).

38. Сегаль И. 1895, Хлебопашество в Елизаветпольской губернии, Кавказское сельское хозяйство, N 89, 1527–1529.
Segal I. 1895, Arable Farming in the Elizavetpol Province, Caucasian Agriculture, N 89, 1527–1529 (in Russian).

39. Серебряков И. 1861, Сельское хозяйство в Елизаветпольском уезде, Записки Кавказского общества сельского хозяйства, N 1–2, 89–190.
Serebryakov I. 1861, Agriculture in the Elizavetpol District, Notes of the Caucasian Society of Agriculture, N 1–2, 89–190 (in Russian).

40. Ширакуни Н. 1904, Зангезурский уезд Елизаветпольской губернии, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, т. 34, 182–217.
Shirakuni N. 1904, Zangezur District of the Elizavetpol Province, Collection of Materials for the Description of Localities and Tribes of the Caucasus, Tiflis, vol. 34, 182–217 (in Russian).

41. Brown A., Walsh K. et al. 2020, European Agricultural Terraces and Lynchets: From Archaeological Theory to Heritage Management, World Archaeology, vol. 52/4, 566–588.

42. Camara L., Bueno de Mesquita M. 2019, Terraced Landscapes in Perù: Terraces and Social Wather Management, World Terraced Landscapes: History, Environment, Quality of Life, Varotto M., Bonardi L., Tarolli P. (ed.), Cham, Springer, 119–137.

43. Curwen C. 1939, The Plough and the Origin of Strip-Lynchets, Antiquity, vol. 13/49, 45–52.

44. Ferrarese F. et al. 2019, Maping Agricultural Terraces in Italy. Methologies Applied in the MAPTER Project. In: Varotto M., Bonardi L., Tarolli P. (eds), World Terraced Landscapes: History, Environment, Quality of Life, Cham, Springer, 179–194.

45. Fowler P., Evans J. 1967, Plough-Marks, Lynchets and Early Fields, Antiquity, vol. 41/164, 298–303.

46. Hovsepyan R., Willcox G. 2008, The Earliest Finds of Cultivated Plants in Armenia: Evidence from Charred Remains and Crop Processing Residues in pisé from the Neolithic Settlements of Aratashen and Aknashen, Vegetation History and Archaeobotany, N 17, 63–71.

47. Korobov D., Borisov A. 2013, The Origins of Terraced Field Agriculture in the Caucasus: New Discoveries in the Kislovodsk Basin, Antiquity, vol. 87/338, 1086–1103.

48. Rosenberg M., et al. 1995, Hallan Cemi Tepesi: Some Preliminary Observations Concerning Early Neolithic Subsistence Behaviors in Eastern Anatolia, Anatolica, N 21, 3–12.

ՀՈՊՈՊ ԹՌՉՈՒՆԻ ՄԱՍԻՆ ԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴԱԶՐՈՒՅՑՆԵՐՈՒՄ. ՊԱՏՄԱՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

MYTHOLOGICAL REPRESENTATIONS OF THE HOOPOE BIRD IN ARMENIAN FOLK LEGENDS: A HISTORICAL AND COMPARATIVE STUDY

МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О ПТИЦЕ УДОД В АРМЯНСКИХ НАРОДНЫХ ПРЕДАНИЯХ: ИСТОРИКО-СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Գևորգ Գյուլումյան
Gevorg Gyulumyan
Геворг Гюлумян

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

gevorg.gyulumyan@iae.am

Ներկայացվել է՝ 13.05.2025; գրախոսվել է՝ 08.07.2025; ընդունվել է՝ 12.08.2025
Received: 13.05.2025; Revised: 08.07.2025; Accepted: 12.08.2025
Представлено: 13.05.2025; рецензировано: 08.07.2025; принято: 12.08.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.2-290

Ամփոփում – Հոդվածում առաջին անգամ մեկտեղվում, դասակարգվում և գործառութային խմբերի են բաժանվում հոպոպ թռչնին առնչվող պատկերացումները, որոնք արտացոլված են XIX–XXI-րդ դարերում գրի առնված հայ ժողովրդական ավանդազրույցներում: Բանահյուսական նյութերը ցույց են տալիս, որ հոպոպի կերպարը գործառութային զգալի նմանություններ ունի ջրային իգական ոգիների՝ ջրահարսերի, սիրենների և այլնի հետ: Հատկապես ուշագրավ զուգահեռներ են ի հայտ գալիս՝ կապված հոպոպի գլխաթագի (կամ «սանրի»), կերպափոխման, մեկուսիության և ձայնի հետ, արտաքին հատկանիշներ ու գործառույթներ, որոնք վերաբերում են նաև ջրային իգական կերպարներին: Հոդվածում անդրադարձ է կատարվել նաև ծովային իգական կերպարների նկատմամբ սեռական բռնության մասին հնագույն պատկերացումներին (այն հանգում է բռնության ենթարկվողի, ոչ թե բռնացողի պատժին): Փորձ է արվել գտնելու դրանց և մեր ավանդազրույցների ընդհանուր կողմերը՝ միաժամանակ նպատակ ունենալով ի հայտ բերել փոխառնչության հիմքերը: Ուսումնասիրության բանահյուսական հիմնանյութը քաղված է արևելահայ և արևմտահայ մամուլի էջերից, ՀԱԻ արխիվից, ազգագրական տարբեր շրջանների մասին հրատարակված ժողովածուներից ու գրքերից:

Abstract – The article brings together, classifies, and divides into functional groups the beliefs related to the hoopoe bird, as reflected in Armenian folk legends recorded in the 19th–21st centuries. Folkloric materials show that the image of the hoopoe has significant functional similarities with female water spirits – such as mermaids, sirens, and others. Particularly noteworthy parallels are revealed in connection with the hoopoe's crest (or "comb"), transformation, solitude, and voice – external features and functions also attributed to female water beings. The article also touches upon ancient beliefs concerning sexual violence against sea female characters (which, according to the tradition, leads to the punishment of the victim rather than the perpetrator). An attempt is made to find commonalities between these traditions and Armenian folk legends, while also aiming to uncover the basis of their interrelations. The folkloric source material for the study is drawn from the pages of Eastern and Western Armenian press, the archives of the Institute of Archaeology and Ethnography (NAS RA), as well as published collections and books about various ethnographic regions.

Резюме – В статье впервые собраны, классифицированы и разделены на функциональные группы представления, связанные с птицей удод, зафиксированные в армянских народных преданиях XIX–XXI веков. Фольклорный материал показывает, что образ удода имеет значительное функциональное сходство с водными женскими духами – русалками, сиренами и др. Особенно примечательны параллели, связанные с хохолком (или «гребнем») удода, его способностью к превращению, уединённостью и голосом – внешними чертами и функциями, свойственными также водным женским персонажам. В исследовании также затронуты древние представления о сексуальном насилии над морскими женскими существами (где наказанию подвергается жертва, а не насильник). Сделана попытка найти общие черты между этими представлениями и армянскими преданиями, с целью выявления оснований их взаимосвязи. Фольклорная база исследования зиждется на материалах восточно- и западноармянской прессы, архива ИАЭ, а также сборников и книг, опубликованных по различным этнографическим регионам.

Հիմնաբառեր – հոպոպ, սանր, կերպափոխում, ջրահարս, սիրեն:
Keywords – hoopoe, comb, transformation, mermaid, siren.
Ключевые слова – удод, расчёска, метаморфоза, русалка, сирена.

Ներածություն

Հայաստանում Հոպոպի վարքի, ձայնի ու արտաքինի հետ կապված որոշակի պատկերացումներ են կազմվել դեռ հնադարում (Սամուելյան 1931, 172), որոնք շատ ավելի ուշ շրջանում արտացոլվել են ավանդազրույցների տեսքով և կենցաղավարել մինչև մեր օրերը (մեր ունեցած նյութերից «ամենաթարմը» գրի է առնվել 2000-ականների սկզբին):

Հոդվածում քննվող ավանդազրույցների աշխարհագրական տարածքը ներառում է Արցախը (թվով՝ 3), Հարք-Բուլանըխը (1), Գարդման-Գանձակը (1), Լոռին (1), Համշենը (1) և Գեղարքունիքը (1): Եվս երկու ավանդազրույցի գրառման վայրերը հայտնի չեն, սակայն դրանցից առաջինը 1896 թ. հրատարակվել է (արևմտահայերեն) Պոլսի «Արեւելք» պարբերականում, իսկ երկրորդը, դարձյալ արևմտահայերեն, 1966 թ. տեղ է գտել Գ. Սիմոնյանի՝ Վենետիկում լույս ընծա-

յած՝ Պոնտոսի Ամասիա քաղաքի հայերի մասին պատմող «Յուշամատեան Պոնտական Ամասիոյ» գրքում:

Նշված ավանդազրույցները կարելի է դիտարկել թե՛ բացատրական-ծագումնաբանական, թե՛ ստուգաբանական ավանդազրույցների ծիրում, քանի որ դրանցում արտացոլված են և՛ հոպոպ թռչունի առաջացում-ծագումը, և՛ նրա՝ մի շարք ազգագրական շրջաններում գործածված անունների (*սօնդրիլիկ, սանդըր, սընդըրկապէ*) ժողովրդական ստուգաբանությունները (Volksetymologie. հայ բանագիտության մեջ ավանդազրույցները սովորաբար բաժանվում են երեք հիմնական խմբի՝ ստուգաբանական, բացատրական և վարքաբանական. հմմտ. Ղանալանյան 1969, ԻԸ):

Առկա նյութը քննելիս օգտագործել ենք նաև հայ և համաշխարհային բանագիտության մեջ ստեղծված տեսական գրականություն: Մեզ համար էական նշանակություն ունեցան նաև հայերենի մի քանի բառարաններ:

Ավանդազրույցների սյուժեները և գրառման մանրամասները

Հոպոպի մասին ավանդազրույցները 10-ն են, որոնք հյուսված են ընտանեկան հարաբերությունների շուրջ և վերաբերում են ծնող-երեխա, կին (հարսնացու) – ամուսին (փեսացու), հարս - սկեսուր, հարս - սկեսրայր, հարս - տեգր հարաբերություններին: Այս բաժանումներն ու ընտրված հերթականությունը, որոնք կամայականորեն չեն արված, ցույց են տալիս մարդու կյանքի իրարահաջորդ փուլերը՝ *ա. ծնողի խնամքին գտնվող երեխա, բ. հասուն տարիքի՝ արդեն եղբորը խնամող աղջիկ, գ. ամուսնության շեմին գտնվող հարսնացու, որը փախչում է ապագա ամուսնուց կամ փնտրում իր նախկին սիրեցյալին, դ. արդեն ամուսնացած կին (հարս):*

ա. Ծնող - երեխա: Առկա 10 ավանդազրույցներից 2-ում հոպոպը նախապես երեխա է եղել, որը մորը չլսելու պատճառով անիծվել է նրանից ու կերպափոխվել:

Այս բովանդակությամբ ավանդազրույցների՝ մեզ հայտնի առաջին տարբերակը (Ա. վերլուծական մասում ավանդազրույցները հիշատակելիս անընդհատ բնագրային մեջբերումներ չանելու նպատակով՝ բոլոր ավանդազրույցները համարակալում ենք՝ անհրաժեշտության դեպքում նշելով միայն թիվը, օրինակ՝ Ա, Բ, ...Զ, ...Է ևն)՝ «Պուպու (յոպոպ)» վերնագրով, XIX-րդ դարավերջին արձանագրվել է Հարքում և գրի առնվել Բենսեի կողմից: Ըստ ավանդազրույցի՝ մի կին լողացնում է իր չար տղային, սակայն տղան անընդհատ խանգարում է, ըմբոստանում՝ թույլ չտալով մորը շարունակել գործը: Բարկացած մայրը սանրը խփում է տղայի գլխին ու անիծում. *«...եղնիս պուպու սարերն ոլորտիս. փղէն կեղնի պուպու թռնայ երթայ»* (Բենսե 1900, 43): Ավանդազրույցը 1972 թ. վերահրատարակվել է ՀԱԲ-ի՝ Բենսեի ժողովածուում: Այստեղ մոր՝ սանրով խփելուց հետո «կեղտոտ ու ժպռոտ» տղան փախչում է՝ դառնալով հոպոպ՝ սանրը գլխին, և նշվում է, որ հոպոպի նախատիպ մարդու այդ վարքագծի՝ չլողանալու պատճառով է նրա բույնը գարշելի հոտ արձակում (Բենսե 1972, 52–53): Երեխայի և

հոպոպի համեմատության համատեքստում ուշագրավ է եգիպտական դամբարաններում հայտնաբերված երեխայի պատկերը, որի ձեռքին հոպոպ կա (Fakhri, Bakhtiari, Adelzadeh 2014, 42):

Երկրորդ տարբերակը (Բ) գրի է առնվել 2000 թ. Արցախի Մարտունու շրջանի Մուշկապատ գյուղում 70-ամյա բանասաց Խորասան Սաղյանից և տեղ է գտել բանագետ, բանահավաք Արմեն Յ. Սարգսյանի կազմած ժողովածուում: Սյուժեն հետևյալն է. մի կին թութը հավաքում է, քամում և դնում կրակի վրա՝ քաղցու (դոշաբ) պատրաստելու նպատակով: Սակայն նրա չար տղան խաղալիս կաթսան շրջում է և թութը թափում, որի պատճառով մայրը բարկանում ու անիծում է նրան. տղան անմիջապես *«սընդըրկապէ յա փըէռնում, ընգում հէնդէրը»* (Սարգսյան 2015, N 2 (201) դ, 236): Այս ավանդազրույցում, ինչպես տեսնում ենք, ոչ մի կերպ չի բացատրվում հոպոպի գլխի «սանրի» առաջացումը:

Այսպիսով, նշված երկու տարբերակներում հոպոպը նախապես տղա երեխա է եղել, որը չի ենթարկվել մորն ու նրա անեծքի հետևանքով կերպափոխվել է:

բ. Եղբայր - քույր: Ավանդազրույցներից 2-ում հոպոպը նախապես աղջիկ է եղել, որը թռչուն է դարձել եղբոր (եղբայրների) կորստի ցավից:

Մի տարբերակը (Գ) վկայված է Գանձակի գավառին վերաբերող՝ Ե. Լալայանի աշխատության մեջ (1900 թ.). ազգագրագետը գրում է, որ այն պատմվում էր *«թուրքերի մէջ՝ յոպ-յոպի մասին»*: Այստեղ խոսքը, հավանաբար, դավանափոխ եղած հայերի մասին է, քանի որ այդ ժամանակաշրջանում *թուրք* եզրույթն ուներ ոչ թե էթնիկ, այլ կրոնական իմաստ: Ըստ այս տարբերակի՝ Յուսուփ և Նասիբ անուններով երկու եղբայր են լինում, որոնք ունենում են Ֆաթմա անունով մի քույր, «*որ սովորութիւն ունէր գլխին սանր կրել*»: Մի անգամ եղբայրները գնում են իրենց կորած ձին փնտրելու՝ պատվիրելով իրենց քրոջը մինչև վերադարձը կերակուր պատրաստել: Վերջինս թանապուր է պատրաստում ու սպասում, սակայն տեսնելով, որ եղբայրները չեն վերադառնում, ինքն է գնում նրանց գտնելու: Երկար փնտրելով՝ Աստծուն խնդրում է, որ իրեն թռչուն դարձնի, որպեսզի ավելի հեշտ կարողանա որոնել նրանց: Աստված կատարում է աղջկա խնդրանքը և նրան հոպոպ դարձնում (Լալայեան 1900, 341):

Մյուս տարբերակը (Դ) գրի է առնվել Արցախի Մարտակերտի շրջանի Ներքին Հոռաթաղ գյուղում 2001 թ. 65-ամյա բանասաց Գոհար Գրիգորյանից: Հակուփ անունով երեխայի մայրը նրան թողնում է իր աղջկա մոտ, ինքը գնում դաշտ: Եղբորը հսկող աղջիկը սկսում է մազերը սանրել, սակայն, մի պահ հետ նայելով, տեսնում է, որ եղբայրն անհետացել է: Շատ փնտրելով ու չգտնելով՝ վշտից սանրը գլխին թռչուն է դառնում (Սարգսյան 2015, N 2 (201) գ, 235):

գ. Հարսնացու - սիրեցյալ: Ավանդազրույցներից 3-ում հոպոպը նախապես կին է եղել, դրանցից 2-ում ամուսնուց փախչելով է կերպափոխվում, իսկ 1-ում՝ ամուսնու կորստի լուրի ցավից:

«Իպիկ կուկու (աւանդավէպ)» վերնագրով ավանդազրույցը (Ե) 1896 թ. Պոլսի «Արեւելք» պարբերականում տպագրել է լեզվագետ, գրականագետ Հով-

հաննես Գազանճյանը: Ըստ ավանդազրույցի՝ մի գեղեցիկ աղջիկ ու մի «ծառահասակ» տղա անչափ սիրում են միմյանց: Սակայն աղջկան բռնի կնության են տալիս մեկին, որին նա չէր սիրում: Կատարվածից հետո երիտասարդն ուխտում է «*մոռնալ աշխարհքը» և «փուն, փեղ, արտ, կալ ձգելով՝ լեռները, դաշտերը ինկաւ թափառական»:* Այնուհետև նկարագրվում է արդեն «հարսնաբաղնիք» տարվող աղջիկը, որին բոլորը բարեմաղթանքներ են ուղղում, սակայն նա տխուր մտածում է. *«–Ա՛խ, ո՛ւր էր թէ թռչուն ըլլայի, լեռ սար ընկնէի, սիրականս գտնէի...: Եւ Աստուած որ սըրմա մազերով աղջկան տառապանքը վերէն կը տեսնէր, կը կատարէ անոր խնդիրքը, և հարսը՝ սանտրը գլուխը, յանկարծ թռչունի կը փոխուի ու կը սլանայ»* (Գազանճեան 1896, 3, տե՛ս նաև՝ Ղանալանյան 1969, N 367գ, 138):

Հաջորդ ավանդազրույցը (Զ) գրառվել է 1994 թ. Արցախի Ասկերանի շրջանի Ջրաղացներ գյուղում 82-ամյա բանասաց Զարվարդ Պետրոսյանից: Գեղեցիկ, աղքատ ընտանիքում ծնողները պայմանավորվում են մի հարուստ մարդու հետ և նրան կնության են տալիս իրենց աղջկան՝ հակառակ վերջինիս կամքին: Հայտնվելով անելանելի վիճակում՝ աղջիկը փախչում է մորաքրոջ տուն: Չհանդուրժելով անպատվությունը՝ ամուսինը, խանչալը վերցրած, գնում է, որ սպանի նրան: Հասնելու պահին աղջիկը մազերը սանրելիս է լինում, տեսնելով ամուսնուն, վախից հոպոպ է դառնում՝ սանրը գլխին (Սարգսյան 2015, N 2 (201)բ, 235, տե՛ս նաև՝ Ղանալանյան 1969, N 367գ, 138):

Մյուս տարբերակը (Է), «Իպիկ կուկուկ» վերնագրով, իր «Յուշամատեան»-ում հաղորդում է ամասիացի (Պոնտոս) բանասեր, բանահավաք Գաբրիել Սիմոնյանը: Ըստ ավանդազրույցի՝ Ամասիայում գարնան ավետաբեր համարվող հոպոպը նախկինում նորահարս է եղել, որը մազերը սանրելու պահին լսել է իր փեսացուի անհետացման լուրն ու սանրը գլխին թռչունի փոխակերպվել՝ «շառունակ ձայնելով Գրիգորը, կո՛ւկո՛ւ, կո՛ւկո՛ւ» (Սիմոնեան 1966, 924):

դ. Հարս - սկեսուր (սկեսրայր) փեգր: Հոպոպի մասին ավանդազրույցներում ամենատարածված մոտիվները հյուսված են ընտանիքում ճնշված, հալածված հարսի կերպարի շուրջ (թվով՝ 3 ավանդազրույց և 2 տարբերակ), որը «սխալ» գործողություն է անում որոշակի միջավայրում: Ավանդազրույցներից 1-ի (Ը, Ը*, Ը**) միջավայրը վերաբերում է խմոր հունցելուն. այստեղ սյուժեն ծավալվում է հարս-սկեսուր կամ հարս-սկեսրայր հարաբերությունների շուրջ: Հաջորդ ավանդազրույցի միջավայրը վերաբերում է լոգանք ընդունելուն (Թ), և սյուժեն՝ հարս-սկեսրայր հարաբերությունների մասին է, իսկ 3-րդ ավանդությունը (Ժ) հաղորդվում է շատ հպանցիկ՝ առանց միջավայրը նկարագրող մանրամասնությունների, սյուժեն՝ հարս-տեգր հարաբերությունների շուրջ է:

Մի տարբերակը (Ը), «Յոպոպ» վերնագրով, գրի է առնվել Լոռիում և 1903 թ. հրատարակվել Երվանդ Լալայանի կազմած ժողովածուում: Ըստ այդ ավանդազրույցի՝ հարսը, խմոր հունցելու ժամանակ գործը կիսատ թողնելով, սկսում է մազերը սանրել: Սկեսուրն այդ պահին ներս է մտնում և բարկանում հարսի վրա, որն էլ երկյուղելով՝ սանրը գլխին թռչուն է դառնում (Լալայեան 1903, 191,

տե՛ս նաև՝ Ղանալանյան 1969, N 367 ա, բ, 138): Նույն ավանդազրույցը [Ը*] գրի է առնվել 2002 թ. Արցախի Ասկերանի շրջանի Վարդաճոր գյուղում 70-ամյա բանասաց Վարդի Ասրյանից, այն աննշան տարբերությամբ, որ հարսը ոչ թե վախից, այլ ամոթից է սանրը գլխին կերպափոխվում հոպոպի (անունն էլ մնում է «Սանդըր») (Սարգսյան 2015, N 2 (201) ա, 235): Միևնույն ավանդազրույցն (Ը**) արձանագրված է նաև Գանձակում XIX դարավերջին, պարզապես սկեսուրի փոխարեն հարսին սկեսրայրն է հայտնաբերում խմորի մոտ սանրվելիս, որից հետո հարսը ամոթից ու երկյուղից թռչունի է փոխակերպվում ու սանրը գլխին թռչում (Լալայեան 1900, 341):

Հաջորդ ավանդազրույցը (Թ), որն արձանագրվել է Գեղարքունիքում (Նոր Բայազետ) XX դարասկզբին, բովանդակային մանրամասնություններով մի փոքր տարբերվում է նախորդից: Այստեղ այլ է փոխակերպման միջավայրը. հարսի՝ տանը լողանալու պահին ներս է մտնում սկեսրայրը, ինչից սաստիկ ամաչելով՝ հարսը թռչուն է դառնում և սանրը գլխին՝ երդիկից դուրս թռչում (Լալայեան 1908, 90): Հարսի կիսամերկ վիճակը *«կին/տղամարդ հարաբերության մեջ ակնարկում է սեռական ցանկության հարուցման նախահիմք, որն այդ նույն սովորույթի զորությամբ գիտակցվում էր հանցանք, ընտանեկան բարոյական նորմերի՝ արգելքի խախտում, հետևաբար և պատժի անհրաժեշտություն»* (Հարությունյան 2000, 244–245): Ընդհանրապես, լողացող կնոջ մարմնի թացությունն առասպելաբանության մեջ խորհրդանշում է պտղավորում, արգասավորում, սերմնավորում (հմմտ. մարդկային սերմի հեղուկային, ջրային, խոնավ վիճակի հետ). «Հետևաբար կնոջ կիսամերկ մարմինը՝ կապված լվացման, այն է՝ ջրի, խոնավության, գիշության հետ, ենթադրում է սեռական գործողության միտում... որը ավանդական սովորութային իրավունքով խստիվ արգելվում էր» (Հարությունյան 2000, 245–246): Տեսակետի ապացույցն արտացոլված է նաև «Սասնա ծռեր» էպոսում, երբ Սառյեն փորձում է (գլուխ լվանալու պատրվակով) իր կիսաբաց մարմնով գայթակղել Դավթին, (Սասունցի Դավիթ 1939, 216), սակայն հասկանալով դրա անթույլատրելիությունը՝ վերջինս կարողանում է խուսափել հորեղբոր կնոջ խարդավանքներից:

Ըստ էության, ամաչելուց և վախից հարսի՝ հոպոպ դառնալը հայկական ամենատարածված և, թերևս, ամենահին պատումն է, որը հայտնի է Արցախից, Գանձակից ու Լոռիից մինչև Ալաշկերտ և Համշեն (հայտնի են այս ավանդազրույցի նաև պարսկական (Fakhri, Bakhtiari, Adelzadeh 2014, 42) և թուրքական (Sakaoğlu 1976, 181–183) տարբերակները. առաջինը պահանջում է լուրջ քննություն՝ իրանական պատմահամեմատական նյութի համադրմամբ, իսկ երկրորդը, մեծ հավանականությամբ, հարկ է դիտարկել որպես հայկական մշակութային ենթաշերտի ազդեցության հետևանք): Վերջինից (Ժ), թեև ավանդազրույց, որպես այդպիսին, չունենք գրառված, սակայն Հ. Մուրադյանը հաղորդում է, որ XIX դարավերջին կամ XX դարասկզբին Համշենում եղել է հետևյալ պատկերացումը՝ թե հոպոպը *«նոր հարս է եղել, մազերը սանդրելիս՝ փէգրը*

վրայ է եկել, ամօթից թռչուն է դառել և սանրը գլխին թռել, գնացել է», դրա համար էլ հոպոպը Համշենում կոչվել է սօնդրիլիկ (Մուրադեան 1901, 88):

Կերպափոխման պատճառները բանահյուսական և ազգագրական լույսի ներքո

Կերպափոխումը բանահյուսության մեջ տարածված մոտիվ է՝ մարդ-կենդանի, մարդ-քար, մարդ-սար(լեռ), մարդ-թռչուն: Եթե ելնենք այն պատկերացումից, համաձայնի որի, մահից հետո մարդու հոգին մարմինը լքում է թռչնի պես, կարող ենք ենթադրել, որ քննվող ավանդազրույցներում տեղի է ունենում ժամանակավոր՝ մարմնական վիճակից հիմնական՝ հոգևոր-մշտական վիճակի անցման գործընթացը: Դա բխել է մեռած մարդու «հոգու թռիչքի» և թռչունների թռիչքի արագության նմանություն-համեմատությունից (Иванова-Казас 2006, 5–6): Մարդու՝ մահից հետո թռչնի վերածվելու հիմնարար ապացույցներից է նաև այն, որ որոշ ավանդազրույցներում կորած-մահացած սիրելիին որոնելիս փնտրողը, զգալով կորուստը գտնելու անհնարինությունը, Աստծուն խնդրում է, որ թևեր տա իրեն և թռչուն դարձնի, որը, հավանաբար, հարազատի մոտ գնալու ամենակարճ միջոցն է: Երբ մարդը նեղության ու անելանելի վիճակի մեջ էր ընկնում, ասում էր. *«Մահը ծեռիս իլի պա՛ց կըթողըմ, թըռչի քը՛ն»* (գրի ենք առել 2025 թ. գարնանը՝ Փամբակ գյուղում (Գեղարքունիքի մարզ, Վարդենիսի շրջան), տեղի բնակչուհի Վարսենիկ Չիլինգարյանից (ծնվ. 1965 թ., Ադրբեջանի ԽՍՀ Դաշքեսանի շրջանի Ղոթյուլ գյուղում)): Նշված նախադասության մեջ *«թըռչի քըն՛»* ձևակերպումը հոգու թռչնակերպ ընկալման հնագույն մտածողության արձագանքն է, որը, ենթադրաբար, մարդն արտաբերում է նույնիսկ առանց հիմնական իմաստը հասկանալու: Սակայն ակնհայտ է՝ արտաբերողը հավատում է, որ մահվան ժամին մարդու հոգին թռչում է: Ջ. Ֆրեզերը գրում է, որ մարդու հոգին փոքր՝ անտեսանելի մարմին է մեծ մարմնի մեջ: Վկայակոչելով Ավստրալիայի բնիկներին՝ նա գրում է, որ *«մեծ մարմինը մեռնում է և նրան թաղում են, իսկ փոքր մարմինը նրա մահից հետո թռչում է»* (Ֆրեզեր 1989, 216–217):

Ընդհանրապես, մարդկային հոգու թռչնակերպ պատկերացումները տարածված են եղել աշխարհի բազմաթիվ ժողովուրդների մեջ, նաև հաճախ համարվել է, որ «թռչունը հոգին տանում է անդրաշխարհի թագավորություն» (Proon 2024, 266), իսկ հեքիաթների հերոսի մեռած նախնին հաճախ թռչնի տեսքով է հայտնվում (Топоров 1987, 398–403): Թռչունն իր մեջ կրում է երկրի վրա մեռած մարդու հոգին: Դերսիմցիները հավատում էին, որ փոքր երեխաների հոգիները մահից հետո «կերպարանափոխվում են աղավնիների, որոնք թևածում են եթերում և ճախրում երկնքում» (Հալաջյան 1960, 1435): Լալայանը գրում է, որ Վարանդայում մի պառավ իրեն պատմել է, «թէ մի ծառի տակ իւր հիւանդ թոռը խնամելիս, ննջում է և տեսնում մի աղաւնի, որ երեխայի բերանից դուրս է գալիս և կանգնում ծառի վրայ» (Լալայեան 1897, 185): Այսինքն՝ կերպափոխումն, ինչ-որ առումով, արդեն մահվան հետևանք է:

Մեռած մարդկանց հոգիներն Աստծո մոտ են տանում հրեշտակները, որոնք նույնպես փետրավոր ու թևավոր են և թռչում են: Հետևաբար՝ թռչունների և Վերին աշխարհի հետ առաջին կապը դրսևորվում է հենց թռչելու, թևավոր լինելու մեջ, քանի որ թռչունները շատ նման են Աստծու հրամանները կատարողներին: Վարանդայում Լալայանին պատմել են, որ հոգիները հասնում են երկինք և «թռչունների կերպարանքով մնում են՝ արդարները՝ մի ծաղկալից, ծառազարդ այգում, մեղաւորները՝ մի մթին տեղ, իսկ ո՛չ արդար, ո՛չ մեղաւորները՝ արդարների յետևը» (Լալայեան 1897, 186): Այսինքն՝ բոլոր դեպքերում մարդը մահից հետո Աստծո մոտ է հասնում թռչնի կերպարանքով՝ անկախ բարի կամ չար լինելուց: Ջավախքում հավատում էին, որ մեռնելուց հետո, երբ մարդու հոգուն ասում են «Փառք՝ ի բարձունս», նա «թռչում է Երուսաղէմ, երեք անգամ համբուրում Ս. գերեզմանը և այստեղ 40 օր մնում, մինչև ննջեցյալի քառասունքը լրանալը» (Լալայեան 1896, 317):

Ուշադրության է արժանի նաև թռչունների կերպափոխված մարդկանց վարքագիծը. բոլորը խոցելի, անպաշտպան, օգնության կարիք զգացող խմբեր են՝ հարկադրված ամուսնությունից խուսափող աղջիկներ, ամուսնուն կորցրած կանայք, ընտանիքում ճնշված հարսներ, եղբայրներին կորցրած քույրեր, այլ թռչունների դեպքում՝ պարտքը վերադարձնել չկարողացող գյուղացիներ, խորթ մորից հալածված երեխաներ, եզը կորցրած խեղճ հոտաղներ և այլք: Սրանք այն խմբերն են, որոնք, իրենց վիճակի բերումով, աղերսվում են խեղճությանն ու անօգնականությանը, և Աստված նրանց ընդունում է որպես ազնիվ և մաքուր հոգիների:

Հոպոպը՝ որպես անմաքուր թռչուն

Հոպոպը ժողովրդի կողմից բավական «փնթի» թռչունի համարում ունի, որի ապացույցն է, օրինակ, «Հոպոպն ինքն է հոտած, հենց գիտե, թե բունն է հոտած» առածը (Տեր-Աղեքսանդրեան 1885, 124, տե՛ս նաև Ղանալանյան 1960, 46): Աստվածաշնչում էլ այս թռչունը դասվում է անմաքուրների շարքում (Ղեւտ., 11:18): Հին կտակարանում՝ Զաքարիայի գրքում, կարդում ենք, որ անիրավության կապարե կշեռքի թևերին կանայք են նստած և «նրանց թեւերը յոպոպի թեւերի պէս էին» (Զաքարիա 5:9):

Գրող Վախթանգ Անանյանը, ակնարկելով նաև հայ ժողովրդական ավանդազրույցը, գրում է. *«...այդ «ամոթխած հարսը» տեսեք, թե ահա ինչ կենցաղ ունի: Հոպոպը միշտ «զուգված» է խայտաբղետ գեղեցիկ հագուստներով, երփներանգ սանրը գլխին, բայց եթե նայես բույնը, չես հավատա, որ դա այդ թռչունինն է: Նախ ծույլ է, կարգին փափուկ բույն չի շինում: Հետո, անմաքուր է պահում բույնը, դուրս չի թափում ծերփը: Այնքան է կեղտ (ծերփ) հավաքում բնում, որ ձագերը մինչև վզները խրվում են նրա մեջ»* (Անանյան 1967, 186): «Բազմավէպի» համարներից մեկում կարդում ենք. *«Թե ինչու է, որ սա գեղեցիկ թռչունը անարգ կը սեպվի, ասոր ուրիշ պատճառ չենք գտներ, բայց եթե իրեն գարշահոտությունը ու անախորժ ձայնը»* (Բնական պատմութիւն (Յոպոպ) 1845,

338–340): Հոպոպի «անմաքրակենցաղության» մասին հիշատակում է նաև Մխիթար Գոշը. *«...շատերը արհամարհում էին նորան (հոպոպին) զազրահոտության համար»* (Գոշ 1878, 75):

Բերված օրինակները պարզաբանում են նաև խմորին անմաքուր մոտեցող հարսի կերպափոխման պատճառները. քանի որ նրա մեղքը փնթիությունն է, դրա պատճառով էլ նա դառնում է հոպոպ: Այսինքն՝ ժողովրդական մտածողությունն այս ավանդազրույցները հյուսել է բավական ճշգրիտ և իրական՝ իր աչքի տեսածի և իմացածի համաձայն:

Հոպոպի և ջրային իգական ոգիների առնչությունները

Հոպոպը, ըստ երևույթին, առնչվում է ջրային ոգիների, աստվածուհիների (սիրեններ, նայադներ, ջրահարսեր և այլն) հետ, որոնք տարբեր աղբյուրներում նկարագրվում են գոտկատեղից վերև՝ կնոջ տեսքով, կրծքերով, մեջքով, երկար մազերով ու հերարձակ, գոտկատեղից ներքև՝ թռչնակերպ (Горбовский 2003, 118, 120; Непомнящий, Низовский 2004, 138–146; Виноградова 2009, 496, Стрелкова 2015, 268; Ապոլլոդորս 2017, 215; Օվիդիուս 2021, 167): Ապրելով մեկուսի՝ որևէ մեկին տեսնելիս այդ արարածներն իսկույն անհետանում են (Լալայեան 1896, 337), ինչը հիշեցնում է հայերենի բառարաններում *հոպոպ* բառի դիմաց երկրորդ իմաստով նշված բացատրությունը՝ «ամբողջովին մեկուսացած մարդ» (Ճէրէճեան, Տէր-Խաչատուրեան 1992, 315; Մալխասեանց 1944, 415):

Սլավոնական բանահյուսության մեջ ջրահարսերը ծնողների կողմից նզովված աղջիկներ են, որոնք անիծվում են կա՛մ սխալ վարքի, կա՛մ տնից փախչելու, անհետանալու պատճառով (Зеленин 1995, 148–150), այսինքն՝ ծնողի կողմից անիծված երեխաների մարմնավորումներ են, որոշ շրջաններում՝ չթաղված կանանց և աղջիկների հոգիներ (Зеленин 1995, 149): Հիմնական բնութագրիչներից է նաև անժամանակ և անբնական մահով մեռած լինելու հանգամանքը (Зеленин 1995, 149), որը նման է հոպոպի կերպափոխված մարդկանց ճակատագրերին: Տեսաբաններից ոմանք ջրահարսերի նախատիպեր են համարում ամուսնությունից առաջ մահացած աղջիկներին (Виноградова 2009, 142):

Ուշադրության արժանի է նաև հոպոպի՝ հողի միջով տեսնելու և թաքնված ջրերը, աղբյուրները գտնելու կարողության մասին պատմությունը: Գերմանացի բանագետ Կունցմանը, հղում անելով արևելյան սեմական ավանդազրույցներին, նշում է, որ «հոպոպը համարվում է ջուր որոնող («ջրաբեր»), «բացող» և օժտված է խոսելու ունակությամբ: ...կարողանում է տեսնել հողի միջով և ցույց տալ թաքնված աղբյուրները, ինչը նրան սիրելի է դարձրել Սողոմոնի համար և, բնականաբար, բարձր է գնահատվել անապատում ապրող մարդկանց կողմից (Kunstmann 1938, 17):

Հունական որոշ աղբյուրներում, օրինակ, սիրենները թռչնի մարմին են ստացել իրենց խնդրանքով՝ իրենց մտերիմ Պերսեփոնեին փնտրելու և ավելի հեշտ գտնելու նպատակով: Որոշ առասպելներում էլ Դեմետրա աստվածուհին է պատժել նրանց՝ Պեսրեփոնեի կորուստը չկանխելու համար (Обнорский 1900,

66. Гигин 2017, 193): Այս ավանդազրույցն առաջին մասով համապատասխանում է, օրինակ, մեր **Գ** և **Դ** ավանդազրույցներին, որտեղ կերպափոխումը տեղի է ունենում հուսահատությունից դրդված՝ հարազատին փնտրելիս: Երկրորդ մասով այն համապատասխանում է անեծքի գործադրմամբ կերպափոխմանը (տե՛ս **Ա, Բ** ավանդազրույցները):

Խուսափելով Պելևսի հետ ամուսնությունից՝ Մակեդոնացու մայր Թետիսը, որը նույնպես ջրային աստվածուհի էր, հաճախակի կերպարանափոխվում էր՝ դառնալով կրակ, ջուր, օձ, առյուծ, ծառ և թռչուն (Овидиюс 2021, 325): Սա համապատասխանում է մեր՝ ամուսնուց փախչող և հոպոպ դարձած կանանց մասին հյուսված ավանդազրույցներին (**Զ,** մասամբ՝ **Ե**): Ընդհանուր առմամբ կարելի է հոպոպի և ջրային իգական ոգիների նմանությունները դասակարգել երեք հիմնական խմբերի՝ կերպափոխում (որի մասին արդեն խոսել ենք), սանր/գլխաթագ, ձայն:

Սանր/գլխաթագ

Սանրը մի շարք դիցաբանական իգական կերպարներին բնորոշ իր է. այդ էակները բանահյուսության մեջ հանդես են գալիս նաև սանրվելով (Լալայեան 1896, 338, Зеленин 1995, 145): Այն համարվում է կնոջ ճակատագրի բանալին (Захарченко 2008, 77): Աբխազական ժողովրդական հեքիաթներից մեկում, օրինակ, աղջիկը հենց սանրից է ծնվում (Зухба 2005, 209): Հոպոպի մասին հյուսված հայկական 10 ավանդազրույցից 9-ում (Ա, Գ, Դ, Ե, Զ, Է, Ը, Թ, Ժ) կերպափոխվողն ինչ-որ կերպ առնչվում է սանրին: Նշված տասն ավանդազրույցից երեքում (Ը, Թ, Ժ) հարսին տան անդամները հանկարծակի հայտնաբերում են ինչ-որ վիճակում սանրվելիս, որից հետո նա անմիջապես կերպափոխվում է հոպոպի:

Նույն գործառույթներն ունեն նաև ջրային ոգիները, որոնք ծովի ափին կամ ափամերձ ժայռերի վրա սանրվում են, սակայն մարդ տեսնելիս իսկույն անհետանում են (Зеленин 1995, 162): XX դարասկզբին սլավոնական բանահյուսական-ազգագրական միջավայրը լավ ուսումնասիրած Զելենինը գրում է, որ ջրահարսը ժողովրդի պատկերացումներում սանրվելիս միշտ մազերն առջևից հետ է տանում (Зеленин 1995, 160): Նկարագրվածը շատ նման է հոպոպի գլխի փետրափնջին, որին ժողովուրդը սանր է կոչում: Այն, իրապես, կարծես հետ սանրված լինի:

Ջրային իգական արարածները պատկերված են գլխին՝ գլխաթագով, ծաղկեփնջով կամ ծաղկեպսակով (Зеленин 1995, 185): Այդ նկարագրությունները մեզ հիշեցնում են հայերենի բառարաններում հոպոպի կատարի նկարագրությունը, որ կոչում ենք «փունջ» (Գայայեան 1938, 354): Այդ բառն առաջին իմաստով նշանակում է ծաղիկների փունջ: Ուստի, սա կարող ենք զգուշությամբ համեմատել ջրահարսերի, սիրենների ու մյուս ջրային արարածների գլուխները զարդարող ծաղկեփնջերի հետ: Ըստ արևելյան ավանդության՝ հոպոպը մի շարք լավ արարքների համար իր թագն ստացել է Սողոմոն Իմաստունից: Գեր-

մանացի բանագետ Կունցմանը դասակարգել է այդ արարքները, որի շնորհիվ ստացվել է հետևյալ պատկերը:

ա. Հոպոպը Սողոմոնին անապատում փրկել է արևից ու առաջնորդել նրան, որի համար արքայից ստացել է իր գլխաթագը, որը սկզբնապես ոսկի է եղել, սակայն մյուս թռչունների նախանձի ու բողոքների պատճառով Սողոմոնն այն վերածում է փետուրե թագի (Kunstmann 1938, 6–7):

բ. Երբ Սողոմոն արքան ուխտագնացության էր Մեքքայում, նկատում է, որ հոպոպը բացակայում է, ինչն առաջացնում է նրա բարկությունը, քանի որ մաքրման ծեսի համար ջուր էր անհրաժեշտ, սակայն միայն հոպոպը կարող էր ջուր գտնել (Quran 27:20–22; Kunstmann 1938, 7): Ավելի ուշ հոպոպը գալիս է և օգնում արքային:

գ. Հոպոպը թագ է ստացել ուղղակի՝ կանանց առաջ խոնարհվելուց հրաժարվելու պատճառով (Kunstmann 1938, 8): Սա, ինչպես նշում է հեղինակը, արևմտյան ավանդազրույց է և, ըստ մեզ, գուցե ինչ-որ կերպով փոխկապակցված է միջավայրի հետ, քանի որ զգալիորեն տարբերվում է մյուսներից, որոնք առնչվում են արևելքին:

դ. Հոպոպն իր թագը ձեռք է բերել գողությամբ, մի դեպքում՝ կրիայից, մի դեպքում՝ կկվից (Kunstmann 1938, 8–9): Այսպիսով, այսպես կոչված, «սողոմոնյան մոտիվաշարով» այս ավանդազրույցները ևս մեկ անգամ փաստում են հոպոպի և ջրային ոգիների որոշ նմանությունները, որոնք արտահայտված են սանրի, գլխաթագի, ջրի տեսքով:

Ձայնը և կանչը

Հոպոպը ջրային ոգիների հետ առնչվում է նաև արձակած ձայնի, կանչի առումով: Արդեն նշվեց, որ սիրեններն ու ջրային մյուս աստվածուհիներն իրենց ձայնով կանչում էին նավաստիներին: **Է** ավանդազրույցում ամուսնուն կորցրած, փնտրող, հոպոպ դարձած կինն ուղղակի անձնանուններ արտաբերելով կամ տարբեր ձայնարկություններ արձակելով, կանչում է իր ամուսնուն. «Գրիգորը, կո՛ւկո՛ւ, կո՛ւկո՛ւ» (Սիմոնեան 1966, 924): Սա ենթադրաբար վերևում հիշատակված ջրային կերպարների շուրջ հյուսված պատկերացումների հեռավոր՝ ձևաբովանդակային փոփոխություններ կրած արձագանքն է: Ընդհանրապես կենդանիների ձայն ունենալը խորհրդանշում էր նրանց խելքն ու իմաստնությունը: Հնդկական դիցաբանության մեջ օրինակներ կան, որտեղ թռչուններին խոսքը տրվել է «վերևից և ինչ-որ բան է նշանակում» (Ледовских 2021, 3197): Եվ չափազանց ուշագրավ է, որ հոպոպի «հոպոպ» ձայնը շատ նման է ջրահարսերի արձակած ձայներին՝ «գու-գու-գու» կամ «կումա-կումա» (Зеленин 1995, 191):

Հոպոպի արձակած ձայնը հիմնված է զուգավորման կանչի վրա (Kuntsmann 1938, 40), այսինքն՝ այդ ձայնով նա կանչում է իր զույգին: Այս բնութագրումը մեզ կրկին հիշեցնում է իգական ջրային ոգիների արձակած ձայները, որոնցով նրանք հրապուրում և կանչում են նավաստիներին, որոնք, բնականաբար, հակառակ սեռի են, այսինքն՝ լիովին տեղավորվում են «զուգընկերոջ» գաղափարի

մեջ: Գերմանացի մշակութաբան Կլյուգեն նույնպես պաշտպանում է այս տեսակետը՝ նշելով, որ այն «առաջացել է հոպոպի զուգավորման կանչից (h)upup» (Kluge 1967, 857): Ձայնով զուգընկերոջը կանչելու բնույթով են օժտված նաև տատրակը, աղավնին, որոնք նույնպես զուգավորման շրջանում կանչում են իրենց «արուներին»: Սա, իհարկե, հոպոպի կանչի միակողմանի մեկնաբանություն է, քանի որ այլ ավանդազրույցներում նա այդ կանչով փնտրում է մե՛րթ եղբորը, մե՛րթ երեխային, մե՛րթ ամուսնուն: Ուստի, հոպոպը ձայնող, փնտրող ու պատժված մարդ-թռչուն է (Грейвс 1992, 126):

Տաբու

Հոպոպի հետ կապված պատկերացումներն ու հավատալիքները ուշ հայկական միջավայրում, անշուշտ, ձևաբովանդակային զգալի փոփոխություններ են կրել և մեզ հասել առասպելական հիմքից զրկված: Դրանք հիմնականում ձեռք են բերել ընտանեկան, կենցաղային բնույթ և արտահայտում են հայկական նահապետական ընտանիքի նիստուկացի օրենքները: Մեր հին ընտանեկան հարաբերությունները պտտվում էին տաբուների շուրջ, որոնք վաղնջական ժամանակներում ձևավորված և որոշ առումներով ցօրս կենցաղավարող չգրված օրենքներ են, որոնք խախտողը, ըստ խախտման (սխալի կամ հանցանքի) մեծության, պատժվում է կամ անընդունելի դառնում շրջապատի կողմից և ֆիզիկապես օտարվում, վտարվում սեփական միջավայրից: Տաբուների շրջանցման դրսևորմամբ ավանդազրույցները վերաբերում են հարս-սկեսուր, հարս-սկեսրայր, հարս-տեգր, ծնող-երեխա, կին-ամուսին հարաբերություններին, որոնք, ժամանակին խիստ տաբուների ազդեցության տակ գտնվող հարաբերություններ են եղել:

Հարս և սկեսուր: Հարսի և սկեսուրի հարաբերություններն արտացոլող **Ը** ավանդազրույցներում կոնֆլիկտն առաջանում է հնուց ընտանիքներում արմատացած անքննելի օրենքներից մեկի՝ հացի նկատմամբ ունեցած պաշտամունքի շուրջ: Հայտնի է, որ հայկական նահապետական ընտանիքներում հարսը երկյուղ է ունեցել սկեսուրից և ամոթխածություն՝ սկեսրայրի ու տեգրոջ նկատմամբ, որոնք արտացոլված են վերը հիշատակված զրույցներում: Այստեղ պետք է նկատի ունենալ, որ հայկական ընտանիքներում տնտեսական գործերի առումով իշխանությունը պատկանում էր տան տիկնոջը, նա էր հանձնարարում՝ ով ինչ պետք է անի (Լիսիցյան 1981, 39; Լալայեան 1896, 289–290; Լալայեան 1897, 151; Լալայեան 1898, 234, 235), և բնական էր, որ բաց մազերով խմորին մոտենալու դեպքում սկեսուրը պետք է նախատեր նրան, քանի որ հայ իրականության մեջ խմոր հունցող կինը, բացի ձեռքերն ու երեսը լվանալուց, պետք է այնպես կապեր գլխաշորը, որ մազ անգամ չերևար: Սակայն հարսը խախտում է այդ կանոններն ու չգիտակցված դեմ գնում սկեսուրի բացարձակ իշխանությանը: Դա ոչ միայն երկյուղ ու ամոթխածություն էր ենթադրում, այլև՝ պատիժ, որի մասին գրում է Ս. Լիսիցյանը՝ նշելով, որ սկեսուրը, հարսին նախատելուց բացի, կարող էր նաև բռունցքների դիմել (Լիսիցյան 1981, 40–41):

Հարս և սկեսրայր: Սկեսրայրի (**ԹԻ** ավանդազրույց) ու տեգրոջ (**ԺԻ** ավանդազրույց) դեպքում, ինչպես վերը նշեցինք, հարսը ոչ թե երկյուղից, այլ ամոթից է կերպափոխվում, և սա նույնպես բխում է մեր նահապետական ընտանիքներում կենցաղավարած համալիր բարքերից: Սկեսրոջ ու սկեսրայրի հետ հարսի հարաբերությունների տարբերությունը կապված է նաև հայկական ընտանիքներում զբաղվածության բաժանումով. սկեսուրի հետ հարսը մշտապես տանն է, նրանք միասին են իրականացնում տան աշխատանքները, ինչն էլ հաճախ հարսին իրավունք է վերապահում երկխոսության մեջ մտնել, հաճախ՝ պատասխանել սկեսուրին: Սակայն իրավունք չունենալով բառ փոխանակելու սկեսրայրի հետ՝ հարսն ամոթից, անճարությունից կերպափոխվում է թռչունի: Եվ, եթե այս ամենը դիտարկենք մահ-կերպափոխում համատեքստում, կարելի է համարել, որ, ժողովրդական ձևով՝ «հարսն ամոթից մեռել է»: Սակայն սրանք ազգագրական և կենցաղային հողի վրա արված դիտարկումներ են, այնինչ սկեսրայրի և հարսի շուրջ հյուսված ավանդազրույցներն առանձնանում են բազմաթիվ այլ շերտերով, որոնցից ամենակարևորն ու ուշագրավը, թերևս, ջրի հետ առնչությունն է:

Եզրակացություններ

Այսպիսով՝ հայ բանահյուսության մեջ հոպոպի մասին առկա բոլոր ավանդազրույցները վերաբերում են այդ թռչնի ծագմանն ու, որոշ դեպքերում, անվան ստուգաբանությանը: Ավանդազրույցներում հոպոպը հանդես է գալիս որպես՝

ա. երեխա, որը չարությունների պատճառով արժանանում է մոր անեծքին,

բ. քույր, որի եղբայրները ձին փնտրելիս անհետ կորչում են,

գ. հարսնացու, որը հալածվում-ճնշվում է ծնողներից ու փեսացուից,

դ. հարս, որն հալածվում-ճնշվում է սկեսուրից և սկեսրայրից,

ե. կին, որը անելանելի վիճակում է հայտնվում ամուսնու կորստի պատճառով,

զ. կին, որն անելանելի վիճակում է հայտնվում ամուսնու (փեսացուի) նկատմամբ ունեցած վախից:

Հոպոպը արտաքին և գործառութային որոշակի նմանություններ ունի նաև ջրային իգական կերպարների՝ ջրահարսերի, սիրենների, նայադների և այլնի հետ: Այդ ամենն արտացոլված է սանր-գլխաթագի, մեկուսի լինելու, անհայտանալու, կանչի և այլ նմանություններով: Միաժամանակ նշենք, որ հայկական միջավայրում հոպոպն էականորեն հեռացել է իր նախնական ընկալումներից: Առաջին հայացքից ավանդազրույցները չեն պարունակում թռչնի հետ կապված հնագույն պատկերացումները, փոխարենը դրանք դարձել են զուտ միջավայրային, կենցաղային, ընտանեկան հարաբերություններ ու կարգուկանոն արտացոլող զրույցներ: Ընդհանուր աղբյուրների համադրությունը, սակայն, թույլ է տալիս ենթադրել, որ հարսի և սկեսրայրի/տեգրոջ հարաբերությունները ծովահարսերի նկատմամբ բռնի սեռական գործողությունների հնագույն առասպելների արձագանքներ են:

Այդքանով հանդերձ՝ կարող ենք եզրակացնել նաև, որ ինչ-որ շրջաններում հոպոպը մարմնավորել է նաև պատվի զգացումը: Առաջին հերթին դա երևում է նրա՝ կերպափոխվելու հիմնական դրդապատճառներից՝ սեր ամուսնու, եղբոր նկատմամբ և ամոթի բարձր զգացում, բացի այդ, ազգագրական որոշ շրջաններում հարգանք և բարի համբավ վայելելու նպատակով՝ կանանց կողմից իրենց հագուստի մեջ հոպոպի փետուր մտցնելու սովորությունը (Նազարեանց 1878, 11): Հոպոպի վայելած հարգանքի մասին են խոսում նաև միջնադարում Սողոմոն Իմաստունի անձի շուրջ հյուսված զրույցները (Սրապյան 1969, 318):

Շնորհակալական

Սույն հոդվածը գրելու ընթացքում տրամադրած արժեքավոր տեղեկությունների, օգտակար դիտողությունների, խորհուրդների և հոդվածի վերջնական խմբագրման համար շնորհակալություն ենք հայտնում մեր գիտական ղեկավարին՝ բանագետ, լեզվաբան Տորք Դալալյանին: Արցախին առնչվող բանահյուսական նյութերի և բարբառային ճշգրտումների համար շնորհակալություն ենք հայտնում նաև բանագետ, բարբառագետ Արմեն Յ. Սարգսյանին, ազգագրական առանձին շրջանների մասին բանահյուսական-ազգագրական տվյալներ տրամադրելու համար՝ բանագետ Հասմիկ Գալստյանին: Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ Բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսական աջակցությամբ՝ 24SSAH-6B016 գիտական նախագծի, ինչպես նաև մեր բազային՝ «Թռչունների հետ կապված պատկերացումներն ու հավատալիքները հայ վիպական բանահյուսության մեջ» թեմայի շրջանակում:

Գրականություն/References/Литература

1. Անանյան Վ. 1967, Հայաստանի կենդանական աշխարհը, հ. 3, Երևան, Հայպետհրատ:
   Ananyan V. 1967, The Animal World of Armenia, vol. 3, Yerevan, Haypethrat (in Armenian).
2. Ապոլլոդորս 2017, Դիցաբանական գրադարան, Երևան, Անտարես:
   Apollodorus 2017, Mythological Library, Yerevan, Antares (in Armenian).
3. Բենսե 1900, Բուլանըխ կամ Հարք գաւառ, Ազգագրական հանդէս, Ձ, Թիֆլիս, Տպարան Կ. Մարտիրոսեանցի:
   Bense 1900, Bulanukh or Hark District, Ethnographic Journal, 6, Tiflis, Printing House of K. Martirosyants (in Armenian).
4. Բենսէ 1972, Հարք (Մշո Բուլանըխ), Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 3, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
   Bense 1972, Hark (Msho Bulanukh), Armenian Ethnography and Folklore, vol. 3. Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
5. Բնական պատմութիւն 1845, Յոպոպ, Բազմավէպ, Վէնետիկ, Գ, 22, 338–340:
   Natural History 1845, The Hoopoe, Bazmavep, Venice, vol. III/22, 338–340 (In Armenian).
6. Գազանճեան Յ. 1896, Իպիկ կուկու (Աւանդավէպ), Արեւելք, Թիւ 3692, 3:

Gazandjean H. 1896, Ipik Kuku (A Legend), Arevelk, N 3692, 3 (in Armenian).

7. Գայայեան Յ. 1938, Բառարան-գանձարան հայերէն լեզուի, Գահիրէ, «Գալֆա»:
Gayayan H. 1938, Dictionary-Treasury of the Armenian Language, Cairo, Galfa (In Armenian).
8. Լալայեան Ե. 1896, Ջաւախք: Ընտանեկան բարք: Հոգու և հանդերձեալ կեանքի մասին, Ազգագրական հանդէս, Ա, Թիֆլիս, տպարան Աւագ Մ. Մահտեսի-Յակոբեանցի:
Lalayan Y. 1896, Javakhk: On Family Customs, Soul, and the Afterlife. Ethnographic Journal, vol. I, Tiflis, Printing House of Avag M. Mahtesi-Hakobyants (in Armenian).
9. Լալայեան Ե. 1897, Վարանդա, Ազգագրական հանդէս, գ. Բ, Թիֆլիս, տպարան Մ.Դ. Ռոտինեանցի:
Lalayan Y. 1897, Varanda, Ethnographic Journal, vol. II, Tiflis, Printing House of M.D. Rotinyants (in Armenian).
10. Լալայեան Ե. 1898, Սիսիան. ընտանեկան կեանք, Ազգագրական հանդէս, գ. Գ, Թիֆլիս, տպարան Մ.Դ. Ռօտինեանցի:
Lalayan Y. 1898, Sisian. Family Life, Ethnographic Review, vol. III, Tiflis, M.D. Rotinyants Printing House (in Armenian).
11. Լալայեան Ե. 1900, Գանձակի գաւառ, Ազգագրական հանդէս, գ. Զ, Թիֆլիս, տպարան Կ. Մարտիրոսեանցի:
Lalayan Y. 1900, Gandzak District, Ethnographic Journal, vol. VI, Tiflis, Printing House of K. Martirosyants (in Armenian).
12. Լալայան Ե. 1903, Բորչալուի գաւառ, Ազգագրական հանդէս, գ. Ք, Թիֆլիս, արագատիպ Մ. Մարտիրոսեանցի:
Lalayan Y. 1903, Borchalu District, Ethnographic Journal, vol. X, Tiflis, Typesetting House of M. Martirosyants (in Armenian).
13. Լալայեան Ե. 1908, Նոր-Բայազէտի գաւառ, Ազգագրական հանդէս, գ. XVII/1, Թիֆլիս, տպարան Օր. Ն. Աղանեանի:
Lalayan Y. 1908, Nor-Bayazet District, Ethnographic Journal, vol. XVII/1, Tiflis, Publishing House, Mr. N. Aghanean (in Armenian).
14. Լիսիցյան Ս. 1981, Լեռնային Ղարաբաղի հայերը, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 12, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Lisitsian S. 1981, The Armenians of Mountainous Karabakh, Armenian Ethnography and Folklore, vol. 12, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
15. Հալաջյան Գ. 1960, Դերսիմի ազգագրությունը: Թռչուններ, ՀԱԻ արխ., Գևորգ Հալաջյանի ֆոնդ, Դերսիմի ազգագրություն, ցուցակ 2, գործ 14:
Halajyan G. 1960, The Ethnography of Dersim: Birds, Archive of the Institute of Archaeology and Ethnography of Armenia, Gevorg Halajyan's Fund, Dersim Ethnography, Inventory 2, File 14 (in Armenian).
16. Հարությունյան Ս. 2000, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, «Համազգայինի Վահէ Սէթեան տպարան»:
Harutyunyan S. 2000, Armenian Mythology, Beirut, Hamazkayin Vahe Seteyan Press (in Armenian).

17. Ղանալանյան Ա. 1960, Առածանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Ghanalanyan A. 1960, Aratsani, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).

18. Ղանալանյան Ա. 1969, Ավանդապատում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Ghanalanyan A. 1969, Oral Tradition, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).

19. Ճէրէճեան Գ., Տօնիկեան Կ., Տէր-Խաչատուրեան Ա. 1992, Հայոց լեզուի նոր բառարան, հ. 2, Պէյրութ, Կ. Տօնիկեան եւ Որդիք հրատ.
Jerejean G., Tonikean K., Ter Khachatourean A. 1992, New Dictionary of the Armenian Language, vol. 2, Beirut, K. Tonikian and Sons Publishing House (in Armenian).

20. Մալխասեանց Ս. 1944, Հայերէն բացատրական բառարան 3, Երեւան, ՀՍՍՌ պետական հրատ.:
Malkhaseants S. 1944, Armenian Explanatory Dictionary, vol. 3, Yerevan, State Publishing House of the Armenian SSR (in Armenian).

21. Մխիթար Գոշ 1878, Ողոմպիանու եւ Եզովպոսի ընտիր առակները, թարգմ.՝ Խորէն քահանա Միրզաբէգեանց), Բագու, տպ. Հայոց մարդասիրական ընկերության:
Mkhitar Gosh 1878, Selected Fables of Olympianos: Aesop, Translated by Khoren Mirzabekyants (Priest), Baku, Printing House of the Armenian Philanthropic Society (in Armenian).

22. Մխիթար Պ. 1938, Բառարան գանձարան հայերէն լեզուի Գահիրէ, «Գալֆա»:
Mkhtiar P. 1938, Dictionary Treasure of the Armenian Language, Cairo, Galfa (in Armenian).

23. Մուրադեան Յ. 1901, Համշէնցի հայեր, Թիֆլիս, տպ. Կ. Մարտիրոսեանցի:
Muradean, H. 1901, Armenians of Hamshen, Tiflis, Printing House of K. Martiroseants (in Armenian).

24. Նազարեանց Յ. 1878, Նախապաշարմունք, հ. 1 (Բ գործ.), Տփղիս, տպ. Յովի. Մարտիրոսեանցի:
Nazareants H. 1878, Prejudice, vol. 1 (Part B), Tiflis, Printing House of H. Martiroseants (in Armenian).

25. Սամուելյան Խ. 1931, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. 1, Յերեվան, «Արմֆան»:
Samvelyan Kh. 1931, The Culture of Ancient Armenia, vol. 1. Yerevan, Armfan (in Armenian).

26. Սասունցի Դավիթ 1939, համահավաք բնագիր, կազմ.՝ Մ.Խ. Աբեղյան, Երևան, ՀԽՍՀ պետհրատ:
David of Sassoun, 1939, Critical Edition, ed. M.Kh. Abeghyan, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).

27. Սարգսյան Ա. 2015, Արցախի բանահյուսությունը, Երևան, «Էդիթ Պրինտ»:
Sargsyan A. 2015, The Folklore of Artsakh, Yerevan, Edit Print (in Armenian).

28. Սիմոնեան Գ. 1966, Յուշամատեան Պոնտական Ամասիոյ, Վենետիկ, տպ. Մխիթարեան Միաբանութեան:
Simonean G. 1966, Memoirs of Pontic Amasya, Venice, Printing House of Mekhitarist Congregation (in Armenian).

29. Սրապյան Ա. 1969, Հայ միջնադարյան զրույցներ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Srapyan A. 1969, Medieval Armenian Dialogues, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).

30. Տեր-Աղեքսանդրեան Գ. 1885, Թիֆլիսեցոց մտաւոր կեանքը, Թիֆլիս, Յովհաննես Մարտիրոսեանցի տպ.:
Ter-Alexandrean G. 1885, The Intellectual Life of Tiflis, Tiflis, Yovhanness Martiroseants Press (in Armenian).

31. Օվիդիուս Պ. 2021, Կերպարանափոխություններ, Երևան, «Զանգակ»:
Ovid P. 2021, Metamorphoses, Yerevan, Zangak (in Armenian).

32. Ֆրեզեր Ջ. 1989, Ոսկե ճյուղը, Երևան, «Հայաստան»:
Frazer J. 1989, The Golden Bough, Yerevan, Hayastan (in Armenian).

33. Виноградова Л. 2009, Русалка, Славянские древности: этнолингвистический словарь т. 4, Москва, 495–501.
Vinogradova L. 2009, Mermaid, Slavic Antiquities: An Ethnolinguistic Dictionary, vol. 4, Moscow (in Russian), 495–501.

34. Гигин Г. 2017, Мифы, Санкт-Петербург, «Алетейя».
Gigin G. 2017, Myths, Saint Petersburg, Aleteya (in Russian).

35. Горбовский А. 2003, По следам нереид, тритонов и русалок, «Наука и жизнь», N 9.
Gorbovsky A. 2003, In the Footsteps of Nereids, Tritons, and Mermaids, Science and Life, N 9 (in Russian).

36. Грейвс Р. 1992, Мифы древней Греции, Москва, «Прогресс».
Graves R. 1992, The Myths of Ancient Greece, Moscow, Progress (in Russian).

37. Захарченко М. 2008, Кодовые предметы в святочных гаданиях на примере литературных текстов, Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке, N 4, 75-78.
Zakharchenko M. 2008, Symbolic Objects in Yuletide Divinations, A Case Study of Literary Texts, Humanities Research in Eastern Siberia and the Far East, N 4, 75-78 (in Russian).

38. Зеленин Д. 1995, Избранные труды, очерки русской мифологии: умершие неестественною смертью и русалки, «Индрик».
Zelenin D. 1995, Selected Works Essays on Russian Mythology, The Unnaturally Dead and Mermaids, Moscow, Indrik (in Russian).

39. Зухба С. (сост.) 2005, Абхазское народное поэтическое творчество, т. IV, к. 1, Абазские сказки, Сухум.
Zukhba S. (comp.) 2005, Abkhaz Folk Poetic Creativity, vol. IV, book 1, Abkhaz Fairy Tales (In Abkhazian).

40. Иванова-Казас О. 2006, Птицы в мифологии, фольклоре и искусстве, Санкт-Петербург, «Нестор-История».
Ivanova-Kazas, O. 2006, Birds in Mythology, Folklore, and Art, Saint Petersburg, Nestor-History (in Russian).

41. Ледовских А. 2021, Голос кам мифологический архетип в индоевропейской культуре, Филологические науки, Вопросы теории и практики, т. 14/10, 3196–3201.

Ledovskikh A. 2021, The Voice as a Mythological Archetype in Indo-European Culture, Philological Sciences, Questions of Theory and Practice, vol. 14/10, 3196–3201 (in Russian).

42. Непомнящий Н., Низовский А. 2004, Сто великих тайн, Москва, «Вече».
Nepomnyashchiy N., Nizovsky, A. 2004, One Hundred Great Mysteries, Moscow, Veche (in Russian).
43. Обнорский Н. 1900, Сирены, Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. XXX/59, С-Петербургь, «Издательское дело».
Obnorsky N. 1900, Sirens, Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron, vol. XXX/59, St. Petersburg, Izdatelskoe Delo (in Russian).
44. Пропп В. 2024, Исторические корни волшебной сказки, Москва, «Эксмо».
Propp V. 2024, Historical Roots of the Fairy Tale, Moscow, Eksmo (in Russian).
45. Стрелкова А. 2015, Сирены, Большая Российская энциклопедия, т. 29, Москва, «Советская энциклопедия».
Strelkova A. 2015, Sirens, The Great Russian Encyclopedia, vol. 29, Moscow, Soviet Encyclopedia (in Russian).
46. Топоров В. 1987, Древо мировое, Мифы народов мира, т. 1, Москва, «Советская энциклопедия».
Toporov V. 1987, The World Tree, Myths of the Peoples of the World, vol. 1, Moscow, Soviet Encyclopedia (in Russian).
47. Fakhri K., Bakhtiari R., Adelzadeh P. 2014, Hoopoe in Persian Literature and Myths, International Archive of Applied Science and Technology, vol. 5/2, 41–44.
48. Kunstmann J. 1938, The Hoopoe, A Study in European Folklore, Chicago, University of Toronto Press.
49. Kluge F. 1967, Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Sprache, Berlin, New York, Walter de Gruyter.
50. Sakaoğlu S. 1976, 101 Anadolu efsanesi, Istanbul, Damla Yayinevi.

ՂԱԶԻ ԽԱՂ-ՊԱՐԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՕՇԱԿԱՆՈՒՄ
THE MANIFESTATIONS OF GHAZI GAME-DANCE IN OSHAKAN
ОСОБЕННОСТИ ИГРЫ-ТАНЦА ГАЗИ В ОШАКАНЕ

Վարդուհի Գրիգորյան
Varduhi Grigoryan
Вардуи Григорян

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

varduhi.grigoryan@iae.am

Ներկայացվել է՝ 01.02.2025; գրախոսվել է՝ 17.02.2025; ընդունվել է՝ 12.08.2025
Received: 01.02.2025; Revised: 17.02.2025; Accepted: 12.05.2025
Представлено: 01.02.2025; рецензировано: 17.02.2025; принято: 12.08.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.2-308

Ամփոփում – *Ղազ-ղազը* կամ *ղազին* խաղ-պար է, որը կենցաղավարել է մինչ 1980-ական թթ.: Այն կատարել են միայն տղամարդիկ՝ հիմնականում հարսանեկան ծեսերի և ուխտագնացությունների ժամանակ: Ղազի պարելիս յուրաքանչյուր մեկ երաժշտական ֆրազն անցնում են ծնկածալերով պարաքայլերով, ինչից հետո պարագլուխը կատարում է մեկ խաղային-կատակային գործողություն, որն անմիջապես պետք է կրկնեն պարի մյուս մասնակիցները (հակառակ դեպքում ուշացող մասնակցին սպառնում է գոտիով կամ ճիպոտով հարված, և տվյալ մասնակիցը լքում է շրջանը): Այս գործողության ավարտից հետո պարը դարձյալ վերսկսվում է, մինչև որ վերջում մնում է միայն մեկ մասնակից, որն էլ հանձնարարությունն արագ կատարելու դեպքում դառնում է հաղթող: Պարագլուխը հանգուցային դեր է կատարում և կոչվում է *մերուն*: Պարի տևողությունը կախված է մասնակիցների թվից (նվազագույնը՝ 7–10 տղամարդ): Տարբեր իրավիճակներով պայմանավորված՝ առանց հեռանալու հիմնական տարբերակից՝ պարի և երաժշտական հատվածի զարգացումն ապահովելու համար կիրառվել են նաև տեմպի փոփոխություններ, դադարներ, տոնի փոփոխություններ, ավելացվել են հավելյալ նոտաներ: «Ղազի» կամ «ղազ-ղազ» անվանումը, հավանաբար, ծագում է «սագ» բառի կրկնությունից: Այս ավանդական խաղ-պարի ընթացքում մասնակիցները, փորձելով հնարավորինս արագ վերարտադրել մերունի գործողությունները, ընդօրինակում են սագերի վարքը: Հոդվածում փորձ է արվել հանգամանալից քննել կատարման տարբերակները, ուղեկցող մեղեդին ու նվագարանները, կատարման ժամանակը, վայրը և պարին վերաբերող այլ բաղադրիչներ: Մեր նպատակն է ոչ միայն ներկայացնել գրառ-

ված դաշտային նյութը, այլև այն մեկնաբանել առկա ազգագրական տվյալների համատեքստում:

Abstract – Ghaz-ghaz or ghazi is a game-dance that was performed only by men, mainly during wedding ceremonies and pilgrimages. Ghazi is a circle dance with arm interlogings, in which each musical phrase is passed with crossing steps, after which the leader performs a game-joke action, which must be repeated by the other participants of the dance (otherwise, the late participant is threatened with a blow of pre-prepared belts or switch, and that participant leaves the circle). The aforementioned actions are sudden and unpredictable each time. After the completion of this action, the dance is repeated several times until at the end remains only one participant, who becomes the winner if he completes the task quickly. The leader plays a pivotal role and is called merun. The duration of the dance depends on the number of participants. Due to various situational factors, and without deviating from the main structure, modifications such as tempo changes, pauses, tonal shifts, and the addition of extra notes were employed to enhance the development of the dance and musical sections. The name Ghazi or ghaz-ghaz is due to the reduplication of goose bird; the dancers imitate geese trying to repeat the actions of the merun as quickly as possible. In the article, in more detail we have studied the performance options, accompanying melody and musical instruments, performance time, place and other components related to the dance. Our goal is not only to present the recorded field material, but also to interpret it in the context of existing ethnographic data.

Аннотация – Газ-газ или гази – это танец-игра, который исполнялся только мужчинами и, главным образом, во время свадебных церемоний и паломничеств. Гази представляет собой хоровод с переплетениями рук, в котором каждая музыкальная фраза передается перекрещивающимися шагами, после чего ведущий совершает игровое-шутовское действие, которое должны повторить остальные участники танца (в противном случае опоздавшему участнику наносят удары заранее подготовленными ремнями или веткой, и этот участник выходит из круга). Вышеупомянутые действия каждый раз внезапны и непредсказуемы. После завершения этого действия танец повторяется несколько раз, пока не останется лишь один участник, который станет победителем, если быстро выполнит задание. Лидер играет решающую роль и называется мерун. Продолжительность танца зависит от числа участников. В зависимости от различных ситуационных факторов, не нарушая основную структуру, для развития танцевального и музыкального фрагментов были использованы изменения темпа, паузы, смена тональности, а также добавление дополнительных нот. Название гази или газ-газ связано с редупликацией слова «гусь»; танцоры имитируют гусей, стараясь как можно быстрее повторить действия меруна. В статье более подробно рассмотрены варианты исполнения, сопровождающая мелодия и музыкальные инструменты, время и место исполнения, а также другие компоненты, связанные с танцем. Наша цель заключается не только в представлении зафиксированного полевого материала, но и в его интерпретации в контексте имеющихся этнографических данных.

Բանալի բառեր – պար, խաղ, ղազի, Օշական, մերուն:
Keywords – dance, game, gazi, Oshakan, merun.
Ключевые слова – танец, игра, гази, Ошакан, мерун.

Ներածություն

Ազգագրական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ որոշ ժողովրդական պարեր ունեն խաղային տարրեր, և հակառակը: Երբեմն այս փոխազդեցություններն այնքան շատ են, որ ստեղծում են միջանկյալ ժանր, որն անվանում ենք խաղ-պար («խաղ-պար» հասկացությունը գործածում է պարագետ Նարինե Շամամյանը՝ ««Յայլի» պարը. պատմաազգագրական ուսումնասիրության փորձ» հոդվածում: Հմմտ. Շամամյան 2019, 247–248): Հայ ժողովրդական խաղ-պարային մշակույթն առանձնանում է իր ժանրային յուրահատկությամբ և տվյալ տեղանքին բնորոշ առանձնահատկություններով: Նման դրսևորումներից է *ղազ-ղազ* կամ *ղազի* խաղ-պարը, որ դասվում է նաև թռչնապարերի շարքին (Лисицян 1958, 241): Ըստ որոշ տեղեկությունների՝ պարը, դեռևս 1980-ականներին շարունակում էր կենցաղավարել Արագածոտնի մի շարք բնակավայրերում, մասնավորապես՝ Աշտարակի շրջանի Օշական, Ուջան և Կարբի գյուղերում (տեղեկությունը տրամադրել է Նարինե Շամամյանը (05.03.2024): *Ղազ-ղազի* անվամբ մեկ այլ տարբերակ գրանցվել է նաև Կոտայքի մարզի Լեռնանիստ գյուղում (Սիմոնյան Լ., Հովհաննիսյան Կ., Շամամյան Ն., հարցազրույց, 2011):

Հոդվածի թեմայի հիմքում Օշականում 2024 թ. մեր գրանցած նյութն է (արվել են ավելի քան մեկ տասնյակ հարցազրույցներ Օշականի տարեց բնակիչների հետ), ինչպես նաև ազգագրական այլ հետազոտությունների շնորհիվ հավաքագրված նյութեր: Դրանք գրանցելու համար կիրառվել է Սրբուհի Լիսիցյանի՝ պարի գրանցման հատուկ հարցաթերթիկը (Лисицян 1958, 458–467)՝ որոշ հարցերի պարագայում մեր կողմից արված համալրումներով:

Պարի կատարման ժամանակը և վայրը

Ղազին իր կենսունակությունը սկսել է կորցնել արդեն նախորդ դարի 70-ականներից և 1980-ականների վերջից ամբողջությամբ դադարել է գոյություն ունենալ՝ որպես մշակութային ֆենոմեն, իսկ մեր օրերում պահպանվում էր միայն ավագ սերնդի հիշողություններում: Եվ միայն 2024 թ. պարի վերականգնման ուղղությամբ վերսկսվել են աշխատանքներ Օշական գյուղում: Դրա տեսական վերականգնումը հնարավորություն է տալիս խաղ-պարի մասին պահպանելու և փոխանցելու տեղեկություններ:

Ըստ պարի ազգագրագետ Ժենյա Խաչատրյանի՝ ազգային-ժողովրդական շատ արարողություններում թռչնապարերը դառնում են հանգուցալուծում (Խաչատրյան 2009, 3): Նույնը գործում է նաև Օշականի *ղազ-ղազիի* տարբերակում. այն, ըստ էության, ազդարարում էր հարսանեկան հավաքույթի ավարտը: Ղազին սկսվում էր հարսանիքի վերջում, երբ հյուրերն արդեն գինովցած էին, ինչը սովորաբար համընկնում էր կեսգիշերն անցի կամ լուսաբացի ժամերին, և կարող էր շարունակվել տասնհինգ րոպեից մինչև երկու կամ ավելի ժամեր: Օշականում *ղազի* պարում էին նաև ուխտագնացությունների օրերին, սակայն այս դեպքում այն կատարվում էր ցերեկային ժամերին: Պարի տևողությունը կախված էր մասնակիցների թվից (նվազագույնը մասնակցում էր 7–10 տղա-

մարդ), և կարող էին ներգրավվել ինչպես տեղացիները, այնպես էլ այլ համայնքներից հյուրընկալվածները:

Հարսանեկան արարողությունների ժամանակ այն կատարվում էր տան ներսում, փոքր տների պարագայում՝ բակում: Կրկնազատիկին դեպի Դիդի կոնդի, ինչպես տեղացիներն են այն անվանում, մեծ Թուխ մանուկ եկեղեցի կատարվող ուխտագնացության ժամանակ այն պարում էին բլրի համեմատաբար հարթ հատվածում, Սուրբ Հարության տոնին՝ Սբ Սիոն եկեղեցու հարևանությամբ (Գրիգորյան Ռ., հարցազրույց, 02.03.2024): Օշական գյուղի երկու ուխտագնացությունները մինչ օրս կատարվում են Սուրբ Հարության և Կրկնազատիկի տոներին, սակայն խաղ – պարն այլևս ո՛չ այս ուխտագնացությունների, ո՛չ հարսանեկան արարողությունների ժամանակ չի կատարվում:

Կառուցվածքը

Պարի կառուցվածքը կիսաշրջան դասավորություն ունի: Ըստ մեր զրուցակիցների մեծ մասի՝ *ղազին* ափ ափի բռնելաձևով շուրջպար է, իսկ ավելի փոքր հատվածը պնդում էր, որ այն պարել են թև թևի: Ընդ որում՝ թև թևի բռնելաձևի պարագայում յուրաքանչյուր մեկ երաժշտական պարբերությունն անցնում են խաչվող պարաքայլերով՝ աջից ձախ և հակառակ ուղղությամբ, իսկ ափ ափի բռնվածքի դեպքում ծունկկոտրուկով կատարվող քայլեր են՝ դեպի առաջ: Մեր ուսումնասիրությունները, սակայն, թույլ են տալիս հավաստելու, որ *ղազին* կատարվել է հենց ափ ափի բռնելաձևով ու դեպի առաջ ընթացող ծունկկոտրուկներով քայլերով: Հետագա փորձերի ժամանակ ներկա բանասացները ևս հաստատեցին, որ պարը կատարվել է հենց նման եղանակով: Պարաքայլերի հստակ քանակ չկա՝ 8–16 և ավելի՝ կախված երաժշտական պարբերության ընթացքից և դադարից:

Յուրաքանչյուր անգամ, երբ երաժշտությունը ընդհատվում էր, պարագլուխը կատարում էր մեկ խաղային-կատակային գործողություն, որն անմիջապես պետք է կրկնեին պարի մյուս մասնակիցները: Ուշացող կամ հրաժարվող մասնակցին սպառնում էր նախապես պատրաստված գոտիներով կամ ճիպոտներով հարված, ինչից հետո տվյալ մասնակիցը լքում էր շրջանը: Վերոհիշյալ գործողությունները յուրաքանչյուր անգամ տարբեր էին լինում և անկանխատեսելի էին: Այս գործողության ավարտից հետո պարը վերսկսվում էր մի քանի անգամ, մինչև որ վերջում մնում էր միայն մեկ մասնակից, որն էլ հանձնարարությունն արագ կատարելու դեպքում դառնում էր հաղթող: Խաղային գործողություններ կատարող-թելադրողը պարագլուխն էր՝ *մերունը* (պարագլխի տեղական անվանումը տվյալ պարի համատեքստում):

Պարագլխի՝ *մերունի* դերը

Ինչպես նշեցինք, հանգուցային դեր կատարողը պարագլուխն էր՝ *մերունը*: Պարի ընթացքում տրվող առաջադրանքներն ու դրանց անսպասելիությունը կախված էին միայն ու միայն *մերունից*: Դրանց մեծ մասը մտածվում ու նախա-

պատրաստվում էր վաղօրոք. հագնում էին մի քանի տաբատ կամ շապիկ, գրպանում պահում տարատեսակ իրեր և այլն, մտածում այնպիսի գործողություններ, որոնք կատարելը մյուս մասնակիցների համար պետք է լիներ դժվար կամ ոչ նախընտրելի: Իսկ ամենադժվար առաջադրանքը *մերունները* պահում էին վերջին մասնակցի համար: Մեր զրուցակիցներից մեկը հիշում է, թե ինչպես պարագլուխը նախօրոք վերցրել էր հարսանիքի համար մորթված ցլի աչքն ու այն պահել խաղ-պարի համար, և որպես հերթական առաջադրանքի մաս՝ այն ափի մեջ դրած, մոտեցրել էր դեմքին՝ ցույց տալով, թե իբրև սեփական աչքն է հանում (Լևոնյան, հարցազրույց, 30.03.2024): Իսկ առավել հաճախ պարագլուխներին հաջողվում էր գրպանում ունենալ այդ տարիների համար դժվարհասանելի, շոկոլադե կոնֆետներ, որ հանում ու ցուցադրում էին կամ նվիրում որևէ մեկին՝ որպես հերթական առաջադրանք (Դարբինյան, հարցազրույց, 24.02.2024): Բանասացներից մի քանիսը հիշում են, թե ինչպես *մերունը* կարող էր մոտենալ ու գրկել կամ համբուրել երիտասարդ կանանցից մեկին, նույնը պետք է կրկնեին նաև մյուս մասնակիցները: Իհարկե, խոսքն այստեղ ավելի բարդ փուլերի մասին է, իսկ պարը սկսվում էր երբեմն պարզունակ առաջադրանքներով՝ կքանստելով, որևէ կենդանու ձայն հանելով և այլն:

Օշականի նախկին բնակիչ Հասմիկ Վարդանյանը պատմում է. *«Առանց այս պարերի ոչ մի հյուր չէր գնում մինչ լուսաբաց: Ղազ-ղազի պարում էին միայն տղամարդիկ: Պարի գլխավորը մերունն էր: Նա նախապես պատրաստված էր լինում. հագնում էր մի երկու շալվար, բլուզ, որոնց գրպաններում կային առարկաներ՝ ձու, կոնֆետ, չիր ու չամիչ: Ձեռքին ուներ կաշվե գոտի… Պարողները ուժեղ էին ու դիմացկուն: Պարի ժամանակ ինչ առարկա հաներ մերունը, նույնը պետք է հաներին պարողները. հակառակ դեպքում՝ կսպանային հարվածներ: Մի կատարյալ «թամաշա»»* (Վարդանյան, հարցազրույց, 05.03.2024):

Սովորաբար *մերունի* դերը ստանձնում էր խմբի առավել հնարամիտ ու հումորային անդամը՝ ինքնակամ կամ խմբի մյուս անդամների ու ներկաների ընտրությամբ: Կար նաև *մերուն* լինելու մեկ այլ տարբերակ, երբ պարի մասնակիցներից որևէ մեկին հաջողվում էր հաղթել՝ կատարել *մերունի* բոլոր առաջադրած հանձնարարությունները: Ըստ գյուղացիների՝ հաղթողը կարող էր գյուղի ցանկացած վայրում իրեն պարտվողին հանդիպելիս կանչել՝ *ղազ*, մինչև տեղի կունենար հաջորդ խաղ-պարը: Իսկ պարտվող համարվում էր ոչ թե ընդհանուր խաղ-պարի ընթացքում շրջանը լքողը, այլ վերջին՝ մերուն-մասնակից զույգում թերացողը (Գրիգորյան Վ., հարցազրույց, 21.02.2024): Լավագույն պարագլուխները հաճախ նաև *վերընտրվում էին որպես մերուն:* Մեր որոշ զրուցակիցներ անգամ հիշատակում են Օշականում առավել հայտնի *մերունների*՝ Հովհաննես Վարդանյան, Իսրոյի Օֆո, Աբգարանց Պապ ապեր (Արսեն Արսենյան), Մանտյոր Հովակիմ (Հովակիմ Հովակիմյան), Խըլըշի Վալոդ (Միխայիլ Ղարիբյան) և այլք:

Փաստորեն, բոլոր նրանց, ում հաջողվում էր դառնալ *մերուն*, տրվում էր հարսանեկան արարողությունը փակելու պատիվը, որի շնորհիվ տվյալ անձը որոշակի ճանաչում և դիրք էր ձեռք բերում հասարակության մեջ, արժանանում

յուրատեսակ հարգանքի՝ իր ճարպկության, հնարամտության և արագաշարժության համար: Այն նաև միջոց էր տղամարդկանց համար՝ ևս մեկ անգամ ցուցադրելու սեփական ուժը, ճարպկությունը, երբեմն նաև կատարելու իր գաղտնի կամ անիրականանալի ցանկությունը: Այն որոշ առումով կարող ենք համեմատել նաև հարսանեկան կոխի կամ մակարների խաղի հետ, որտեղ նպատակը դարձյալ անձի հնարավոր բոլոր դրական կողմերը խաղի միջոցով ցուցադրելն էր:

Հագուստը

Հագուստի սահմանափակումներ չկային, ավելին՝ երբեմն կրում էին մի քանի հագուստ՝ խաղային առաջադրանքի ժամանակ այն հանելու համար: Հիմնականում կրել են յուրաքանչյուր ժամանակաշրջանին հարիր տոնական հագուստը, որով մասնակցում էին հարսանեկան արարողության կամ ուխտագնացության (նկ. 1-ում պատկերված հատվածը 1950-ականներին Օշականում տեղի ունեցած հարսանիքից է, որտեղ երևում են նաև ներկաների հագուստները):

Նկ. 1. Հարսանիք Օշականում, 1950-ական թթ. (անձնական արխիվ)

Պարի ընթացքում պարագլխի ձեռքին միշտ կար ճիպոտ կամ գոտի, սակայն խաղ-պարի մասնակիցների պարագայում ունենք հակասություն. որոշ բանասացներ նշում են, որ մյուս մասնակիցները պարում էին թաշկինակներով, իսկ ասացողներից ոմանք հերքում են դա (տեղեկություններ հավաքելու առաջին փուլում բանասացների մեծ մասը երբեմն շփոթում էր պարը՝ այդ տարիներին հաճախ կատարված այլ պարերի հետ, հետևաբար սա ևս կարող է նման շփոթության արդյունք լինել): Այս պարագայում, ավելի հակված ենք

եզրակացնելու, որ մասնակիցների ձեռքին թաշկինակներ չեն եղել, քանի որ մեզ հայտնի երկու բռնելաձևերի դեպքում էլ այն հարմար և գործածելի չէ:

Մասնակիցները

Պարին մասնակցել կարող էին բացառապես տղամարդիկ, կանայք միայն հանդիսատես էին: Առավելագույն մասնակցությունը կարող էր լինել այն դեպքում, երբ պարագլուխը համբուրում կամ որևէ կերպ առնչվում էր ներկա կանանցից մեկին՝ որպես առաջադրանքի մաս: Սա հիմնականում պայմանավորված էր նրանով, որ թե՛ առաջադրանքները, թե՛ պատիժը կոպիտ էին, իսկ որոշները՝ ինչպես հագուստները հանելը և այլն, բացարձակ անընդունելի կանանց պարագայում: Անգամ բանասացներից մեկը՝ կանանց՝ խաղ-պարին չմասնակցելը բացատրելիս, կես կատակ – կես լուրջ *ղազին* անվանում է «վայրենի պար» (Սմբատյան, հարցազրույց, 21.02.2024): Մյուսները նշում են, որ գինովցած մերուններ հաճախ այնքան էլ գթասիրտ չէին պարտվողների նկատմամբ, և հարվածները կարող էին չափազանց ուժեղ լինել: Հետաքրքիր է, որ նման գործողությունները դրականորեն են ընդունվել, հրաժարվելը կամ հակադարձելը համարվում էր կարգազանցություն, և չէր ընդունվում ո՛չ խաղ-պարի մասնակիցների, ո՛չ հանդիսատեսի կողմից:

Ուղեկցող մեղեդին և նվագարանները

Ղազի պարը սովորաբար ուղեկցվել է դհոլի, զուռնայի, թմբուկի, դափի, պարկապզուկի նվագակցությամբ, ավելի ուշ շրջանում՝ խորհրդային մշակույթի տարածմանը զուգահեռ, գործիքակազմը համալրվել է նաև ակորդեոնով և կլարնետով: Երաժիշտների պարագայում մեր զրուցակիցները հիշատակում են Չիդարի Ցոլակին (Ցոլակ Ղարաբաղցյան)՝ որպես լավագույն զուռնաչի, որ հիմնականում նվագում էր այս պարի ժամանակ, և վերջինիս նվագակցող, Դամքաշ Աթամին (Ադամ Սուքիասյան): Սակայն ուղեկցող երգեր, որպես այդպիսին, չեն հիշատակվում: Միակ խոսքային հատվածը «Ղազ, ղազ, ղազ…» նմանաձայնությունն է եղել, այն էլ ոչ միշտ է օգտագործվել:

Ինչ վերաբերում է մեղեդային բաղադրիչին, ապա մեր դաշտային աշխատանքների ընթացքում զրուցակիցներից ոչ ոք չկարողացավ հիշել խնդրո առարկա խաղ-պարի երաժշտությունը, սակայն Նարինե Շամամյանը 2012 թ. Լեռնանիստ գյուղում տեսաձայնագրել է *ղազի* խաղ-պարի մեղեդու մի տարբերակ՝ այդ գյուղի տարեց բնակչի կատարմամբ (Սիմոնյան Լ., Հովհաննիսյան Կ., Շամամյան Ն., տեսանյութ, 2011), որը հաստատվեց մեր զրուցակիցների կողմից. այն ուներ հետևյալ կառուցվածքը (նկ. 2).

Նկ. 2. Ղազիի մեղեդին. նոտագրող՝ դաշնակահար Արմինե Շմավոնյան

Ըստ մեր զրուցակիցների՝ տարբեր իրավիճակներով պայմանավորված, առանց հեռանալու հիմնական տարբերակից՝ երաժշտական հատվածի զարգացումն ապահովելու համար երբեմն կիրառվել են տեմպի փոփոխություններ, դադարներ, տոնի փոփոխություններ կամ հավելյալ նոտաներ:

Անվանումը

Ըստ հիմնական վարկածի՝ *ղազի* կամ *ղազ-ղազ* անվանումը պայմանավորված է ղազ՝ սագ թռչունների վարքագծի կրկնօրինակմամբ. պարողները, փորձելով հնարավորիս արագ կրկնել *մերուի* գործողությունները, նմանակում են ղազերին՝ սագերին: Ի դեպ, *մերուն* բարբառային ձևում անվանում են հենց ձագեր ունեցող կենդանուն կամ թռչնին, ինչը ևս ասածի հավաստումն է: Պարի ընթացքում հնչեցված «ղազ, ղազ» նմանաձայնությունով էլ կրկնօրինակում են այս թռչուններին:

Սակայն այս պարագայում հարկ է դիտարկել հետևյալ կարևոր հանգամանքը. ըստ պարագետ Սրբուհի Լիսիցյանի՝ թռչնապարերը ձևավորվել են բնությանն ու կենդանիներին նմանակող շորորաձև շարժումներից (Лисицян 1958, 241), մինչդեռ *ղազիի* պարագայում խնդիրն այլ է: Այս դեպքում *ղազին* թռչնապարերի շարքին դասվում է ոչ թե պարային, այլ ավելի շատ խաղային տարրերի՝ մայր սագին կրկնօրինակելու և ձայնային նմանակումների հաշվին: Նշանակում է՝ այն կարող ենք դասել ոչ թե շորորի, այլ խաղային-մրցութային պարերի շարքին:

Ղազ-ղազի և համանման այլ պարերի հիշատակումներ այլ աղբյուրներում

Ազգագրագետ Ժենյա Խաչատրյանը առաջինն է, որ անդրադարձել է *ղազիին*՝ Հայկական սովետական հանրագիտարանում բնութագրելով այն որպես հայ ժողովրդական տղամարդկանց խմբապար, որը նմանողական շարժումներով թռչնապար է՝ տարածված Հայաստանի որոշ բնակավայրերում: Ազգագրագետը *ղազին* նկարագրում է հետևյալ կերպ. *«Պարն ունի գլուխ՝ մայր, և պոչ՝ թոփալ ղազ: Բոլոր պարողներն ունեն դալար ճիպոտներ (մտրակներ): «Մայրը» պարելու ընթացքում աստիճանաբար հանում է շորերը (ներկայացնում է շարժումներով), մյուսները կրկնում են: Ուշացողներին մտրակում են: Պարաքայլը ոտք փոխելն է: Պարեղանակը մեկն է և անընդհատ կրկնվում է տարբեր վարիացիաներով: Ամեն շրջան ունի իր տարբերակը և անունը»* (Խաչատրյան 1981,

23): Այս տարբերակը, սակայն, նկատելի տարբերություններ ունի օշականյան *ղազիի* համեմատ:

Թե՛ Ժենյա Խաչատրյանը, թե՛ Նարինե Շամամյանն այն նույնացնում են *զոփի*, *յալլի*, *կյազկյազ* պարերի հետ՝ նշելով, որ ամեն շրջան ունի իր տարբերակը և անունը: Այս առնչությամբ նկատենք, որ ազգագրագետ Հռիփսիմե Պիկիչյանը Իջևանի շրջանի Այգեհովիտ գյուղում գրառել է շատ նման պար՝ «Յա՛լլի» անվամբ, որտեղ պատիժը նույնն է, սակայն մասնակիցները ոչ թե տարբեր գործողություններ են կատարում, այլ պարբերաբար հանում են հագուստը (Պիկիչյան 1981): Նման մեկ այլ պար՝ *շարաբունի* անվամբ, հիշատակում է նաև Քաջբերունին իր «Ճանապարհորդական նկատողություններում» (Քաջբերունի 2003, 159–161): Իսկ Խաչատուր Աբովյանն «Ակնարկ Թիֆլիսում ապրող հայերի կյանքի ու հատկապես նրանց հարսանեկան սովորությունների մասին» աշխատանքում առանց անուն նշելու նկարագրում է այսպիսի մի «ծեծելու պար»՝ հետևյալ կերպ. «*Այդ կլոր պարը հիրավի ծեծի պար է. 15–20 մարդ շրջան են կազմում ձեռք ձեռքի տված, միայն առաջինն է ազատ մնում, որ վարպետն է: Ձեռքերը բարձրացրած և բավական ճիշտ տակտով առաջ է տանում վարպետն իր պարողներին: Նրանք ամբողջ մարմնով նախ աջ, հետո ձախ օրորվելով, մի ահռելի ոստյուն են կատարում: Գլխավոր պարողը պպզում է, վեր ելնում, զանազան խեղկատակություններ անում ոտքերով և իր ձեռքին եղած փայտով աշխատում է իր հարևանին ինչպես հարկն է ծեծել, իր հետ քաշել, սա էլ զգուշանալով, մյուսներին է առաջ հրում, ծեծից խուսափելու համար, բայց երբեմն էլ կարգին ծեծվում է*» (Աբովյան 1984, 628):

Ղազիին շատ մոտ ևս մեկ տարբերակ՝ *հարտաշի* անվամբ, 2020 թ. գրանցել է արվեստաբան Հովհաննես Գալստյանը՝ Արմավիրի մարզի Ապագա գյուղում (Գալստյան 2020): Հետաքրքիր է, որ այս՝ ավելի մոտ տարածաշրջանում գրանցված տարբերակի և *ղազիի* ընդհանուր հատկանիշները ավելի շատ են: *Հարտաշիի* պարագայում պարին ուղեկցող մեղեդին և բռնելաձևը տարբեր են, սակայն նույնությամբ կրկնվում են խաղային հատվածի հիմնական կանոնները, պարագլուխը ձեռքին կրում է գոտի, նույնն են նաև պարաքայլերը: Իսկ *հարտաշի* անվանումը, կարծում ենք, ոչ այնքան պարի բնութագրման, այլ այն կատարող առավել հայտնի պարագլխի անվան հետ է կապված: Այստեղ նկատենք, որ ըստ ՀՀ ժողովրդական արտիստ, պարուսույց Արտաշես Կարապետյանի հաղորդման՝ ՀՀ տարբեր շրջաններում որոշ պարեր երբեմն բնակիչների կողմից ավելի լավ հիշվում են որպես այս կամ այն անձի առաջարկած կամ գլխավորած պար՝ ստանալով վերջինիս անունը՝ հիմնականում սեռական հոլովով (օրինակ՝ Անդրանիկի պար և այլն): Այս դեպքում, ենթադրում ենք, որ *հարտաշի* անունը կարող էր առաջանալ Արտաշի անվան բարբառային տարբերակից:

Եվս մեկ պար՝ *կռնկավե* կամ *ղռունկ պար* անվամբ, որ գրանցել է Ռուդիկ Հարոյանը Ապարանի տարածաշրջանից, ունի շատ նման պարային կառուցվածք (հմմտ. «Մասունք», Ղռունկ պար (Կռնկավե), 27.08.2018): Այստեղ ևս գործ ունենք թռչնապարի հետ, որի հիմքը թռչունին, տվյալ դեպքում՝ կռունկին նմա-

նակելն է: Այս պարագայում պարաքայլը և դրա ուղղությունը շատ նման են մեր դիտարկած պարի տարբերակին, սակայն բացակայում է խաղային հատվածը:

Հետաքրքիր է, որ նման խաղ-պարեր հանդիպում են նաև քրդերի և եզդիների մոտ, որոնցում ևս գլխավոր նախապայմանը առաջադրված հանձնարարությունը կատարելն է: Ընդ որում, հատկապես քրդերի մոտ այն կենսունակ է մինչ օրս: Քրդական տարբերակում մեղեդին ամեն անգամ տարբեր է, իսկ մասնակիցները հարվածը ստանալուց հետո չեն լքում խաղը և շարունակում են մնալ մինչև դրա ավարտը, սակայն պարային հատվածն ու առաջադրանքների կատարումը գրեթե նույնն են (հմմտ. Kafkas Haber Ajansi, Kars tavuk bari oyunu, 31.08.2021):

Նշված բոլոր պարերին էլ բնորոշ են խաղային մրցութայնությունը, պարագլխի արած խաղային-կատակային գործողությունների կրկնումը մասնակիցների կողմից, պարում ճիպոտների կամ գոտիների կիրառությունը, բոլորն էլ կատարում են միայն տղամարդիկ, բացառությամբ Տաթև գյուղում հանդիպած *յալլիի* տարբերակի (Շամամյան 2019, 247–248): Սակայն պարերի կատարման որոշ առանցքային հատկանիշներ՝ բռնելաձև, պարաքայլ, մեղեդի և այլն, նկատելիորեն տարբեր են: Փաստորեն, գործ ունենք խաղի հիմնական կառուցվածքի հետ, որը տարբեր տարածաշրջաններում ստացել է տվյալ տեղանքին բնորոշ պարային շարժումներ և ուղեկցող մեղեդիներ:

Եզրակացություններ

Ղազ-ղազին բնորոշ խաղ-պարային առանձնահատկություններն են՝ հանկարծաստեղծությունը, հումորային գործողությունները, տվյալ իրավիճակով պայմանավորված՝ պարաքայլերի քանակի ավելացումը կամ կրճատումը: Խաղ-պարն ունի կատակային բնույթ: Այն պարել են բացառապես տղամարդիկ՝ հիմնականում հարսանեկան արարողությունների ժամանակ: Խաղ-պարում կարևոր դեր է կատարում պարագլուխը՝ *մերուն*, որի առաջադրանքներով էլ պայմանավորվում է խաղ-պարի ընթացքը:

ՀՀ բնակավայրերի մեծ մասում պարը չի պահպանվել, սակայն հետազոտությունների ժամանակ, բանասացների՝ հիշողությամբ տրամադրած տեղեկությունների հիման վրա, մեզ հաջողվել է վերականգնել պարը: Իսկ Օշական գյուղում ներկայումս փորձեր ենք կատարում այն դարձյալ կենցաղ բերելու ուղղությամբ:

Շնորհակալական

Հոդվածը գրելու ընթացքում տրամադրած դաշտային ազգագրական նյութերի և մասնագիտական տեղեկատվության համար շնորհակալություն ենք հայտնում ՀԱԻ գիտաշխատող, պարագետ Ն. Շամամյանին, ՀԱԻ փոխտնօրեն, բանագետ Տ. Դալալյանին:

Գրականություն/References/Литература

1. Աբովյան Խ. 1984, Ակնարկ Թիֆլիսում ապրող հայերի կյանքի ու հատկապես նրանց հարսանեկան սովորությունների մասին, Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող»:
   Abovyan Kh. 1984, Notes on the Life of Armenians Living in Tiflis and Especially on Their Wedding Traditions, Works, Yerevan, Sovetakan Grogh (in Armenian).
2. Խաչատրյան Ժ.Կ. 1981, Ղազի, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 7, Երևան, Հայ սովետական հանրագիտարան հրատ., 23:
   Khachatryan Zh.K. 1981, Ghazi, Armenian Soviet Encyclopedia, vol. 7, Yerevan, Armenian Soviet Encyclopedia Publishing House, 23 (in Armenian).
3. Խաչատրյան Ժ.Կ. 2009, Պարը համշենահայերի ծիսական արարողությունների ներքիմաստ, Ձայն համշենյան, N 9-10, 3:
   Khachatryan Zh.K. 2009, The Inner Meaning of Dance in the Ritual Ceremonies of the Hamshen Armenians, Dzayn Hamshenyan Monthly, N 9-10, 3 (in Armenian).
4. «Մասունք», Ղռունկ պար (Կռնկավե), https://www.youtube.com/watch?v=DRNBSu7I7Jw (Ներբեռնման օրը՝ 27.08.2018):
   Masunk, Ghrunk Dance (Krnkave), https://www.youtube.com/watch?v=DRNBSu7I7Jw (Accessed on: 27.08.2018) (in Armenian).
5. Շամամյան Ն.Ա. 2019, «Յայլի» պարը. պատմաազգագրական ուսումնասիրության փորձ, Սյունիքը կրթության և մշակույթի օջախ, Երևան, «Արմավ», 247–248:
   Shamamyan N.A. 2019, The "Yayli" Dance: A Historical-Ethnographic Study, Syunik: Center of Education and Culture, Yerevan, Armav, 247–248 (in Armenian).
6. Քաջբերունի 2003, Ճանապարհորդական նկատողություններ, Երևան, «Մուղնի»:
   Kajberuni 2003, Travel Observations, Yerevan, Mughni (in Armenian).
7. Лисицян С.С. 1958, Старинные пляски и театральные представления армянского народа, т. I, Ереван, изд. АН Арм ССР.
   Lisitsyan S.S. 1958, Ancient Dances and Theatrical Performances of the Armenian People, vol. I, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Russian).
8. Kafkas Haber Ajansi, Kars tavuk bari oyunu, https://www.youtube.com/watch?v=Q5ESWTwx808 (Accessed on: 31.08.2021).

Հարցազրույցների ցանկ/List of Interviews/Список интервью

1. Գրգորյան Ռ.Գ. (ծնվ.՝ 1941 թ.), գյուղ Օշական (Արագածոտնի մարզ), 02.03.2024 թ.:
   Grigoryan R.G. (b. 1941), Village Oshakan (Aragatsotn Province), 02.03.2024.
2. Գրգորյան Վ.Վ. (ծնվ.՝ 1952 թ.), գյուղ Օշական (Արագածոտնի մարզ), 21.02.2024 թ.:
   Grigoryan V.V. (b. 1952), Village Oshakan (Aragatsotn Province), 21.02.2024.
3. Դարբինյան Գ.Ս. (ծնվ.՝ 1948 թ.), գյուղ Օշական (Արագածոտնի մարզ), 24.02.2024 թ.:
   Darbinyan G.S. (b. 1948), Village Oshakan (Aragatsotn Province), 24.02.2024.
4. Լևոնյանի Ն.Լ. (ծնվ.՝ 1961 թ.), գյուղ Օշական (Արագածոտնի մարզ), 30.03.2024 թ.:

Levonyan N.L. (b. 1961), Village Oshakan (Aragatsotn Province), 30.03.2024.

5. Սմբատյան Ջ.Մ. (ծնվ.՝ 1961 թ.), գյուղ Օշական (Արագածոտնի մարզ), 21.02.2024 թ.:
Smbatyan J.M. (b. 1961), Village Oshakan (Aragatsotn Province), 21.02.2024.
6. Վարդանյան Հ. (ծննդյան թվականը հայտնի չէ), գյուղ Օշական (Արագածոտնի մարզ), 05.03.2024 թ.:
Vardanyan H. (Year of Birth Unknown), Village Oshakan (Aragatsotn Province), 05.03.2024.

Դաշտային հետազոտական նյութեր/Fieldwork Materials/Полевые исследовательские материалы

1. Գալստյան Հ., գյուղ Ապագա (Արմավիրի մարզ), 2020 թ., բանասացներ՝ Եղիազարյան Ա.Ու. (ծնվ.՝ 1947 թ.), Բարսեղյան Հ.Թ. (ծնվ.՝ 1956 թ.):
Galstyan H., Village Apaga (Armavir Province), 2020, Narrators: Yeghiazaryan A.U. (b. 1947), Barseghyan H.T. (b. 1956).
2. Պիկիչյան Հ., Դաշտային նյութեր, գյուղ Այգեհովիտ (Տավուշի մարզ), 1981 թ., անհայտ բանասաց:
Pikichyan H., Field Materials, Village Aygehovit (Tavush Province), 1981, Unknown Narrator.
3. Սիմոնյան Լ., Հովհաննիսյան Կ., Շամամյան Ն., Ղազի պարի նկարագրություն. տեսանյութ, գյուղ Լեռնանիստ (Կոտայքի մարզ), 2011 թ., անհայտ բանասաց:
Simonyan L., Hovhannisyan K., Shamamyan N., Description of the Ghazi Dance. Video Recording, Village Lernanist (Kotayk Province), 2011, Unknown Narrator.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԻ ԹՈՎՄԱՃԱՆԵԱՆ ՈՐ ՃԱՄՍ ԵՐԵՍՈՒՆ Ի ԿԵԱՆՍ ԻՒՐ ՇՐՋԵՑԱՒ ՅԵՒՐՈՊԻԱՅ, ՅԱՍԻԱ, Ի ՀՆԴԻԿՍ ԵՒ ՅԱՓՐԻԿԷ Ի ՀԱՊԵՇՏԱՆ, ԱՇԽԱՏԱՍԻՈՒԹԵԱՄԲ ԷԼԻՉԱԲԷԹ ԹԱՋԻՐԵԱՆԻ ԵՒ ՄԵՐՈՒԺԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆԻ, ԵՐԵՒԱՆ-ԼՈՆԴՈՆ-ՍԲ. ՂԱԶԱՐ, ՎԵՆԵՏԻԿ, ՍԻԴ, 2024, «ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾ», 787 ԷՋ:

THE STORY OF LORD HOVHANNES TOVMAJANIAN, WHO TRAVELED FOR THIRTY YEARS IN HIS LIFE THROUGH EUROPE, ASIA, INDIA, AND AFRICA TO ABYSSINIA, COMPILED BY ELIZABET TAJIREAN AND MERUZHAN KARAPETEAN, YEREVAN-LONDON-ST. GHAZAR, VENICE, SID, 2024, TIGRAN METS, 787 P.

ИСТОРИЯ ОТЦА ОВАНЕСА ТОВМАЧАНЯНА, КОТОРЫЙ НА ПРОТЯЖЕНИИ 30 ЛЕТ СВОЕЙ ЖИЗНИ ПУТЕШЕСТВОВАЛ ПО ЕВРОПЕ, АЗИИ, ИНДИИ, АФРИКЕ (АБИССИНИИ), СОСТАВИТЕЛИ ЭЛИЗАБЕТ ТАДЖИРЯН И МЕРУЖАН КАРАПЕТЯН, ЕРЕВАН-ЛОНДОН, О. СВ. ЛАЗАРЯ, ВЕНЕЦИЯ, СИД, 2024, «ТИГРАН МЕЦ», 787 С.

ՊՈԼՍԱՀԱՅ ԿՅԱՆՔԻ ՀԱՄԱՅՆԱՊԱՏԿԵՐԸ (XVIII Դ. II ԿԵՍ)

Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախի պատմությունը հագեցավ նոր և իր նշանակությամբ եզակի մի սկզբնաղբյուրով, որ վերաբերում է իրականության գրեթե բոլոր կողմերին ու պատմական բազմաթիվ դեմքերի՝ հայ հանրությանը, նրա մշակույթին, առևտրին ու տնտեսությանը, հոգևոր արժեքներին ու դրանք ամբողջացնող կողմնորոշումներին, գաղթօջախի արտաքին կապերին, հպատակ ազգերի հանդեպ Օսմանյան պետության վերաբերմունքին, գաղթօջախի դավանական իրողություններին և բազում այլ հիմնահարցերի: Այս բազմաշերտ և ծավալուն վերարտադրության կենտրոնում կանգնած է իր ժամանակի հայ մարդը՝ կրթված և աշխարհճանաչողությունը սեփական փորձով ընդլայնած վաճառականը, Եվրոպայի, Ասիայի երեք տասնյակի չափ երկրներում շրջած և տարբեր ազգերի կյանքն ու բնավորությունը դիտարկող տաղանդավոր անհատը՝ Հովհաննես Թովմաճանյանը: Այդ ճանապարհորդությունների մեջ է ամփոփվում նրա կյանքի մեծ մասը, և որչափով նա ընկալում է իր անհատականության շառավիղներում, Վենետիկի Մխիթարյաններին ուսանած և բանիմաց ու լայնախոհ մարդու աչքերով, այդչա-

փով ճանաչողական լիցքեր են ստանում նրա դիտարկումները վերը նշված իրողությունների վերհանման ասպարեզում, և որոնք բնութագրական են դառնում նրա ողջ շարադրանքում:

Հովի. Թովմաճանյանի աշխատանքի գիտական մշակումը, որ նվիրումով և մեծ բարեխղճությամբ իրականացրել են աշխատասիրողները, կարելի է ասել, գերազանցում է մեր սպասելիքները: Ամենից առաջ խոսքը վերաբերում է լրատվական-վերլուծական բնույթով աչքի զարնող ծանոթագրություններին, որոնք կցված են աշխատության յուրաքանչյուր գլխի: Դրանք՝ միանգամայն համապատասխան Թովմաճանյանի շարադրանքի մեծածավալ ընդգրկումներին, հղվում են հայրենական և օտար լեզուներով հարուստ գրականությամբ, որ լավագույնս վկայում է ձեռագրի գիտական վերարտադրության խորքային բնույթի մասին: Ավելացնենք, որ աշխատասիրողները ջանք և իմացականություն չեն խնայել ներկայացնելու խնդրո սոսկակա երկի ոչ միայն հայագիտական խոշոր արժեքը, այլև այդ արժեքը բնութագրող և պատմական իրադարձությունները լուսաբանող սեփական, հաճախ՝ ամբողջովին ինքնուրույն նարատիվը: Կարելի է մակաբերել, որ ծանոթագրությունները ընթերցողին ուղղորդում են առավելագույնս ընկալելու եղելությունները, այլև դրանք միավորող և տեքստին ներհատուկ տրամաբանությունը: Առանց վարանման կարելի է ասել, որ ծանոթագրական բնույթի հավելումները ներկայանում են որպես ինքնատիպ հայագիտական ուսումնասիրություն, որն իր նորութային արժեքն ու անհրաժեշտությունն ապացուցում է շարադրանքի բազում ծալքերը մեկնաբանելու թելադրանքով:

Հարկ է առանձնացնել աշխատասիրողների կարևոր հավելվածը բուն պատմությանը, որն ընդգրկում է Հ. Թովմաճանյանի նամակները՝ ուղղված ժամանակի հայ և կաթոլիկ գործիչներին, ինչպես նաև այս վերջինների բազմաթիվ նամակները, որտեղ խոսվում է նրա մասին և բնութագրվում նրա անձը կամ գործունեությունը: Դրանք ամբողջացնում են Հ. Թովմաճանյանի, նրա միջավայրի կամ հետաքրքրությունների անչափ լայն շրջանակը, մեծապես նպաստում այս երևելի անհատի գործունեության, միջավայրի և ժամանակի հայ իրականության, դրա նկատմամբ կաթոլիկ եկեղեցու դիրքորոշումների բացահայտմանն ու լուսաբանումներին: Տեղեկատվական այս հատվածի մեջ են մտնում օտար բառերի և արտահայտությունների բառարանը, նրա կյանքին և մատենագիտական գործունեության ամփոփ նկարագիրը, տեղանունների և անձնանունների ցանկերը՝ իրականացնելով արդի գիտական մատենագիտության մակարդակը լիովին ապահովող խնդիրների հեղինակային կատարումը: Կուզենայի առանձնացնել «Յովհաննէս Թովմաճանեան. ԺԸ դարի հայ մատենագիր» հատվածը՝ դարձյալ հագեցած հմտալի ծանոթագրություններով, որոնք ընթերցողին առավել քան մատչելի են դարձնում խնդրո առարկա աշխատությունը: Ուսյալ վաճառականը, որպիսին հայտնի էր (և միակողմահորեն) Թովմաճանյանն առ այսօր, այս հրատարակության և նրա մշակողների շնորհիվ մեզ հայտնվում է նոր և ամբողջական լույսի տակ, որպես ԺԸ դարի մատենագիր՝ իրականության և մարդկանց նկատմամբ ունեցած որոշակի վերաբերմունքով և

դրանից բխող սեփական աշխարհայացքով ու բնութագրերով: Ընդսմին, պետք է նկատել, միակ մատենագիրը, որի աշխատությունն ընդգրկում է ոչ միայն Կ. Պոլսի գաղթօջախի ավելի քան վաթսունամյա պատմության համայնապատկերը, այլև հայ իրական մարդուն՝ իր հոգեբանությամբ ու մտածելակերպով, վարքով ու վարքագծով: Այս վերջին հանգամանքը շուք և միաժամանակ յուրահատուկ տեղ է ապահովում Թովմաճանյանին ու, բնականաբար, նրա աշխատությանը՝ XVIII դ. մեր մատենագրության մեջ:

Թովմաճանյանի աշխատությունն ունի ինքնակենսագրական բնույթ և որպես այդպիսին, այստեղ նկարագրված իրադարձությունների կենտրոնում մեր առջև բացահայտվում է ինքը՝ հեղինակը, բնականաբար, իր անձնական ընկալումներով ու պատկերացումներով: Վենետիկի Մխիթարյանների մոտ ստանալով իր նախնական կրթությունը՝ այնուհետև զբաղվում է վաճառականությամբ և իր շարունակաբար այցելած երկրներում ձեռք է բերում առևտրական վիթխարի փորձ ու իմացություն՝ միշտ պահպանելով հայ վաճառականի, հատկապես աշխարհով մեկ շրջող և այս բառի բուն նշանակությամբ՝ իրազեկ վաճառականի նկարագիրը: Ճանաչողական լուրջ արժեք ունեն նրա հաղորդած տեղեկությունները հայ և օտարազգի վաճառականների, Արևելքում և Եվրոպայում նրանց երթուղիների, ժամանակի առևտրական մեթոդների, գործելակերպի, միջազգային առևտրում նրանց միջոցով իրականացվող ապրանքաշրջանառության, տարբեր երկրներում առաջարկի և պահանջարկի հարաբերականության և այլնի վերաբերյալ: Թովմաճանյանը տաղանդավոր անհատ է և չի սահմանափակվում առևտրի ու առևտրականության շրջագծով, այլև խորապես գիտակցում է առևտրի ու քաղաքականության սերտ կապն ու պայմանավորվածությունը: Այս տեսակետից նրա երկում անգնահատելի տեղեկություններ կան ժամանակի օսմանյան, մերձավորարևելյան, ասիական ու եվրոպական քաղաքական ու պետական գործիչների (որոնցից ոչ քչերի հետ նա ուներ անձնական ու մերձավոր փոխհարաբերություններ), առևտրի հանդեպ նրանց վերաբերմունքի, խառնվածքի և այլնի մասին: Ընդսմին, Թովմաճանյանն այս ճշմարտությունները ներկայացնում է պատումի ոչ սովորական ձևաչափերով, հայեցողի անտարբերությամբ կամ պաղարյունով, այլ սեփական աչքերով ու նուրբ դիտարկողի ընկալումներով, որ նրա շարադրանքին տալիս է կենսական ճշմարտացիություն և որպես դրա անխուսափելի հետևանք՝ համոզչություն և գեղարվեստական հմայք: Թովմաճանյանը շատ լավ գիտի մարդկային անմիջական զգացողությունների, հումորի արժեքը, որ կարևոր նշանակություն ունի այս աշխարհի հզորների տրամադրվածությունը ցանկալի հունով ուղղորդելու համար: Հիշենք, օրինակ, Հռոմում Սուրբ Դռան արարողությանը ներկայանալու՝ Թովմաճանյանի և նրա երկու ընկերակիցների զավեշտախառն միջադեպը. նրան հաջողվում է իրենց հետ պահակազորի քթի տակից անցկացնել երրորդ ընկերոջը, (որն անցաթուղթ չուներ)՝ թաքցնելով նրան թիկնոցի տակ (էջ 120–121): Լսելով այս արկածի մասին՝ Հռոմի պապը մեծապես զվարճանում է Թովմաճանյանի և նրա ընկերների հնարամտությամբ, ինչը և ոչ պակաս չափերով

նպաստում է պապի նման մեծագնորդ (թանկարժեք քարերի առևտրի պարագայում) անձի հովանավորությունն ապահովելուն ու Թովմաճանյանի հետ առևտրական գործարք կնքելու հաջողությանը: Կամ՝ Փարիզում նրա հանդիպումը վարչապետ Շուեզոլի և ապա Լուի XV-ի հետ, երբ հայ վաճառականը զվարճացնում է միապետին և նրա արքունիքին՝ պատմելով հաբեշական վերնախավում ընդունված և եվրոպացիների համար արտառոց՝ կենցաղային սովորույթների մասին: Թովմաճանյանի հանդեպ իր բարեհաճությունը թագավորն արտահայտում է նրան շնորհած եռամսյա արտոնագրով՝ իրավունք տալով, որ նա ողջ Ֆրանսիայով մեկ առևտուր անի՝ առանց մաքսի կամ այլ ծախսերի: Ինչ ասել կուզի, Թովմաճանյանը դրան է հասնում նաև իր դիվանագիտական կարողությունների շնորհիվ՝ թագավորին իր երախտիքը հայտնելով այն բանի համար, որ ֆրանսիական դիվանագիտությունն օգնել էր հայերին, Երուսաղեմում Ս. Հակոբյանց վանքը և նրա սեփականությունները նրանց տնօրինության տակ պահպանելու հարցում (էջ 327): Նկատի ունի 1730-ական թթ. սուր բանավեճը հայերի և հույների միջև, երբ մի պահ հույները գրեթե հաջողել էին սեփականացնել հայերին ավանդաբար պատկանող՝ նշված վանքը: Բայց անգամ խնդրարկուի ոչ այնքան հարմարավետ կացության մեջ Թովմաճանյանը պահպանում է իր մարդկային լավագույն հատկություններից մեկը՝ իր խորին հայրենասիրությունը, երբ կտրուկ առարկում է հայերի պատմության մասին քամահրանքով արտահայտվող («այս ազգն երեկ եւ այսօր նոր ել», իմա նորելուկ է – Ա.Խ.) ֆրանսիացի ազնվականներից մեկին: Թովմաճանյանը իր ազգի պատմականությունը վկայում է արժանապատվորեն՝ նրան հիշեցնելով Հայաստանում գտնվող աստվածաշնչյան Արարատ լեռը, որի վրա իջել էր Նոյյան տապանը (էջ 328):

Առևտրական աշխարհը՝ իր բազմազանությամբ և հակասականությամբ, խարդավանքներով ընչաքաղցությամբ, և միաժամանակ իր ուղղամտությամբ ու ավանդապահությամբ, Թովմաճանյանը նկարագրում է իր շիտակ ու հաստատուն խառնվածքի համեմատ: Կորովի և դժվարությունների առջև չընկրկող այս մարդը հաղթահարում է շատ անելանելի վիճակներ՝ գործի դնելով իր զարմանալի խորաթափանցությունը, արևելյան առևտրում և ամենուրեք ու ոչ միայն առևտրում հարգի կաշառքը, հնարամտությունն ու ճկուն միտքը: Առևտուրը, ինչպես XVIII դ. և դրանից էլ շատ առաջ և հետո, մնում էր առևտուր, որի մեջ ներգրավվում էին պետությունների առաջին դեմքերից սկսած՝ մինչև սովորական, շարքային մարդիկ. ակնավաճառ Թովմաճանյանի հետ բառացիորեն սակարկում են Հռոմի պապն ու նրա բարձրաստիճան եկեղեցականները, Հաբեշստանի թագուհին, ֆրանսիական պետական այրերը, Եգիպտոսի փաշան և օսմանյան ու եվրոպական բարձրաստիճան անձինք՝ հանդես բերելով ոչ միայն իրազեկություն, այլև շուկայական գնի իմացություն, և ոմանք էլ, ըստ հարկին, ապրանքի գինը գցելու հարցում սոցիալական ճնշում են գործադրում Թովմաճանյանի վրա, որը նման դեպքերում հարկադրված էր զիջել ազդեցիկ գնորդներին: Բայց այդ նույն առևտուրը առնչվում է բարքերի ու սովորույթների հետ, և այս իմաստով հարկ է ուշադրություն դարձնել եվրոպական ու ասիական ար-

քունիքներում ընդունված արարողակարգերի, նույն պաշտոնակալման և պաշտոնանկության, հիերարխիական սանդուղքում փոփոխությունների, ժողովուրդների կենցաղի ու բնավորության վերաբերյալ Թովմաճանյանի տեղեկություններին, որոնք շարադրանքում թափվում են ասես առատության եղջյուրից: Այստեղ ուշագրավ է օսմանյան բարձրաստիճան միջավայրի նկարագիրը. հիշենք, օրինակ, լալաների (թուրք. լալա, դաստիարակ) տեղն ու դերակատարությունն օսմանյան արքունիքում՝ հատկապես սուլթանների վրա նրանց ունեցած ազդեցության տեսակետից (նույն XVIII դ. սկզբներին արքունիքում ամենազոր անձ էր դարձել Մուսթաֆա Բ-ի (1695–1703) երբեմնի լալա, շեյխ ուլ-իսլամ դարձած Ֆեյզուլլահը): Թովմաճանյանի աշխատության մեջ հանդիպում ենք լալայի իրավունքներին տիրանալու պատրաստվող Աբդուլլահ աղայի (եղել էր Աբդուլ Համիդ Ա սուլթանի՝ (1774–1789) դաստիարակը) պատմությանը: Արքունիքի մրցակցող ուժերը թունավորում են նրան, և այդպես կորչում է Թովմաճանյանի հինգ հազար ղուրուշը, որ վերջինս նախապես տրամադրել էր Աբդուլլահին (էջ 377): Թովմաճանյանը հատկանշական տեղեկություններ է տալիս իր ժամանակի հնդկահայ և Հնդկաստանում առևտուր անող հայ վաճառականների մասին՝ ոչ քիչ դեպքերում իր շարադրանքը հագեցնելով մեզ համար այնպիսի նորութային արժեքներով, որոնք, ի դեպ, չկան կամ գրեթե չկան համապատասխան սկզբնաղբյուրային գրականության մեջ: Թովմաճանյանը մտերմիկ կապեր ուներ նշանավոր Շ. Շահամիրյանի հետ, նրա պատմության մեջ մենք հանդիպում ենք հնդկահայ վաճառականության ականավոր դեմքերին՝ Հովհ. դի Մարգարին, Պ. Խաչիկյանին, Մ. Շեհրիմանյանին, Մ. Միրզեմին, Հ. Մարությանին, Խոջամալյանին և էլի շատերին, որոնց կենսագրությունները ամենայն բարեխղճությամբ ծանոթագրում են աշխատասիրողները: Մադրասի հայ վաճառականներին Թովմաճանյանն ուրվագծում է բազմազան կապերով ու հարաբերություններով, որ նրանք ունեին հնդկական իշխանավորների, ինչպես և անգլիական առևտրական ընկերության հետ: Այդ բացահայտումները շատ հետաքրքիր աղբյուր կարող են լինել հնդկահայ վաճառականության և նրա սնուցած՝ գաղափարական ու մշակութային կողմնորոշումները նորովի մեկնաբանող ուսումնասիրությունների համար:

Իր խոսքում և գործողություններում Թովմաճանյանն ամենուրեք հանդես է գալիս իբրև բարեպաշտ քրիստոնյա (կաթոլիկական ակնհայտ նախասիրություններով), որի վարքագիծը չափակշռվում և գնահատանքի է արժանանում, նրա խորին համոզմամբ, երկնային արդարադատության կողմից: Ինչպես արդեն ասվեց, նա իր ժամանակի մարդն է՝ հավատով, մտածելակերպով և հոգեբանությամբ, որպիսիք են նրա դարաշրջանի մեր բոլոր վավերագրերի հեղինակները: Նրա պատմության սյուժետային հոլովույթներում և ոչ սակավ դեպքերում երկնային արդարադատության անխուսափելիությամբ կործանվում կամ անամոթ վերքերի են արժանանում իր բոլոր թշնամիները, և այս ամենը նա գնահատում է ոչ այնքան գոհունակությամբ, այլ անողոք ճակատագրի գիտակցմամբ, ներքին համոզումով և միշտ իրեն ներհատուկ չափի մեջ: Այսպես,

նա խստիվ դատապարտում է խաբեբայությունն առևտրում, ինչպես խոճա Շաքարի և նրա որդեգրի պարագայում, որոնք խաբում են Թովմաճանյանին, և երկուսն էլ մեռնում են նույն ամսին, իսկ նրանց ապրանքները կորչում են անդարձ (էջ 293–294): Իրենց արարքի հատուցումն են գտնում նաև այլ թշնամիներ, ինչպես Թովմաճանյանին Մադրասից հետո Մուրիս կղզի տանող նավի անգլիական ջոկատի հրամանատարը, որը անակնկալ մեռնում է այն բանից հետո, երբ հանիրավի բռնություններ է գործադրում հայ վաճառականի նկատմամբ (էջ 299): Ի դեպ, արդյոք այս դրվագով Թովմաճանյանը չի հայտնում հնդկաբնակ հայ վաճառականների խուլ դժգոհությունը անգլիական առևտրական ընկերության նկատմամբ, որն ինչպես միշտ, անողոք էր վարվում հայ վաճառականության հետ՝ առևտրական հայտնի մրցակցության պայմաններում:

Ճանապարհորդությունների միջև ընկած տևական ժամանակահատվածներում Թովմաճանյանը բնակվում է իր ծննդավայր Կ. Պոլսում և այս միջավայրն ու մարդկանց լայն շառավիղներով դիտարկող անհատի նկարագրություններն ու անկեղծությունը հասնում են հանրագիտարանային չափերի՝ վերստին պայմանավորելով շարադրանքի սկզբնաղբյուրային ինքնատիպությունը: Թովմաճանյանը տալիս է իր աչքի առջև ձևավորվող (XVIII դ. երկրորդ կես)՝ ամիրայության և պոլսահայ համայնքում նրա տեղի ու նշանակության, պատրիարքների (Հ. Նալյան, Գր. Պասմաճյան, Զաքարիա Կաղզվանցի) գործողություններն ու վարքագիծը օսմանյան իշխանությունների հետ ունեցած առնչություններում, պոլսահայ ներհամայնքային, հատկապես դավանական հակասությունների, համայնքի մարդկանց կենցաղի ու բարոյական կողմնորոշումների, ապրելակերպի և մշակույթի ուշագրավ կողմերի, եկեղեցու և բնական ու տարերային աղետների և էլի բազում հանգամանքների պատկերն ու նկարագիրը: Նրա պատմությունը մեզ համար իր թարմ ճշտումներն ու մանրամասներն է մտցնում պոլսահայ նոր վերնախավի՝ ամիրայության առաջացման, նրա հանրային նշանակության վերաբերյալ մեր իմացությասն մեջ՝ ընդլայնելով դրա սահմանները: Եվ այս տեսակետից այն իր կարևոր վերհանումներով լրացնում է հայկական այդ եզակի սոցիալական դասի ուրվագծերում Գր. Պասմաճյան պատրիարքի (1764–1774) գրառումները: Ամիրայության մեջ Գր. Պասմաճյանն առանձնացնում էր շերտն այն նորաթուխ մեծահարուստների, որոնք օսմանյան պաշտոնեության (ինչպես և եվրոպական դեսպանատների) հետ իրենց կայուն փոխհարաբերությունների շնորհիվ ազգային վարչության թող որ անձուկ սահմաններում ձգտում և հասնում էին զգալի հաջողությունների՝ պահպանելով, սակայն, էլիտար դասի մեջ հայտնվելու անձնական բավարարվածությունն ու գավառական խավերին հատուկ մանրախնդիր հոգեբանությունն ու գործելակերպը: Թովմաճանյանի պատմության մեջ այդպիսի իրական կերպար է երբեմնի սպասավորությունից շեշտակիորեն վեր բաձրացած և Թովմաճանյանի բնութագրմամբ՝ «Սերգիս ամիրաեացեալն, զի այժմ փարթամացեալ եւ մեծացեալ էր» (էջ 383): Սերգիսը ամբարտավան մեկն է և տեղն եղած տեղը պատրաստ է վայրահաչությունների՝ ի գոհացումն Սիմեոն կաթողիկոսի և նրա տոնացույցի

դեմ մարտնչող և պահպանողական ամիրաների: Պատահական չէ, որ նա գործակցում էր Գր. Պասմաճյան պատրիարքին հալածող՝ տխրահռչակ Գասպար Մուրատյան ամիրայի հետ: Սրանք և իրենց համախոհները՝ բախտախնդիր տեր Մանուելը, Տիպաճի օղլու Սարգիսը և մյուսները պատրաստ են կաթոլիկամետ հայերին մատնելու թիապարտության, աքսորանքի ու կախաղանի (Մանուել քահանան հենց Թովմաճանյանին կախելու պահանջ էր առաջադրել օսմանյան իշխանություններին)՝ մտրակված իրենց հանրային նշանակալիության մարմաջից:

Ամիրայության նկարագիրը Թովմաճանյանն առավել խտացված, և անշուշտ, նաև գեղարվեստական գույներով է պատկերում՝ հանձինս օսմանյան վերնախավի հետ սերտաճած (Սուլեյման աղա, ներքինապետ և այլն) և գաղթօջախում ամենահզոր անհատը դարձած Յաղուպ ամիրայի, որին պարտական էր Հ. Նալյանը՝ իր պատրիարքական երկրորդ շրջանի (1752–1764) համար: Յաղուպը, կարելի է կարծել, պատկանում էր Բ. դռան հետ մրցակցող արքունիքի խմբակցությանը, որից ոչ քիչ դեպքերում կախված էր բարձրաստիճան շատ պաշտոնյաների, այդ թվում և մեծ վեզիրի ճակատագիրը, որ և ընդգծում է Թովմաճանյանը. «Եւ ոչ այսչափ միայն, այլ եւս զեպարքոսս փոփոխէր, վասն որոյ եւ եպարքոսքն իսկ ահս կրէին ի նմանէ եւ սիրով քաղաքավարէին ընդ նմա: Յաղագս որոյ ի խնդրելն նորա զիր ինչ յեպարքոսէն, իսկոյն յառաջանայր առանց ինչ ընդդիմաբանութեան, սակս որոյ յամենայն ազգաց պատուեալ եւ մեծարեալ էր եւ համբաւ նորա ընդ ամենայն տեղիս հռչակէր» (էջ 150):

Թովմաճանյանը անհայտ կամ քիչ հայտնի տեղեկություններ է ավելացնում Յաղուպ ամիրայի կենսագրությանը՝ միաժամանակ անդրադառնալով կայսրության մեջ ամիրայության սոցիալական նշանակությանն ու սահմաններին, այդ թվում և Յաղուպի շեշտակի վերելքին և նույնչափ շեշտակի անկմանը, երբ վերջինս գլխատվում է սուլթանի հրամանով՝ 1752 թ.: Ավելացնենք, որ այստեղ և առհասարակ, Թովմաճանյանի ամբողջ պատմության մեջ կամ, որ նույնն է՝ շարադրանքի ոճում, իրականի կողքին և դրան սերտաճած՝ ակնհայտորեն զգացվում է հեղինակի գեղարվեստական ընկալումը՝ ի հայտ բերելով նրա պատկերավոր մտածողությունը, որ պետք է համարել այս աշխատության գործի արժանիքներից մեկը:

Կենսական ճշմարտացիությամբ են շնչում Թովմաճանյանի նկարագրությունները Կ. Պոլսի հայ հանրության մեջ տասնամյակների դավանական հակասությունների, դրանց նկատմամբ Օսմանյան պետության և հատկապես հայ եկեղեցու վերաբերմունքը գնահատելու տեսակետից: Այստեղ և այս կտրվածքով առանձնանում են Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքների նկարագրերը՝ Հ. Նալյանից մինչև Զաքարիա Կաղզվանցի, որոնց լավ ծանոթ էր Թովմաճանյանը: Այստեղ նրանք ի հայտ են գալիս իրենց անձնական և հանրային դեմքով, և այս ուրվագծերը լրացնում են ոչ միայն նրանց բնութագրերը, այլև բնութագրում են իրեն՝ Թովմաճանյանին, իբրև պատմաբանի, հուշագրողի ու մատենագրի ցայտուն անհատականության: Լինելով կաթոլիկամետ՝ իր ներքին համոզումներով

և կրթվելով Մխիթարյանների դպրոցում, որը նախորոշելու էր հետագայում նրա քահանայական կոչումը, Թովմաճանյանը զարմանալիորեն լռակյաց է իր դավանական համակրանքները կամ պատկերացումները արտահայտելու հարցում: Դավանական հակասությունների մասին նա խոսում է, և գրեթե բացառապես, կաթոլիկամետ հայերին հետապնդելու և պատժելու առիթներով: Պոլսահայ համայնքում որպես այդպիսին ճանաչված մեկը, Թովմաճանյանը ևս դարձել է հայ պահպանողականության հալածանքների թիրախ՝ հատկապես Հ. Նալյանի պատրիարքության օրերին և ազատվել է իրեն սպառնացող ճնշումներից բարեկամների, ամենից առաջ՝ պատրիարքի հետ ունեցած մերձավոր փոխհարաբերությունների շնորհիվ: Հ. Նալյանը նրան փրկում է եպարքոսի առջև՝ ատյանում, երաշխավորելով իր բարեկամի ուղղադավանությունը, իբրև հայ եկեղեցու հավատարիմ հետևորդի: Այստեղ կարևորը, սակայն, իր՝ Հ. Նալյանի ուղղադավանության խնդիրն է: Մ. Օրմանյանի բնութագրով՝ Հ. Նալյանը, ինչպես և իր ուսուցիչ, պատրիարք Հովի. Կոլոտը, իր ճկուն վարքագծով ձգտել է կանխել և կամ մեղմացնել դավանական ատելությունը հայ հանրության մեջ՝ հանդես բերելով արդարացված զգուշություն և զիջողամտություն՝ կաթոլիկ եկեղեցիով հրապուրված հայերի նկատմամբ, դույզն ինչ չափով չնահանջելով հայրենի եկեղեցու ավանդույթներից: Բնականաբար, կրքեր չգրգռելու և կաթոլիկամետներին սիրաշահելու գնով պետության ցասումը հեռացնելուն հետամտող՝ Հ. Նալյանի վարքագիծը գրեթե միանշանակ պետք է ընկալվեր երկուստեք՝ և՛ հայ թունդ պահպանողականության, և՛ կաթոլիկությանը հարած հայերի կողմից, իբրև ապացույց այն բանի, որ կաթոլիկամետ է նաև ինքը՝ Հ. Նալյանը: Հավանաբար, այս առասպելի ակունքը լատինական քարոզչությունն էր, որը միշտ կարիք էր զգում հիմնավորելու սեփական նվաճումները իր քայքայիչ գործունեության մեջ: Թովմաճանյանը, որ շարունակաբար շփումների մեջ էր լատին կղերի, ինչպես և հայ հանրության տարբեր շերտերի հետ (այս իմաստով ևս մատնվելով արկածախնդիր տեր Մանուելի և նրա յուրայինների հալածանքներին), երևակայական լույսի տակ է ներկայացնում իրականությունը՝ Հ. Նալյանին պատկերելով իբրև անվերապահորեն կաթոլիկություն ընդունած անձի: «Ի այն ամ 1746, Պատրիարգն Հայոց Յակոբ վարդապետ Նալեան, բազում թոյլտուութիւն ետ ուղղափառաց (կաթոլիկամետ հայերին – Ա.Խ.) եւ նոքա եւս, քան զարժանն համարձակեալ, անցին ըստ չափ», գրում է Թովմաճանյանը (էջ 80): Բայց չափն անցնում է և ինքը՝ Թովմաճանյանը, երբ գրում է, որ պատրիարքը հայտնել է իրեն «զներքին խորհուրդն իւր, զի կամէր սիրոյ եւ հնազանդութեան գիր մի գրել ի Հռոմ» և որ Նալյանն անում է՝ Թովմաճանյանի միջոցով պապին ուղարկելով դավանության թուղթը (էջ 215): Բայց դավանության թղթի գոյությունն առ այսօր հայտնի չէ, իսկ եթե Հ. Նալյանը իսկապես կարող էր գրած լինել, ապա ոչ դավանական հնազանդության կամ ազգային եկեղեցուց դիմաշրջվելու իմաստով, որ հայտնում է Թովմաճանյանը՝ կրկնում եմ, լատին քարոզիչների ազդեցությամբ: Ի դեպ, այս ազդեցությունն ակնհայտ է նաև Հ. Նալյանի «Վէմ հաւատոյ» և «Գիրք մեկնութեան աղօթից Սրբոյն Գրիգորի

Նարեկացւոյ» աշխատությունների՝ թովմաճանյանական մեկնաբանության մեջ, որ, իբր, դարձյալ վկայում է պատրիարքի կաթոլիկական նախասիրությունների մասին (էջ 215)։ Ավելին, իբր, Հռոմի կամքով է, ըստ Թովմաճանյանի, Հ. Նալյանը հեռանում պատրիարքական աթոռից, որ բնավ չի համապատասխանում իրականությանը։ Թովմաճանյանը աստվածաբան չէ, և նրա անվերապահ դատողություններն այս առումով ցույց են տալիս դրանց օտարամուտ բնույթը։

Մի քանի խոսք Թովմաճանյանի գրելաոճի և լեզվի մասին։ Նա գրում է մխիթարյանների մշակած լեզվին մոտ, թերևս ավելի պարզ գրաբարով, պոյսահայ բարբառի որոշ զուգորդումներով։ Իր մասին գրում է երրորդ դեմքով, յուրահատուկ մի ոճ, որ, կարելի է ենթադրել, դարձյալ գալիս է մխիթարյաններից, որոնց հետ նա առնչվում էր ամբողջ կյանքում, և որի վերջում կաթոլիկական քահանա պետք է ձեռնադրվեր փոթորկահույզ կենսագրության տեր այս անհատականությունը։ Կարելի է ենթադրել նաև, որ Թովմաճանյանը Մ. Չամչյանի աղբյուրներից մեկն է՝ հատկապես XVIII դ. երկրորդ կեսի պոլսահայ իրականության կտրվածքով, մի խնդիր, որ կարոտ է ուսումնասիրության։

Կարելի էր անել որոշ դիտողություններ, ավելի շուտ՝ դիտարկումներ այն ահռելի աշխատանքի դիմաց, որ կատարել են աշխատասիրողները՝ ներդնելով իրենց հայագիտական խոր գիտելիքները, իրենց հմտությունն ու ճաշակը տրամադրելով ընթերցողին։ Երբեմն չեն թարգմանվել թուրքերեն և օտար այլ դարձվածներ, ծանոթագրությունները կարելի էր հավելել մասնագիտական բնույթի որոշ միջամտություններով, որոնց լիովին իրազեկ են աշխատասիրողները և այլն։ Սակայն այս ամենը որևէ նշանակություն չունի այն մեծ և շնորհակալ գործի առջև, որով հայագիտական և հրատարակչական բարձր որակներով մեզ է ներկայացվում Հովի. Թովմաճանյանի պատմությունը՝ իբրև ուշ շրջանի հայ մատենագիտության կոթող։

Ալբերտ Խառատյան
Albert Kharatyan
Альберт Харатян

Պատմության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia
Институт истории, Национальная академия наук, Армения

albert.kharatyan@academhistory.am

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.2-320

Հայերեն նյութերի բաժնի խմբագիրներ՝ Մելանիա Միքայելյան
Սեդա Քուպելյան
Ռուսերեն նյութերի բաժնի խմբագիր՝ Գայանե Հարությունյան

Editors of Armenian section – Melania Mikaelyan
Seda Kupelyan
Editor of Russian section – Gayane Harutyunyan

Редакторы армянского отдела – Меланья Микаелян
Седа Купелян
Редактор русского отдела – Гаянэ Арутюнян

Համակարգչային ձևավորումը և էջադրումը՝ Արմինե Պետրոսյանի
Computer design and pagination – Armine Petrosyan
Компьютерный дизайн и пагинация – Армине Петросян

Հրատ. պատվեր N 1395
Ստորագրված է տպագրության 05.09.2025 թ.:
Տպագրական 20.5 մամուլ: Տպաքանակը՝ 200:
ՀՀ ԳԱԱ տպարան, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:
Խմբագրության հասցեն՝ 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4:
Հեռ.՝ 581902, 56-41-80:

Signed for printing 05.09.2025
20.5 print. sheets. Printed copies – 200. NAS RA Press,
Yerevan, Marshal Baghramyan av. 24.
Editorial office address: 0019, Yerevan, Marshal Baghramyan av. 24/4.
Tel. 581902, 56-41-80

Подписано к печати 05.09.2025 г.
20.5 печ. л. Тираж – 200. Типография НАН РА,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24.
Адрес редакции: 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4.
Тел. 581902, 56-41-80

Հանդեսի պաշտոնական կայքէջը՝ http://lraber.sci.am
Հանդեսի էլեկտրոնային հասցեն՝ lraber@sci.am
Official site of the Journal: http://lraber.sci.am
E.mail of the Journal: lraber@sci.am
Официальный сайт журнала: http://lraber.sci.am
Электронная почта журнала: lraber@sci.am

© Հանդեսի տեխնիկական ֆորմատը հաստատված է հեղինակային իրավունքով
© The technical format of the journal is confirmed by copyright
© Технический формат журнала подтвержден авторским правом